



УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО–МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ
И ХОТЕЛИЈЕРСТВО



Мр Ивана Пењишевић

**ГЕОГРАФСКИ АСПЕКТИ
РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ЗАПАДНОГ
ПОМОРАВЉА**

Докторска дисертација

Нови Сад, 2016.

ПРЕДГОВОР

Западно Поморавље је геопросторно индивидуалисана целина, издвојена на основу морфолошких, хидролошких критеријума регионализације, као и истраживањима на терену. Регија је проучавана као сложен систем, који у себи обједињује различите појаве и процесе и представља симбиозу природногеографских и друштвеногеографских обележја. Реч је о релативно великој територији која обухвата речну долину Западне Мораве, од Пожеге на западу до Сталаћа на истоку. Резултати теренских истраживања указали су да постоје значајне унутаррегионалне разлике у размештају географских појава и фактора. Оне директно утичу на регионалну диференцијацију проучаваног простора, чиме опредељују његово привредно искоришћавање.

Природа, као значајнији географски фактор регионалног развоја, пружа вишеструке могућности за функционалну трансформацију Западног Поморавља. У најважније природне ресурсе ове регије спадају пољопривредно земљиште, термоминерални извори, водне снаге и минералне сировине. То намеће потребу да делатности везане за њихов развој буду носиоци привредне трансформације Западног Поморавља. Они до сада нису довољно и рационално искоришћени, па је неопходно предузети низ потребних мера у циљу ублажавања негативних и активирања позитивних промена.

Као један од основних развојних проблема проучаване регије, истиче се неравномерност у демографском и привредном развоју између долине Западне Мораве и брдско–планинске унутрашњости. У саобраћајном, демографском и привредном смислу, најзначајнију геоморфолошку целину регије представљају Пожешка, Чачанско–краљевачка и Крушевачка котлина. У њима су лоцирана популационо највећа насеља и смештена већина производних капацитета. Природа планинског обода, у погледу саобраћајне повезаности је неповољнија у односу на котлински део, што је утицало на демографско и привредно заостајање тог дела Западног Поморавља.

Потреба за економском и демографском ревитализацијом неразвијених сеоских делова Западног Поморавља, одредила је да тежиште истраживања буде стављено на изучавање природних потенцијала којима регија распоже. Они представљају најреалнију основу привредног опоравка и будућег регионалног развоја. Оптималним и рационалним искоришћавањем природних ресурса унапредили би се услови за развој различитих видова туризма у Западног Поморављу, пре свега бањског, манифестационог и екскурзионог. Истраживања са терена су показала да даљи развој привреде треба базирати на унапређењу агрокомплекса, са што већом финализацијом пољопривредних производа и подизању мањих производних погона ван градских насеља. Оваквим концептом полицентричног развоја створили би се услови за превазилажење постојећих проблема и омогућио равномернији регионални развој Западног Поморавља. Проучавања друштвеногеографских карактеристика обухватају особености становништва, привредних и непривредних делатности и насеља регије.

Географска знања о Западном Поморављу као индивидуалисаномј географској целини у границама које су дефинисане у овом раду, на почетку друге деценије XXI века су прилично оскудна. Досадашња истраживања су вршена парцијално, по општинама које чине проучавану регију, па немају синтетички карактер. С обзиром да Западно Поморавље у целини још увек није обрађено ни у једној научној студији, инициран је осећај дужности, исто толико колико и жеље, да се прочавани простор у коме живим, сагледа „географским очима“.

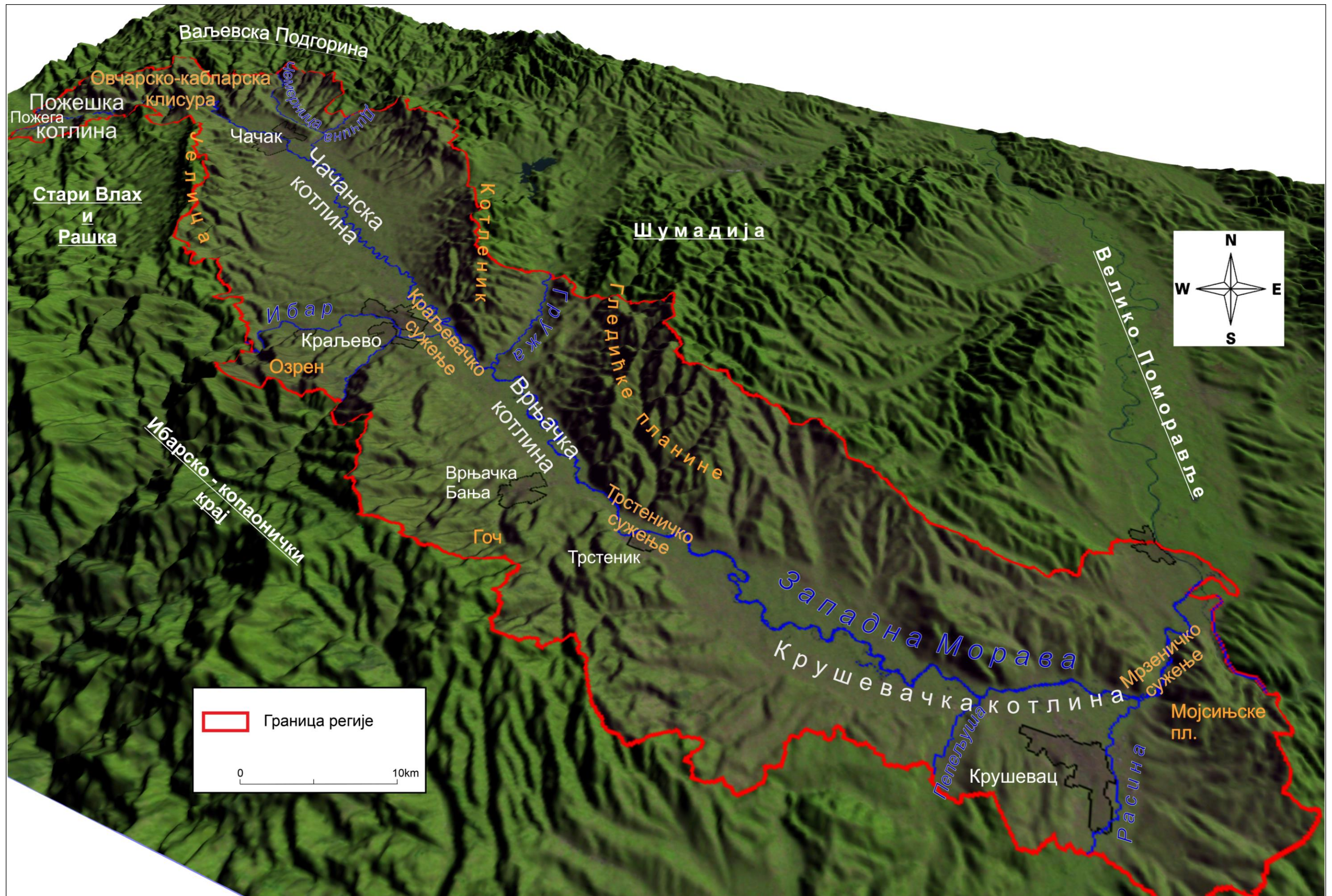
Оскудна и недовољна географска литература о проучаваном простору, дала је велики значај теренским истраживањима приликом израде дисертације. С обзиром на велику количину података до које се дошло дугогодишњим истраживањем и прикупљањем доступне литературе, највећи проблем је представљала њихова селекција, тј. одређивање оптимане количине информација које би требало да се нађу у раду. Велику захвалност за то дугујем свом ментору, проф. др Тамари Лукић, на свесрдно пруженој помоћи и конструктивним саветима приликом писања докторске дисертације. Част ми је и задовољство што су у комисији за израду и одбрану дисертације професори др Јован Плавша и др Милка Бубало–Живковић, који су ми корисним примедбама, сугестијама и конструктивним саветима несебично помогли у коначном обликовању текста. Посебну захвалност дугујем професорки др Мили А. Павловић, чији су бројни радови о регионалногеографским проучавањима Западног Поморавља и сјајна предавања са часова из предмета Географске регије Србије, били од велике користи приликом израде дисертације. Ово је прилика да професорки Павловић још једном исказем бескрајну захвалност што ме је 2006. године увела у свет науке, почаствовала да будем њен магистрант и асистент на Одсеку за географију у Косовској Митровици, где и данас радим. Хвала и петом члану комисије, доценту Бојану Ђерчану, на коректној сарадњи за коју сам сигурна да ће се наставити у будућности. Захваљујем се и својим колегама са основних студија на Географском факултету у Београду, Ивану Поттићу на изради картографских прилога и Алекси Поподићу на техничкој помоћи у раду.

Захвалност дугујем многобројним саговорницима које сам сретала приликом теренских истраживања, од којих сам добијала аутентичне информације које се у литератури нису могле пронаћи. Ту у првом реду истичем мештане сеоских подручја која се налазе на контакту Западног Поморавља и суседних регија Грузе, Расине, Александровачке Жупе и Српске Црне Горе, а који су ми помогли у анкетирању приликом одређивања границе проучаване регије. Нарочито бих истакла помоћ појединаца из надлежних институција у Пожеги (Јасминке Ђурић из Градске библиотеке, Олге Ракочевић из Службе за катастар непокретности, Ратка Мићића из Одељења за урбанизам и заштиту животне средине Општинске управе, Небојше Ђурића из Пољопривредно саветодавне службе и Владимира Мисиловића из Регионалне привредне коморе Ужице), Краљеву (Слободана Мрвића из Хидролошке рејонске станице, Марине Станковић из Републичког завода за статистику, Магдалене Савић из Дирекције за планирање и изградњу и Сузана Вуксановић из Регионалне привредне коморе Краљево), Врњачкој Бањи (Небојше Алимпића из Одсека за локални економски развој Општинске

управе), Трстенику (Маријане Максимовић из Дирекције за планирање и изградњу), Крушевцу (Невенке Борђевић из Регионалне привредне коморе, Бобана Росића из Пољопривредно саветодавне службе, Ивана Бркића из Канцеларије за миграције Општинске управе и Петра Трајковског из Службе за катастар непокретности), Ђићевицу (Драгана Маџића из Службе за катастар непокретности), Чачку (др Илије Поповиће, професора географије у пензији) и Варварину (Братислава Јовановића из Службе за катастар непокретности). Они су на прави начин схватили значај мојих истраживања и пружили ми несебичну помоћ у раду. Захваљујем се и директорима и власницима малих и средњих приватних предузећа у Западног Поморављу, на уступљеним подацима добијеним додатном обрадом. Без информација и свесрдне помоћи свих набројаних саговорника са терена, ова дисертација би била сигурно мање актуелна. На крају, место за захвалност заслужили су моји родитељи Томислав и Јелица, који су ми били стуб ослонац током целог студирања. Непроцењиву моралну подршку, бескрајну помоћ и разумевање током израде докторске дисертације имала сам од супруга Бојана, коме се овом приликом и највише захваљујем.

Нови Сад, јануар 2016. године

мр Ивана Пењишевић



САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

УВОД..... 8

ТЕОРИЈСКО–МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ РАДА..... 10

 ПРЕДМЕТ, НАУЧНИ ПРОБЛЕМИ, ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА 10

 МЕТОДОЛОГИЈА РАДА 13

 РАНИЈА ГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА..... 16

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ И ВЕЛИЧИНА

ТЕРИТОРИЈЕ 20

ОСНОВНА ПРИРОДНА ОБЕЛЕЖЈА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА

РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ..... 32

 ГЕОЛОШКА ПРОШЛОСТ И ГРАЂА ТЕРЕНА 32

 РАЗМЕШТАЈ МИНЕРАЛНИХ СИРОВИНА КАО ПОСЛЕДИЦА ГЕОЛОШКЕ

ГРАЂЕ 40

 ЗНАЧАЈ МИНЕРАЛНИХ СИРОВИНА ЗА РАЗВОЈ РУДАРСТВА У ЗАПАДНОМ

ПОМОРАВЉУ 43

 ОСНОВНА МОРФОЛОШКА ОБЕЛЕЖЈА И ЗНАЧАЈ РЕЉЕФА ЗА

РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ 47

 МОРФОЛОШКЕ ЦЕЛИНЕ 51

 ПОЖЕШКА КОТЛИНА 53

 ОВЧАРСКО–КАБЛАРСКА КЛИСУРА..... 54

 ЧАЧАНСКА КОТЛИНА 57

 КРАЉЕВАЧКА КОТЛИНА 60

 ВРЊАЧКА КОТЛИНА И ТРСТЕНИЧКА СУТЕСКА 63

 КРУШЕВАЧКА КОТЛИНА И МРЗЕНИЧКА СУТЕСКА 65

 ХИПСОМЕТРИЈСКА ОБЕЛЕЖЈА РЕЉЕФА У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ

РАЗВОЈА 67

 РЕЉЕФ КАО ФАКТОР РАЗВОЈА САОБРАЋАЈНЕ МРЕЖЕ 76

 ЗНАЧАЈ МОРФОЛОШКИХ ОБЛИКА РЕЉЕФА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА ЗАПАДНОГ

ПОМОРАВЉА 82

 ОСНОВНЕ КЛИМАТСКЕ ОДЛИКЕ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ

РАЗВОЈ..... 86

 ТЕМПЕРАТУРА ВАЗДУХА 87

 ВЕТРОВИ 90

 РЕЛАТИВНА ВЛАЖНОСТ ВАЗДУХА..... 94

 ОБЛАЧНОСТ И ИНСОЛАЦИЈА 96

 ПАДАВИНЕ 98

ХИДРОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА	101
<i>ПОДЗЕМНЕ ВОДЕ И ИЗВОРИ</i>	101
<i>ТЕРМОМИНЕРАЛНИ ИЗВОРИ КАО ФАКТОР РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА</i>	106
<i>ПОВРШИНСКЕ ВОДЕ</i>	122
<i>ВОДОСНАБДЕВАЊЕ И ВОДОПРИВРЕДНИ ПРОБЛЕМИ</i>	137
ЗЕМЉИШНИ ПОКРИВАЧ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ	
ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА.....	142
<i>ТИПОВИ ЗЕМЉИШТА</i>	142
<i>БОНИТЕТНА КЛАСИФИКАЦИЈА</i>	148
<i>ЗАШТИТА И ДЕГРАДАЦИЈА ЗЕМЉИШТА</i>	150
<i>СТРУКТУРА ЗЕМЉИШНОГ ФОНДА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ</i>	152
РАТАРСТВО	158
ВОЂАРСТВО	165
ВИНОГРАДАРСТВО.....	170
ПРИРОДНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА	174
ОРГАНИЗАЦИОНИ ОБЛИЦИ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ.....	182
СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ.....	185
БИЉНИ И ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА .	187
<i>ШУМСКА ВЕГЕТАЦИЈА</i>	188
<i>ШУМАРСТВО КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ДРВНОПРЕРАЂИВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ .</i>	190
<i>ТРАВНА И МОЧВАРНА ВЕГЕТАЦИЈА</i>	196
<i>ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ЛОВА И РИБОЛОВА</i>	200
ДРУШТВЕНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА	
ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА.....	203
ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА.....	203
<i>ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА</i>	204
<i>ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА 1948-2011. ГОДИНЕ</i>	206
<i>ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗМЕШТАЈ СТАНОВНИШТВА</i>	210
<i>ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА</i>	212
<i>МЕХАНИЧКО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА</i>	217
<i>ПРОМЕНЕ У БИОЛОШКИМ СТРУКТУРАМА СТАНОВНИШТВА</i>	225
ПОЛНА СТРУКТУРА	225
СТАРОСНА СТРУКТУРА	228
<i>ПРОМЕНЕ У ЕКОНОМСКИМ СТРУКТУРАМА СТАНОВНИШТВА</i>	234
СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ЕКОНОМСКОЈ АКТИВНОСТИ.....	234
АКТИВНО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ДЕЛАТНОСТИМА И СЕКТОРИМА ДЕЛАТНОСТИ	237
ПРОМЕНЕ У СТРУКТУРИ ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА.....	241
<i>ПРОМЕНЕ БРОЈА И ВЕЛИЧИНЕ ДОМАЋИНСТАВА 1948-2011. ГОДИНЕ.....</i>	244
СТРУКТУРА ДОМАЋИНСТАВА ПРЕМА БРОЈУ ЧЛАНОВА	246
СТРУКТУРА ДОМАЋИНСТАВА ПРЕМА ИЗВОРИМА ПРИХОДА	247
<i>ПРОБЛЕМИ И ПРАВЦИ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА</i>	250
САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗМЕШТАЈ ИНДУСТРИЈЕ	
ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА.....	252
<i>ГРАНСКА СТРУКТУРА ИНДУСТРИЈЕ</i>	254
ПРЕХРАМБЕНА ИНДУСТРИЈА	254
ИНДУСТРИЈА ГУМЕ И КОЖЕ	266
ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА.....	268
МЕТАЛНА И МАШИНСКА ИНДУСТРИЈА.....	273

ЕЛЕКТРОИНДУСТРИЈА	290
ХЕМИЈСКА ИНДУСТРИЈА	292
ВИСИНСКА РАШЧЛАЊЕНОСТ РЕЉЕФА КАО ФАКТОР ФОРМИРАЊА, РАЗМЕШТАЈА И ФУНКЦИЈА НАСЕЉА.....	297
МИКРОПОЛОЖАЈ НАСЕЉА	299
ХИПСОМЕТРИЈСКИ РАЗМЕШТАЈ НАСЕЉА	301
КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА БРОЈУ СТАНОВНИКА	304
ФУНКЦИОНАЛНЕ ПРОМЕНЕ НАСЕЉА ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА	310
САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У ФИЗИОНОМСКО-ФУНКЦИОНАЛНОМ РАЗВОЈУ ГРАДСКИХ НАСЕЉА	318
ПОЖЕГА.....	318
ЧАЧАК	325
КРАЉЕВО	331
ВРЊАЧКА БАЊА.....	341
ТРСТЕНИК	346
КРУШЕВАЦ.....	352
SWOT АНАЛИЗА.....	360
ЗАКЉУЧАК	365
ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА	371
ПРИЛОЗИ.....	389
БИОГРАФИЈА.....	441
КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА	442
KEY WORDS DOCUMENTATION	446

УВОД

Западно Поморавље, као географски индивидуалисана целина са својим садржајем и проблемима, представља регију значајну за географска проучавања. У антрополошком погледу, овај простор је одувек био привлачан за насељавање и развој различитих делатности, при чему рејон Западног Поморавља представља и значајну привредну област Србије.

Предмет проучавања, циљеви, задаци и методе рада, дефинисане су у уводном делу дисертације. Као основни циљ истраживања, намеће се потреба утврђивања географских аспеката регионалног развоја, који су довели до демографских, физиономских и функционалних промена на територији Западног Поморавља.

Садржај обједињује седам тематских целина, које су приказане кроз узајамно дејство природних и друштвено економских аспеката регионалног развоја. Савремени процеси који се одвијају на територији проучаване регије у периоду после Другог светског рата, условили су значајне географске промене на почетку XXI века.

Западно Поморавље је у зони утицаја градских центара Пожеге, Чачка, Краљева, Врњачке Бање, Трстеника и Крушевца, од којих су Чачак, Краљево и Крушевац главни носиоци трансформације регије. Интензивне демографске, функционалне и физиономске промене у Западном Поморављу, изражене почетком друге половине XX века, поклапају се са периодом нагле индустријализације Чачка, Краљева, Трстеника и Крушевца. Са развојем индустрије, до изражаја долазе савремени урбани процеси представљени деаграрзацијом у брдско–планинском делу, и урбанизацијом и концентрацијом у равничарском делу регије. Исељавање становништва у веће градске центре унутар саме регије, условило је депопулацију и демографско гашање планинских села, као и промене у свим демографским структурама. На тај начин створене су зоне изразите поларизације становништва и функција у поменутиим градским насељима на једној страни, али и стагнације удаљенијих сеоских насеља на другој страни.

Поред интензивних демографских промена, Западно Поморавље у другој деценији XXI века одликују и осетна стагнација у привредном и економском развоју. Некадашњи гиганти, као што су „Фабрика вагона”, „Магнохром”, „Цер”, „ФРА”, „Први мај” и многи други, после неколико неуспешних приватизација су затворени или раде са минималним капацитетом. То је као највећу последицу оставило проблем велике незапослености становништва, што се негативно одразило на регионални развој Западног Поморавља.

На бази изложених научних проблема, утврђених циљева и спроведених задатака истраживања, у закључку су дати правци регионалног развоја Западног Поморавља. Приликом израде дисертације анализирана је постојећа литература о географским карактеристикама Западног Поморавља, а истовремено је покушано да се у текст унесу теренска запажања аутора, са циљем да се знања о проучаваној регији прошире. Визуелно праћење садржаја омогућују тематске карте, табеламе, графикони и слике. Резултати рада могли би имати апликативну вредност приликом планирања регионалног развоја Западног

Поморавља. Значај истраживања докторске дисертације је научни и друштвени. Трајност деловања добијених резултата у научном смислу имаће дејство на фонд научног знања о Западног Поморављу. Са друге стране, значај истраживања у друштвеном смислу огледа се на домету постигнутих резултата у решавању друштвених проблема и израду озбиљне популационе политике у функцији одрживости становништва на овом простору.

Из свега горе наведеног следи закључак да је територија Западног Поморавља препозната као подручје значајних развојних потенцијала. Резултати истраживања добијени у овој докторској дисертацији могу бити од користи приликом формулисања стратешких националних докумената, са сврхом решавања проблема у општинским институцијама за потребе националне стратегије регионалног развоја овог дела Републике Србије.

ТЕОРИЈСКО–МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ РАДА

Приликом истраживања географских аспеката регионалног развоја Западног Поморавља, настојано је да се комплексним приступом обједине сви природни фактори и друштвена обележја проучаваног простора. Поступак истраживања дате регије заснован је на утврђивању предмета проучавања, дефинисању циљева и задатка научног истраживања, одређивању просторног и временског оквира, постављању радних хипотеза, као и примени научно–истраживачких метода и коришћењу резултата ранијих географских проучавања Западног Поморавља.

ПРЕДМЕТ, НАУЧНИ ПРОБЛЕМИ, ЦИЉЕВИ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање географских аспеката регионалног развоја Западног Поморавља засновано је на дефинисању предмета, постављању научних хипотеза, утврђивању циљева и задатка проучавања, као и одређивању временског и просторног оквира докторске дисертације. По Јовану Марковићу „Западно Поморавље је најјужнији крај Перипанонске Србије и Панонске области. Оно у ужем смислу обухвата само долину Западне Мораве, док му у ширем смислу, поред долине ове реке припадају и долине Ћетиње, Скрапежа и Голијске Моравице” (Марковић, 1970, 221).

Предмет проучавања и истраживани простор је Западно Поморавље у ужем смислу, тј. регија која обухвата долину реке Западне Мораве, од Пожешке котлине на западу па до Сталаћа на истоку. Ова географска целина је издвојена на основу морфолошких и хидролошких критеријума географске регионализације, али и на основу опсежних истраживања на терену. Западно Поморавље представља регију која се пружа упореднички и у односу на суседне регионалне целине издваја се својим рељефним, климатским и хидролошким специфичностима.

Коришћењем теоријских и методолошких поставки регионалне географије, а у циљу комплексног географског проучавања Западног Поморавља, извршена је анализа просторно–функционалне структуре дате регије. Предмет проучавања су, пре свега, природни фактори регионалног развоја – стање и перспективе искоришћавања; демографски аспекти регионалног развоја – развој, размештај, структуре и прогнозе развоја становништва; природни потенцијали као фактор привредног развоја – историјски развој, регионални размештај и гранска структура привреде; природни фактори у функцији развоја насеља – развој насеља у прошлости, висинска рашчлањеност рељефа као фактор формирања насеља, мрежа насеља, социоекономска, функционална и физиономска трансформација.

Научни проблеми истраживања везани су за географске аспекте регионалног развоја, који су утврђени анализом узрочности и међузависности природних потенцијала, демографског и привредног развоја Западног Поморавља. Синтезом се дошло до закључка

да су географске промене у Западном Поморављу настале деловањем физичкогеографских и друштвеноекономских фактора у другој половини XX века. Основни научни проблеми односили су се на комплексно дефинисање узрочности између природних фактора са једне стране и демографског и привредног развоја, са друге стране (Голић, 2010). При томе је, акценат регионално–географског проучавања Западног Поморавља, стављен на демографске промене, с бзиром да се динамика регије највише манифестује кроз просторне и временске промене у развоју, размештају и структурама становништва. Такође, у регији је било и значајних природних непогода (земљотреси, клизишта и поплаве), али су њихове последице минимално мењале физичко–географске карактеристике у поређењу са карактеристикама становништва и привреде. Решавање научних проблема подразумевало је и дефинисање основних аспеката равномерног регионалног развоја, заснованог на расположивим природним потенцијалима Западног Поморавља. У том смислу акценат је стављен на децентрализацију индустрије из градских у сеоске делове регије, као и интензивнији развој пољопривреде.

Просторни оквир истраживања дефинисан је на основу морфолошких граница утврђених на терену, али и на основу административних критеријума, ради лакше обраде статистичких показатеља. Површина Западног Поморавља у морфолошким границама износи 2.778,9 km², а у административним 2.386,2 km². Истраживањем је обухваћено 230 дисперзивно размештених насеља, са 429.439 становника према Попису становништва 2011. године.

Временско одређење теме дисертације опционо прати хронолошку дистанцу од најстаријих писаних извора о овој регији, па до почетка друге деценије XXI века. Период до Другог светског рата обухвата анализу основних аспеката друштвено–економског развоја Западног Поморавља. Тежиште истраживања рада базирано је на другој половини XX и прве две деценије XXI века, када су на овом простору догодиле веома значајне друштвеногеографске промене. У највећем броју анализа коришћени су етнографски, историјски, географски и демографски подаци до 2011. године, када је у Србији одржан последњи званични Попис становништва и домаћинства (РЗС, 2012)

Научни циљ истраживања зависи од утврђеног предмета докторске дисертације, дефинисања научних проблема, сазнања и достигнућа из регионалне географије и њој блиских научних дисциплина. Основни циљ истраживања рада је утврђивање, сагледавање и научно објашњавање географских карактеристика, који утичу на регионално–географски развој Западног Поморавља. Примарни научни циљ истраживања подразумева идентификовање најзначајнијих географских фактора, који условљавају трансформацију проучаване регије, делујући позитивно или негативно на њен развој. Крајњи циљ истраживања јесте да укаже који су потенцијали и ограничења проучаване регије, па на основу тога одредити у ком правцу би требало усмеравати њен будући развој (Гајић, 2010). Истраживања су прецизно базирана на званичним статистичким подацима Републичког завода за статистику Србије, дефинисана и обрађена по статистичким параметрима.

Основни задатак истраживања је да се помоћу метода, принципа и критеријума географске регионализације, просторно издвоји и ограничи проучавана регија. Ово је од нарочитог значаја ако се има у виду да Западно Поморавље није до сада проучавано као индивидуалисана географска целина, посебно не са становишта регионалних географа. Посебни задаци истраживања утврђени су на основу комплексне анализе резултата теренских проучавања. Они се односе на дефинисање интерних, односно унутрашњих апеката просторно–функционалне динамике, који су утицали на регионални развој Западног Поморавља. Посебни задаци истраживања су:

- Утврђивање утицаја природних фактора на привредни и демографски развој Западног Поморавља. Обухвата утврђивање измена микроклиме на промене речног режима, као и утицаја вештачких језера на Западној Морави на интензитет флувијалне ерозије и промена у структури коришћења пољопривредног земљишта. Изградњом водених акумулација на Морави, потапљено је око 150 ha пољопривредног земљишта и 10 кућа села Међувршје. Том приликом је дошло до иселавања становништва из приобалног простора са десне обале Западне Мораве у више делове сеоског атара Међувршја или у Чачак.
- Утврђивање узрока и последица депопулације сеоских насеља брдског дела регије, а у циљу ублажавања тог процеса.
- Утврђивање значаја концентрације становништва и индустрије у Пожеги, Чачку, Краљеви, Трстенику и Крушевцу, за функционални преображај проучаване регије.
- Дефинисање реалних праваца регионалног развоја Западног Поморавља, који би ублажили неравномерности између долинског и брско–планинског дела проучаване регије.

Ради остваривања постављених циљева и задатака у научном раду, пошло се од формулисања и поставки радних хипотеза. Оне су дале главне смернице току истраживања и у дисертацији се доказују следеће основне хипотезе:

- Западно Поморавље одликују хетерогена физичкогеографска обележја, па су природни фактори изузетно повољни за насељавање и привређивање становништва.
- Долина Западне Мораве је најзначајнија морфолошка целина за развој насеобинске, саобраћајне и економске функције истоимене регије.
- Најзначајнији природни фактори развоја су пољопривредно земљиште, водне снаге и лежишта минералних сировина (мрки угаљ, лигнит, магнезит, хромит, платина)
- Природни потенцијали нису у довољној мери искоришћени за равномеран регионални развој, па се нерационално искоришћавање јавља се као неповољан фактор привредног развоја Западног Поморавља.
- Интензитет промена физичко–географских фактора регије је минималан, док су демографске и социоекономске промене изразитије и оне утичу на укупан регионални развој Западног Поморавља.
- Просторно–функционалну структуру Западног Поморавља чине Пожега, Чачак, Краљево и Крушевац, као изразити полови развоја проучаване регије. Градови са

- приближно развијеним функцијама, који имају утицај и на шире гравитационо подручје су још и Трстеник и Врњачка Бања.
- Просторно–функционална организација одраз је укупних регионалногеографских процеса у Западном Поморављу. Присутне су значајне просторне разлике у нивоу функционалног развоја између поменутих градских насеља на једној страни и сеоских насеља на другој страни.
 - Географски аспекти регионалног развоја Западног Поморавља везани су за демографску и економску ревитализацију сеоских насеља смештених на котлинском ободу. Истраживања на терену су показала да се то може постићи рационалнијим искоришћавањем расположивих природних ресурса, кроз производњу здраве органске хране, развој туризма и инфраструктуре (путне, комуналне, водоводне и телекомуникационе). Јачање унутрашњих, међусобних веза и односа допринеће унапређењу просторно–функционалне структуре регије, па ће полицетрични функционални систем условити равномеран регионални развој Западног Поморавља.

МЕТОДОЛОГИЈА РАДА

Рад на дисертацији обухватио је три основне фазе – прикупљање и проучавање доступне научне литературе, детаљна и систематска истраживања на терену, као и дефинисање коначних научних закључака, уз текстуално и графичко обликовање рада. У истраживању су коришћене научне методе географије и њој блиских дисциплина, како би се дошло до комплексног регионалног приступа проучаваном простору. Методологија обједињује проучавање метода који се примењују у научном истраживању и метода научног саопштавања постигнутих резултата (Голић, 2010). Ова два аспекта географског проучавања одредила су методолошку апаратуру која је коришћена у поступцима научног истраживања дате регије.

При проучавању географских аспеката регионалног развоја Западног Поморавља, основни приступи су хоролошки и генетско–системски. С обзиром на комплексност проблематике, у изради дисертације коришћено је више метода. У оквиру методолошке апаратуре као опште научне методе коришћени су дијалектички и статистичко–математички метод, а као посебне научне методе истраживање на терену, картографски, графички, историјски, компаративни, анализа, синтеза, дескриптивни и метод генерализације. С обзиром да тема није класични регионалногеографски приказ Западног Поморавља, то ће и концепција садржаја бити у функцији наслова тезе. Примера ради, у поглављу о природним одликама регије, геолошка грађа терена ће бити доведена у везу са размештајем минералних сировина и развојем рударства, педолошки покривач ће бити обрађен као фактор развоја гранске структуре пољопривреде, а биљни свет ће бити стављен у функцију развоја шумарства и дрвне индустрије. Релјеф као природни потенцијал, биће посматран као фактор развоја саобраћајне мреже, а морфолошки облици

рељефа ће бити проучавани у функцији развоја различитих видова туризма. Хидрографски потенцијали, у првом реду термоминерални извори, биће доведени у везу са развојем бањског туризма, као једног од носиоца регионалног развоја Западног Поморавља. Услед одступања од класичног регионалногеографског приказа, поглавље о привреди ће углавном бити проучено код природних фактора регионалног развоја, с обзиром да су природни потенцијали и услови привредно–економски развој Западног Поморавља.

Примена општег метода је од посебне помоћи приликом утврђивања и проучавања повезаности и условљености географских аспеката регионалног развоја Западног Поморавља у објективној стварности, чак и у случају када се ради о објектима, појавама и процесима који се на први поглед састоје од различитих и противуречних чинилаца. Определујући се за општи метод, полазиште је да се у потпуности испоштују његови основни принципи, јер је то једини начин да се проучавана географска целина схвати и истражи као јединство општих, посебних и појединачних методских поступака. Помоћу дијалектичког метода, као општег метода научног сазнања, дата географска регија је истражена и схваћена као садржајно–материјално, узрочно–последично и временско–просторно развојно јединство географских објеката, појава и процеса, тј. географског садржаја (Шешић Б. 1988).

По Шешићу (1988, 102) „примена статистичко–математичког метода је неопходна за дефинисање квантитативних одређености масовних појава”. Овим методом је извршена квантификација стања географских појава у Западном Поморављу, њихових промена и тенденције даљег развоја. Овај метод је нашао примену приликом сакупљања, представљања, анализирања и тумачења бројчаних показатеља којим се анализирају истраживане промене. Статистичка анализа је коришћена као објашњење статистичких података, њихове структуре, динамике, међусобне условљености и зависности. Примена статистичког метода омогућује да се избегне грешка добијених података на основу аритметичке средине, израчунавањем тзв. стандардне девијације средине узорка и коначно извођење општих закључака, тумачења резултата статистичке анализе и постављања хипотеза о законитости масовних појава (Зајечарановић, 1987). Статистичко–математички методи највећу примену нашли су у објашњавању законитости демографског и економског развоја регије. На тај начин је кроз опадање, стагнирање и пораст одређених квантитативних обележја, појава и процеса, у раду указано на узроке и последице таквих тенденција (Вујадиновић, 2006). Резултати статистичких истраживања су приказани у виду табела и графика. Тешкоћу у примени овог метода представљају неусаглашени критеријуми по којима се иста појава квантификује у одређеним периодима историје, па су анализе и упоређивања истраживаних процеса отежане. Као подлога за примену статистичког метода коришћени су публиковани и документовани подаци републичких и савезних институција – Савезног завода за статистику, Републичког завода за статистику, Републичког хидрометеоролошког завода, као и подаци добијени на терену од предузећа и представника локалних власти.

Због сложености, обимности и систематичности истраживачког процеса, проучавање простора Западног Поморавља захтевао је и увођење посебних научних метода. Једна од најзначајнијих посебних метода у раду јесу истраживања на терену, спроведена у периоду 2012–2015. године, а која су претходила изради докторске дисертације. Сазнања стечена теренским истраживањима, на непосредан начин указују на утицај извршених географских промена на живот становништва проучаване регије. Применом теренских истраживања утврђене су географске појаве и процеси који нису уочени у литератури, а битни су за извођење одређених закључака и формирање ставова. Теренски рад је омогућио увид у савремено стање проучаване регије, а самим тим и проверу претходно постављених хипотеза. За добијање емпиријских чињеница коришћене су технике интервијуа и анкете са мештанима, привредницима и представницима локалних власти општина које чине проучавану регију. На тај начин су створени услови за кабинетски рад, класификацију и генерализацију материјала, чија је тачност и веродостојност поткрепљена и изворима постојеће литературе, где год је то било могуће. Међу становништвом су спроведена анкетна испитивања са циљем да се утврди што прецизнија граница Западног Поморавља, интензитет економских веза са суседним регијама и могући правци регионалног развоја (прилози 1, 2 и 3).

Картографски метод је нашао примену приликом истраживања и приказивања положаја, распореда и величине појава на простору Западног Поморавља. Овај метод је омогућио да се просторни односи и везе у датој регији детаљније испитају и верно илуструју. Картографски метод се користио у свим фазама истраживања, с обзиром да је тесно повезан са географским. Картографски метод је посебно значајан за презентацију просторних и структурних својстава проучаваног простора у виду различитих шема, дијаграма, картограма и тематских карата. Тематске карте приказаних компоненти географске средине урађене су коришћењем модула GRID гис програма Geomedia pro. Већина тематских карата у раду израђена је методом боја, растерском гис анализом Nasa Aster Dem и сателитских снимака са сајта www.earth.google.com. Као основа за израду тематских карта коришћене су и топографске карте 1:25.000, 1:50.000, 1:100.000 и 1:300.000, као и карте катастарских општина 1:100.000 и 1:300.000. Картометријском методом добијени су многобројни подаци као што су површине висинских појасева, углови нагиба, експозиције рељефа, дужине речних токова, хипсометријски размештај насеља, становништва итд.

Историјским методом објашњен је географски развој Западног Поморавља у прошлости, нарочито када је у питању настанак и развој насеља. Употреба компаративног метода омогућила је анализу својстава појава и просторних целина различитог хијерархијског значаја у регији, као и утврђивање њихових сличности и различитости.

Анализа је најосновнији и најопштији посебни метод научног сазнања и основа научног истраживања проучаваног простора, где се истражује систем као целина, његова унутрашња организација, функције и везе са околином (Тошић, 2012). Географском анализом је одређена регионална структура, јер је „сазнање о појавама и процесима

немогуће без уочавања њихових делова, чињеница и међусобних односа тих делова” (Шешић, 1988, 70). Као сложен географски систем, Западно Поморавље садржи бројне елементе, повезане узрочно–последичним везама. Уз помоћ анализе као метода научног истраживања, проучавана регија се мисаоно рашчлањује и препознаје на основу саставних делова и њихових функционалних веза (Голић, 2010).

За разлику од анализе, синтеза схвата сваку појаву као јединство дијалектички разноврсних и супротних, али и повезаних чинилаца. Уз помоћ овог научног метода, елементи издвојени за потребе анализе, спајају се у складну целину, која једино као таква може да егзистира у географском простору. Дескриптивни научни метод примењиван је у свим фазама географског проучавања Западног Поморавља, за приказивање научних резултата до којих се дошло анализом доступне литературе и истраживањима на терену.

Генерализација је сложен методски поступак који представља мисаони прелаз од појединачног и посебног ка општем сазнању. Генерализација као метод у научном раду имала је за циљ да истакне битно у регији и њеном применом утврђена су општа обележја проучаваног простора, а истовремено су сагледане и посебне, индивидуалне специфичности. Метод генерализације је посебно нашао примену као основни метод у избору садржаја тематских карата. Применом картографске генерализације извршено је уопштавање садржине карата графичким особеностима објеката и појава и њиховим међусобним везама на конкретном географском простору.

РАНИЈА ГЕОГРАФСКА ПРОУЧАВАЊА ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА

Проучавањем Западног Поморавља са регионално–географског аспекта, покушано је да се успостави континуитет са свим ранијим истраживањима, како би се указало на обим и тенденције актуелних географских промена у регији. Преглед постојеће литературе показује да Западно Поморавље, као сложена и географски специфична регионална целина Перипанонске Србије, није до сада било предмет детаљнијих и систематичних географских проучавања. Досадашња истраживања су се односила на географске појаве или објекте појединих делове, мањих целина тј. крајева који припадају проучаваној регији.

Геолошку грађу терена у долини Западне Мораве на веома детаљан начин је описао Јован Цвијић у својим капиталним делима „Геоморфологија I” и „Геоморфологија II”. Он наводи да основу геолошке грађе Овчара, изнад манастира Ваведења, чине црвенкасти, црнкасти, а по негде и зеленкасти шкриљци. Преко њих долазе дебели слојеви модрикастог кречњака. По Цвијићу, у геологији Овчарско–кабларске клисуре Западне Мораве, „особито су интересантни и слатководни скоро хоризонтални слојеви кварцевитог конгломерата, који леже на тријаском кречњаку Каблара и пењу се све до висине од 850 m” (Цвијић, 2000, 393). О геолошкој грађи и ресурсима минералних сировина Западног Поморавља значајни подаци се налазе у „Геологији Србије” из 1976. године, групе аутора у издању Рударско–геолошког факултета Универзитета у Београду.

Група аутора која је написала „Тумач листа Чачак” (1971) и „Тумач за лист Краљево” (1968) дала је целовиту анализу која се односи на геолошки састав Пожешке и Чачанско–краљевачке котлине, тектонске проблеме и историјат стварања терена. Допринос о проучавању геолошке грађе овог простора дали су још и Бранимир Миловановић (1938), Ладислав Петровић (1971), Михаило Зотовић (1978) и Драгољуб Лабус (1997). О размештају минералних ресурса, условљеним богатом и разноврсном геолошким грађом терена, значајне информације се срећу у радовима М. Новаковића „Нова налазишта лигнита у јужном делу Западно–моравског басена и геолошки састав околине терена” (1966) и Миле Павловић „Западно–моравски басен лигнитно–мрког угља” (1986). Ово су имена научника који су својим радовима допринели формирању представе о геолошкој грађи, еволуцији и минералним ресурсима Западног Поморавља. У радовима из палеонтологије и стратиграфије, изучене су врло детаљно фосилне формације различите геолошке старости.

Проучавањем тектонике и геотектонских обележја Западног Поморавља бавио се нарочито Боривоје Ж. Милојевић, који је у својој студији „Долина Западне Мораве, Мораче и Треске” (1948), дао детаљану анализу речних тераса Западне Мораве и језерских нивоа у њеним котлинама. Милојевић у овом раду говори и о времену постанка главних котлина у долини Западне Мораве, где истиче да „су више котлине, чачанска, врњачка и пожешка спуштене у олигоцену, док је крушевачка котлина млађа по свом постанку и спуштена је почетком горњег миоцена”. По свом значају за проучавање тектонике овог дела Србије се истиче и рад Милоша Заремског „Трагови неотектонских процеса у рељефу Западне Србије” (1983). У њему су анализирани геоморфолошке одлике и истакнут значај неотектонских процеса за формирање данашњег рељефа Западног Поморавља. Еволуција рељефа Овчарско–кабларске клисуре детаљно је изнета у радовима Стевана Вујадиновића (1984) и географско–туризмолошкој студији „Овчарско–кабларска клисура” (1997), аутора Павића Д. и сарадника са Института за географију Природно–математичког факултета из Новог Сада.

Климатске карактеристике регије је проучавао Д. Ђукановић, у посебним радовима „Клима Пожеге” (1969) и „Клима Чачка и околине” (1963). Кроз њих је Ђукановић изнео основне климатске законитости и указао на климатске одлике овог простора, кроз анализу деловања климатских чинилаца на људске активности. Ђукановић истиче да географски положај ових градова, с обзиром на одређени степен континенталности, условљава умерено–континентално поднебље са извесним специфичностима, које се манифестују као елементи субхумидне и микротермалне климе.

Радови о хидролошким особеностима Западног Поморавља, еволуцији речних корита и проучавању фактора који утичу на промену режима река са ове територије, су бројни. Међу њима, најзначајније место припада раду Боривоја Ж. Милојевића „Долина Западне Мораве, Мораче и Треске”, где је детаљно описана еволуција тока Западне Мораве од заливске до речне фазе. Такође, Милојевић је врло прецизно одредио простирање језерских наслага у котлинама Западног Поморавља и износ речне ерозије у

њима. Савремена хидролошка истраживања Западне Мораве и њених притока вршили су Љ. Гавриловић и Д. Дукић (2002), а од новије географске литературе је и едиција „Морава” (2006). Од значаја за употпуњавање знања о хидрографским карактеристикама сливова Врњачке и Попинске реке, као и термоминералним изворима Врњачке Бање, су и бројни радови Т. Ковачевић. О туристичким потенцијалима афирмисаних (Матарушка, Врњачка и Овчар Бања), али и неафирмисаних термоминералних извора (Витановачка, Слатинска, Сирчанска, Лопатничка бања), писали су М. Костић, Д. Милановић и М. Павловић.

О давној насељености Западног Поморавља, исцрпну археолошку грађу дао је Милутин Гарашанин у својим делима „Археолошка налазишта у Србији” (1951), „Централна Србија у праисторијско доба” (1956) и „Праисторија Србије” (1973). Записе о обичајима и култури становништва овог подручја од периода Римљана, па све до XIX века, објавио је Феликс Каниц у делу „Србија – земља и становништво од Римског доба до краја XIX века” (1987). Као град са најбогатијом историјском грађом на територији Западног Поморавља, Крушевац је детаљно је описан у монографији „Историја Крушевца 1371–1941”, аутора Буде Илића. О историјском развоју и траговима најраније насељености на територији општине Пожега, истиче се дело Михајла Зотовића „Пожега и околина” (1978), са прегледом археолошких локалитета по насељима. Археолог Јелена Боровић–Димић (2005), дала је значајан допринос у проучавању археолошког наслеђа Врњачке котлине, у виду монографије „Трагови трајања – културноисторијско наслеђе Врњачке Бање”.

Функционалне и физиономске одлике насеља Западног Поморавља током друге половине XX века, детаљно су проучавали О. Савић (1969), Д. Милановић (1973) и М. Бачевић (1985). Као извор новијих података о насељима и становништву Западног Поморавља у XXI веку, послужила је едиција „Географска енциклопедија насеља Србије” (2001), уредника проф. др С. Стаменковића. У њој су обрађена сва насеља проучаване регије, а у улози аутора насеља општине Трстеник, нашао се професор Јован Плавша. Као новија литература, коришћене су докторске дисертације М. Пунишића „Просторно планерске поставке организације мреже централних насеља у Расинском округу” (2007), М. Николић „Истраживање развоја организације и мреже централних насеља на примеру функционалног подручја Краљева – просторнопланерски аспект” (2010) и С. Милосављевића „Демографски процеси, прогнозе и пројекције становништва општине Трстеник” (2012). Иницијатива локалних власти општина које припадају Западном Поморављу за интензивирање регионалног развоја, условила је израду Стратегија одрживог развоја по општинама до 2020. године. Резултати истраживања истичу потребу и значај просторно–функционалног повезивања градова у Западном Поморављу и јачање њихових међусобних веза и односа, у циљу формирања динамичнијег нодалног система на простору централног дела Србије.

Радови који проучавају искључиво проблематику Западног Поморавља су ретки. Као извор података коришћене су географске монографије „Гоч и Подгорина” (2010) Т.

Ковачевић, „Моравички округ” (1997) Поповић И. и сар, „Крушевац” (1991) Љ. Ђидића и „Трстеник и околина” (1968), аутора М. Поповића. На остале радове и студије које се односе на овај простор, а који су допринели бољем разумевању и разјашњењу одређених појава и процеса, биће указано у тексту дисертације. Захваљујући постојећој литератури, добијена је задовољавајућа основа за комплексно географско проучавање Западног Поморавља. Посебан акценат у раду стављен је на природне факторе регионалног развоја, који су условили демографске и физиономске промене и регионалну диференцијацију.

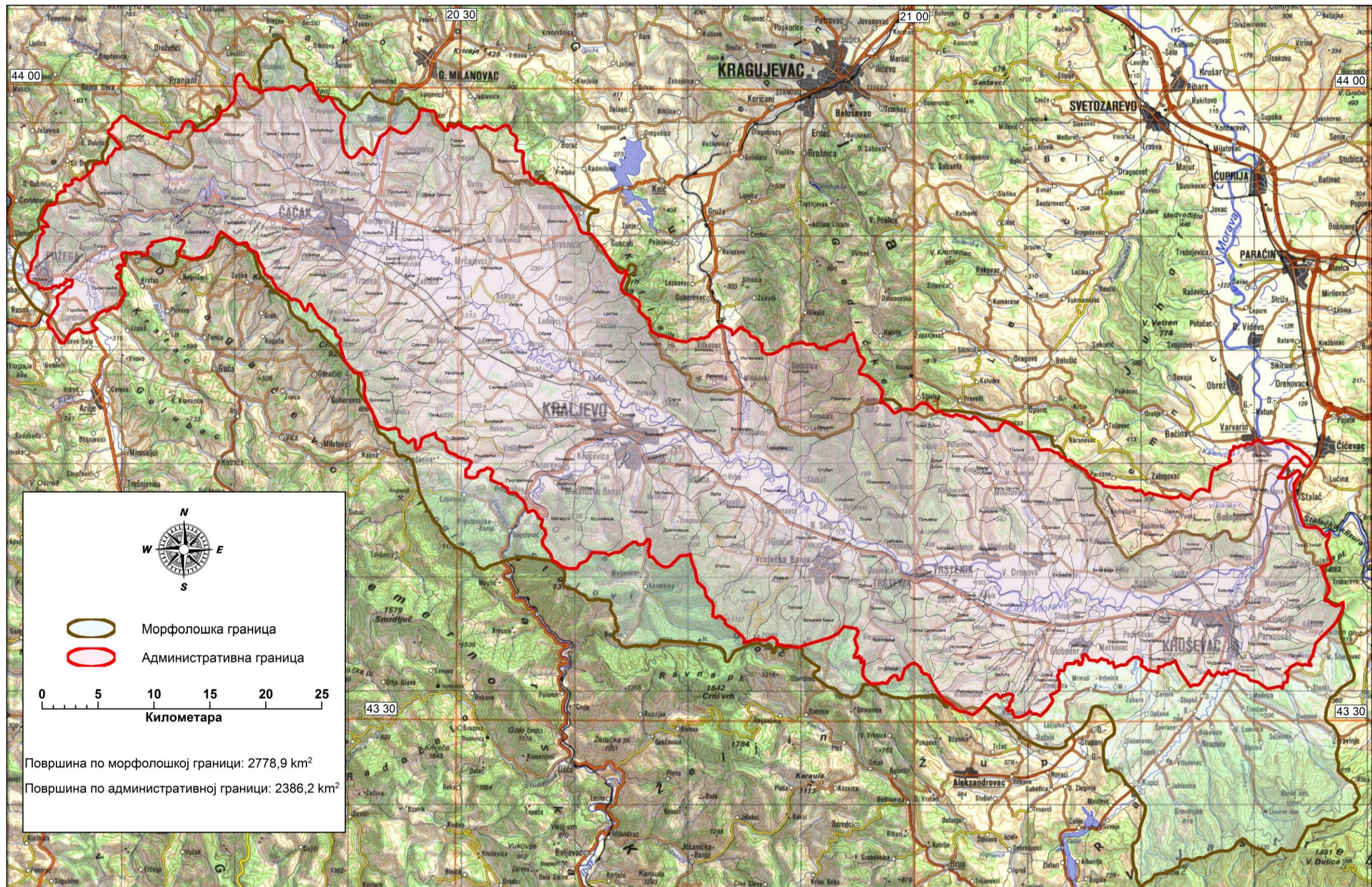
Радови аутора који су претходили изради дисертације и који су објављени у току истраживачког процеса на територији Западног Поморавља су: „Seismic activity in epicentral area of Kraljevo” (2013), „Exploration and Exploitation of Mineral Waters and their Influence on the Regional Development – Case Study of a Vrnjacka Spa (2014), „Politics in the Balkan Countryside: Case study in Serbia” (2014a), Cultural Route and Ecomuseum Concepts as a Synergy of Nature, Heritage and Community Oriented Sustainable Development Ecomuseum „Ibar Valley“ in Serbia (2014) и „Ограничавајући фактори развоја туризма у Матарушкој Бањи“ (2015).

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, ГРАНИЦЕ И ВЕЛИЧИНА ТЕРИТОРИЈЕ

Западно Поморавље је најјужнија регија Перипанонске Србије. У ужем смислу, оно обухвата само долину Западне Мораве, од Таштипоља у најнижем делу Пожешке котлине на западу, па све до Сталаћа на истоку (Марковић, 1970). Западном Поморављу у ширем смислу, поред долине Западне Мораве, припада још и слив Скрапежа (крај Српска Црна Гора) и слив Расине и Пепељуше (крај Расина и Жупа).

Предмет проучавања докторске дисертације је Западно Поморавље у ужем смислу, тј. долина Западне Мораве од Пожеге до Сталаћа. Географски положај Западног Поморавља у односу на морфолошке целине, саобраћајнице и административне целине, један је битних аспеката његовог регионалног развоја. Он је, пре свега, одређен упоредничким простирањем уз реку Западну Мораву, која је вековима давала основно обележје физиономији проучаваног простора.

На основу теренских истраживања и већ дефинисаних критеријума географске регионализације, утврђено је да нема тако великих промена које би границу Западног Поморавља почетком XXI века, поставиле на друго место. Може се рећи да су границе проучаване регије углавном природне и да Западно Поморавље у тим оквирима представља јасно индивидуалисану географску целину. Велики проблем који се јавља у процесу регионализације јесте питање границе регије, односно где престаје једна и почиње друга регија. Граница је увек прелазна зона и обично је то простор на коме се најмање осећају утицаји две регије. У раду се обрађује простор који је у хијерархијском систему регионалне географије категорисан као субрегија, односно територија која се по својим природним и друштвеним аспектима регионалног развоја разликује од околног простора који је окружује. Такође, граница мора бити целовита (не обухвата само котлинско дно, већ и котлинске стране), али и функционална (поједина насеља која су увршћена у границу регије се не налазе у непосредној близини реке, али су због различитих функција везана за долину Западне Мораве – школе, здравствене установе, трговина, пласман пољопривредних производа итд.). Сходно томе, граница Западног Поморавља до које се дошло истраживањима на терену, морфолошки обухвата котлинско дно, смештено у долини Западне Мораве, као и котлински обод на падинама околних планина.



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих
 Извор основе: Топографска карта 1:300.000, лист Крагујевац. Војногеографски институт, Београд, 1988.

Карта 1. Географски положај и границе Западног Поморавља

Морфолошка граница Западног Поморавља представљена је развођем на планинама које са свих страна окружују долину реке Западне Мораве. Она иде вододелницом и углавном се највећим делом и поклапа са границом коју је у књизи „Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије”, приказао Јован Марковић 1970. године. Међитим, оваква граница није у потпуности прихватљива, зато што су вододелницом обухваћени и поједини делови Западног Поморавља у ширем смислу (крајеви Расина и Александровачка Жупа), као и северни делови регије Ибарско–копаонички крај (Топографска карта, 1988). Из тог разлога је било неопходно спровести анкету међу становништвом у двадесетак пограничних насеља, како би се са што већом прецизношћу утврдила граница на терену када је у питању Западно Поморавље у ужем смислу (прилози 1, 2 и 3).

Према морфолошком критеријуму регионализације, који се сматра географски најоправданијим, западна граница регије почине од Пожешке котлине, која је уоквирена ниским планинама Трешњицом (636 m), Јеловом гором (1.003 m), Црнокосом (809 m) и Лоретом (841 m). Од њих, граница даље наставља вододелницом преко планине Равна гора, која Западно Поморавље на југу одваја од Ваљевске Подгорине на северу. Даље, ка североистоку, граница се пружа развођем између Каблара (885m) и подрињско–ваљевских планина Маљена и Сувобора (Поповић, 1996). Надморска висина терена северозападно од Каблара куда иде граница углавном прелази 800 m, а од врхова се издвајају Вјетриња (797 m), Велико поље (829 m), Годун (824 m) и Шиљковица (808 m). На потезу од Каблара до Котленика, граница наставља врховима планине Вујан, која раздваја Чачанску котлину од Таковско–рудничког краја. То су Велики Вујан (855 m), Буковик (850 m), Острица (802 m), Велики Врх (749 m), Марино брдо (670 m) и Рожањ (601 m).

Северну границу регије чини високо развође на Котленику и Гледићким планинама, представљено главним планинским гребенима и врховима. Граница Западног Поморавља на северу наставља преко врхова планине Котленика – Чемерница (487 m), Мала Борча (508 m), Орлови (667 m), Марково брдо (683 m), Клупе (694 m) и Велика ливада 748 m (Група аутора, 1966). Граница регије даље пресеца долину реке Груже, атарима насеља Витановац и Милаковац. Ка истоку наставља врховима Гледићких планина Камиџор (580 m), Црни врх (768 m), Ацевац (771 m), Самар (923 m). Гледићке планине чине развође између западноморавских токова на југозападу и река Левча и Лепенице на североистоку (прилог 2). Ова северна граница Западног Поморавља према шумадијском крају Гружи није оштра, јер река Гружа притиче Западној Морави. Истраживањима на терену око доњег дела тока реке Груже, дошло се до закључка да и насеља Доње Груже (Чукојевац, Витановац, Милаковац и Витковац) припадају и Западном Поморављу (прилог 2).

Морфолошка граница Западног Поморавља ка североистоку наставља преко на јужних падина Јухора, врх Велики Благотин (533 m). Даље граница наставља до саставка Западне и Јужне Мораве, где се на 144 m налази најнижа тачка проучаване регије. Источну границу регије чине Мојсињске планине (493 m) и Буковик, које одвајају Западно Поморавље од Карпатске Србије и представљају развође између западноморавских токова

на западу и јужноморавских токова на истоку. Југоисточна граница Западног Поморавља је планина Јастребац, чије развође одваја крај у сливу западноморавске десне притоке Расине од јужноморавског краја Топлице (Марковић, 1970). Овај планински обод Крушевачке котлине, који се на југу пружа све до Великог Јастрепца, у регионалном погледу својим највећим делом припада крају Расина. Међутим, ни на овом потезу граница Западног Поморавља није тако оштра, јер поједина насеља из доњег тока Расине припадају и једној и другој регији. То је утврђено анкетом на терену међу становништвом насеља Риђевштица, Велуће, Пајсак, Горња Омашница, Горња Омашница, Церова, Модрица, Трмчаре, Гари и Велико Головоде (прилог 1).

Јужну границу регије чине планине Гоч, Столови и Троглав, који одвајају Западно Поморавље на северу од Ибарско–копаоничког краја на југу. Морфолошка граница иде средишњим масивом Гоча, врховима Крња јела (1.127 m), Палеж (853 m), Црни врх (819 m), Љуто брдо (645 m) и другим нижим врховима на јужном ободу Краљевачке котлине. Као и са границом према Грузи, слична је ситуација и са границом Западног Поморавља према доњем Ибру. Са обе стране Ибра, на његовом доњем делу току непосредно испред Краљева, простиру се крајеви Надибар (западно) и Подибар (источно) од ушћа реке (Корићанац, 1992). Они такође припадају регији Западно Поморавље, што је потврђено анкетом на терену међу становништвом насеља Богутовац, Мељаница, Каменица, Матаруге, Дедевци, Роћевићи, Врдила и Прогорелица (прилог 3).

Постоји извесно неслагање између морфолошке границе и границе која је утврђена теренским истраживањем. Наиме, морфолошка граница сеже све до Богутовца и Богутовачке Бање, која је на самим падинама Троглава. Становници ових насеља у спроведеној анкети, не сматрају да живе у Западно Поморављу, на шта указује и сасвим другачија морфолофија терена (1.300 m н.в.). Према томе, јужна граница Западног Поморавља се завршава у насељима Прогорелица (Надибар) и Матарушка Бања (Подибар), што је такође доказано анкетом на терену (прилог 3).

Морфолошка граница ка југозападу даље наставља северним падинама планине Јелице, која представља развође између западноморавских токова на северу и речица које притичу Бјелици на југу. Врхови Јелице (Црна стена 929 m, Вериње 874 m, Градина 849 m, Рајачки вис 818 m и Стјеник 789 m), представљају природну границу између Драгачева и Чачанске котлине. Одатле граница даље иде преко греде Крстач (629 m), која одваја Драгачевску од Пожешке котлине, наставља преко Голупца и Станојевог врха (732 m), а завршава се на Благаји (846 m), која уоквирује Пожешку котлину са југозапада (карта 1).

На основу изнетих података, може се извести закључак да регија Западно Поморавље има углавном природне границе, које су идући од запада ка истоку представљене развођем на Трешњици, Равној Гори, Вујану, Котленику, Гледићким планинама, Лухору, Мојсињским планинама, Јастрепцу, Гочу, Столовима, Троглаву, Јелици, Крстачу и Благаји. ГИС методом је утврђено да у морфолошким границама, проучавана територија захвата површину од 2.778,9 km².



Аутори: И. Пењишевић и И. Потпић

Извор основе: Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2012.

Регионални просторни план за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2010.

Карта 2. Административна подела Западног Поморавља

За разлику од физичко–географске, административна подела простора, у овом случају регије, одраз је његове друштвено–политичке организације, без обзира на то да ли представља најбоље решење његовог уређења (Голић, 2010). Административна организација исказује само оно како би требало да буде, за разлику од физичко–географске регионализације, која је у сваком погледу реалнија и на терену оправданија. Административна граница би требала да обухвати сва насеља која припадају општинама у Западном Поморављу. Међутим, то се овде не може прихватити, с обзиром да велики број насеља из Пожеге, Краљева, Варварина и Крушевца, припадају Западном Поморављу у ширем смислу, тј. регијама Српска Црна Гора, Ибарско–копаонички крај, Жупа, Расина и Велико Поморавље (карта 2).

Са територије општине Пожега, од укупног броја насеља (42), Западном Поморављу припада њих 11. Из општине Чачак, свих 58 насеља припадају Западном Поморављу, било да су лоцирана у Чачанској котлини или њеном брдско–планинском ободу. Из општине Краљево, од укупно 92 насеља, у Западном Поморављу се налази њих 48, а остатак припада Ибарско–копаоничком крају. Од 14 насеља општине Врњачка Бања, изузев два високопланинска (Гоч и Станишинци), сва остала су у Западном Поморављу. Општина Трстеник је и административно и морфолошки у потпуности у границама Западног Поморавља, тако да су свих 51 насеље у проучаваној регији. Од укупног броја насеља града Крушевца (101), њих 43 припада Западном Поморављу. Преостала насеља општине припадају крајевима Расина и Александровачка Жупа. Од укупног броја насеља општине Варварин (21), само су Бошњане, Маскаре и Варварин Село у Западном Поморављу. Слична је ситуација и са територијом општине Ћићевац, где од укупно 10 насеља, Западном Поморављу припадају два – Град Сталаћ и Мрзеница. Општина Лучани је скоро у потпуности у Драгачеву, а само два насеља Дљин и Дучаловићи, излазе на Западну Мораву (карта 2).

На основу приказане морфолошке и административне границе, теренска истраживања у спорним, горе наведеним деловима регије, одредила су коначну границу Западног Поморавља. Према граници утврђеној на терену, методом интервијуа и анкете међу становништвом пограничних насеља, ГИС методом је израчунато да проучавана регија захвата површину од 2.386,2 km². То је за 392,7 km² мање од морфолошке границе Западног Поморавља. Граница утврђена на терену се, из практичних разлога ради лакше обраде статистичких података, скоро у потпуности поклапа са границама катастарских општина, тј. са административном границом.

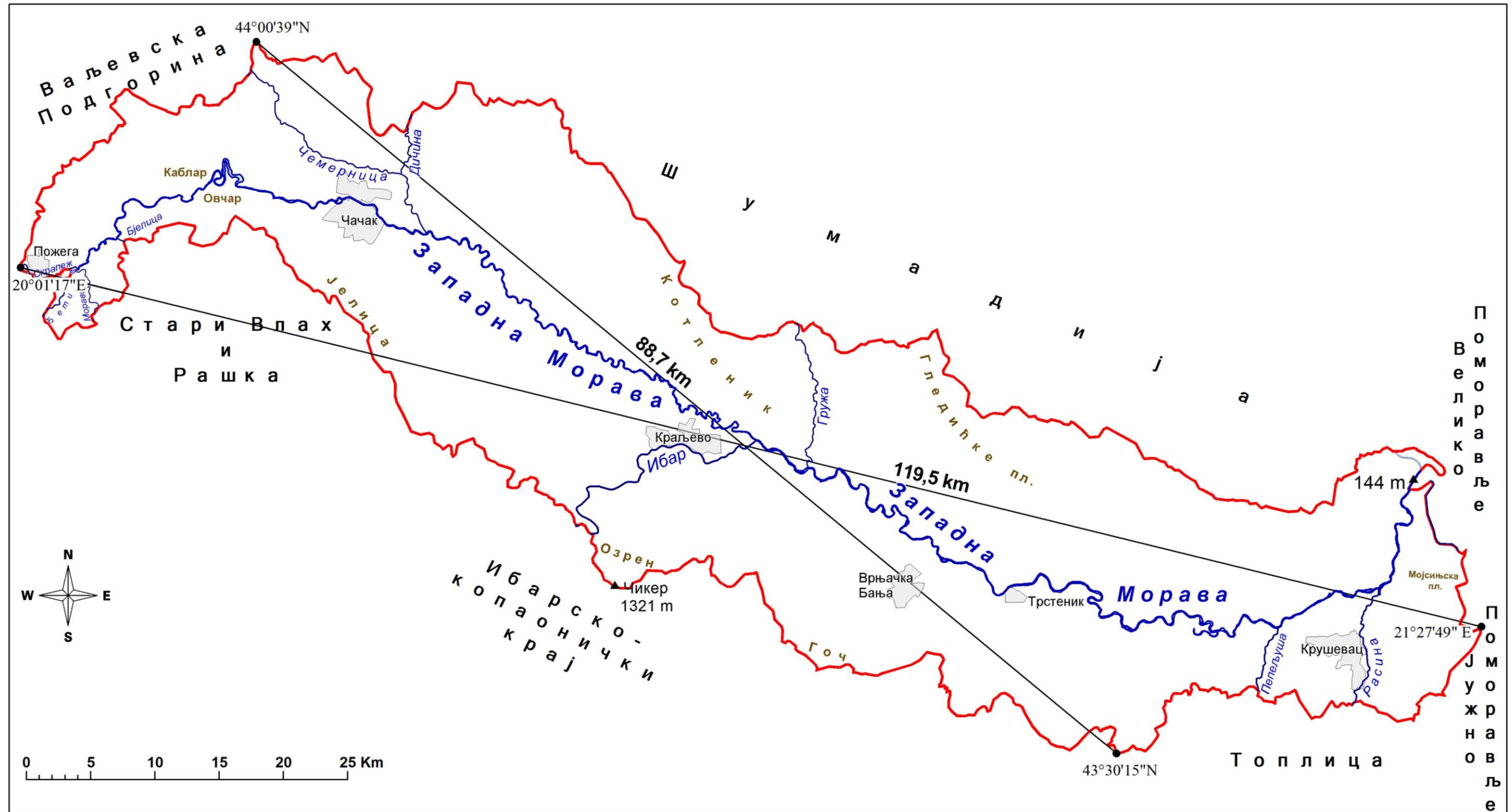
Територија проучаване регије има облик неправилног правоугаоника, орјентације северозапад–југоисток и пружа се са обе долинске стране реке Западне Мораве. Најсевернија тачка Западног Поморавља (по Гриничу) се налази у селу Горња Горевница, Град Чачак (44°00'39" с.г.ш.), најзападнија је у градском насељу Пожега (20°01'17" и.г.д.), најјужнија је атару Горње Омашнице, општина Трстеник (43°30'15" с.г.ш.), док је најисточнија тачка у селу Гаглово, Град Крушевац (21°27'49" и.г.д.). Правoliniјским спајањем крајњих тачака добија се да је дужина Западног Поморавља у правцу запад–

исток 119,5 km, а ширина у правцу север–југ 88,7 km (карта 3). Највиша тачка проучаване регије је на 1.321 m н.в. (врх Чикер на планини Озрен), а најнижа тачка је на 144 m н.в. (Варварин Село, на ставама Западне и Јужне Мораве). Из овога произилази да је рашчлањеност рељефа релативно велика и износи 1.177 m.

Западно Поморавље се пружа у висинском појасу 144–1.321 m н.в. Према хипсометријској скали, подељено је на равничарски (144–300 m н.в.), равничарско–брдски (300–500 m), брдски (500–750 m) и брдско–планински део (750–1.321 m). Долина Западне Мораве и планински обод који је окружује, одликују се разноврсним природним условима и предиспозицијама за развој одређених природних делатности, како у котлинама (Пожешкој, Чачанско–краљевачкој, Врњачкој, Трстеничкој и Крушевачкој), тако и на њиховим ободима. Највећа концентрација популације остварена је на дну котлина, у хидрографским чвориштима Западне Мораве и река које јој притичу. Становништво је за насеља бирало издигнутије гредице заостале иза рада флувијалне ерозије, али и обод котлина стварајући прстенаст распоред насеља (Мисиловић, 1978). Отвореност овог прстена према суседним подручјима иде смером водотокова, уз асистенцију планинских превоја дуж којих су се вековима одвијале миграције становништва.

На основу утврђених граница Западног Поморавља може да се одреди његов географски положај, који представља резултат природне хетерогености територије и постојања различитих морфолошких целина. Велико богатство природним потенцијалима и стратешки значај, утицали су на то да ово подручје буде насељено још у најранијим епохама праисторије, као и у осталим историјским периодима. Значај географског положаја се мењао у зависности од политичких, економских, културних и других чинилаца.

Регионални положај Западног Поморавља је повољан, јер природне везе са физичкогеографским регионалним целинама које окружују нису ограничавајући фактор његовог развоја. Проучавану регију одликује изразито сложена морфолошка структура, представљена главном долином Западне Мораве и ушћима њених притока Груже, Ибра, Расине, Пепељуше, као и планинским ободом, Јелице, Гоча, Јастрепца, Котленика и Гледићких планина. Западно Поморавље је окружено историјским и физичко–географским регионалним целинама: Српском Црном Гором и Ужичким крајем на западу, Таковом на северозападу, Грузом на северу, Левчом и Темнићем на североистоку, Јужним Поморављем на истоку, крајевима Жупа и Расина на југоистоку, Доњеибарско–копаоничким крајем на југу и Драгачевом односно Старовлашко–рашким крајем на југозападу (карта 1). Морфологија простора утицала је на регионалну повезаност Западног Поморавља са суседним целинама. Од свих набројаних регија које га окружују, Западно Поморавље је привредно најразвијеније. То је пољопривредно–индустријски крај, са добро развијеним повртарством и воћарством у котлинама, сточарством у брдско–планинском делу регије и разноврсном индустријом у градовима.



Аутори: И. Пењишевић и И. Потпић

Карта 3. Територијално простирање Западног Поморавља

Саобраћајно–географски положај Западног Поморавља је такође повољан, јер су се долинама Западне Мораве и њених притока, у котлински део регије стицали људи и роба из планинског залеђа западне, југозападне и јужне Србије. Долина Западне Мораве представља западни огранак Моравско–вардарске удолине. Овом долином се протеже важна саобраћајна артерија која спаја Западну Србију са долином Велике Мораве (Станисављевић, 1974). Најважнији видови континенталног саобраћаја на простору Западног Поморавља су друмски, железнички и ваздушни. Током историје, територија проучаване регије мењала је свој саобраћајно–географски положај, али су увек преко ње пролазили путеви који су имали велики војно–стратегијски и привредни значај. Орографија терена котлина које чине композитну долину Западне Мораве, експонира природне везе у смеру водотокова, које су људи следили бирајући их за своја стална пребивалишта. Водотоци у сливу Груже предиспонирали су правце према северу, водотоци у сливовима Расине, Пепељуше и Ибра према југу, док је Западна Морава одредила правце према истоку.

Западноморавска трансферзала, упоредничког правца пружања, најважнији је путни правац западне Србије. Као западни огранак моравско–вардарске удолине, долина Западне Мораве повезује источну Србију и Босну, па кроз њу стално струји саобраћај у оба правца (Савић, 1969). Котлине у њеном саставу су стетишта живота и привреде, па стога није ни случајно што су се у овој долини развила три важна града – Чачак, Краљево и Крушевац. Саобраћај као аспект комуницирања, представља интегрални део мреже насеља Западног Поморавља. По свом географском положају и условима за изградњу саобраћајног система, проучавана регија је покривена копненим и ваздушним комуникацијама. Основни задатак сваке од саобраћајних комуникација, јесте да повеже градове и насеља у јединствен и рационално организован систем (Пунишић, 2007).

Долина Западне Мораве, која је природно предиспонирана за лоцирање и трасирање саобраћајница, повезује динарске крајеве на југу и југозападу са Панонском низијом на северу. Путна мрежа је добро хијерархијски повезана, са задовољавајућом густином локалних путева у регији. То иде у прилог хипотези с почетка дисертације, да је долина Западне Мораве најзначајнија морфолошка целина за развој насеобинске и саобраћајне функције. Укрштање упоредничког са меридијанским правцима, дуж којих се данас одвијају најважнији демографски и економски токови, чине ову територију веома транзитном. Повољност саобраћајно–географског положаја Западног Поморавља огледа се у томе што дуж целе проучаване регије пролази магистрални пут М-5, који је повезује са међународним путем Е-75 у долини Велике и Јужне Мораве. Један од главних саобраћајних коридора Е-75, који из југоисточне Европе води према западној Европи, пресеца Западно Поморавље са источне стране Крушевачке котлине (Пунишић, 2007). Овим коридором се цела регија повезује на мрежу европских аутопутева, преко националног магистралног пута М–5 код места Појате (25 km од Крушевца).

Магистрални путни правац, који је у систему државних путева представљен као основни носилац саобраћаја, пресеца по средини територију проучаване регије, негде са

леве, али углавном дуж десне обале Западне Мораве. Магистрални пут М-5 (Појате–Тићевац–Сталаћ–Крушевац–Краљево–Чачак–Пожега) је значајан западноморавски коридор, који се поклапа са правцем пута Е-761 (Просторни план града Крушевца, 2010). Он представља везу аутопута Београд–Ниш и будућег аутопута Београд–јужни Јадран (веза на позицији Чачак–Пожега). Капитални објекат који је планиран да се изгради је управо ауто пут Београд–јужни Јадран, као део саобраћајног коридора Е-763. Овим коридором, Чачанска и Пожешка котлина остварују најбржу, најквалитетнију и најповољнију везу са такође европским коридорима Е-75, Е-70 и Е-80, а преко њих практично и са целом Европом (Просторни план општине Пожега, 2004). То је битан предуслов за економски развој овог дела Западног Поморавља, односно за рационално искоришћавање и пласирање привредног потенцијала, ма у ком облику он био.

Најважнија саобраћајна чворишта у регији су Краљево, Пожега, Крушевац и Чачак. Најповољнији положај има Краљево, јер се у њему укршта Западноморавска трансферзала са Ибарском магистралом. Ибарски путни правац, који почиње од Београда и усмерен је на долину Ибра, повезује гушће насељене и више урбанизоване делове северне и централне Србије са туристички атрактивнијим јужним деловима и Црногорским приморјем (Бачевић, 1985). Поред Ибарског, уздужног пружања је и Шумадијски путни правац, који од Краљева, долином Грузе, води за Крагујевац и даље за Београд (Милуновић, 2003). Са изградњом поменутог ауто пута Београд–јужни Јадран, много битнија саобраћајна чворишта од Краљева ће биће Пожега (петља у Прилипцу) и Чачак (петља у Прељини). Важно железничко чвориште на међународној прузи Београд–Ниш, налази се на крајњем источном делу Западног Поморавља, у Сталаћу (Пунишић, 2007).

Саобраћај представља значајан фактор регионалног развоја Западног Поморавља, а специфична морфологија терена утицала је на изглед саобраћајне мреже. У циљу привредног активирања регије и рационалног искоришћавања расположивих природних ресурса, добра саобраћајна повезаност је од прворазредног значаја, како унутар саме регије, тако и са њеним непосредним окружењем. Отвореност овог простора управо то и омогућује, с обзиром да је смештено на додиру Шумадије и Планинско–долинско котлинске Србије.

На основу приказаних аспеката везаних за саобраћај, може се констатовати да је саобраћајна опремљеност и организација на простору Западног Поморавља на задовољавајућем нивоу, али је неопходна реконструкција и модернизација постојеће путне мреже. Неповољност саобраћајног положаја регије се огледа у релативно великој удаљености од Београда и недостатку аутопута, због чега магистрални путеви трпе велико оптерећење. То свакако условљава да постојећа путна мрежа буде у лошем техничко–експлоатационом стању, нарочито на потезу од Краљева до Крушевца. Оно што је запажено на терену јесте чињеница да је на деоници од Крушевца до Појата магистрални пут узак и неосветљен, што у значајној мери угрожава безбедност учесника у саобраћају, нарочито пешака.

Западно Поморавље је испресецано и пругама, које омогућавају кретање становништва и добара у свим правцима. Истраживања са терена су потврдила податак да су пруге застареле, возом се од Краљева до Крушевца путује и по два сата, па би у том погледу њихова модернизација била од прворазредног значаја. Положај Западног Поморавља и постојеће саобраћајне везе унутар регије, али и са суседним регијама, могу се оценити као повољне, с обзиром да утичу на његов функционални положај. Ако се томе додају и расположиви природни ресурси: обрадиво земљиште, хидроенергетски потенцијал, термоминералне воде и минералне сировине, може се рећи да Западно Поморавље поседује повољне аспекте за јачање функционалог положаја и интензивирање регионалног развоја.

Најинтензивније функционалне везе, проучавана регија остварује са Шумадијом и Ужичким крајем, у којима су водећи развојни центри Београд, Крагујевац и Ужице. Повољан саобраћајни положај такође је утицао и на развој и промену функција сеоских насеља проучаване регије. Сва сеоска насеља која се налазе на некој од важнијих саобраћајница, била су изложена променама, имајући могућности за стицање нових функција, што иде у прилог радној хипотези да је просторно-функционална организација одраз укупних географских промена на нивоу регије. Насупрот њима, насеља изван саобраћајница су се мање и спорије мењала, задржавајући пољопривреду као своју првобитну функцију. О морфолошким условима за развој саобраћаја у Западном Поморављу, развоју саобраћаја у прошлости и мрежи друмских, железничких и ваздушних саобраћајница, више речи ће бити у поглављу о значају рељефа као фактора развоја саобраћаја.



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих

Основа карте: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/sr/thumb/2/2e/Balkan_topo_sr.svg/1400px-Balkan_topo_sr.svg.png

Карта 4. Положај Западног Поморавља на Балканском полуострва

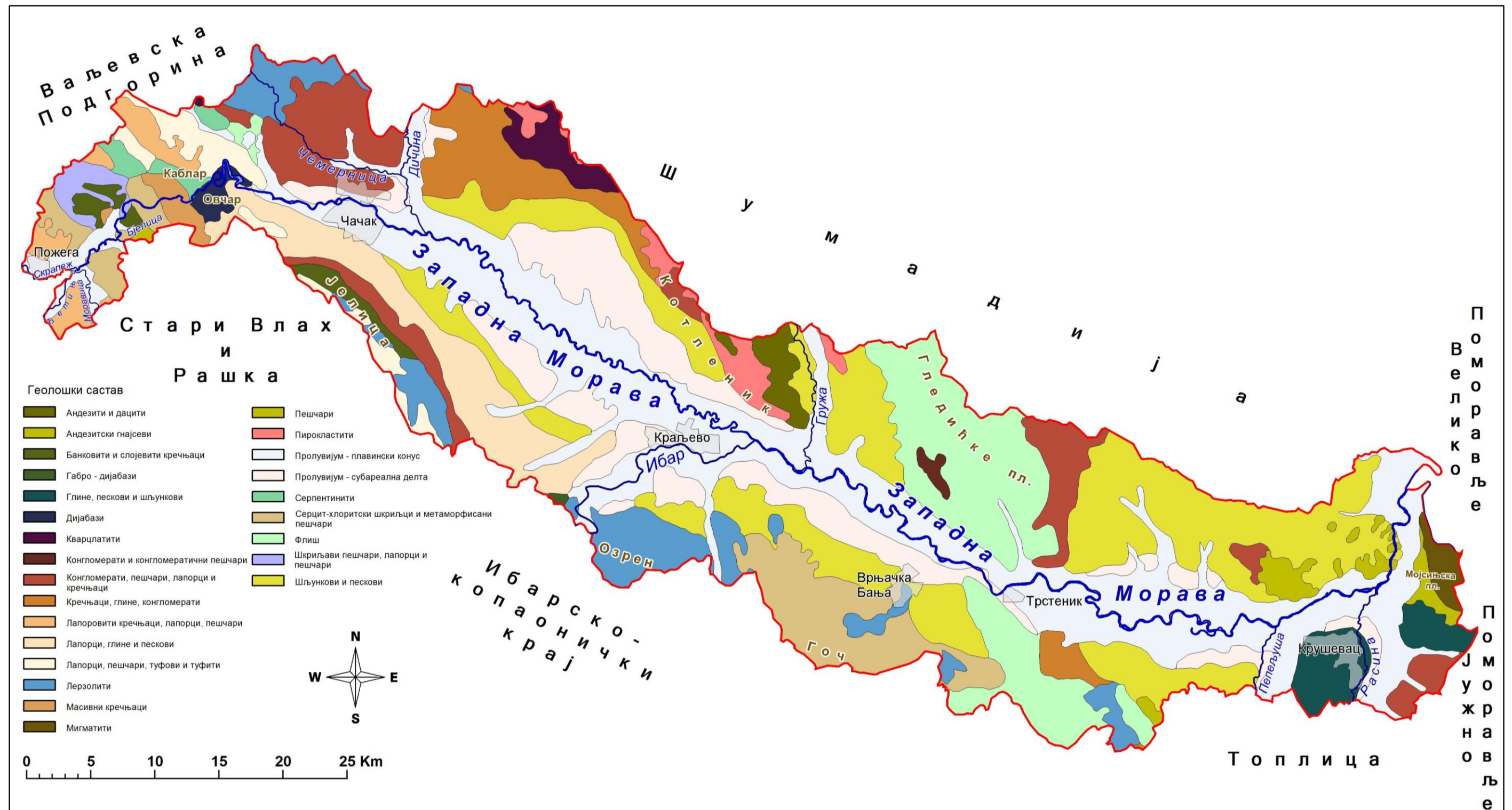
ОСНОВНА ПРИРОДНА ОБЕЛЕЖЈА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Природни потенцијали који утичу на основне географске одлике сваке регије, дуготрајнији су и мање променљиви од друштвених фактора (Сочанац, 2010). Физичкогеографска обележја представљају основу у којој се формирају природни потенцијали, као најзначајнији аспект регионалног развоја. Управо из тог разлога, упознавање основних природних обележја, представљених геолошком грађом, рељефом, климатским, хидрографским, педолошким и биогеографским карактеристикама, чини основу за анализу природних потенцијала и оцењивање њиховог значаја за живот становништва и развој привреде на нивоу проучаване регије.

ГЕОЛОШКА ПРОШЛОСТ И ГРАЂА ТЕРЕНА

Геолошка грађа Западног Поморавља је сложена и чини основу природне средине, а представљена је стенама различитог постанка: магматским, седиментним и метаморфним. Као таква, она директно утиче на морфологију простора и хидрографске прилике, а непосредно преко геоморфолошких агенаса на климу, типове тла, биљни и животињски свет, активности и делатности становништва. Хетерогена геолошка подлога условила је и богатство регије термоминералним изворима и минералним сировинама. Бурна геолошка прошлост оставила је сложен мозаик геолошких формација, па се на територији Западног Поморавља срећу стене палеозојске, мезозојске и кенозојске старости. То је последица тектонских процеса, који су се одвијали током геолошке еволуције ове регије.

У прекамбрији и старијем палеозооку, Западно Поморавље као и уосталом и читава Србија, били су под морем. Крајем палеозоика, покретима херцинске орогенезе, настала су најстарија копна наше земље – Панонско копно на северу и Српско–македонска маса на југу (Родић и Павловић, 1994). Ове масе се у основи изграђене од архајских и палеозојских кристаластих шкриљаца и гнајса (Голић, 2010). Најважнију геотектонску јединицу проучаване регије чини Западноморавски ров, где су палеозојске стене прекривене терцијарним језерским седиментима (Просторни план града Крушевца, 2010). Интензивни тектонски покрети и јака магматска активност условили су постанак различитих фазија у Шумадијској зони које се смењују у простору и времену. Први зачеци шумадијске зоне су се јавили у рифео-камбријуму, када отпочиње седиментни циклус у младој геосинклинали, који је настављен и у старијем палеозооку. У овом временском периоду, постају творевине које су издвојене као стене „велешке серије”; као најстарије стене шумадијске зоне (Ковачевић, 2010).



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих
 Извор основе: Основна геолошка карта Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1:500.000. Савезни геолошки завод, Београд, 1989.

Карта 5. Геолошка грађа Западног Поморавља

Ове творевине су захваћене интензивним тектонским покретима током херцинске орогенезе. На основу присуства ових стена на површини, као и на основу присуства њихових одломака у флишу може се закључити да у шумадијској зони, стене „велешке серије” имају максимално распрострањење и представљају подлогу свим осталим стенама (Брковић и сар, 1970). То су пешчари, глинци, кречњаци, таложени у старим морима ове области током више милиона година, а касније су тектонским процесима, измењени и делом преобраћени у кристаласте шкриљце (Бачевић, 1985). Са тим стенама су удружене велике масе стена вулканског порекла, као што су гранити и серпентинити. Они су постали од усијаних вулканских маса. Пробили су се у дубоке делове земљине коре и ту су се охладиле. Велико распрострањење ових стена среће се на Котленику, северно од Краљева. Палеозооку припадају серпентинисани перидотити наталожени у широј зони Надибра и на јужним падинама Котленика. Серпентинисани перидотити су претежно перидотити харбургитског типа, док су знатно мање заступљени лерзолити и дунити (Мрковић и сар, 1963). Процес серпентинизације је врло интензивно захватио све делове перидотитских маса, тако да се најчешће ради о серпентинима. Серпентини су изграђени углавном од мрежастог ангиорита (Милановић, 1973). Осим серпентинисаних перидотита, палеозојске стене ибарског комплекса представљене су још и мермерима, доломитима, филитима и серитским шкриљцима (Стевановић, 2005, 16). Филити и серитски шкриљци изграђују и делове врњачког Гоча, где је читав комплекс испрекидан партијама пироксенита магматског порекла (Марковић и сар, 1963).

Палеозојске стене чине основу Пожешке котлине, што се лако може закључити и из приложене геолошке карте, али и на основу теренских истраживања. То је велика палеозојска серија која се пружа у динарском правцу из источне Босне, преко Јелове Горе и сеже све до слива Голијске Моравице. О палеозооку Црнокосе, која представља источни огранак Јелове Горе, Јован Жујовић (1893) је написао: „Скоро сва се састоји од филита, разних варијетета. Међу њима преовлађују филити палеозојског изгледа, много има обичних полукристалних аргилошиста. Острвца мезозојских кречњака виђена су по јужним падинама Црнокосе и припадају кретацијској системи”. Северна побрђа Пожешке котлине су изграђена од кристалних шкриљаца, који према југоистоку прелазе Западноу Мораву и изграђују греду Крстач (629 m). Жујовић је дао основу за геолошка истраживања дна и обода Пожешке котлине, која је геолозима каснијег доба послужила за детаљније анализе.

Клисура између Пожешке и Чачанске котлине, Овчарско–кабларска, изграђена је у стенама различите старости и геолошког састава, међу којима се нарочито издвајају метаморфити палеозојског појаса (Павић и сар, 1997). Зона Овчарско–кабларске клисуре се одликује сложеним структурним односима, где се посебно истичу краљушасте структуре. На потезу између великих окука Западне Мораве и ушћа потока Асановац, постоји чак пет краљушти навучених једна преко друге, са истока и североистока. Палеозојски појас Западног Поморавља, настао током карбона и перма, представљен је лискуновитим пешчарима, аргилошистима, филитима, графитским шкриљцима међу

којима има и појава кварцне жице. Наведене формације су набране и разломљене дејством каснијих тектонских покрета, где су се појавили на површини у виду неколико издвојених формација: код железничке станице Овчар Бања, код манастира Благовештење и Св. Тројце и у долини потока Асановац (Теофиловић и сар, 1972).

Најстарије стене које изграђују Чачанску котлину, такађе припадају метаморфитима и ултрамафитима палеозојске старости. Карбонске творевине леже у Унутрашњим Динаридима и углавном су изграђене од ситнозрних кластичних седимената. Метаморфити Јелице су палеонтолошки прашкриљци, изграђени највећим делом од метаморфисаних пешчара, филита, кварцита и мермера (Брковић и сар, 1970). Орогени покрети који су се збивали крајем палеозоика, условили су дискордантан положај верфенских слојева и означавају почетак велике тријаске трансгресије.

Крушевачка котлина је изграђена од стена српско–македонске масе. У састав ове геотектонске јединице улазе старе палеозојске стене представљене кристаластим шкриљцима високог степена метаморфизма. Они су раскомадани бројним раседима, па чине хорст планине (Велики Јастребац, Јухор) или депресије, као што је Западно–моравски ров (Ракић и сар, 1969). На основу тумачења геолошког састава Крушевачке котлине, који је приказао Коста Петковић, види се да обод котлине углавном чине кристаласти шкриљци: микашисти, гнајсеви и амфиболити (карта 5). На северу су то шкриљци Јухора, од кога се један део одваја и протеже све до Михајловца и Љубостиње, а на истоку се шкриљци налазе у геолошкој грађи Мојсињских планина (Петковић, 1927).



Слика 1. Кречњаџи Каблара

(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Претпоставља се да је Овчар гротло старог кратера, који је однесен као и еруптивне стене што су се из њега изливале. Нарочито су интересантни слатководни, скоро хоризонтални слојеви кварцевитог конгломерата, жућкастог бигровитог кречњака и силифицираног кречњака, који леже дискордантно на тријаском кречњаку Каблара и пењу се до висине од 850 m. Ови слатководни слојеви који се пењу скоро на сам врх Овчара, нарочито су доминантни на западној страни ове планине, у атарима села Рошци и Врнчани. Каблар је састављен од разноврсних стена, као што су шкриљци, пешчари, серпентин, кречњаци и друге (слика 1). Они су засечени једном абразионом површи и на њој наталожени слатководни седименти. На висини од око 650 m почињу хоризонтални или слабо поремећени слојеви модрих и беличастих лапора и глина, нарочито око школе у селу Рошци. Идући на више, наилази се на кабларске мајдане слатководног кречњака, који допиру до висине од око 830 m. То је само 70 m ниже од највише тачке ове планине, мада се и на више, до висине од чак 850 m, јављају облаци кварцевитог шљунка уложени у жућкасту глину. Они представљају горњи кат ове слатководне серије. Цвијић је у два маха, без успеха, тражио фосиле у обалским седиментима. Слојеви су нагнути према југозападу за 10-15° и то је нагиб уз обалу, услед седиментације. Та цела серија кречњака, са кварцевитим облацима изнад њих, је прибрежна творевина, а лапори и глини који се ниже јављају су седименти дубљег језера” (Цвијић, 2000, 516).

Мезозојске творевине имају знатно распрострањење у Пожешкој котлини и јављају се у творевинама тријаса, јуре и креде (Милојевић, 1948). На основу палеонтолошких података, стратиграфски је издвојен доњи и средњи тријас. Доњи тријас је представљен сајским и кампилијским слојевима, развијеним у бази средњетријаских кречњака, који велико распрострањење имају у атару насеља Лорет. Средњи тријас представља најраспрострањенију мезозојску серију у Пожешкој котлини. Седименти средњег тријаса на јужном ободу Пожешке котлине, представљају продужетак средњег тријаса Источне Босне (Деветак), који се динарским правцем пружања протеже преко планине Звијезде, Таре, Благаје и даље наставља у правцу југоистока (Мисаиловић, 1978). Стене мезозојске старости се срећу у доњем делу тока Ибра на контакту са Матарушкобањском котлином, а представљене су дијабаз–рожначком формацијом горњојурске старости (Марковић и сар, 1963). Читав комплекс Гледићких планина, у квадранту који гравитира Краљевачкој котлини, изграђен је од флишних формација голт-ценомана и турон-сенона, чији седименти припадају доњој креди (Милановић, 1973).

Повлачење мора, које је започето крајем тријаса, наставља се и у јури. У горњој јури, долази до трансгресија, којој су претходили сложени орогени покрети (Бачевић, 1985). Јура (дијабаз–рожначка формација) је откривена у широким зонама Чачанске котлине и изграђена је од ултрамафита, стена габровске магме и дијабазним стенама. Седименти дијабаз–рожначке формације су представљени силификованим глинцима рожњацима и дијабазним бречама (Брковић и сар, 1970). Континентална фаза траје током доње креде, почетком турона и крајем ценомана, ова област је била захваћена горњекредном трансгресијом. Кредне формације су заступљене слојевитим кречњацима,

лапорцима, седиментима флиша и конгломератима који обележавају почетак горњекредне трансгресије у Чачанској котлини (Поповић, 1996). Флиш из горње креде показује велику литолошку сличност са истим седиментима Гледићких планина (конгломерати, лапорци, пешчари и кречњаци), у којима је усечен слив Љубостињске реке (Пунишић, 2007). Ова формација се налази на дужини око два километра и незнатној ширини у доњем току Попинске реке, на Рудном брду у југоисточном делу Врњачке Бање, која чине масив Малог врха, Иричко брдо са горњим делом слива Стубличке реке, настављајући даље ка долини Расине и Жупи (Ракић и сар, 1969). Флиш сачињавају конгломерати и брече од алевролита, пешчара и глинаца. Настали су за време аустријске фазе алпске орогенезе. Слојевите стенске масе алевролита и пешчара из средње креде, које су констатоване у Руђинцима, смењују се хоризонтално и вертикално (Ковачевић, 2010). Сличну геолошку грађу имају и крајњи североисточни огранци Гоча који припадају планинском делу Западног Поморавља, с тим што у његов састав осим флиша спадају и партије шкриљаца, серпентина и грабра (Урошевић и сар, 1966).

У геолошком развоју Западног Поморавља, кенозојске стене имају највеће распрострањење. Најмлађи седименти су представљени плеистоценом и холоценом шљунковима, песковима и глинама, који се јављају у нееродираним деловима речних тераса и у кориту Западне Мораве (Мисаиловић, 1978). На основу литературних извора (Долић и сар, 1978), може се претпоставити да је крајем олигоцене и почетком миоцена, као последица тектонских покрета, на простору Западног Поморавља створена једна или више потолина. У њима је током горњег миоцена, започела егзистенција језерских басена, који су током доњег миоцена међусобно комуницирали. Претпоставка је, да је крајем доњег миоцена почело отицање језерских вода, да би се током хелвета ове области преобратиле у копно (Брковић и сар, 1970). Терцијарни седименти пространих, типично тектонских потолина, Чачанско–краљевачке и Гружанске, формиране у олигоцену у доњем миоцену, представљени су доњим медитераном, тортоном, сарматом, паноном и понтом (Милановић, 1973).

Доњи миоцен у Пожешкој котлини је представљен кречњацима, лапорцима и пешчарима, који су констатовани само у њеном јужном делу и леже дискордантно преко старије подлоге. За разлику од доњег, средњи миоцен има знатно веће распрострањење и ови седименти леже конкордантно преко седимената средњег миоцена или дискордантно преко палеозојских и тријаских творевина (Мисаиловић, 1978). Неогени седименти у Пожешкој котлини имају изузетно велику моћност, која достиже више стотина метара дубине, што је условило појаву серије угљева која се налази на релативно малим дубинама. Нешто старије творевине слатководног миоцена су заступљене у Крушевачкој котлини, код Беле воде и Читлука и покривене су сарматом. То су компактни пешчари беле боје, познати као грађевински камен изванредних карактеристика. У овим пешчарима је нађен кисели извор, што указује да је Крушевачка котлина спуштена после сармата (Ракић и сар, 1969).

Неогени седименти имају највеће распрострањење и у Чачанској котлини, која представља потолину насталу крајем олигоцена и током миоцена. У неогеним творевинама издвајају се доњи миоцен, торгон–доњи сармат и горњи миоцен. Доњи миоцен почиње конгломератима, преко којих леже пешчари, глинци, лапорци и кречњаци. На северним падинама Јелице већи део доњемииоценских творевина има вулканогено–седиментни карактер, са наизменичним смењивањем туфова са лапорцима и пешчарима (Поповић, 1996). Терцијарна вулканска активност обележена је изливањем кварцлатит–сколатитских лава. Старост ових ерупција је горњемииоценска, а највише су изражене на жежевачком вулканогеном подручју у југоисточном делу Чачанске котлине. У панону се таложе карбонати и кластични седименти, а у северозападном делу Чачанске котлине (Јанчићи, Рошци, Миоковци), ставарају се тресетишта. У средњем плеистоцену, на раније створеној језерској равни, формирана је долина Западне Мораве, на чијим су странама сачувани трагови три акумулационе фазе са терасама (Брковић и сар, 1970).

Неогени седименти медитеранске старости се налазе у виду мањих партија на западним и јужним падинама Котленика, у атарима насеља Сирча и Трговиште, у долини Лађевачке реке и на источним странама Доњегружанске котлине (Марковић и сар, 1963). Ове наслаге леже дискордантно и трансгресивно преко старијих стена. У њиховом литолошком саставу учествују конгломерати, глинци, пешчари, лапорци и кречњаци, са просечном моћношћу серије око 300 m (Милановић, 1973). Седиментно вулканогена серија се простире у источном делу слива Врњачке реке све до Попинске реке, дакле прекрива горњи део атара Штулца, атар Дубља, Попине и средњи део атара Руђинаца, али и Новог Села и Грачаца (Ковачевић, 2010).

Седименти доњесарматске старости захватају простор на југозападним падинама Гледићких планина у атару насеља Стубал, а састоје се од конгломерата и кречњака моћности до 300 m (Стевановић, 2005). Порекло материјала је од стена непосредног прибрежја басена. Најмлађи неогени седименти из панона и понта, наталожени су на дну централних делова Чачанско–краљевачког, Врњачког и Гружанског басена. Састављени су од глинаца, пескова, кречњака и шљунка моћности до 1100 m, што је последица интензивног спуштања Краљевачког басена (Марковић и сар, 1963). Данас се на овом потезу срећу богата налазишта угља, панонско–пontiјске старости. Хоризонти од економске вредности леже на левој долиноској страни Западне Мораве, на потезу Доња Горевница–Лађевци–Сирча (Брковић и сар, 1970). Пронађени остаци фосилних сурлаша у селима Милочају и Годачици, као и динотерија у селу Раваница у подножју Гледићких планина, сведоче о панонско–пontiјској старости тих седимената (Милановић, 1973). Неоген је обележила и снажна вулканска активност на северном ободу Краљевачке котлине. Дебеле наслаге андезита, дацита и пирокластичног материјала срећу се на Котленику и западним падинама Гледићких планина, на потезу од Петропоља и Закуте до Чукојевца (Марковић и сар, 1963). Миоцено–плиоцени седименти су заступљени у Крушевачкој котлини у атару Глободера, где захватају велики део простора. Од њих су

сачињена развођа котлине према Алексиначкој котлини на истоку и Параћинско–јагодинској котлини на северу (Долић и сар, 1978).

Најмлађе квартарне творевине котлинског дела Западног Поморавља, представљене су речно–језерским седиментима, алувијалним талозима и рецентним алувијалним равнима (карта 5). Терасни седименти покривају дна западноморавских котлина, знатне су моћности, а дебљина им се креће и преко 30 m (Милојевић, 1948). Долине Западне Мораве, доњих токова Ибра и Груже и њихових притока, испуњене су наслагама квартарне старости и припадају старијој (језерској) и млађој (речној) фази. У језерској фази наталожени су конгломерати, глиновити и гвожђевити пескови и шљункови. Ови седименти су највише распрострањени на левој долинској страни Западне Мораве, у атарима насеља Сирче, Поповића и Опланића, као и на десној страни реке на потезу од Краљева до Адрана (Марковић и сар, 1963). У атару села Поповића, нађени су остаци фосилних сисара, чиме је старост ових седимената одређена као сигурно плеистоцена (Бачевић, 1985).

У млађој, речној фази плеистоцена, изграђене су шљунковите и песковите терасе преко којих леже лесивиране глине. Најмлађе квартарне насlage су дебљине 8-12 m и чине их речни наноси Западне Мораве, Ибра и Груже, на чијем су дну шљункови, преко којих леже суглине и супескови поводањске фазије (карта 5). Седиментација песковито–глиновитог материјала условљена је малим падом и меандарским карактером тока Западне Мораве, као и повољном геолошком грађом котлинских обода. Квартарне творевине су представљене плеистоценим терасним седиментима и холоценим пролувијумом и алувијумом. Терасни седименти изграђују у долини Западне Мораве један до два нивоа (Маџан и сар, 2012).

Разноврсна геолошка грађа западноморавског подручја, условила је временски и просторно појављивање различитих налазишта каустобиолита, руде метала и неметала. Највећи економски значај има Западноморавски басен мрко–лигнитног угља. Он је предиспониран регионалним раседима правца северозапад–југоисток, када је створен динамични тектонски ров, испуњаван током неогена и квартара. Приликом истраживања угљоносности северног дела басена утврђена је траса Мрчајевачко–лађевачког раседа која маркира јужну и југозападну границу угљоносног простора, погодног за рударење у северном делу басена. По овом раседу, јужни, тј. југоисточни блок је спуштен око 300 m, заједно са угљеним слојевима. Последица гравитационих кретања је нагнутост слојева у северном и североисточном блоку, према централној оси басена, под углом 20-70°. Тектонским померањима по правцима управним на правац Мрчајевачко–лађевачког раседа, настали су мањи денивелисани блокови са раскинутим слојевима мрко-лигнитног угља (Гргуновић и Виденовић, 2010).

РАЗМЕШТАЈ МИНЕРАЛНИХ СИРОВИНА КАО ПОСЛЕДИЦА ГЕОЛОШКЕ ГРАЂЕ

Хетерогена и сложена геолошка грађа Западног Поморавља, условила је постојање више лежишта минералних сировина. Оне се могу сврстати у три групе:

1. Енергетске минералне сировине – мрко-лигнитни угаљ, термоминералне и подземне воде;
2. Неметаличне минералне сировине – магнезит, азбест, дијабаз, доломит, кварцит, креч, шљунак, песак, глина, украсни и грађевински камен;
3. Металичне минералне сировине – хром, олово, цинк, платина.

Највећи економски значај имају енергетске минералне сировине, представљене Западноморавским басеном лигнитно–мрког угља, чије резерве прелазе 100 милиона тона (Павловић, 1986). У морфолошком погледу, басен представља једну динамичну тектонску потолину, која је дуж неколико раседа спуштена унутара старог палеозојско–мезозојског рељефа. Басен има правац пружања северозапад–југоисток и у целини је благо нагнут према југоистоку, у правцу тока реке Западне Мораве. У средишњим деловима басена рељеф је готово потпуно раван, док је у ободним деловима басена рељеф благо заталасан. Коте терена се крећу од 210–260 m, са надморским висинама распона од 340 до 550 m (Гргуровић и Виденовић, 2010).

Под Западноморавским басеном подразумева се угљоносни део терена на левој страни средњег тока Западне Мораве, на потезу између Чачка и Краљева (Брковић и сар, 1970). Захвата површину од око 1000 km², чиме спада међу највеће басене у Србији. Шири простор овог басена представљају терцијарне насlage од Овчарско–кабларске клисуре до Краљева, а ужи простор чине насlage млађег терцијера од Мојсиња на западу до Трњана на југо–истоку. Овај басен простире се у атарима насеља Милочај, Лађевци, Тавник, Бресница, Сечањ, Мрчајевци, Доња Горевница, Мојсиње и Станчићи. Површина продуктивног дела басена, који је детаљно истражен, износи 100 km² и протеже се од села Мојсиња до потока Вољавче у правцу запад–исток, а затим се повија ка југоистоку до потока Градинац (Павловић, 1986).

На основу истраживања Ј. Жујовића (1893) и Ј. Цвијића (1924), подлогу басена, као и његов северни и источни обод, чине стене борачко–котленичког вулканског комплекса, дацит и андезит. Такође, забележено је и незнатно присуство серпентинита и горњекредно флишних седимената – глинци, лапорци, кречњаци, пешчари (Ивковић и сар, 1957). Западноморавски басен мрко–лигнитног угља је истраживао и Коста Петковић (1929), према којем је јужни обод басена изграђен од творевина старијег палеозоика (метаморфисани кречњаци, филити и кварцни конгломерати), седимената средњег и горњег тријаса (доломити и кречњаци), затим творевина дијабаз–рожњачке формације преко којих належу горњекредни услојени и банковни кречњаци и еруптивне стене (Новаковић, 1966). Утврђено је осам хоризоната са угљем, од којих су само њих три експлоатабилна и њихова моћност је три до четири, пет и три до седам метара

(Милановић, 1973). Из овог басена су извађене знатне количине квалитетног угља (300–500 хиљада тона) који је подмиривао потребе локалне индустрије и становништва, а и осталих делова Србије. Услови за подземну експлоатацију су повољни, пошто угаљ има стабилну повлату, а прилив подземних вода је мали (Луковић и Марковић, 2015).

Западноморавски угаљ је доброг квалитета, спада у групу тамних мрких угљева и погодан је за широку потрошњу и сагоревање у котловима за централна грејања. Дефицитаран је, па захваљујући свом квалитету, добро би се пласирао на тржишту. Међутим, активна експлоатација угља у Западноморавском басену престала је 1965. године, иако су резерве у њему чак и за неколико пута веће од оних којима тренутно располаже већина активних рудника у Србији (Павловић, 1998). Осим у Чачанско–краљевачкој котлини, лигнит је нађен на више места у сарматским наслагама пескова и глина Крушевачке котлине – у Горњој и Доњој Црнишави, код Падежа, Медвеђе и у Брајковцу (Ракић и сар, 1969).

На територији Западног Поморавља среће се велико богатство подземних вода из алувиона, где су издани углавном недовољног капацитета и на мањим дубинама са мање квалитетном водом подложном загађењу са површине. Ове издани се могу користити само за локалне потребе, уколико су повољних особина за пиће (Просторни план општине Варварин, 2007). Различит минеролошки састав стена, постојање дубинских разлома и других геолошких предуслова, омогућили су постојање великог броја термоминералних извора, који је до сада још увек недовољно искоришћен. Најпознатији и економски најискоришћенији извори термоминералне воде су сконцентрисани у Врњачкој Бањи. Анализом резултата најновијих истраживања, дошло се до података да је термоминерална вода са налазишта „Топла вода” везана за пукотински систем раседне зоне у серпентинитима, а вода са налазишта „Језеро” везана за пукотинско–карстни систем раседне зоне у палеозојским мермерима (Ковачевић, 2010). Минерална вода са налазишта „Снежник” и „Борјак” везана је за пукотински систем раседних зона серпентинита, а налазишта „Слатина” и „Бели извор” су везани за пресек раседних зона у филитским и серитским шкриљцима (Lukić et al, 2014). Сумпоровита термоминерална вода је пронађена у Матарушкој Бањи, затим у Витановачкој бањи у Доњегружанском басену, у Сирчанској бањи у вулканогено–андезитској серији, на јужним падинама Котленика и у атару насеља Прогорелица код Краљева (Поповић, 2008). Извори радиоактивне воде су најбројнији у Горњој Трепчи, чија вода садржи ретке појаве цезијума (Родић и Павловић, 1994). Конаревачка слатина припада киселим радиоактивним флуоридно–борним водама, вулканогеног масива, а налази се у крају Надибар.

Неметаличне минералне сировине имају највеће распрострањење у Западном Поморављу, нарочито лежишта шљунка, песка и глине у алувиону Западне Мораве. Они су одличног квалитета, обнављају се сваке године и користе се у грађевинској индустрији, чиме се потврђује полазна хипотеза да су минералне сировине веома значајан природни потенцијал са којим регија располаже. Налазишта опекарске глине су најбогатија у долини Западне Мораве, а евидентирана су у Дедини код Крушевца и Љубићу код Чачка, где је

организована и производња цигле и црепа (Брковић и сар, 1970). Течне и полутечне битумије јављају се у лапоровито–глиновитим и песковитим седиментима доњег тока Ибра у Јаноку, у атару насеља Конарево. Овај профил садржи четири слоја полутечне и течне битумије (Луковић, 1950). У атару насеља Матаруге, у крају Подибар, близу Краљева, евидентирана су налазишта асфалта (Марковић, 1970). Кварцног песка има у Гаглову код Крушевца, а највеће шљункаре су изграђене у насељима која су најбогатија овим неметалом: Бела Вода, Кукљин, Шанац, Дедина и Мудраковац (Просторни план града Крушевца, 2010).

На више потеза у Западном Поморављу јавља се разноврсно украсно камење и грађевински материјал. Отворени су бројни каменоломи у различитим стенама. Серпентин је послужио за подизање средњовековног града Маглича у долини Ибра, а користи се и као туцаник за путеве и за изградњу потпорних зидова дуж магистралне пруге и пута у долини Ибра (Симић, 1957). За разлику од Ибарског, Беловодски пешчар се експлоатише из мајдана у насељима Крушевачке котлине: Бела Вода, Читлук, Брајковац, Крвавица и Шашиловац. Ти компактни пешчари беле боје познати су као изврстан грађевински материјал. У њима је нађен кисели извор, који указује на расед и спуштање котлине после сармата (Просторни план града Крушевца, 2010). Андезит и дацит су нашли примену као грађевински, технички и украсни камен. Већи каменоломи су код Годачице, на падинама Гледићких планина и Сирче, на крајњим југоисточним падинама Котленика. По својим резервама и техничким особинама, могу се експлоатисати банковити пешчари у атару Сирче и Раваничког потока, на северном ободу Краљевачке котлине (Стевановић, 2005).

Лежишта креча и камена у овој регији има у источном делу Пожешке котлине (Јелен До и Лорет) и на југозападном ободу Пожешке котлине, на обронцима Благаје (Мисаиловић, 1978). У седиментно–вулканогеној серији села Попина, између Врњачке Бање и Трстеника, у експлоатацији је пет мањих кречњачких каменолома (Урошевић и сар, 1966). Највеће лежиште креча је Јелен До код Пожеге Руда дијабаза се среће на неколико локација на планини Јелици: Премећска река, Грујине ливаде и Падина клика и на Каблару у атару села Јанчићи (Брковић и сар, 1970). У геолошкој грађи наведених планина, дијабаз учествује заједно са спилитима, као чланови дијабаз–рожначке формације. Ове стене су погодне за индустрију грађевинског материјала за добијање стаклене вуне (Поповић, 1996).

Од неметалних минералних сировина, које су везане за терцијарни вулканизам, највеће распрострањење имају лежишта магнезита. Мрежасте магнезит је најзастуљенији у Брђанима, Милићевци и Миоковцима, на ободима неогених седимената Чачанске котлине (Брковић и сар, 1970). Магнезит у облику жица јавља се и у серпентинитима и харбургитима Рибнице. Такође, и на северним падинама Гоча, среће се магнезит у облику жица, моћности до 50 см, а везује се за серпентинске стене. Ова лежишта магнезита на дну и ободу Краљевачке котлине, су била од мањег економског значаја за развој индустрије високоватросталног материјала „Магнохром”. Прерадом сировог магнезита

добијају се синтермагнезит и опека, као основни производи ове фабрике. Азбеста има у харцбургитима у сливу Врњачке реке (Ковачевић, 2010).

Металичне минералне сировине су на територији Западног Поморавља представљене хромом, оловом, цинком и платином. Лежиште оловно–цинкане руде се везује за дацито–андезитске стене и налази се у атару села Витковац, на југоисточним падинама Котленика. Дебљина рудних жица се креће до 50 cm (Марковић и сар, 1963). Котленик је управо због своје специфичне геолошке грађе, коју чине дацито–андезитске стене и пирокластични материјал вулканског порекла, богат олово–цинканом рудом (Лабус, 1997). Металичне минералне сировине, које су везане за ултрабазични магматизам, представљене су рудом хрома. Ова лежишта везана за серпентините, који су највише распрострањени на планини Јелици, у атарима Брезовице и Премеће. Ретког племенитог метала, платине, на територији Западног Поморавља, има у околини Врњачке Бање и Трстеника (Павловић, 1998).

ЗНАЧАЈ МИНЕРАЛНИХ СИРОВИНА ЗА РАЗВОЈ РУДАРСТВА У ЗАПАДНОМ ПОМОРАВЉУ

Сложена геолошка еволуција Западног Поморавља, условила је постојање неколико лежишта минералних сировина. Геолошке анализе терена утврдиле су рудна богатства регије, која нису велика. О резервама руде се са прецизношћу не може говорити, јер су радови на њиховом истраживању били непотпуни. Економски значај лежишта каустобиолита, где се у првом реду мисли на Западноморавски басен мрко–лигнитног угља, мањи је него у првој половини XX века. Лежишта руде метала су такође скромних резерви, а евидентирана су само на падинама Јелице, које гравитирају Чачанској котлини. За разлику од металичних, лежишта неметаличних минералних сировина су на простору Западног Поморавља бројнија. Алувион Западне Мораве обилује песком, шљунком, глином и каменом, чијом се експлоатацијом обезбеђују сировине за потребе грађевинске индустрије.

Највеће неметалично лежиште на простору Западног Поморавља је камнолом креча Јелен До код Пожеге (слика 2). Први подаци о производњи креча у Јелен Долу везују се за локалног предузетника Љутицу Гавровића, који је отпочео са производњом креча у тзв. пољским пећима (Симовић, 1951). Предузеће за производњу и промет грађевинског материјала „Јелен До” из истоименог села код Пожеге, основано је 1948. године као погон Војно–грађевинског предузећа „Ратко Митровић”. Технолошки развој почиње 1949. године отварањем погона за производњу негашеног креча и техничког камена, а до 1962. године предузеће је модернизовано новим пећима и дробилицама (Просторни план општине Пожега, 2004). Септембра 2003. године предузеће „Јелен До” је приватизовано продајом друштвеног капитала хрватском предузећу „Нашице цемент”. Тиме је започео нови инвестициони циклус предузећа, који је резултирао дуплирањем производње, како негашеног креча, тако и производа од камена. Пуштање у рад два нова постројења,

омогућена је производња од два милиона тона камених агрегата годишње. Током 2006. године урађена је гасификација производње, чиме су створени предуслови за производњу металушког креча. Међутим, седам година касније предузеће „Јелен До” је поново приватизовано од стране белгијске компаније „Сармеусе”, чиме је настао нови период у његовом развоју.



Слика 2. Лежиште креча Јелен До код Пожеге

(Фото: Ивана Пењишевић, 2013)

Подаци прикупљени са терена потврђују да су руководство белгијског предузећа значајно унапредило производњу пуштањем у погон нове пећи F-5 током 2015. године, која је практично затворила све пећи које су до тада радиле мануелно. То је аутоматски утицало на смањење потреба за радном снагом, па је предузеће „Јелен До” а.д. прешло из категорије великих у средња предузећа, са 105 запослених радника. Доминира квалификована радна снага мушког пола, док производним процесом руководи 10 инжињера машинске и рударске струке. Камени агрегати се транспортују путем железнице, која пролази непосредно поред ове фабрике. Тржиште за пласман производа је углавном домаће и то највише камена испоручују Железници Србије, Железари у Смедереву, Рударско–топионичарском басену „Бор”, предузећу „Амига” Краљево и

многобројним грађевинским фирмама у Србији и Црној Гори.¹ Имајући у виду да се приликом површинске експлоатације камена ствара велика бука и прашина, надлежни кажу да се о заштити животне средине у овом предузећу нарочито води рачуна. На фабричким димњацима су уграђени филтери најновије генерације за заштиту ваздуха од издувних гасова, а приликом минирања каменолома детонатори користе најквалитетнији експлозив како би штетан утицај био сведен на најмању могућу меру.

Рудник хромита, чија су лежишта везана за серпентините планине Јелице, једини је рудник овог метала на простору Западног Поморавља. Истраживања и експлоатација руде хромита почела су почетком XX века, док су већи економски значај имала у периоду између два светска рата. Рудник на Јелици је радио и за време окупације, све до 1943. године (Поповић, 1996). Постојало је двадесет рудних поља, а концесија за експлоатацију руде дата је предузећу „Јелица”. Лежишта руде хромита су на локацијама Рудна коса, Премећски шип, Крчевина, Голо брдо, Пољане, Брезовица на Јелици и у атару села Миоковци на северном ободу Чачанске котлине (Брковић и сар, 1970). Квалитет руде хромита из ових лежишта, задовољава критеријуме за експлоатацију, с обзиром да њен садржај достиже и до 45%. Међутим, због малих димензија рудног тела, мањег су економског значаја, па се не експлоатишу (Дашић, 1978).

Западноморавски рудник мрко–лигнитног угља отпочео је са производњом још почетком XX века. Лежишта руде се везују за некадашње језерске басене у којима је угаљ настао таложењем и миоценске је старости (Ивковић и сар, 1957). У стручној литератури Западноморавски басен мрко–лигнитног угља се први пут помиње 1867. године, док су истраживања већег економског значаја отпочета 1908. године (Павловић, 1986). Први угљенокоп су отворили Аустријанци у току Првог светског рата. Они су због рационалније и ефикасније експлоатације изградили железничку пругу уског колосека од Прељине до локалитета „Вујан” (Поповић, 1996). Од 1952. године почиње експлоатација у локалитетима „Вујан” и „Тавник”. У почетку производње, угаљ је коришћен у Крагујевачкој тополиници и за потребе железнице. Интензивна геолошка истраживања угљоносности на овом простору вршена су у неколико наврата у периоду после Другог светског рата од стране стручњака „Гео завода”. Први период интензивних истраживања био је од 1957–1964. године, када су истражним бушењем утврђени и дефинисани експлоатабилни слојеви угља на просторима: Мојсиње–Доња Горевница–Мрчајевци и Бресница–Тавник–Лађевци у северном делу басена, као и Вапа–Слатина у јужном делу басена. У периоду 1983–1991. године вршена су детаљна геолошка истраживања у лежиштима Мрчајевци–Бечањ и Вапа–Слатина, на основу којих су урађени Елаборати о резервама, а потом основна геолошка истраживања угљоносности, коришћењем методе дубинског бушења (Гргуровић и Виденовић, 2010).

Највећи економски значај има лежиште угља Бресница–Тавник–Лађевци, које се налази у североисточном делу басена. Има облик издуженог правоугаоника површине два километра квадратна. Лежиште је истражено са 17 бушотина и рударским истражним и

¹ Подаци добијени у предузећу за производњу креча и камена „Јелен До” код Пожеге

експлоатационим радовима (Брковић и сар, 1970). На терену овог лежишта налазила су се четири рудника у којима је експлоатација угља вршена од половине XIX, до половине XX века, када је потпуно угашена (Гргуровић, Виденовић, 2010). Геолошким истраживањима на терену лежишта Бресница–Тавник–Лађевци потврђено је постојање обе угљоносне зоне панонско–понтске серије. У свим рудницима експлоатисан је само повлатни слој.

Најстарији угљенокоп у Западноморавском басену мрко–лигнитног угља је Тавник, у коме је производња обустављена 1968. године (Симовић, 2006). Иста ситуација је била и са рудницима Цветке, Вољавча, Милочај и Лађевци. Рудник Доња Горевница се налази осам километара источно од Љубића. Његова историја почиње почетком XX века када је обављено прво истраживање, а рудник је отворен пред Први светски рат. Прави развој рударске производње је остварен у периоду после Другог светског рата, а рудник је активно радио у периоду 1952–1968. године. Рудник који је најдуже био активан у овом басену је Бајовац, у којем се откопавање руде вршило јамски (Поповић, 1996).

Угаљ из Западноморавског басена има боју од смеђе до мрке, компактан је и тракасте структуре. Калорична вредност угља се креће око 12.540 kJ/kg, а састављен је од хумусног гела (1,9–73,5%), доплерита (2,2%) и фузита (0,2–2%). Годишња производња угља у периоду 1960–1965. године кретала се од 100.000–180.000 тона, од чега је 60% лигнита и 40% мрког угља (Павловић, 1986). Укупне резерве угља у Западноморавском басену, процење 1983. године од стране Рударског института из Београда, износе око 100 милиона тона. По истраженим резервама, Западноморавски басен спада у ред средњих басена у нашој земљи. Истраживања која су накнадно вршена на десној долинској страни Западне Мораве на потезу од Слатине до Вапе, потврдила су да су резерве знатно веће. Угаљ се може експлоатисати, јер дебљина угљоносног слоја износи око 3,5 m (Луковић и Марковић, 2015).

Од 1965–1970. године дошло је до пада продајне цене угља, због смањених инвестиционих улагања и смањења учешћа угља у производњи енергије. То је за последицу имало обустављање производње и затварање рудника 1968. године, иако су његове резерве неколико пута веће од истих са којима у другој деценији XXI века располаже већина активних рудника у Србији (Симовић, 2006). На затварање западноморавских рудника, утицао је низак ниво техничке опремљености рудника, са доминирајућим немеханизованим технологијама откопавања руде. То је даље условило високе трошкове производње, незадовољавајућу сигурност рада и ниске радне учинке. Осим тога, преоријентација дела потрошача на употребу тада јефтинијих нафтних деривата, јавља се као један од чинилаца затварања рудника. Висок ниво и повољна структура идустрijske производње у региону Западног Поморавља, запошљавала је велики број радника. Уз то, ово је рејон са развијеном пољопривредном производњом. Све то је узроковало мали интерес становништва за бављење рударским послом, који се сводио на физички рад у тешким условима, са ниском зарадом радника. Такође, евидентна је и мала заинтересованост локалних власти Чачка и Краљева, да се заложе за обезбеђење потребног нивоа инвестиционих средстава, неопходних за реконструкцију и

модернизацију рудника. Напори су у том периоду били усмерени на обезбеђење средстава за изградњу познатих индустријских гиганата, који су данас у великој мери обуставили производњу.² Томе у прилог иде и полазна хипотеза истраживања, да се нерационално искоришћавање расположивих природних потенцијала, јавља као неповољан фактор привредног развоја регије.

Каснија кретања у области енергетике у нашој земљи и у свету, показала су да је у случају Тавничког рудника било потребно имати више упорности у превазилажењу насталих проблема у пословању рудника. Из свега наведеног следи закључак да Западноморавски басен захтева нову, детаљну анализу расположивих резултата геолошких истраживања најперспективнијих лежишта, како би се створила поуздана основа за израду прединвестиционе студије. На тај начин би се оценио реалан потенцијал басена и његов значај за регионални развој Западног Поморавља, али и подмирење енергетских потреба Србије у будућности (Луковић и Марковић, 2015).

ОСНОВНА МОРФОЛОШКА ОБЕЛЕЖЈА И ЗНАЧАЈ РЕЉЕФА ЗА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Главни облици макро рељефа на територији Западног Поморавља у основи су настали као резултат деловања унутрашњих сила. Интензивни тектонски покрети и снажна вулканска активност на овом простору су условили настанак основних морфолошких целина, који су до данашњег изгледа модификовани под дејством разних видова ерозије и акумулације. На главна морфолошка обележја Западног Поморавља велики утицај имају и климатске, хидролошке, педолошке и биogeографске особености регије. Циљ геоморфолошких проучавања јесте да се на основу генетских типова рељефа и њихових морфолошких обележја, утврди какав утицај има овај природни фактор на регионални развој Западног Поморавља.

Морфогенетски Западно Поморавље се налази на контакту јужног обода Панонског басена са Планинско-долинско-котлинском макрорегијом. У њему се издвајају две најмаркантније морфолошке целине, које су тектонски предиспониране. То су композитна долина Западне Мораве, састављена од низа котлина раздвојених сужењима, која заузима средишњи део регије и представља њен доминантан облик рељефа. Морфогенеза долине је последица тектонских процеса који су у терцијару захватили јужни обод Панонског басена. Други морфолошки облик представља планински оквир кога чине Котленик, Гледићке планине, Јухор, Јастребац, Гоч, Троглав и Јелица, који са свих страна окружује котлинско дно. Морфолошка обележја су се одразила на концентрацију природних потенцијала, који се разликују у котлинском и у планинском делу проучаване регије. То је даље условило размештај и физиономију насеља, развој привредних делатности и саобраћајних комуникација.

² Приказ угљоносности Западноморавског угљоносног басена, Геолошки завод, 2010, Београд (18-19)

Поред тектонских, значајну улогу у формирању морфолошких облика рељефа имали су и флувијални процеси. Најзначајнији ерозивни облици рељефа Западног Поморавља су флувијални, абразиони и крашки. Вода је деловала као најзначајнији геоморфолошки агенс, који је утицао на модификацију тектонског рељефа ерозивно-акумулативним радом Западне Мораве и њених притока на овом простору. Флувијални облици рељефа су представљени поменутих речних долинама различите старости, које су у својој еволуцији прошле кроз неколико фаза развоја – предјезерска, језерска и постјезерска. У току речних долина формиране су речне терасе, као показатељи интензитета флувијалних процеса. Наиме, неогено језеро је сплашњавало у више наврата, повлачећи се према дну западноморавске удолине. Свакој од тих етапа повлачења одговарала би једна од степеничасто поређаних површи на странама околних планина. Према обалама које су се сужавале према средишту западноморавске удолине продужавале су се реке са планина, удубљујући своје долине и градећи у свакој од етапа усецања, речне терасе на странама долина (Ковачевић, 2010). Милојевић је сублимирао Чачанско–краљевачку и Врњачку котлину у једну Чачанско–врњачку котлину. Краљевачко сужење прекида континуитет свих флувијалних тераса, али и других геоморфолошких облика (Милојевић, 1951).

Трагови неогеног абразионог рељефа су на овом простору знатно очувани, а по мишљењу Милојевића (1948) представљени су абразионим терасама. Оне су се формирале за време егзистовања некадашњих изолованих језера – пожешког, чачанско–краљевачког и крушевачког, који су међусобно комуницирали језероузинама. Ободом поменутих котлина очуване су абразионе терасе, усечене у старијим стенама. На ободу Пожешке котлине развијене су три абразионе терасе: ниска од 550 до 575 m, средња од 620 до 640 m и висока од 745 m (Милојевић, 1948). Абразионе терасе су усечене у старијим стенама и очуване су у више нивоа. Наведеним терасама Пожешке котлине одговарају три више терасе Чачанске и Врњачке, само што су у овим котлинама очуване и три ниже терасе којих у Пожешкој нема. Висине највиших тераса у Чачанској и Врњачкој котлини крећу се од 550 до 580 m и од 520 до 550 m. Поред ових виших тераса, на ободу Чачанско–краљевачке и Врњачке котлине, развијено је и пет нижих тераса. Оне су висине 450, 400 до 390 m, 360 до 350 m, 330 до 320 m и 300 m. Према његовим наводима „прва од тераса нижа је за 40 m од највишег дела акумулативне равни, док су остале четири делимице усечене у самој овој равни. Оне су ипак абразионе, јер леже изнад доње границе језерских наслага и изграђене су за време горњег плиоцена” (Милојевић, 1948, 12). Оне су релативно добро очуване на левој долиноској страни Западне Мораве, јер су усечене у андезиту. Милојевић их је нарочито проучавао у краљевачком селу Сирчи, на локацији Подгор коса, где је изражена тераса висине око 197 (390) m, затим тераса од 107 (300) m, која је видљива северозападно и југоисточно од Сирче (слика 3). У Трстеничкој сутесци очувано је пет виших тераса, а у Мрзеничкој само једна од 155 m. Ишчезавањем неогеног језера створене две језерске терасе у Крушевачкој котлини: виша – између Пепељевца,

Вучка и Пакашнице, апсолутне висине 220–250 m и нижа – изражена дуж десне обале Расине, апсолутне висине 180–220 m (Пунишић, 2007).



Слика 3. Речна тераса Западне Мораве у селу Сирча код Краљева

(Фото: Ивана Пењишевић, 2015)

Крашки облици рељефа су само незнатно заступљени, што је последица релативно малог површинског распрострањања карбонатних стена у геологији Западног Поморавља. Западна Морава је просекла греду изграђену од карбонатних стена, која се пружа правцем северозапад–југоисток, у правцу врхова Обвчара и Каблара (Брковић и сар, 1970). Паралелно са овом зоном карбонатних стена, пружа се југоисточно од Овчара зона кречњачких стена, чија моћност опада са удаљавањем од Овчарско–кабларске клисуре. Наведени геолошки односи су у знатној мери условили изостанак правих површинских облика рељефа. На стрмим кречњачким падинама клисуре, налазе се жљебови који представљају почетни стадијум формирања шкрапа. У засеоку Чвркићи, у атару села Рошци на падинама Каблара, евидентирано је неколико алувијалних вртача (Поповић, 1996). За разлику од површинских, подземни облици крашког рељефа су знатно заступљенији на овом простору, мада су и они скромних димензија. Спелеолошка испитивања су обављана у периоду 1994–1996. године, када је истражено укупно 13 објеката (Павић и сар 1997). Углавном су то кратки пећински канали и поткапине, а

истражена је и једна јама дубине 27 m. О пећинама као геоморфолошким туристичким вредностима, више речи ће бити у поглављу о утицају морфолошких облика рељефа на развој туризма Западног Поморавља.

Од генетских типова рељефа на простору Западног Поморавља срећу се и еолски облици, представљени лесним оазама код Сталаћа. Ако се пође од Пенковог мишљења да се лес налази у речним долинама и да је везан за флувијалне седименте, онда по тој претпоставци сталаћка лесна оаза потиче из флувијалног материјала Западне и Јужне Мораве (Долић и сар, 1978). За разлику од војвођанског леса који изграђује лесне заравни, оаза око Сталаћа има савим другачије особине. Наиме, лес овде покрива долиנסке стране, тј. речне терасе поменутих река и познат је као тзв. „лес на падинама”. Такав падински карактер и сиромаштво калцијума у сталаћком лесу, онемогућило је развијање карстних облика у њему. При стварању сталаћке лесне оазе, велику улогу су имали ветар и материјал кога су донели и наталожили. По анкети мештана Сталаћа, најјачи ветар који у овом месту дува током читаве године, јесте северац и он дува са Јухора. По честини, кошава је на другом месту, а она у Сталаћу дува из правца Параћина. С обзиром да се код Сталаћа укрштају две Мораве из којих резултира трећа, јасно је да на стварање еолске прашине утицала знатна количина флувијалног материјала који Јужна Морава оставља при изласку из Сталаћке клисуре, а Западна Морава на саставку са Јужном (Марковић–Марјановић, 1948). Дебљина сталаћког леса износи 19 m, мада се сматра да он лежи и дубље од 19 m, јер се сондажним истраживањем нигде није допрло до гранитске основе. С обзиром да је ово чист, копнени лес, погодан за циглу, овај природни потенцијал Западног Поморавља је рационално искоришћен. У Сталаћу је подигнута велика државна циглана, јер је лес најбољи материјал за индустрију цигле.

У Западном Поморављу су евидентирани трагови вулканизма, представљени палеовулканским купама на Котлинику. Такође, ово је и турсно подручје, с обзиром да је Краљевачку котлина и делове суседних котлина, Чачанске и Врњачке, задесио јак земљотрес 3. новембра 2010. године. Земљотрес је имао магнитуду 5,4 јединице, а епицентар земљотреса био је четири километра северно од Краљева у атару села Сирча, на раседној линији дужине осам километара (Nikolic et al, 2013). Постсеизмичке појаве које су се јавиле у алувијалној равни Западне Мораве, представљене су појавом пукотина у тлу, избацавањем топлог црвено–сивог песка из пукотина, као и формирањем муљевитих рупа и кратера у епицентралној зони у селу Сирча. Последице које је овај земљотрес оставио су бројне, а међу најзначајнијима се истиче велики страх становништва, значајна оштећења стамбених објеката и појава сеизмодинамичке деформације терена на дну Краљевачке котлине.

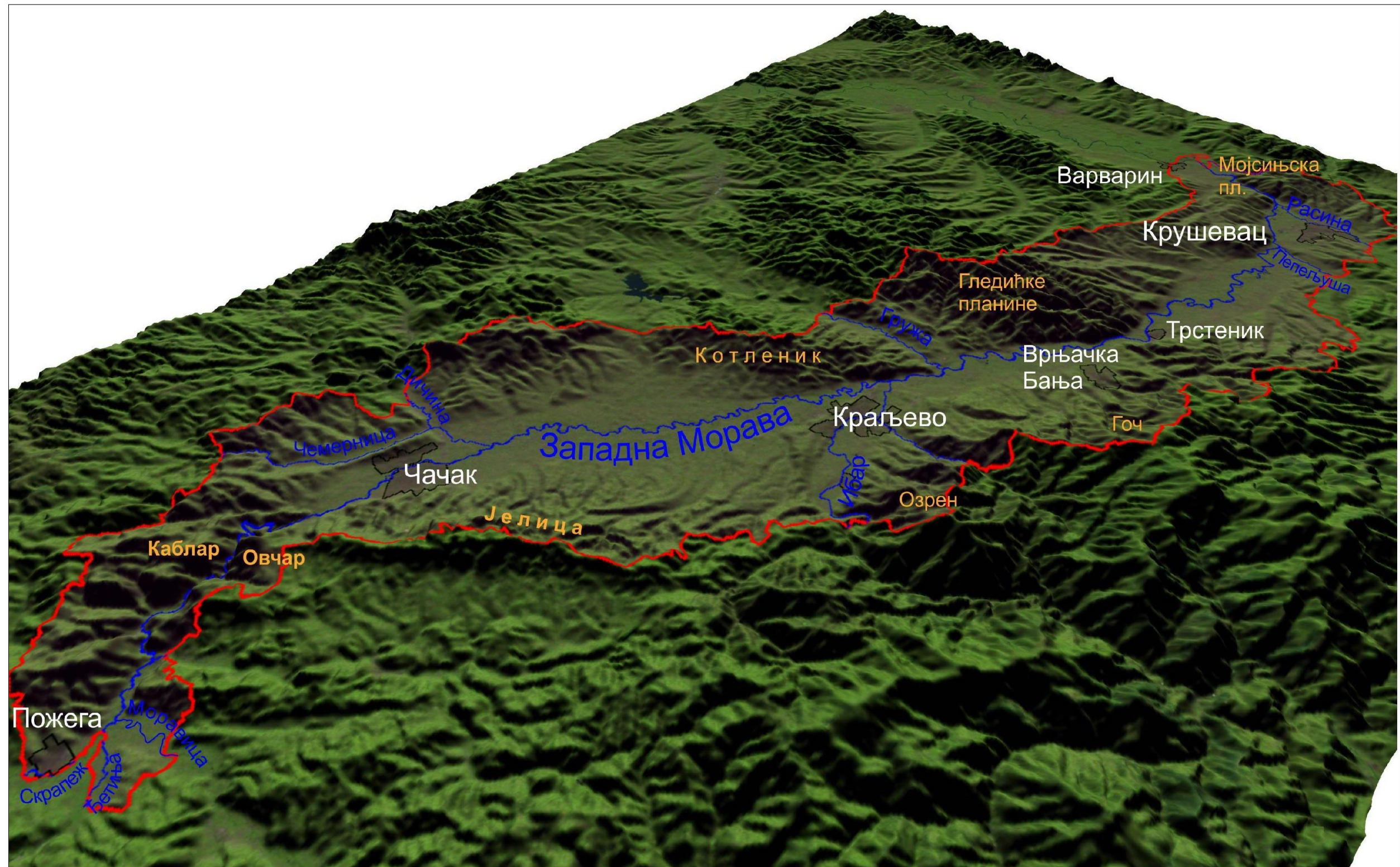
МОРФОЛОШКЕ ЦЕЛИНЕ

На основу морфотектонске еволуције и хипсометријских обележја рељефа, у Западном Поморављу су издиференциране две основне морфолошке целине – композитна долина Западне Мораве и планински обод који је окружује. Снажна убирања и раседања која су се на овом простору одиграла у геолошкој прошлости, оставила су видне трагове на основу којих се може створити представа о интензитету кретања. Иницијални покрети који су довели до ставрања западноморавског басена, везују се за миоцен. Највероватније је крајем доњег миоцена почело и стварање језерских вода, а током хелвета ова област се преобратила у копно (Мисаиловић, 1978).

Долина Западне Мораве је најважнији морфолошки облик који се издваја у рељефу проучаване регије. Њена морфогенеза је последица тектонских процеса који су у терцијару захватили јужни обод Панонског басена. Долина Западне Мораве је тектонски предиспонирана упоредничким раседом и представља ров спуштен пре неогене језерске акумулације, између Подрињско–ваљевских и Шумадијских планина на северу и старовлашко–рашких и копаоничких планина на југу.

Долина Западне Мораве је композитна, полигенетска, полиформна и полифазна. Она се развила из линеарног низа котлина, које су у неогену биле испуњене језерима. Ова језера су била повезана притокама, односно отокама (језероузинама), које су се налазиле у пречагама између котлина. Неогено море је сплашњавало у више наврата, повлачећи се према дну западноморавске и грузанске удолине. Свакој од тих етапа повлачења, одговарала би по једна од степеничasto поређаних површи на странама планина и удолина (Марковић, 1970). Према обалама које су се сужавале ка средишту западноморавске удолине, продужавале су се реке са околних планина. Оне су из етапе у етапу удубљивале своје долине, градећи на свакој од тих етапа речне терасе на странама долина (Јовановић и сар, 1966). После ишчезавања неогених језера, на централним језерским равнима котлина, развили су се токови који су били притоке језера. По дну језера усекла је своје притоке Западна Морава, а притоке некадашњег језера су постале притоке Западне Мораве. Отуда полигенетност долине, јер се поред преовлађујућих флувијално–денудационих облика, јављају трагови абразионих облика у савременом рељефу (Марковић, 1974).

Композитност Западне Мораве се огледа у наизменичном смењивању проширења (котлине) и сужења (клицуре). Идући од запада према истоку, то су Пожешка котлина, Овчарско–кабларска клисура, Чачанска котлина, Краљевачко сужење, Врњачка котлина, Трстеничка сутеска, Крушевачка котлина и Мрзеничко сужење (карта 6). Пожешка, Чачанска и Врњачка котлина су спуштене у неогену, с обзиром да су се на њиховим ободима одржали језерски седименти олигоцене старости. Међутим, то није случај и са Крушевачком котлином, која је у односу на три поменуте котлине знатно нижа и млађа по постанку, с обзиром да је спуштена почетком горњег миоцена. Она је током сармата била под морским заливом, а током плиоцена под језером. Три године касније, Милојевић сублимира Чачанско–краљевачку и Врњачку котлину у једну Чачанско–врњачку котлину (Милојевић, 1951).



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих

Извор основе: Advanced spaceborne thermal emission and reflection radiometer (ASTER) Global digital elevation model Version 2 (GDEM V2). Ministry of economy, trade and industry of Japan (METI); United States National Aeronautics and Space Administration (NASA), 2011.

NASA Landsat Program, 2014, Landsat 8 OLI scene LC81860292014272LGN00, USGS, Serbia, 29/09/2014.

Карта 6. Композитна долина Западне Мораве у 3D пројекцији

Морфогенетски, свака од наведених котлина се састоји од котлинског дна, које је морфолошки смештено у долини Западне Мораве и котлинског обода, коме одговарају падине планина које уоквирују проучавану регију.

ПОЖЕШКА КОТЛИНА

Пожешка котлина се развила на ушћу Голијске Моравице, Ђетиње и Скрапежа, у висинском појасу од 300–1.000 m н.в. У објашњењу генезе неогене Пожешке котлине, треба истаћи да је она део већег чачанско–краљевачког седиментационог простора, који је постојао у време доњег и горњег миоцена. Ово велико језеро је каснијим тектонским покретима дисецирано на више изолованих басена, који су испуњени језерским наслагама и то на југу олигоценим, а у средишњем и северозападном делу неогеним (Мисаиловић, 1978). У морфологији Пожешке котлине, могу се издвојити три основне целине:

- котлинско дно које се развија у висинском појасу од 300–500 m н.в. и у њему су се развили доњи докови Скрапежа, Голијске Моравице, Ђетиње и од њихове ставе Западна Морава. Алувијалне терасе се простиру дуж поменутих речних токова, а најширу и најдужу алувијалну раван кроз Пожешку котлину прави река Скрапеж. Зона алувијалних равни обухвата централне и јужне делове општине, наносног је порекла и благо заталасана, са узвишењима која ретко где премашују 400 m. На котлинском дну Пожешке котлине се развило неколико мањих поља – Гугаљско, Горобилско, Прилипачко и највеће Пожешко, које је најплоднији и најнасељенији део истоимене котлине. Језерске насlage на дну котлине допиру на југ до 450 m, а на север до 490 m и у њима су удубљења Ђетиње, Моравице и Скрапежа. У јужном делу котлине на левој долињској страни Моравице, и атару Горобилја, у поменутих наслагама усечене су речне терасе од 14 (330) и 42 (350) m.³ На непосредном ушћу Скрапежа у Пожешкој котлини, очувана је тераса од 16 (320) m, а у атару Бакионице, од 76 (380) m. Тако су у Пожешкој котлини приликом усецања долина у језерским наслагама, створене три речне терасе (15, 42 и 76 m) и све су плеистоцене старости. Просечна висина језерског дна котлине износи 453 m (Милојевић, 1948).
- котлински обод представљен флувиоденудационим и абразионим површима од 500–750 m н.в. Северно и североисточно од Бакионице је стрма падина, а изнад ње су подови од 575, 640 и 745 m. Прва два пода су представљена теменима коса, а трећи највиши под од 745 m, по схватању Јована Цвијића, представља део Мачкатске абразионе површи (Цвијић, 1996). Каснији испитивачи, међу којима су Петар С. Јовановић, Милош Зеремски и други, оспорили су ову Цвијићеву тврдњу, а Мачкатску површ су сврстали у групу флувиоденудационих површи. Ршумовић ову површ на ободу Пожешке котлине, одређује као флувиоденудациону и абразиону површ. Од ивице Мачкатске површи настаје клиф, који се спушта се ка селу Гугљу.

³ Бројеви испред заграде, 14 и 42 m, представљају релативну висину, а бројеви у заградама означавају апсолутну висину речних тераса.

Исти такав клиф је констатован око Овчара, где такође има висину од 750–760 m (Џвијић, 2000). На котлинском ободу, североисточно од Пријановића, види се други под висине 620 m, док је на крајњем јужном ободу колтине на страни Крса, одржан и први најнижи под висине 575 m, рашчлањен долинама (Милојевић, 1948). На северној ивици Пожешке котлине, испод заравни Лорета, констатована је и обала лоретске фазе, чија је површ Металка. Сви ови подови на ободу Пожешке котлине, неогене су старости и изграђени су при високом стању језера и издани (Мисаиловић, 1978).

- високи обод котлине представљен је ниским планинама Лоретом (841 m) и Црнокосом (809 m) са севера, Овчаром (985 m) и Кабларом (889 m) са истока, Крстцем (629 m), Голубцем и Станојевим врхом (732 m) са југоистока, Благајом (846 m) са југа и југозапада, Трешњицом (636 m) са запада и Јеловом гором (1003 m) са северозапада (Топографска карта 1:300.000, лист Крагујевац, 1988). Планински оквир Пожешке котлине састављен је од тријаских кречњака и палеозојских шкриљаца. На брду Благаји, ови шкриљци имају правац пружања исток–запад. Међутим, на десној страни доњег тока Голијске Моравице, почиње опет динарски правац и пружања, који се наставља све до Чачка (Џвијић, 2000).

ОВЧАРСКО–КАБЛАРСКА КЛИСУРА

Овчарско–кабларска клисура представља јединствену морфолошку целину, која је усечена у пречаги која је раздвајала два неогена језера – чачанско и пожешко. Према томе, настанак клисуре је тектонски предиспониран, а њена морфологија зависи од геолошке грађе терена. Она је усечена у мезозојским кречњацима и дијабаз–рожњачким слојевима планинских масива Овчара (985 m) на југоистоку и Каблара (885 m) на северозападу. Овчарско–кабларска клисура је дугачка око 15 km и одликује се изразито стрмим странама и укљештеним меандрима Западне Мораве (Лабус, 1997). Дно корита Западне Мораве лежи на 270 m н.в, а највиши врх Овчара на 985 m. Та разлика од 710 m, представља највећу дубину клисуре. У свом источном делу, Овчарско–кабларска клисура је предиспонирана раседом, где се налази терма Овчар Бања (Поповић, 1996). Морфолошки облици рељефа у клисури су терасе, греде, ртови, подови, стрми и вертикални одсеци.

За време мачкатске фазе постојала је депресија јужно од Овчара и Јелице, која је чинила део понтијског басена. Она се, почевши од лоретске обале, издвојила из панонског басена као самостално језеро. Вода из језера је отицала према Панонском басену кроз клисуру, која се почела стварати између Овчара и Каблара. Овчарско–кабларска клисура је заправо првобитно била отока тог великог језера (које се може назвати пожешким) у Панонско море, понтијске старости. Пошто је Каблар био покривен језерском водом и седиментима за време мачкатске фазе, отока пожешког језера се развила уз Овчар. Била је вијугава и меандри су бивали све већи у току каснијих језерских фаза. Тако су се развили

велики меандри на излазу из данашње Овчарко–кабларске клисуре, као меандри на ушћу (Цвијић, 2000).

Еволуцију меандара на Западној Морави, детаљно је разрадио Јован Цвијић, наводећи да се „укљештени меандри често јављају на местима где су се реке уливале у плиоцена језера или су из њих истицале. Већи меандри, дубље спуштени у чврсте стене, везани су за места где је кроз две–три језерске фазе била висока и стрма обала језера, на којој се језеро само спуштало и незнатно повлачило. Такви су меандри Западне Мораве у Овчарско–кабларској клисури и на изласку из ње” (Цвијић, 1996, 245–246). Укљештеним меандрима Западне Мораве називају се уске речне долине изразито стрмих страна, које су усечене у чврстој планинској маси Овчара и Каблара (слика 4). Еволуција укљештених меандара и њихова померања, много су спорија него код слободних меандара. На примеру Западне Мораве, може се посматрати на ртовима једна изузетно интересантна и ретка појава у нашој земљи. То је клижење меандара на ртовима, које се манифестује не само постепеним опадањем висине ртова, већ нарочито нормалним и меандарским стеновитим терасама које су посуте шљунком и песком (Цвијић, 1996).



Слика 4. Овчарско-кабларска клисура снимана са Овчара
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

У Овчарско–кабларској клисури Западне Мораве изнад Чачка, у том погледу је нарочито занимљив део од манастира Ваведење до манастира Никоље. Клисуре је изразито вијугава, са шљунковитим меандарским терасама и ртовима који достижу дужину до два километра. Ртови су углавном састављени од шкриљаца и серпентина, осим према реци, где се завршавају врховима од кречњака. По странама Овчарско–кабларске клисуре и по ртовима, распрострањене су куће сеоских насеља Видова, Рошци и Међувршје. Ртови су највише 80 m над реком, осим Овчарића који је купаст и знатно виши, а на коме су развалине градића у коме је по предању била стара штампарија (Цвијић, 1996).

Код проучавања генезе Овчарско–кабларске клисуре, треба поћи од чињенице да је ниво пожешког неогеног језера, био виши од нивоа чачанског језера. Овчарско–кабларска пречага се настављала на планинско било Јелице и била је покривена дијабаз–рожначким стенама. Усецање клисуре почело је при малој висинској разлици у нивоима пожешког и чачанског језера. У тим условима, при малом паду, отока је мендрирала, па су на тај начин настали укљештени меандри данашњег тока Западне Мораве (Мисаиловић, 1978).

Епигенија Западне Мораве у Овчарско–кабларској клисури, настала је селективном ерозијом. Дијабаз–рожначке стене и језерски седименти су брже разоравани и одношени од кречњака, од којих су изграђени Овчар и Каблар. Ова епигенија спада у тип тзв. домних епигенија. Међутим, пошто се овчарско–кабларска пречага издиже, а Западна Морава је то издизање савлађивала усецањем у поменути пречагу, то значи да Овчарско–кабларска клисура има и карактер антецедентне долине, тј. представља клисуру пробојницу (Милојевић, 1948).

Поменути укљештени меандри Овчарско–кабларске клисуре су тектонски предиспонирани, а на њихову физиономију су утицали флувијална ерозија и акумулација, геолошки састав терена и неотектноска активност. Најзначајнији акумулативни флувијални облици рељефа су речне терасе, чијим су се проучавањем бавили Цвијић (1924) и Милојевић (1948). Највиша уочена тераса на простору Овчарско–кабларске клисуре јавља се на главици Брајевца и има висину од 720 m (Павић и сар, 1997). Тераса еквивалентне висине је усечена и на северозападној падини Овчара, али се терасни ниво не јавља и на Каблару, мада се под самим врхом ове планине виде два степенаста нивоа. У клисури су евидентиране још терасе 646, 560, 482, 402, 320 и 300 метара (Милојевић, 1948). Нарочито су занимљиве шљунковите терасе које се срећу у зони укљештеног меандра Западне Мораве. Код манастира Св. Николе јасно се види тераса 20 m висине, изграђена од слојева шљунка различитих димензија, који сведоче о колебању количине воде, којом је Западна Морава располагала у прошлости. На рту Међувршје и на рту на којем је изграђен манастир Јовање, налазе се исто тако нееродиране зоне речног шљунка (Павић и сар, 1997).

На основу анализе праваца пружања Овчарско–кабларске клисуре и долина које се сливају према Западној Морави, могуће је реконструисати тектонски рељеф и његову предиспонираност. С обзиром да су поједини делови Овчарско–кабларске клисуре

изграђени од детритичних седимената, постојање великих нагиба представља потенцијалну урвинску зону. Природне предиспозиције за настајање урвина на овом простору су изградња акумулације Међувршје и трасирање саобраћајница. То је нарочито карактеристично за подручје укљештеног меандра Западне Мораве, који се одликује постојањем бројних фосилних, активних, али и потенцијалних клизишта. Боривоје Ж. Милојевић (1948) забележио је појаву урниса са главице Дебеле Горе 1898. године, када се више блокова сурвало и преградило клисуру након чега се формирало језеро узводно од Јелен Дола. Река је пробила новонасталу привремену брану, али су у кориту Западне Мораве ипак заостали камени блокови. Неколико великих камених блокова затрпало је пут Пожега–Чачак, 11. августа 1971. године, а слична појава је забележена и октобра 1972. године (Поповић, 1996). У пролеће 1996. године, након дужег кишног периода, једна урвина се активирала и срушила трпезарију манастира Јовање (Павић и сар, 1997).

Процеси механичког распадања стена су изражени у оним деловима Овчарско–кабларске клисуре у којима се, захваљујући климатским и рељефним предиспозицијама, јавља огољена стенска маса. Процес десквамације је нарочито евидентан на стрмим серпентинским падинама на левој долињској страни Западне Мораве, у зони укљештеног меандра. Појава сипара се везује за стрме кречњачке одсеке и најизраженији су на потезу од ресторана „Дом” до бране ХЕ „Међувршје”. Највећи картирани сипар се налази на десној долињској страни потока Короњски до, у непосредној близини манастира Сретење (Павић и сар, 1997).

ЧАЧАНСКА КОТЛИНА

Површина Чачанске котлине до Краљевачког сужења износи око 270 km², а дужина око 40 km. Један њен део, административно припада општини Краљево. Чачанска котлина је оивичена планинама Овчар и Каблар са запада, Јелицом са југа, подгорином Суворора, Маљена, Вујана и Буковика са севера и североистока (Поповић, 1996). У рељефном погледу, Чачанска котлина се може поделити на три целине:

- дно котлине са надморском висином 200–300 m. Према Боривоју Ж. Милојевићу (1948, 10), у Чачанској котлини су изражене језерске и речне терасе. Идући од Овчарско–кабларске клисуре, језерске терасе су усечене од 310 (580) m, на западној страни котлине, са леве долињске стране Западне Мораве. Са супротне стране реке, источно од планине Овчар, уочавају се две терасе – нижа од 200 (450) m и виша од 300 (550) m. Речне терасе је усекла Западна Морава, између Прељине и Мојсиња, висине 10–15 (240) m. У Љубићу су очуване две терасе од 25 (260) m и 55 (290) m. Терасе су евидентирание и у атарима села Паковраће (две), Парменац (две), Риђаге (две) и Бељина (четири), почев од 8 (250) m до 118 (360) m. На ушћу Жежевичке и Липничке реке у Западну Мораву, југоисточно од Чачка, очуване су речне терасе релативне висине од 15–35 m. Југоисточно од Чачка, раван котлине је широка око четири километра и висока 235 m. Идући према југоистоку ка Краљевачком

сужењу, висина равни опада на 216 m код Мрчајеваца и 200 m код Самаила (Поповић, 1996).

- брежуљкасто–брдски обод са надморском висином 300–500 m, чини прелаз између равничарског и планинског дела котлине. Захвата географски простор са десне долињске стране Западне Мораве, у подножју планине Јелице од Паковраћа до Качулица, који је рашчлањен речним долинама. Са леве стране Западне Мораве припадају му насеља у подгорини Вујана и Буковика, од Вранића на западу до Тавника на југу (Лабус, 1997). Трећина свих насеља општине Чачак је морфолошки смештена на брежуљкасто–брдском ободу. Ово побрђе представља плићи део некадашњег чачанског неогеног језера, на коме су се таложиле језерски седименти. Рашчлањено је речним долинама, па даје утисак благо заталасаног земљишта које се спушта према дну Чачанске котлине (слика 5). Обод котлине због своје плодности, представља веома значајно подручје у пољопривредној производњи. Овде доминирају воћарске и повртарске културе, а у прошлости је било заступљено и виноградарство.



Слика 5. Чачанска котлина снимана са Овчара
(Фото: Ивана Пењишевић, 2015)

- планински оквир захвата географски простор преко 750 m н.в. и представљен је планинама Овчар (985 m), Каблар (885 m) са запада, Јелицом (929 m) са југа, подгорином Вујана (857 m), Буковика (850 m) са североистока. Планински предео северозападно од Каблара, представља подгорину Маљена и Сувобора који гравитирају Чачанској колтини, а чија надморска висина углавном прелази 800 m. Овај северозападни планински оквир колтине, испресецан је речним долинама Чемернице и Каменице. Изграђен је у основи од вододржљивих стена и значајној мери прекривен шумском и ливадском вегетацијом. Јужни обод Чачанске котлине чини највиши венац драгачевских планина – Јелица. Она је оивичена раседом према потолини Западне Мораве и представља природну границу између Драгачевске и Чачанске котлине (Поповић, 1996). Планинско било Јелице, дужине око 30 km, разбијено је ерозијом у оглавке и косе. У погледу геолошке грађе, састављено је од серпентина и пешчара, јако прожетог састојцима гвожђа. Лежишта руде хромита, којима је богата планина Јелица, управо су везана за серпентините, па је овде радио и рудник хромита до 1943. године (Лабус, 1997). У серпентинитима су уметнути слојеви кречњака, који на драгачевској страни планине, чине два низа одсека. Стрмија је друга, моравска или трнавска страна Јелице, где поменуте стене подилазе под неогено земљиште. Неогено земљиште је речицама рашчлањено у многобројне заравњене косе, које се нарочито срећу око Жежевице. Најпространија од њих зове се Бановина, и она је под виноградима. Од чачанског села Брезовице, које је највише на Јелици, „почиње повијање планинског венца према североистоку и прелази у Јастребар, састављен од пешчара, а чији се слојеви пружају правцем северозапад–југоисток” (Цвијић, 2000, 393). Планина Овчар је од Јелице растављена паковраћском преседлином. По Јовану Цвијићу, Овчар је гротло старог кратера, који је однесен заједно са еруптивним стенама које су се из њега изливале (Цвијић, 2000). Према Западној Морави, стране Овчара су изузетно стрме, делимично покривене оскудном шумском и травном вегетацијом. Планина Каблар се наставља северно од Овчара, према подрињско–ваљевским планинама Маљену и Сувобору, који чине северни високи обод Чачанске котлине. Још је Јован Цвијић изнео податак да је „у геологији Каблара нарочито интересантан силифициран кречњак, који води порекло од конгломерата који се растварао под утицајем термалних вода” (Цвијић, 2000, 517). Подножје Каблара је под ораницама, воћњацима и пашњацима, а падине су му као и код Овчара огољене. Североисточни обод котлине чини и планина Вујан, која се састоји од габра и серпентинита. Оно што је значајно за регионални развој Западног Поморавља, јесте чињеница да се у подгорини ове планине налази терма у селу Трепчи, која означава раседну линију (Милојевић, 1948). Захваљујући лековитим изворима и надморској висини од преко 800 m, овде се развила „Атомска бања” Горња Трепча (Лабус, 1997).

КРАЉЕВАЧКА КОТЛИНА

Краљевачка котлина се по свом облику, правцу пружања и дебљини терцијарних седимента, изразито разликује од Чачанске и Крушевачке колтине. Она представља изразито индивидуалисану геоморфолошку целину Западног Поморавља, у којој се укрштају правци пружања Вардарске зоне и Динарида (Милановић, 1973). На планини Јелици и даље према северозападу, геолошке формације су типичног динарског правца пружања (северозапад-југоисток), а од планине Чемерно и даље према југу, имају правац пружања Вардарске зоне (север-северозапад – југ-југоисток). Оваква промена правца геолошких формација и орографске конфигурације, условљена је различитим системима дислокација дуж који су спуштене старије масе и формиран Краљевачки басен (Бачевић, 1985). Њих чине два система дислокација, од којих је један правца пружања скоро север-југ и „развио се у зони која се пружа од Доње Бреснице и Мрчајеваца на југу, па све до крајњих југоисточних огранака Јелице и северних падина Троглава” (Ивковић и сар, 1957, 331). Други систем дислокација развијен је на северним падинама планина Троглав и Столови и пружа се правцем исток-запад.

Ове две дислокације условиле су морфолошко обликовање Краљевачке котлине, у којој се издвајају три дела: западноморавско-гужански басен са котленичким вулканогеним комплексом, Гледићке планине и трећи део је најсевернији појас ибарског серпентинског масива (Марковић и сар, 1963).

У Краљевачкој котлини, којој се јасно диференцирају дно и обод, као секундарна морфотектонска целина појављује се Матарушкобањски басен. Он је формиран на укрштању западноморавске и ибарске раседне зоне, које су скоро управне једна на другу (Луковић, 1951). Ибарска зона представља споредну раседну зону, правца југозапад-североисток, која се пружа дуж десне обале Ибра, на потезу од Краљева до Богутовца. Ова зона је условила стварање Матарушкобањског басена и појаву термоминералних вода на овом простору (Милановић, 1973).

У суседству Краљевачке котлине су још и Доњогужанска котлина, као и део Врњачкобањске котлине. Доњогужанска котлина се пружа управно на Краљевачку котлину, углавном мердијанским правцем и такође је дубоко спуштена. Управо из тог разлога, она се морфолошки уклапа у Краљевачку котлину и са њом међусобно прожима (Марковић и сар, 1963). Са Врњачкобањском котлином, Краљевачка котлина је повезана морфолошком споном, тзв. краљевачким сужењем, које се налази између Грдичке косе и села Сирча, на падинама Котленика (Стевановић, 2005). Као и са Доњегужанском, слична је ситуација и са Врњачкобањском котлином, са којом се Краљевачка котлина такође међусобно широко уклапа.

У погледу рељефа, Краљевачка колтина је јасно издиференцирана на три основне морфолошке целине:

- зона котлинског дна, представљена је алувијалним равнима Западне Мораве и доњих токова њених највећих притока Ибра и Груже. Долине ових река се могу

окарактерисати као полигенетске и композитне, а састоје се од алувијалних равни и тераса усечених у долинске стране (Стевановић, 2005). Генетски, у Краљевачкој котлини се срећу више абразионе терасе и ниже речне терасе, усечене у језерске наслаге. Најзначајнија је коса Грдица, која лежи између Западне Мораве на северу и Ибра на југу. У свом западном делу, Грдица је висока 255 m, а у источном делу 230 m (Милојевић, 1948). На профилима (одсецима) који су направљени приликом просецања два железничка тунела кроз Грдичку косу, уочени су слојеви шљунка за које Милојевић сматра да је нанео Ибар приликом уливања у плитко плиоцено језеро. Када се језеро повукло, на његовом дну развили су се Морава и Ибар, који су своје долине усекли у шљунку (Бачевић, 1985). При томе је Западна Морава застала на тераси од 5 m, која је одржана испод Грдице и у Сирчи (Милојевић, 1948).



Слика 6. Краљевачка котлина снимана са брда Ћава на падинама Гоча
(Фото: Ивана Пењишевић, 2015)

- зона котлинског обода је представљена неогеним побрђем, кога чини терасни и долински рељеф. Према Боровоју Ж. Милојевићу (1948, 17), централна језерска раван је на просечној висини од 600 m и до те висине су изражене серије до пет речних тераса. Њихове релативне висине су од 60–50, 38–30, 25–20, 15–8 и од пет метара, од којих су поједине очуване на обема странама Западне Мораве. Више терасних нивоа у истом профилу, очувано је на десној страни реке у атару села

Самаила. Овде је изражена тераса од 236 m, која је усечена у језерским наслагама. Даље према Краљеву, брдо Чукаљевић такође представља терасу од 236 m, а североисточно од ње очувана је тераса од 210 m (Милановић, 1973). На истој, десној долинској страни Западне Мораве, изражене су и остале речне терасе од пет и 65 m. Прва тераса се пружа од ушћа Ибра до села Подунаваца, на путу Краљево–Врњачка Бања, а друга тераса од 250 m је изнад ње (Милојевић, 1948). У селу Сирча, на левој страни Западне Мораве, усечене су две терасе – једна абразиона, на 300 m н. в. у андезиту, а друга речна, на 250 m н. в. усечена у шљунку (Стевановић, 2005). На поменутих речним терасама, лоцирана су насеља и пољопривредне површине. У секундарном Ибарском басену, Матарушкобањском, очувани су делови виших тераса које су ту усечене у серпентину и делом у приобалном конгломерату. На овим Ибарским терасама, лежи насеље Рибница и један део градског језгра Краљева (Луковић, 1952). Терасе су доста простране и засуте су крупним шљунком са облацима пречника и преко 20 cm.

- планински оквир Краљевачке котлине са северне стране чине Котленик и Гледићке планине, као јужни огранци шумадијских планина. Прем Јовану Цвијићу, ове две планине су делови јединствене стенске масе, која је раздвојена на два дела. Њени средишњи делови су били спуштени дуж дубоке пукотине, на чијем месту је образована грузанска удолина, којом је касније потекла река Груза (Јовановић и сар, 1966). Током периода терцијарне вулканске активности, дуж грузанског раседа дошло је до утискивања магме и формирања лаколита на линији Ковљеница (523 m н.в.), Чукара (381 m н.в.) и Садовинске косе у селу Витановац, на путу од Краљева ка Крагујевцу (Стевановић, 2005). Највећи део планинске масе Котленика управо је изграђен од вулканских стена дацита и андезита, вулканског пепела и другог материјала (Бачевић, 1985). Због дацито–андезитских стена и пирокластичног материјала вулканског порекла, Котленик је богат олово–цинканом рудом, дебљине до 50 cm (Лабус, 1997). Планина се састоји из већег броја купастих врхова (Мала Борча, Краљица, Црни врх, Велики врх), разбијених потоцима, који су притичући Западној Морави и Грузи, усекли епигенетске долине. Најзначајнија од њих је епигенетска клисура Грузе, на североисточној страни Котленика (Попадић, 2006). Значај Котленика за регионални развој је и у томе што се у његовом подножју јављају термоминерални извори Сирчанске и Витановачке бање. Планински обод Краљевачке котлине са севера чине јужне и западне падине Гледићких планина, тзв. Самар (Милуновић, 2003). Оне географски и геолошки припадају Динаридима, тј. Вардарској зони (Вујадиновић, 2006). По свом облику више припадају старој маси Панонида, а изграђене су највише од флишних стена кредне старости, дацита и андезита. Делови Гледићких планина који припадају Западном Поморављу највише су под њивама и ораницама, посебно у долинама Чукојевачке и Годачке реке (Јовановић и сар, 1966). Јужни оквир Краљевачке котлине чине планине Троглав, Озрен, Столови и мањи, западни део Гоча (слика 6).

ВРЊАЧКА КОТЛИНА И ТРСТЕНИЧКА СУТЕСКА

Краљевачко сужење се према југоистоку наставља на Врњачку котлину, која се пружа све до Трстеничке сутеске. Врњачка котлина се простире само са десне долињске стране Западне Мораве, али њен обод сеже до највишег врха планине Гоч (Крња јела, 1127 m). Котлина има таласаст изглед, испресецана је бројним рекама, потоцима и јаругама. Више од половине територије Врњачке колтине припада равничарском терену, јер се налази у висинском појасу до 500 m. То је широка алувијална раван и ниже речне терасе Западне Мораве (Просторни план општине Врњачка Бања, 2011). Могло би се рећи да је ток Западне Мораве прибијен уз Гледићке планине, с обзиром да је ширина алувијалне равни код сеоског насеља Врба 1,5 km. Са друге стране, на појединим потезима у котлини где су очуване старије и више речне терасе, ширина алувијалне равни је изузетно мала. По негде је уопште и нема, као што је случај код Новог Села у непосредној близини Врњачке Бање, где алувијална раван незнатне ширине постоји само на левој обали Западне Мораве (Ковачевић и сар, 2007).

Са десне, југозападне стране Мораве уз раван Врњачке котлине, диже се по Боривоју Ж. Милојевићу, тераса од 193 m. Она се пружа од ушћа Ибра у Западну Мораву све до села Подунавци. Изнад ње се налазе терасе од 210 и 350 m, изнад којих се надовезује језерска раван висине до 400 m и гребен од габра и серпентинита (Милојевић, 1948). Од села Подунаваца па све до Врњачке Бање, видљиве су три терасе од 185, 220 и 270 m. Прва и трећа тераса су нарочито развијене у атару Новог Села. У стенама које чине југозападни оквир Врњачке котлине, видљиве су две заравни. Нижа је од 450 m и зове се Дуга, а виша је на 520 m и зове се Равни Лаз (Милојевић, 1948).

Основна карактеристика рељефа Врњачке котлине је његова изразита рашчлањеност по хоризонталној и по вертикалној пројекцији. Атари половине насеља су издуженог облика, са доњим деловима који излазе на Западну Мораву и горњим деловима који залазе у највише планинске делове Гоча. То је тзв. равничарско–брдски тип насеља, чији су само доњи делови од значаја за регионални развој, с обзиром да су им планински делови већ годинама депопулацијски.

Трстеничка сутеска преграђује Врњачку котлину према Крушевачкој, а усечена је у битуминозним шкриљцима кретацејске старости, из којих може да се добије бензин, парафин и разна мазива (Гавриловић и Дукић, 2002). Њихови слојеви се пружају правцем северозапад–југоисток. Северно од трстеничке сутеске, између Западне Мораве и Љубостињске реке, пружа се истим правцем гребен, који предствала крајњи огранак Гледићких планина (Милојевић, 1948).

У морфологији Трстеничке котлине се јасно издвајају три целине: долина Западне Мораве, предео неогених коса и побрђа, и трећа планинска област. Планински део обухвата јужне огранке Гледићких планина и североисточне падине Гоча. Надморске висине обе планине су приближне, врх Самар 922 m на Гледићким планинама и Мали врх 992 m на Гочу (Милосављевић, 2013).

Област неогених коса и побрђа обухвата југозападни део котлине. Од неогених конгломерата, пешчара, пескова и глина изграђени су делови котлине до 300 m н. в, док су виши делови изграђени од серпентина и кристалстих шкриљаца. Област неогених коса је рашчлањена мањим речним токовима који се одликују широким дном и благим странама.



Слика 7. Трстеничка котлина снимана са Чаирског брда
(Фото: Ивана Пењишевић, 2015)

Трећи, за регионални развој најважнији део Трстеничке котлине, јесте њено дно, које је морфолошки смештено у долини Западне Мораве. Најужи део речног тока је у Трстеничкој сутесци, где су јој и стране најстрмије. Трстеничка сутеска је, уствари, место где Гледићке планине додирују најсеверозападнија трстеничка брда (слика 7). Низводно, према Крушевачкој котлини, долина се шири, а нагиби долинских страна се смањују. Алувијална равна је ширине од један до три километра, а створена је наносима Западне Мораве и њених притока. У овим равнинама усечене су простране речне терасе чији је главни педолошки покривач алувијално земљиште и алувијалне смонице (Поповић, 1968). На левој долинској страни Западне Мораве, у атару насеља Грабовац у непосредној близини Трстеника, усечена је тераса од 192 m. Јужно од Мораве, са обе стране Попинске реке, развијена је тераса од 240 m, а сам Трстеник лежи на тераси која је висока 171 m (Милојевић, 1948).

За рељеф подручја Трстеничке котлине од нарочитог је значаја процес ерозије тла. Ерозија је захватила знатне делове сливова свих притока Западне Мораве и последица је

њихових бујичарских токова. Током фебруара и марта 2006. године, активирало се клизиште у атару села Богдање, три километра од Трстеника. Овде је у периоду од 24 h дошло до померања тла за више од пола метра. Према мерењима надлежних из Саобраћајног института „ЦИП”, клизиште је захватило површину од 80 ha, са дубином клизне равни од 7 до 12 m. Тада је оштећен или потпуно уништен велики број стамбених и економских објеката у око 120 домаћинстава села Богдања. Узроци појаве клизишта нису прецизно утврђени, али се предпоставља се да су на то утицале велике количине подземних вода, велики нагиб терена, као и земљотреси чији су епицентри били у непосредној близини клизишта (Милосављевић, 2013).

КРУШЕВАЧКА КОТЛИНА И МРЗЕНИЧКА СУТЕСКА

Крушевачка котлина се пружа од Трстеничке сутеске на западу до Мрзеничке сутеске на истоку. Као и све котлине у Западном Поморављу и Крушевачка је испуњена језерским седиментима неогене старости. О морфолошким одликама Крушевачке котлине писао је Боривоје Ж. Милојевић (1948). Он истиче три јасно индивидуалисане целине у рељефу – котлинско дно, обод котлине и високи планински оквир. Шира територија Крушевачке котлине, изграђена је од стена српско–македонске масе. У састав ове геотектонске јединице, као доминантна стена истичу се кристаласти шкриљци, који су раскомадани бројним раседима. Те старе палеозојске стене чине хорст планине на југоисточном ободу котлине (Велики Јастребац) и депресије (Западноморавски ров).

Поред тектонских елемената, који су дали елементарно обележје Крушевачкој котлини, даље обликовање терена настављено је радом таласа некадашњег неогеног језера, кроз све фазе његовог настанка и нестајања са овог простора. Ишчезавањем крушевачког језера, настале две језерске терасе:

- виша (између Пепељевца, Вучка и Пакашнице), апсолутне висине 220–250 m и
- нижа (изражена дуж десне долине реке Расине), висине 180–220 m (Просторни план града Крушевца, 2010).

Након повлачења језера, реке су почеле да се усецају у језерску зараван и да је рашчлањавају. На тај начин су створене долине Западне Мораве и свих њених притока на овом простору (Милојевић, 1948). Усецањем у језерску зараван, ове реке су створиле читав низ тераса, које представљају веома важан елемент морфологије Крушевачке котлине. Западна Морава је више пута мењала своје речно корито и том приликом формирала три речне терасе. Оне су најбоље изражене на десној долиноској страни реке, на потезу између Читлука и Крушевца. Најнижа и најмлађа речна тераса, која захвата највеће пространство у котлини, пружа се западно од Читлука, између Крушевца, Западне Мораве и Расине. Њена апсолутна висина износи 140 m. Друга старија речна тераса очувана је знатно мањем простору између Читлука и Крушевца, а исте је апсолутне висине као и прва. Она је од треће терасе јасно издвојена терасним одсеком, који према млађој тераси није тако маркантно изражен. Ова тераса у односу на ток реке Расине, има висину три до

седам метара и од ње је одвојена стрмим одсеком, који река подрива и руши. Највиша и најстарија тераса у Крушевачкој котлини има надморску висину 150–160 m, али су од ње очувани само поједини делови (Просторни план града Крушевца, 2010).

Највећи значај од свих елемената рељефа Крушевачке котлине има алувијална равна Западне Мораве, која је кроз њу ширине четири до осам километара. Алувијалне равни њених притока Расине и Пепељуше нешто су уже, али су и оне изложене плављењу (Савић, 1969). Висока језерска зараван и широке алувијалне равни имају највећи значај за становништво Крушевачке котлине, с обзиром да су на њима најплоднији делови погодни за обрађивање. Крушевачка котлина је према североистоку нашироко отворена према Параћинско–јагодинској котлини. Њен високи планински обод са северозападне стране чине огранци Гледићких планина, са севера је Јухор (773 m), са истока Мојсињске планине (489 m), а са југа Јастребац (1.429 m). Планински обод Крушевачке котлине има своје специфично производно–економско, пољопривредно и демографско обележје. Оно проистиче из његове привредне неразвијености у односу на већи и знатно развијенији котлински део. Та диспропорција се директно одражава и на неравномеран регионални развој насеља лоцираних у котлини, у односу на она на њеном ободу. Планинска насеља су без развијене саобраћајне мреже, комуналне и водоводне инфраструктуре, што је резултирало и чињеницом да све више остају и без становништва, које се иселава у котлински део у потрази за бољим условима живота.

На Крушевачку котлину према истоку се наставља Мрзеничка сутеска, која је повезује са Великоморавском долином. Мрзеничка сутеска је настала радом речене ерозије, крајем плиоцена. Усечена у кристаластим шкриљцима на истоку и плиоценим наслагама на западу. Испод ових плиоцених слојева, оголићени су у подлози кристаласти шкриљци, нарочито код насеља Шанац и Бошњане. С обзиром да је настала речном ерозијом, Б. Ж. Милојевић је на западној страни Мрзеничке сутеске у плиоценим наслагама, евидентирао терасу од 200 m. Иста таква тераса се види југозападно од Бошњана, док се у суседном селу Маскару одржала ниска тераса од 145 m. По Милојевићу (1948, 15), „југоисточно од села Мрзенице, по коме је сутеска и названа, у кристаластим шкриљцима је заостала и једна виша тераса од 290 m”. Мрзеничка сутеска, непосредно пре спајања Западне и Јужне Мораве, дугачка је само три километра и у њој се долирске стране спуштају у речно корито на дужини од 1,5 km (Гавриловић и Дукић, 2002).

Рељеф као природни фактор, може имати повољан, неповољан, ограничавајући, па чак и лимитирајући утицај на регионални развој. Преко својих морфогенетских особина, он утиче и условљава просторни размештај насеља и становништва, као и просторну организацију и пољопривредну производњу.

ХИПСОМЕТРИЈСКА ОБЕЛЕЖЈА РЕЉЕФА У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Морфолошка обележја су важан фактор регионалног развоја Западног Поморавља. Њихов утицај се испољава преко висинске рашчлањености терена, углова нагиба и експозиције рељефа, што условљава размештај становништва и насеља по појасевима, могућност развоја пољопривреде и трасирања саобраћајница. Међутим, значај рељефа за просторно–функционални развој проучаване регије још увек није детаљно проучен, из разлога што његово успешно квантификовање зависи од анализе демографских и економских показатеља.

Морфометријска обележја Западног Поморавља анализирана су коришћењем савремених картометријских метода, помоћу модула GRID гис програма Geomedia про. Растерском гис анализом Nasa Aster Dem, добијени су подаци о површинама висинских појасева, угловима нагиба и експозицијама рељефа за територију проучаване регије. Хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа Западног Поморавља, у директној је вези са територијалним размештајем и економском делатношћу становништва, развојем насеља и изградњом саобраћајница. Са порастом надморске висине мењају се природни услови који утичу на размештај појединих пољопривредних култура, па је зато веома важно одредити процентуално учешће хипсометријских појасева. На основу надморске висине, на територији Западног Поморавља могу се издиференцирати низијски (до 200 m), брежуљкасти (200–300m), брежуљкасто–брдовити (300–500 m), брдско–планински (500–750 m) и планински појас преко 750 m.

Табела 1. Хипсометрија рељефа Западног Поморавља

Хипсометријски појас (m)	Површина (km ²)	Удео у укупној површини (%)
144–200	374,3	15,7
200–300	891,1	37,3
300–500	751,5	31,5
500–750	321,9	13,5
750–1000	42,4	1,8
> 1000	4,99	0,2
УКУПНО	2.386,2	100

Извор: Nasa Aster Dem

У регији је издвојено шест хипсометријских појасева: 144–200, 200–300, 300–500, 500–750, 750–1000 и појас изнад 1000 m. Од укупне површине Западног Поморавља, 84,5 % територије захвата простор до 500 m н.в., док на брдско–планински део регије тј. терене преко 500 m н.в. отпада 15,5 % (табела 1). Овако велико процентуално учешће терена до 500 m н.в. (што по Појкеровој скали одговара побрђу), говори да је ово регија са изузетним условима за пољопривредну производњу. Оно што је још битније јесте податак да се до 300 m н.в налази 53 % проучаване регије. То су терени погодни за гајење жита,

повртарских и индустријских култура, што даље говори да пољопривреда има реалне основе да буде носећа привредна грана регионалног развоја Западног Поморавља.

Највиша тачка у рељефу регије се налази на планини Озрен (врх Чикер на 1.321 m н.в. у атару краљевачког насеља Матаруге, а најнижа тачка је у атару Варварин Села на 144 m н.в., на месту где се састају Западна и Јужна Морава (општина Варварин).

Висински појас до 200 m н.в, који обухвата простор представљен алувијалним равнима Западне Мораве и доњих токова њених већих притока: Ибра, Груже, Расине и Пепељуше, чини 15,7 % површине регије (карта 7). Ово земљиште за време већих водостаја река буде поплављено, али ипак представља најплоднији део регије. На топографској карти, терени до 200 m н.в. захватају источну половину регије, идући од Краљевачке котлине на западу ка Крушевачкој котлини према истоку. Ово је популационо највећа и саобраћајно најбоље повезана просторна целина Западног Поморавља, у којој су се развили већи регионални центри Западног Поморавља: Крушевац, Краљево, Врњачка Бања и Трстеник.

Висински појас између 200 и 300 m н.в. захвата процентуално највећи део Западног Поморавља и у укупној површини учествује са 37,3 %. Насеља која припадају овом појасу, морфолошки су смештена на котлинском дну Чачанске, Пожешке и делом Краљевачке котлине. У овом појасу су изузетни природни услови за интензивну пољопривредну производњу, посебно за ратарство и воћарство. Овде се у првом реду мисли на услове за гајење и прозводњу малине, као стратешког производа Западног Поморавља. Такође, ово је и саобраћајно изузетно повезана целина, која ће популационо добити на значају трасирањем Моравског коридора од Појата до Прелјине, чија траса пролази кроз овај висински појас. У градским центрима, Чачку и Пожеги, смештен је велики део индустријских објеката, па је и у том смислу овај висински појас од великог значаја за регионални развој Западног Поморавља.

Терен између 300 и 500 m н.в. обухвата побрђе, односно прелаз из котлине ка планинском делу регије (карта 7). Овом појасу припада 31,5 % Западног Поморавља и сва насеља овог појаса су морфолошки смештена на котлинском ободу. То је воћарски рејон, где у пољопривредној производњи доминира шљива пожегача и чачанка.

Хипсометријски појас од 500 до 750 m н.в. припада планинском ободу Котленика, Гледићких планина, Гоча, Јелице, Благаје и Вујана. Према Појкеровој скали, ово је појас ниских планина и он у Западном Поморављу учествује са 13,5 %. У њему су смештена насеља са знатно мањом густином насељености у односу на претходне појасеве, што је у извесној мери условљено његовом саобраћајном изолованомшћу. Углавном су то терени под ливадама и пашњацима, погодни за развој сточарства.

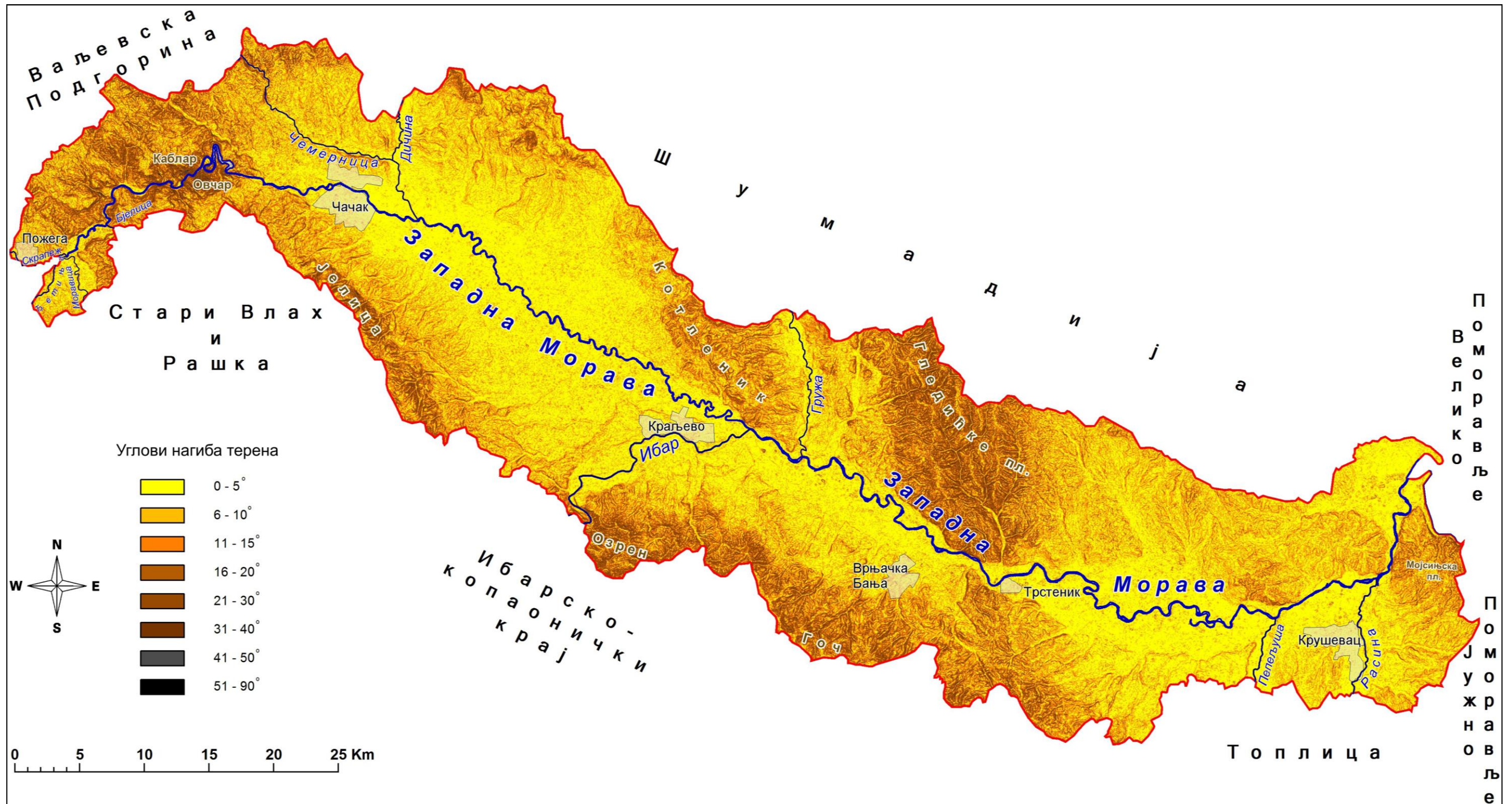
Планински делови регије, који се простиру у висинском појасу 750–1.000 m н.в. заузимају свега 1,8 % територије. Према Појкеровој скали, овом појасу припадају насеља на падинама Овчара, Каблара, Јелице, Котленика, Гоча и Гледићких планина. Ово је депопулацијски појас, саобраћајно изолован, са великим површинама под травном и шумском вегетацијом.

Последњи, висински појас преко 1000 m н.в, заузима само мали, незнатни део регије (0,2%). У њему су, по Појкеровој скали, смештена насеља на падинама средњих планина. То је горњи делови насеља Грачац (на Гочу) и Матаруге (на Озрену). Ово су тзв. равничарско–брдско–планинска насеља, јер им се атари простиру кроз све три рељефне целине (карта 7). Без обзира на велико распрострањење ових насеља, њихово становништво је углавном сконцентрисано у котлинском делу, где је размештена и индустрија. Планински део ових насеља, који сеже преко 1.000 m н.в, нема никакав значај за регионални развој. Он је годинама депопулацијски, јер је становништво у потрази за бољим условима живота, мигрирало из горњег у доњи део истог насеља.

Надморска висина утиче на климу и преко ње на услове живота. Веће надморске висине подразумевају и оштрију климу, сиромашнији живот и лошију привредну развијеност. Имајући у виду чињеницу да до 1.000 m успева већина воћарских култура, то је ово подручје изузетно повољно за развој те гране пољопривреде. Пшеницу и кукуруз је могуће узгајати у читавој регији, будући да за њих нису погодне само надморске висине преко 1.200 m, којих овде и нема.

Терени изнад 500 m н.в. су природно предиспонирани за сакупљање лековитог биља, развој шумарства и сточарства, због квалитетних пашњака и шума. Када је у питању шумарство, тада и хипсометрија рељефа утиче на тип шуме, па у Западног Поморављу доминирају храстове и мешовите храстово–букове шуме (Љешевић и сар, 2004). Са становишта хипсометрије рељефа, исто тако су повољни услови за развој виноградарства, јер виногради углавном успевају на висинама до 500 m. За гајење поврћа постоје идеални услови у котлинама, посебно за паприку, парадајз, купус и кромпир. Расположиви природни потенцијали пружају реалну основу за развој пољопривреде, шумарства и хидроенергетике. Оно што је потребно јесу дугорочни развојни планови и већа финансијска улагања у изградњу квалитетне саобраћајне мреже у планинском делу регије, што ће омогућити његову демографску ревитализацију.

Поред хипсометрије, и нагиби терена представљају исто тако важан елемент рељефа, који утиче на начин његовог искоришћавања. Нагиб терена има посебан утицај на људске делатности, у смислу да може отежати или искључити одвијање одређених активности. По Ј. Ђорђевић (1996, 36) „угао нагиба топографске површине је од изузетног значаја за дефинисање основних предиспозиција одвијања процеса у природној средини, а то се посебно односи на рецентне и педолошке процесе”. Посредан утицај нагиба терена је повезан са режимом отицања падавина, па самим тим и водним режимом земљишта (Стевановић, 2005). Нагиб терена дефинише избор култура, могућност примене агротехничких мера (мелиорација, употреба пољопривредне механизације) и величину приноса.



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих
Извор основе: Nasa Aster Dem

Карта 8. Нагиби терена у Западном Поморављу

Територија Западног Поморавља је подељена на осам појасева различитог нагиба терена (карта 8). Терени до 10° нагиба заузимају 66,2% регије, што је значајан аспект регионалног развоја. Преостали терени преко 10° нагиба (33,8%) су ограничавајући фактор за насељавање и регионални развој насеља и обављање пољопривредне делатности. Нагиби већи од 15° (17,0%) су лимитирајући фактор пољопривредне производње, па се могућност коришћења ових терена своди на ливаде и пашњаке. На основу картометријске анализе, утврђено је да је просечан угао нагиба у Западном Поморављу 8,9°.

Највећа површина проучаване регије (798,2 km² или 33,5%) је под нагибом терена 0–4,9°. Ово су терени најповољнији за интензивно ратарство, а позиционирани су у алувијалним равнинама Западне Мораве и доњих делова Ибра, Дичине, Расине и Пепелуше. Равничарски, низијски и благо нагнути терени у овом појасу, пружају добре могућности за развој пољопривреде, уз примену свих агротехничких мера. Осим тога, терени нагиба до 4,9° нису ограничавајући фактор ни за формирање насеља и обављање делатности. Овај појас је најпогоднији за лоцирање индустријских комплекса у алувијалној равни Западне Мораве, који се налазе у околини Чачка, Краљева и Крушевца. Овако значајне површине нагиба терена од 0 до 4,9°, потврђују да је рељеф природни фактор који је од великог значаја за регионални развој Западног Поморавља.

Терени нагиба 5–9,9° захватају 781,4 km² или 32,7% површине (табела 2). То су виши брежуљкасти терени, на контакту котлинских обода са брдско–планинским делом регије. Терена овог угла нагиба највише има у Чачанској котлини и у јужном делу Крушевачке котлине. Већ у овом појасу јављају се ерозиони процеси, јер су хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа развијени. Услови за пољопривредну производњу се погоршавају, јер су отежани услови за наводњавање и рад са пољопривредним машинама. Површине са нагибом 5–9,9° су претежно под воћњацима, ливадама и пашњацима. С обзиром да су углавном распоређене на котлинским ободима, погодни за рурално насељавање. За изградњу урбаних целина на теренима са овим углом нагиба, потребна је детаљна анализа везана за трасирање комуналне инфраструктуре (Ђорђевић, 1996).

Табела 2. Карактеристике нагиба терена Западног Поморавља

Нагиби (у степенима)	Површине (km ²)	Удео у укупном (%)
0–4,9	798,2	33,5
5–9,9	781,4	32,7
10–14,9	401,2	16,8
15–19,9	215,5	9,0
20–29,9	162,5	6,8
30–39,9	24,6	1,1
40–49,9	1,9	0,1
50–90	0,9	0,0
Укупно	2.386,2	100

Извор: Nasa Aster Dem

У Западном Поморављу терени нагиба 10–19,9° заузимају 616,7 km², односно 25,8% територије (карта 8). То су искошени до умерено стрмих терена, у којима су површине изложене денудацији и јачим ерозионим процесима. Одношење хумусног слоја са ових терена је изразито, уколико се земљиште не обрађује или није заштићено шумском вегетацијом. Услови за екстензивно пашњачко сточарство су повољни, док су површине са овим углом нагиба ограничено повољне за пољопривредну производњу. Оне готово искључују ратарство, које је сведено на гајење ражи и јечма на вишим ободима котлина које чине композитну долину Западне Мораве. Воћарска производња је могућа у појасу нагиба 10–14,9°, на блажим северним падинама Јелице и Гоча, јужним падинама Вујана, Котленика, Гледићких и Мојсињских планина. Коришћење терена за насељавање и локацију села су неповољни и захтевају значајне трошкове. Такође је отежана и изградња саобраћајница, које су у овим теренима нагиба преко 15° представљене макадамским путевима и планинским стазама.

Терени нагиба 20–29,9° у Западном Поморављу немају значајније распрострањење, будући да захватају 162,5 km² или 6,8% територије. Заступљени су на стрмијим планинским странама Овчара, Каблара, Гледићких планина и јужним падинама Гоча. Ово су средње стрми терени, са значајно израженим ерозионим процесима. Дисекција рељефа у овом појасу је велика, а процес спирања се појачава са порастом надморске висине. Из тог разлога на њима је могућност пољопривредне производње потпуно искључена. У структури искоришћавања ове категорије земљишта домирају шумске и пашњачке површине.

Најстрмији терени регије изнад 30° нагиба, имају најмању заступљеност у проучаваној регији и захватају 27,4 km² или 1,2%. То је са аспекта регионалног развоја веома значајан податак, имајући у виду да је на овим теренима потпуно искључена могућност пољопривредне производње. Ово су терени без економског значаја, у којима су услови насељавања и изградње инфраструктуре крајње неповољни. Везују се за највише делове Овчара, Каблара, северне падине Гледићких планина и јужне падине Озрена и Гоча, које се одликују добром шумовитошћу. Педолошки покривач на овим јако стрмим теренима се среће само местимично и то једино ако је очуван на теренима под листопадном шумом. Терени нагиба преко 40° су покривени непродуктивним скелет камењаром са матичном стеном на површини.

Поред углова нагиба, и експозиција рељефа је још један битан фактор који утиче на регионални развој Западног Поморавља. Због значајне рашчлањености планинских падина и речних долина, експозиције рељефа су на овом простору врло разнолике. Имајући у виду да експонирана у правцу севера, а 16,5% у правцу северозапада. Хладне експозиције покривају 1.057,3 km² или 44,6% укупне површине Западног Поморавља и доминирају на јужној половини регије, са десне долинске стране Западне Мораве. На северној половини Западног Поморавља доминантније су топле, јужне експозиције (карта 9). Оне на проучаваној територији захватају 786,3 km² или 32,8%, од чега на југозападне отпада 11,1%, јужне 11% и југоисточне експозиције 10,7%. Стране са топлим, јужним

експозицијама би требале бити топлије од хладних експозиција и погодније у пољопривредне сврхе. Међутим, на простору Западног Поморавља то није случај. Због великог нагиба терена и великих надморских висина, топле експозиције на јужнима Јелице, Озрена и Гоча, изразито су неповољне за земљорадњу. Из тог разлога се на многим осунчаним падинама не могу остварити значајнији приноси културних биљака, због чега су топле, јужне експозиције, покривене шумом.

Неутралне експозиције су заступљене са 542,4 km² или 22,6% од укупне површине. Западне експозиције покривају 12,4%, док су источне заступљене са 10,2% (табела 3). Неутралне експозиције су мање осунчане од топлих експозиција. Неекспониране стране покривају површину мању од квадратног километра (0,2 km²). Налазе се при ушћима притока у Западну Мораву и покривају их алувијални наноси. Равне или неекспониране површине су мање осунчане од јужних падина и некада су заузимале веће пространство у овој регији. Међутим, педесетих година XX века, неекспониране површине у алувијалној равни Западне Мораве су потопљене водама три вештачке акумулације.

Табела 3. Експозиције рељефа Западног Поморавља

Експозиција	Површине (km ²)	Удео у укупном (%)	Експозиције	Површине (km ²)	Удео у укупном (%)
N	478,6	20,5	Хладне	1057,3	44,6
NE	183,4	7,6			
NW	395,3	16,5			
S	263,6	11	Топле	786,3	32,8
SE	258,6	10,7			
SW	264,1	11,1			
E	243,5	10,2	Неутралне	542,4	22,6
W	298,9	12,4			
Равно	0,2	0,0	Неекспонирано	0,2	0,0
Укупно	2386,2	100	Укупно	2386,2	100

Извор: Nasa Aster Dem

Изнети подаци говоре да у су зависности од надморске висине, нагиба и експозиције и терена, морфолошки услови на простору Западног Поморавља веома разнолики. Рељеф као природни фактор регионалног развоја пружа различите могућности насељавања и привредног искоришћавања регије, што оправдава полазну хипотезу истраживања са почетка дисертације. Највећи економски и насеобински значај имају низијски и равничарски терени у долини Западне Мораве и доњих делова Ибра, Груже, Расине, Пепељуше и Дичине. У вишим висинским појасевима, услед већих углова нагиба терена, погоршавају се услови за обраду земље, изградњу кућа и саобраћајница, па у насељима тих зона број становника опада. Позитивне и негативне импликације рељефа на просторни и демографски развој ће бити детаљно анализирани на нивоу насеља.

РЕЉЕФ КАО ФАКТОР РАЗВОЈА САОБРАЋАЈНЕ МРЕЖЕ

Западно Поморавље, која се протеже упореднички од Пожеге до Сталаћа. На почетку друге деценије ХХИ века представља значајну регију са економско–саобраћајног и стратегијског аспекта. За време турске владавине, ово је била периферна област на граници Београдског пашалука (Станисављевић, 1974).

Саобраћајну мрежу Западног Поморавља чине магистрални, регионални и локални путеви, као и железничка пруга трасирана дуж Западне Мораве. Саобраћајнице које тангирају проучавану регију, представљају веома битан аспект њеног демографског, економског и регионалног развоја. Осим друмског, на простору Западног Поморавља развијен је и ваздушни саобраћај, представљен војним и спортским аеродромима у Краљевачкој и Трстеничкој котлини.

Морфологија терена као фактор регионалног развоја Западног Поморавља, испољава се у могућности изградње путне и железничке мреже на овом простору. Котлински део регије, дуж речних долина, одувек је био повољан за трасирање саобраћајница, што није случај и са брдско–планинским делом. Према томе, морфологија терена је условила значајне разлике у густини и квалитету између котлинског и планинског дела регије. Најповољнији услови за изградњу путне и железничке мреже су у речној долини, где је алувијална равна Западне Мораве готово заравњена, ако се изузме сектор у Овчарско–кабларској клисури. Дуж моравске трансферзале концентрисана је већина становништва и привредних делатности, који су носиоци трансформације региона.

Кроз Крушевачку котлину је још од ХV века ишао пут за Краљевачку котлину и даље преко Пожешке котлине за Босну. Трасу овог пута наследио је савремени државни пут првог реда бр. 5 (Појате–Сталаћ–Крушевац–Трстеник–Врњачка Бања–Краљево–Чачак–Пожега). У атарима насеља Прељина, Доња Горевница, Доња Тречча, Мрчајевци, Тавник, Лађевци, Заклопача, Врба, Вранеша, Грачац, Врњачка Бања, Руђинци и Штулац, где је алувијална равна Западне Мораве шира, магистрални пут је удаљен од речног тока и лоциран на контакту котлинског дна и обода (Топографска карта, 1988). Ово је урађено плански, како би се од трасе магистралног пута, очувале најплодније ораничне површине у алувијалној равни Мораве. Стварањем вештачких акумулација „Међувршје” и „Парменац”, магистрални пут је трасиран уз саму обалу језера. Долином Западне Мораве води и железничка пруга Сталаћ–Пожега, која је лоцирана на контакту долињске равни са ниским планинским побрђем. На потезу од Краљева до Сталаћа, траса железничке пруге у потпуности иде паралелно са магистралним путем. То није случај и са деоницом и од Краљева до Пожеге, јер се на том сектору железничка пруга налази са десне долињске стране Западне Мораве, док је магистрални пут трасиран левом обалом реке (Топографска карта, 1988).

Западно Поморавље је одувек представљало важан саобраћајни коридор, јер су речне долине Западне Мораве, Ибра, Груже и Расине, чиниле добре природне

предиспозиције за трасирање путева. Још из римског доба потиче стари пут „Via militaris”, који је ишао долином Мораве, као и касније „цариградски друм”, који је нарочито значајан у турском периоду. Цариградски каравански пут почињао је од Дубровника, преко Никшића, Пљеваља, Пријепоља, Сјенице, Новог Пазара, Раса, Рашке, Гокчанице, долазио је до Рибнице где се рачвао у два крака. Један је ишао преко Карановца (Краљева) па на запад, а други низ Западну Мораву ка Крушевцу (Ковачевић, 2010).

Смедеревски друм у средњем веку везивао је Подунавље са југом, ишао левом обалом Мораве, скретао према средњовековном Некудиму (данас село Прислоница у близини Смедеревске Паланке) и одатле водио према Сталаћу, где је прелазео Мораву и ишао за Крушевац (Дробњаковић, 1952). Друм је даље водио према средњовековној Белој Цркви (данас Куршумлија) и одатле даље за Приштину. Овај друм је задржао исти правац као и у турско доба (Савић О. 1969). Својим историјским значајем, поред поменутих путева, издваја се и тзв. „београдски друм”, меридијанског правца пружања. Он је водио од Београда преко Рудника и долином Грузе улазио на територију данашњег Западног Поморавља, па настављао даље долином Ибра (Павловић, 1995).

Рељеф се намеће као основни природни фактор који утиче на изградњу саобраћајница, али развој саобраћајне мреже осим тога, у великој мери зависи и од степена привредне развијености регије. Све до Другог светског рата, саобраћај се одвијао у отежаним условима, по лошим макадамским путевима. Сви стари друмови били су поплочани крупним моравским и ибарским шљунком, а римски калдрмом (Ковачевић, 2010). Трасе, које су наследиле римске и средњовековне правце, нису већим делом ишле најкраћим растојањима, а местимично су имале велике успоне и окуке. Хроничар из тог времена, Стефан Игњић, записао је: „Трговина иде са грдном муком и кубуром. Не зна се да ли се горе муче трговци, који поједине артикле купују за извоз, или ојађене рабације, које то купују и преносе преко оне несрећне Јелице” (Мисаиловић, 1978, 187).

До убрзанијег развоја и модернизације друмског и железничког саобраћаја на територији Западног Поморавља, дошло је у периоду после Другог светског рата. Најбољи услови за изградњу саобраћајница су поред најдужих речних токова, који теку са околних планина у уливају се у Западну Мораву. Скрапеж, Голијска Моравица, Дичина, Груза, Ибар, Рибница, Пепељуша и Расина су у својим доњим токовима изградиле долинске равни малог нагиба и релативно велике ширине, што је погодновало изградњи саобраћајница. На појединим секторима, савремени регионални путеви су грађени на вишим деловима алувијалних равни или на контакту алувијалних равни и речних тераса. То се ради у случајевима када је фреатска издан плитка, па да се вода за време поводња не би изливала из речног корита и плавила путеве (Голић, 2010). За разлику од доњих, у средњим и горњим токовима притока Западне Мораве, морфолошки услови за трасирање саобраћајница су неповољнији. Речне долине су узводније све уже, без алувијалних равни и са честим клисурастим сужењима. Овде су путеви трасирани на стрмом терену великог нагиба и углавном се слепо завршавају на падинама Јелице, Котленика, Гледићких планина, Гоча и осталих планина које уоквирују проучавану регију. То су углавном

саобраћајнице лошег квалитета, које за време бујичних киша, често нису ни употребљиве за аутомобилски саобраћај. Оно што је још битно нагласити јесте и чињеница да се ови планински путни правци све ређе и користе, услед интензивног процеса депопулације. Знатна рашчлањеност рељефа на Јелици и Гледићким планинама, представља велике тешкоће и при изградњи осталих видова инфраструктуре: водоводне, канализационе, електроенергетске и телекомуникационе.

Приликом теренских истраживања у Горњем Дубичу, Годачици, Лешеву, Брезовици и Буковици, констатовано је лоше стање путне мреже. То је отежавајући фактор функционалног интегрисања сеоских подручја са регионалним центром коме гравитирају. То опет неповољно утиче на демографске аспекте регионалног развоја у планинском делу Западног Поморавља, јер већина инфраструктурних објеката није реконструисана или модернизована од времена изградње. Због тога су становници засеока већине брдско–планинских села принуђени да ради задовољавања основних животних потреба (запослење, образовање, лечење, трговина), пешаче на релацији од куће до аутобуске станице. Због отежаних услова живота, поготову у зимској половини године, када се сеоски путеви и не одржавају, становништво се интензивно исељава у градске и приградске делове регије.

Сви наведени аспекти развоја саобраћаја указују на то да је морфологија терена од прворазредног значаја за развој ове привредне гране. Неравномерна развијеност саобраћајне мреже на нивоу регије, негативно утиче на могућност искоришћавања расположивих природних ресурса, који су добрим делом концентрисани у њеном брдско–планинском делу. Окосницу друмске саобраћајне мреже чине железничка пруга и магистрални пут у уздужној долини Западне Мораве, од којег се одвајају регионални и локални путеви, трасирани у попречним долинама притока. У даљем тексту ће бити дат преглед најважнијих путних праваца који котлине Западног Поморавља повезују са регијама у непосредном окружењу.

Појешка котлина и њено централно насеље Пожега се одликују изузетно повољним саобраћајно–географским положајем. Од најстаријих периода историје, па све до данас, саобраћај је представљао важан аспект развитка насељености и људске делатности на овом простору Западног Поморавља. Појешка котлина је у средњем веку била важна раскрсница путева правца исток–запад од Крушевца према Врхбосни и север–југ од Београда и Ваљева према Сјеници и Пештерској висоравни (Симовић, 1954). Ипак, значајнији развитак саобраћаја у котлини везује се за изградњу железничке пруге Чачак–Пожега–Ужице (1912) и пута Пожега–Чачак (1913), када се читав Ужички крај, управо преко Пожеге, усмерава према Шумадији и Београду (Спасовски, 1988). На почетку друге половине XXI века, Пожега представља значајну раскрсницу у којој се укрштају државни путеви првог реда Крушевац–Краљево–Чачак–Пожега–Ужице–Вишеград–Сарајево са путем који према северу даље води преко Косјерића–Ваљева–Уба–Обреновца до Београда и путем према југу преко Ариља–Ивањице–Сјенице ка Црној Гори. Ова саобраћајна петља се налази са западне стране градског насеља Пожега, па је обилазницом остварена веза

путева ван насељеног места. Осим друмске раскрснице, Пожега је и важан железнички чвор, што побољшава услове за бољи привредни и регионални развој котлине. Њену територију тангирају два једноколосечна железничка правца: Београд–Бар и Сталаћ–Пожега. Деоница пруге Београд–Бар је планира као двоколосечна електрифицирана пруга (Просторни план општине Пожега, 2004). Положај Пожешке котлине у односу на наведене саобраћајне инфраструктурне коридоре, који се укрштају на њеној територији, огледа се у стварању робно–транспортног терминала за организовање даљинског транспорта.

Чачанска котлина има исто тако повољан саобраћајни положај, јер је секу две значајне државне саобраћајнице првог реда и једноколосечна железничка пруга Краљево–Пожега. Од Ибарске магистрале, која од Београда води преко Горњег Милановца и Краљева, одваја се код Прељине (седам километара источно од Чачка) крак који преко градског насеља Чачак води даље ка Ужицу и Златибору. Од Прељине, јужни правац пута води преко Краљева ка Рашки, Косову и Метохији и Црногорском Приморју (Поповић, 1996). Са Ибарске магистрале у Мрчајевцима одваја крак државног пута првог реда који преко Кнића води до Крагујевца и има улогу везе аутопута са Ибарском магистралом (Вујадиновић, 2006). Од Чачка преко планине Јелице води регионални пут који преко насеља Котраже повезује Западно Поморавље са Старовлашко–рашком регијом. Према Драгачеву, одваја се у насељу Паковраће државни пут другог реда који преко Марковице води до Лучана (Поповић, 1996). Значајан аспект за регионални развој Западног Поморавља биће изградња пута Е–763, који је започет 2008. године и планиран да буде завршен до 2015. године. Он се протеже од Темишвара, преко Вршца, Београда, Чачка, Пожеге и даље иде преко Подгорице до Бара, где ће морским путем преко Јадрана бити повезан са Баријем у Италији (www.google.rs).

Носилац развоја друмског саобраћаја у Чачанској котлини је „Аутопревоз а.д.“ Чачак. Предузеће се бави превозом путника у међународном превозу, међумесном превозу на територији Србије, градско–приградским превозом на територији града Чачка и суседних општина из Западног Поморавља. Као предузеће са друштвеним капиталом, „Аутопревоз а.д.“ је као и остала наша друштвено предузећа приватизован 2007. године. Од тада је његов већински власник Kavim public transportation international (2002) Ltd из Израела (www.autoprevoz-cacak.rs). „Аутопревоз а.д.“ обавља и ванлинијски превоз у земљи и иностранству за потребе сопствене туристичке агенције. Превоз путника се врши аутобусима високе класе, а у предузећу је запослено 322 радника.⁴

Краљевачка котлина је одувек била значајна раскрсница путева, који су је повезивали са основним комуникацијама националног и ширег значаја. Централни део котлине тангирају три државна пута првог реда: државни пут првог реда бр. 5 Појате–Пожега, државни путеви првог реда Краљево–Крагујевац преко Груже и тзв. Ибарска магистрала, која је на потезу Краљево–Рашка, је изграђена 1886. године (Лучић, 2001). Највеће оптерећење са преко 20.000 возила дневно, има западноморавска магистрала на

⁴ Подаци добијени из Регионалне привредне коморе Краљево

деоници од Крушевца до Пожеге (Стевановић, 2005). озбиљан проблем везан за чињеницу да се транспортни саобраћај одвијао кроз само градско језгро, решен је изградњом обилазница. На југоистоку котлине изграђена је обилазница од Врбе до Ратине, а на североистоку обилазница између пруге Сталаћ–Краљево и реке Западне Мораве до Адрана. Према томе, примарна градска мрежа има два прикључка на обилазнице – једна у индустријској зони код Магнохрома и друга у индустријској зони Шеовац код постојећег излазног правца у Адранима (Просторни план општине Краљево, 2010). Регионални путеви углавном прате правце магистралних путева и најчешће су трасирани на наспрамним долинским странама са значајном улогом растерећења магистралних саобраћајница. По свом значају, издваја се регионални пут Краљево–Чачак преко Самаила, на који се укључује и регионални пут Дракчићи–Каона. Овај пут је на појединим деоницама изузетно оштећен, па је неопходна реконструкција, будући да представља најкраћу везу Западног Поморавља са Драгачевом. Друмски саобраћај обавља „Аутотранспорт а.д.“, као једно од већих превозника у Средњој Србији. Предузеће је приватизовано 2007. године, а у току 2010. године је донета одлука о реструктурирању, од када послује као акционарско друштво. У организационом смислу, предузеће се састоји од три погона – путнички саобраћај, теретни саобраћај и погон сервиса и ремонта. Возни парк се састоји од 80 аутобуса различитог типа, којима се обавља превоз на градско–приградским, међуградским и међународним релацијама. У „Аутотранспорту а.д.“ је стално запослено 380 радника различитих профила (www.autotransport-kv.com).

Осим друмског, Краљевачка котлина представља и значајан железнички чвор, јер се у Краљеву укрштају једноколосечна магистрална пруга Лапово–Косовска Митровица и једноколосечна регионална пруга Сталаћ–Пожега (Бачевић, 1985). Ваздушни саобраћај на територији Краљевачке котлине обавља се преко војног аеродрома „Морава” у насељу Лађевици, на 15 km удаљености од Краљева на магистралном путу према Чачку (Просторни план града Краљева, 2010). Изградња војног аеродрома почела је 1960. године, а први цивилни авион на њега је слетео 16. августа 1990. године (Симовић, 2006). Радови на конверзацији дела војног аеродрома у цивилни се приводе крају. Овај податак је од великог значаја за регионални развој Западног Поморавља, имајући у виду да аеродром има идеалну локацију. Градски центри који му гравитирају су уједно и велики индустријски центри, са јаком пољопривредном базом и разноврсним туристичким потенцијалима. Такође, чињеница да се аеродром налази у зони повољних метеоролошких фактора и планираних аутопутева, наводи на закључак да Краљевачка котлина има изузетне потенцијале за развој цивилног ваздушног саобраћаја. Осим аеродрома „Морава”, у Краљеву функционише и спортски аеродром тзв. лаке авијације, који се налази у непосредној близини фабрике „Магнохром”.

Крушевачка котлина, као једна од најгушће насељених и привредно најразвијенијих у Западном Поморављу. Имала је велики саобраћајни значај још у средњем веку и задржала га је до данашњих дана. Пут Београд–Косово, преко Крушевца и Јанкове клисуре, по неким изворима литературе потиче још из доба Римљана (Савић, 1969). У

погледу међународних путних праваца, Крушевац је издвојен из групе насеља кроз која пролазе магистралне саобраћајнице, односно државни путеви првог реда (Пунишић, 2007). Међутим, близина моравске долине, ослања Крушевачку котлину на међународни пут Е–75 у месту Појате, преко које се читаво подручје прикључује на европску мрежу аутопутева. За разлику од магистралне, мрежа регионалних путева тј. државних путева другог реда, знатно је развијенија и повезује Крушевачку котлину са регијама у окружењу. Државни пут другог реда Крагујевац–Крушевац–Разбојна, повезује је са Брусом и Копаоничким подручјем; пут Читлук–Пепељевац–Александровац трасиран је долином Пепељуше и повезује Западно Поморавље са Александровачком Жупом на југу; пут Варварин–Шанац–Јасика–Велика Дренова повезују проучавану регију са Темнићем на северу; пут долином Расине води од Крушевца преко Мудраковца и Ломнице до Великог Јастрепца (Јаковљевић, 2008). Основна саобраћајна мрежа Крушевачке котлине конципирана је тако да магистрални и регионални путеви обилазе центар главног градског насеља, али уз што оптималније повезивање свих граничних зона и града као целине, са магистралном мрежом путева Републике Србије. Носилац развоја друмског саобраћаја је предузеће „Југопревоз а.д.” Крушевац, које се бави превозом путника на градским, приградским и међуградским линијама на територији Србије. Из разговора са надлежнима, потврђено је да је предузеће приватизовано и да су акционари 550 запослених радника.

Према Просторном плану Републике Србије, постоји комплетна урбанистичка и пројектна документација за изградњу аеродрома у Крушевачкој котлини, на локацији Росуље. Основано је и Јавно предузеће Аеродром Росуље, а за потребе овог аеродрома, Генералним урбанистичким планом Крушевца утврђена је локација југоисточно од насеља Паруновац, површине 36 ha. Аеродром Росуље ће бити оспособљен за прихват и опрему мањих савремених авиона намењених за пословна и туристичка путовања у локалном саобраћају (Просторни план града Крушевца, 2010).

Трстеничка и Врњачка котлина немају улогу саобраћајних чворишта, јер кроз њих само пролазе западноморавски коридор М–5 и железничка пруга Сталаћ–Пожега. Саобраћајну мрежу употпуњује и спортски аеродром у насељу Бељици, 2,5 km источно од Трстеника (Милосављевић, 2013). Аеродром поседује сву инфраструктуру потребну за сигуран лет и почетну обуку пилота.

Општа оцена је да Западно Поморавље, посматрано у целини, има повољан и подстицајан саобраћајни положај, са задовољавајућом густином саобраћајне мреже. Проблеми се огледају у квалитету и стању саобраћајница, у смислу неосветљености и мале ширине пута. Евидентна је чињеница да развој и модернизација путне мреже Западног Поморавља, не прати популациони раст градова, као ни степен модернизације саобраћаја, везан за перманентно повећање броја возила и брзину кретања. Ово заостајање путне мреже за развојем друмског саобраћаја на почетку друге деценије XXI века, погоршава услове за нормално одвијање и развој ове привредне делатности. С тим у вези, један од праваца регионалног развоја треба да буде везан за модернизацију и

реконструкцију постојеће мреже магистралних и регионалних путева на територији проучаване регије. То потврђује полазну хипотезу да је развој саобраћајне инфраструктуре један од веома важних фактора демографске и економске ревитализације руралних делова Западног Поморавља.

ЗНАЧАЈ МОРФОЛОШКИХ ОБЛИКА РЕЉЕФА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА

Морфолошки облици Западног Поморавља су бројни, разноврсни и атрактивни. Они представљају природне туристичке потенцијале, који су од значаја за регионални развој. Геоморфолошке туристичке вредности на територији проучаване регије су Овчарско–кабларска клисура, планине Гоч, Котленик, Овчар, Каблар, Јелица и Вујан, као и пећине на кречњачким падинама Каблара. Сви они су комплементарне туристичке вредности, јер се валоризују заједно са посредним и непосредним окружењем (Станковић, 1994).

Овчарско–кабларска клисура припада групи композитних клисура, са четири проширења и три сужења. Овај склоп је чини веома атрактивном, јер омогућује велики избор локација за туристичко активирање (пријезерске, панорамске). Дугачка је 20 km, а највећа дубина клисуре износи 710 m. Овај морфолошки облик рељефа представљен је реком Западног Моравом са укљештеним меандрима, две бране и три вештачка језера, планинама Овчар и Каблар, видиковцима, пећинама, изворима хладне планинске воде и групом од десет законом заштићених манастира. Уз то, туристичку вредност Овчарско–кабларске клисуре повећавају стрме стеновите стране Овчара и Каблара, које се над реком дижу и до 300 m, археолошки локалитети и неколико мањих сеоских насеља. Овај морфолошки облик рељефа има велики значај за развој туризма, с обзиром да представља предео изванредних пејзажних разноликости, са примером међудејства геоморфолошких, геолошких, хидролошких и биогеографских процеса. Клисура је под заштитом државе и представља природно добро I категорије. Све поменуте природне туристичке вредности клисуре, заједно са манастирима као носиоцима културно–историјског наслеђа, чине је повољном за активирање у туристичке сврхе. Значај клисуре као морфолошког облика у рељефу за регионални развој Западног Поморавља, огледа се у могућности развоја следећих облика туристичких кретања:

- транзитни туризам, јер кроз клисуру пролазе копнене комуникације друмског и железничког саобраћаја, који спајају север Србије са Црногорским приморјем. Модернизацијом моравске магистрале, путовање кроз овај предео је постало безбедније и угодније. Бројна су и врло честа транзитна задржавања путника на деоници кроз клисуру, са значајном ванпансионском потрошњом. С обзиром да се западноморавска магистрала код Пожеге наставља на јадранску магистралу, то се функционалност транзитног положаја клисуре повећава у месецима туристичке сезоне. Имајући у виду да се у самој клисури налази доста геоморфолошких раритета и сакралних објеката, разумљиво је да транзитни туристи већ унапред

планирају задржавање на овом делу моравске магистрале. Највише мотела и ресторана изграђено је у централном насељу клисуре, Овчар Бањи – хотел „Каблар”, мотел „Дом”, вила „Ненад”, еколошки камп „Рошци” и ресторани „Санта Марија” и „Плажа” у Међувршју. Међутим, за бољи развој овог вида туризма, неопходни су савременији угоститељски објекти са wellnes и spa услугама, боља припрема, функционалнија организација и туристичко стручно особље за пружање услуга транзитним туристима. Потрошни и платежни потенцијали транзитног туризма на деоници кроз Овчарско–кабларску клисуру су несумњиво велики, па би из тог разлога требали да буду искоришћени у циљу бољег регионалног развоја.



Слика 8. Манастири Преображење и Ваведење у Овчарско-кабларској клисури
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

- културни туризам је представљен манастирима који се налазе на јужним падницама Каблара и северним обронцима Овчара, а зову их „Мала Српска Света Гора” (Нововић, 2009). Реч је о десет манастира велике културно–историјске вредности, који представљају јединствену и комплексну сакралну целину Овчарско–кабларског сектора Западне Мораве. По градњи и трајању, датирају из доба Немањића, Лазаревића и Бранковића, а нека су и из времена Србије ослобођене од турског робовања (Нововић, 2009). У више наврата, манастири су рушени, паљени и обнављани. Садашња манастирска здања су из XVI–XIX века (Станковић, 2001). На десној обали Мораве су Ваведење, Вазнесење, Преображење, Сретење и Света Тројца, а на левој Благовештење, Илиње, Јовање, Никоље и Успење (слика 8). По литератури познат је још и манастир Св. Георгија, чији се печат налази у Народном музеју у Београду (Станковић, 2002). Ова непоновљива целина у клисури Западне Мораве, скривена у шумовитим падинама Овчара, законом је заштићена, али је још увек недовољно представљена туристима. До манастира треба изградити боље прилазне путеве и обезбедити комплетну комуналну, водоводну и телекомуникациону инфраструктуру. Оно што је најважније јесте њихово адекватније репрезентовање на сајмовима туризма, као комплементарне туристичке

вредности и представљати их заједно са осталим геоморфолошким и хидролошким потенцијалима Овчарско–кабларске клисуре.

- излетнички туризам је углавном сконцентрисан на дане викенда и развијају га становници Чачака, Пожеге, али и осталих градова из Западног Поморавља који представљају емитивна подручја.
- сеоски туризам је могуће развијати у селима на обали Западне Мораве (Рошци, Видова, Међувршје, Овчар Бања), у којима је омогућен непосредан контакт са свим природним вредностима Овчарско–кабларске клисуре, уз исхрану домаћим производима. За туристе, а нарочито спелеологе, интересантно је село Рошци, у коме се налази неколико пећина.
- Екотуризам представља значајну развојну шансу Овчарско–кабларске клисуре, будући да представља интеграцију туризма, животне средине, руралне економије и заштите природе. Његовим развојем на овом простору, стекли би се услови за далеко боље презентовање свих природних туристичких вредности.

Планине које уоквирују са свих страна проучавану регију, представљају комлементарне туристичке вредности, на којима је могуће развијати неколико врста туризма. Сви они представљају амбијенталне туристичке вредности, од којих су најзначајније очувана природа, бројни видиковци и висови, речне долине, извори и врела, богатство ливадама и пашњацима на којима расте разноврсно шумско и лековито биље. Као геоморфолошка туристичка вредност, највећи значај има планина Гоч на коме је могуће развијати зимски и летњи планински, дечији и омладински туризам. На релативно малом простору смењују се долине, гребени са врховима (Крња јела, Брезјак, Добра вода, Вишњица) и видиковцима, ерозивне површине и заравни погодне за лоцирање рецептивних капацитета, стрмије и блаже падине са стазама за шетање и погодностима за трасирање стаза за рекреативно скијање. На Равној планини, коју краљевчани називају Гочем, формиран је туристички локалитет Добре воде. На њему се налази неколико смештајних објеката, као што су хотел „Пирамида”, Дечје одмаралиште „Гоч”, смучарски дом, рекреативни центар Шумарског факултета из Београда, три рекреативне смучарске стазе са ски–лифтовима (дужине 200 m) и успињачом дужине 1.500 m, теренима за кошарку, одбојку, рукомет и тенис (Попадић, 2006).

Од планина које имају потенцијала за развој туризма у Западног Поморављу, треба поменути још и Вујан, Јелицу и Котленик, јер је на њима могуће развијати културни и излетнички туризам. На шумовитим падинама планине Вујан, смештен је истоимени манастир Св. Арханђела Гаврила. Цркву је после турског рушења, 1805. године обновио прадеда краљице Драге, војвода Никола Милићевић Луњевица (Станковић, 2001). На планини Јелици је утврђен археолошки локалитет Градина, који је у фази истраживања. Откривени су остаци керамичких посуда из VII века п.н.е. (Поповић, 1996). На падинама Гледићких планина, у атару села Стубал, налази се чудотворан манастир Св. Петке, у коме се чува јастучница и покров у коме је почивало тело ове светитељке. Значај планине Котленик, као геоморфолошке туристичке вредности Западног Поморавља, огледа се у

томе што се на њему налазе два жаришта палеовулканске активности (Треска и Јешевац), са фосилним купама. У његовом јужном подножју јављају се термоминерални извори Сирчанске и Витановачке бање, па је могуће комплементарно развијати хидролошке и морфолошке природне потенцијале Котленика.

Пећине као геоморфолошке туристичке вредности, немају већи значај јер су неуређене, немају обезбеђен приступ, па већина туриста за њих и не зна да постоје. Пећина Турчиновац се налази на једној од вертикалних литица Каблара на око 600 m н.в., односно око 300 m изнад корита Западне Мораве. Укупна дужина испитаних канала ове пећине износи око 60 m, док пећинског накита уопште нема (Поповић, 1996). Хидролошка активност ове кабларске пећине престала је онда када је Западна Морава почела да спушта своју долину и корито испод висине од 300 m и да усеца укљештене меандре на изласку из Овчарско–кабларске клисуре. Пећина Кађеница има историјски значај, јер представља спомен–костурницу у којој су Турци побили и спалили људе који су ту избегли (Станковић, 2001). Пећина је површине 50 m² и налази се у близини бране за хидроелектрану у Овчар Бању, у атару сеља Дљин. Прилаз пећини је уређен за посетиоце, уклесане су степенице и постављене ограде до улаза (Швоња, 1997). На стени изнад пећине, постављен је велики крст, који је јасно уочљив са свих страна. Историја пећине Кађенице везује се за Хаџи–Проданову буну, када је она представљала уточиште за стотинак људи из околних села. То су углавном били жене и деца, који су се у пећини сакрили у страху од зулума. Када су Турци открили овај збег, на улаз пећине су нагомилали сламу и грање и запалили је. Сви који су били унутра су се угушили од дима, па уместо тамјаном, људи су се окадили димом, односно кадом. Отуда ова пећина у долини Западне Мораве, носи назив Кађеница (www.klubputnika.org). Више од 120 година, кости настрадалих су лежале у пећини покривене пепелом и прахом. По налогу владике жичког Николаја, 1936. године кости су сакупљене и сахрањене у истој пећини, у два камена саркофага. Пећина Кађеница је 1938. године освећена и проглашена за збег–цркву (www.sr.wikipedia.org). Врелска пећина усечена је дуж западне подгорине планине Овчар, у долини реке Бањске, десне притоке Западне Мораве. Дужина испитаних канала ове пећине износи око 56 m, а пећински улаз лежи три метра изнад корита реке, на 370 m н.в (Поповић, 1996). Отвор Врелске пећине је троугластог облика, налази се на левој страни корита Западне Мораве и делимично је затворен блоковима. Пећина је типична речна, а изградио је подземни ток сталног крашког врела, које избија 20 m испод улазног отвора. Драгослављева пећина се налази на северној страни Каблара, у атару села Рошци, засеок Цвркићи. Почиње вертикалном јамом, која се на дубини од 5,5 m проширује у дворану пречника седам метара (Поповић, 1996). Бочни канали пећине су неиспитани, јер су скоро у потпуности зарушени. Чвркића пећина налази се такође на северним падинама Каблара, у истоименом засеоку села Рошци. На улазу у пећину канал је широк шест метара, а након 30 m профил се постепено смањује и затворен је материјалом. Улаз у пећину је на 650 m н.в, а температура ваздуха у пећини у летњим месецима износи око 14°C. Пећина испод греде налази се испод самог врха Каблара, непосредно изнад пећине Турчиновац са којом

је у вези, с обзиром да је образована врелским током. Пећина испод греде се од широког улаза видно сужава, а на таваници је пробијен вигледски канал. Дно пећине је покривено блоковима и другим материјалом (Петровић, 1976).

Рељеф Западног Поморавља не представља самосталну туристичку вредност, јер још увек није довољно искоришћен као природни потенцијал. У даљем развоју, примат свакако треба дати Овчарско–кабларској клисури, као пределу изузетних геоморфолошких, хидролошких и биogeографских облика. Планине представљају само допунски садржај туристичког боравка, па их у туристичку понуду треба укључити заједно са бањама у њиховом подножју. На тај начин је могуће комплементарно развијати излетнички, културни и сеоски туризам на њима.

ОСНОВНЕ КЛИМАТСКЕ ОДЛИКЕ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Положај Западног Поморавља на контакту Панонске и Планинско–долинско–котлинске макрорегије, у великој мери је условио његове климатске одлике. На основу надморске висине територије (144–1.321 m), већи део овог краја има континенталну, а мањи део, преко 600 m, умерено–континенталну климу (Родић, 1994). Изнад 700 m н.в. на Гочу, Гледићким планинама, Котленику и другим планинама које припадају проучаваној регији, умерено–континентална клима поприма обележја праве субпланинске климе. Према климатском рејонирању Србије коју је дао Т. Ракићевић (1980), проучавана територија је сврстана у западно–моравски климатски рејон, тј. област умерено–континенталне климе, у којој су просечне годишње амплитуде мање од 23°C. По Т. Ракићевићу (1980, 34), „у котлинском делу Западног Поморавља (до 500 m н.в.) заступљена је клима малих висина, са благим зимама и топлим летима, која се продужавају на септембар месец. Брдско–планинском ободу регије, својствен је климат средњих висина”.

Проучавану регију одликују осетне микроклиматске разлике. Оне су условљене морфологијом терена, односно висинском разликом њених највиших и најнижих делова (дисекција рељефа 1.177 m). Са удаљавањем од долине Западне Мораве према планинама које је уоквирују, са порастом надморске висине долази до опадања температуре ваздуха и повећања количине падавина. Морфолошки изразита композитна долина Западне Мораве, каналише ваздушне масе и утиче на правац и јачину ветрова који овде дувају. Осим рељефа, клима Западног Поморавља се формира и под утицајем бројних других климатских фактора, као што су врста подлоге, шумски покривач, постојање великог броја термоминералних извора и делатност човека. Нарочито је значајан утицај термоминералних извора као микроклиматског фактора Западног Поморавља, јер они својим дејством ублажавају ниске зимске температуре и јаке мразеве, делујући топлотно на околно земљиште и на брже отапање снежног покривача.

Кроз анализу и праћење климатских елемената, могуће је утврдити да ли је клима имала утицаја на савремене географске промене у регији.⁵ За оцену климе као природног услова регионалног развоја, најбитнија је анализа температуре ваздуха и количине падавина. Они представљају основне агроклиматске параметре за развој пољопривреде, као водеће привредне гране Западног Поморавља. Услед велике издужености регије (119,5 km), могуће је очекивати разлике у климатским елементима између њених западних и источних делова. Из тог разлога, анализа климатских елемената у Западном Поморављу вршена је на три метеоролошке станице – у западном (Пожега), средишњем (Краљево) и источном делу регије (Крушевац). Мерне станице које се налазе између датих градова, нису узимане у разматрање, из разлога што су у њима одступања климатских елемената занемарљива.

ТЕМПЕРАТУРА ВАЗДУХА

Температура ваздуха представља основни показатељ климатских прилика, јер омогућује увид у топлотно стање атмосфере. Она утиче на количину испаравања, падавине, влажност ваздуха и брзину ветра (Ђукановић, 1968). Подаци о температури ваздуха су добијени њеним мерењем у метеоролошким заклонима у Пожеги, Краљеву и Крушевцу. Тако је израчуната средња дневна и средња годишња температура ваздуха у периоду од 1993. до 2013. године. Приликом упоређивања вредности температура ваздуха у три поменута града, уочено је да она расте од запада према истоку, јер у том правцу опада и надморска висина. Због знатне вертикалне рашчлањености рељефа, снижавање температуре са порастом надморске висине је изразитије од утицаја географске ширине на температуру ваздуха у Западном Поморављу.

Табела 4. Средње месечне и средње годишње температуре ваздуха за период 1993–2013. године

Мет. станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Средња годишња
Пожега (310 m н.в.)	-0,3	0,5	5,2	10,5	15,4	18,1	20,4	19,8	15,0	10,3	4,5	-0,3	10,0
Краљево (215 m н.в.)	0,7	2,4	6,8	12,0	17,0	20,5	22,4	21,8	16,8	11,9	6,7	1,7	11,8
Крушевац (166 m н.в.)	0,7	2,2	6,8	12,1	17,1	20,7	22,5	22,2	17,0	11,8	6,6	1,8	11,8

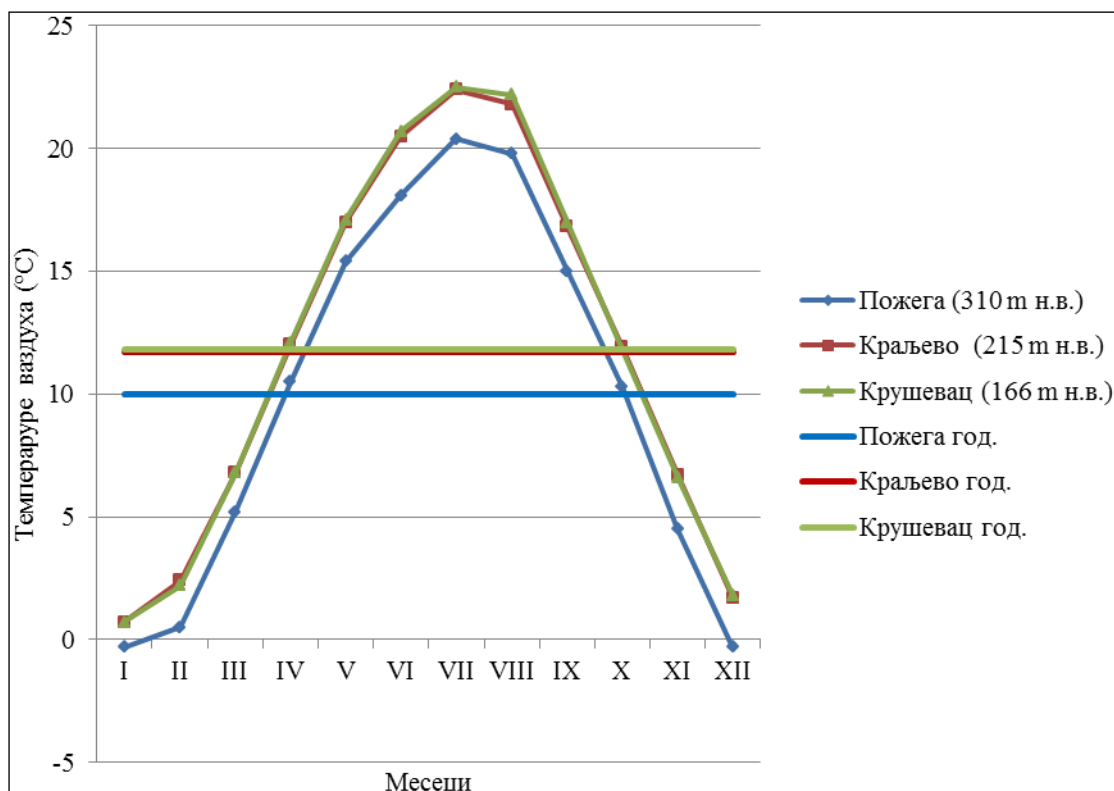
Извор: Републички хидрометеоролошки завод, 2014.

Из табеле 4 види се да је средња годишња температура ваздуха за посматрани период износила од 10,0°C у Пожеги, до 11,8°C у Краљеву и Крушевцу. Теоретски, средња годишња температура ваздуха требала би да буде приближно једнака температури средњег пролећног и средњег јесењег месеца, што у Западном Поморављу и јесте. Од

⁵ За савремене климатске промене анализирани су климатски елементи за период од 25 година (1989-2013)

долине Западне Мораве до брдско–планинског обода, постоје значајне разлике у средњим месечним и средњој годишњој температури ваздуха.

Наиме, температура има особину да са порастом надморске висине опада у просеку за 0,6°C на сваких 100 m (Ковачевић, 2010). Котлинска дна, као најнижи делови регије до 400 m н.в, имају просечну годишњу температуру од 10–12°C, брдски терени до 600 m н.в. имају од 9–10°C, док се температура ваздуха на планинама изнад 750 m н.в., креће у распону од 5–8°C (нпр. на Гочу је 5,4°C).



Графикон 1. Средње месечне и средње годишње температуре ваздуха (у °C) за метеоролошке станице Пожега, Краљево и Крушевац у периоду 1993–2013. године

Најхладнији и једини месец са негативном температуром у посматраном периоду је јануар. Средња јануарска температура ваздуха у анализираним метеоролошким станицама се креће у распону од 0,7°C (Крушевац и Краљево) до - 0,3°C (Пожега). Најтоплији месец у години је јул, мада су температуре јула и августа сличне (графикон 1). У анализираним периоду, август је 9 година био топлији од јула у сва три мерна места. Средња јулска температура у Крушевцу и Краљеву је скоро идентична (22,5°C; 22,4°C), док је у Пожеги за два степена нижа (20,4°C). То је последица сталних ваздушних струјања која постоје на планинским подручјима са надморском висином преко 1.000 m која уоквирују Пожешку котлину. Стална размена ваздуха утиче да хладан ваздух који се низ падине са севера спушта у котлину, у њој дуже задржава и ујезерава се. Из тог разлога се у Пожеги током хладније половине године, јављају температурне инверзије (Просторни план општине

Пожега, 2004). Оне условљавају да су зимске температуре ваздуха у Пожеги исте као у местима са надморском висином 700–800 m, иако лежи на 310 m н.в.

Годишња амплитуда температуре ваздуха износи 21,7°C (Пожега и Краљево) и 21,8°C (Крушевац), што са напред поменути просечним вредностима најхладнијег и најтоплијег месеца, даје клими Западног Поморавља континентална обележја (Мисаиловић, 1978). Апсолутно минималне температуре ваздуха у Западном Поморављу су забележене 26. јануара 2000. године. Тог дана најнижа апсолутна температура је била у Пожеги (– 23,6°C), затим у Крушевцу (-19,3°C) и Краљеву (-18,2°C). Апсолутни максимум температура је био 24. јула 2007. године, када је у Крушевцу измерено 43,7°C, Краљеву 43,6°C и Пожеги 41,0°C. Амплитуда забележених температурних екстрема износила је 64,6°C у Пожеги, 63,0°C у Крушевцу, 61,8°C у Краљеву, односно већа је за око три пута од амплитуде средњих месечних вредности у обухваћеном периоду.

Табела 5. Просечна годишња температура за појединачна годишња доба (у °C) у периоду 1993–2013. године

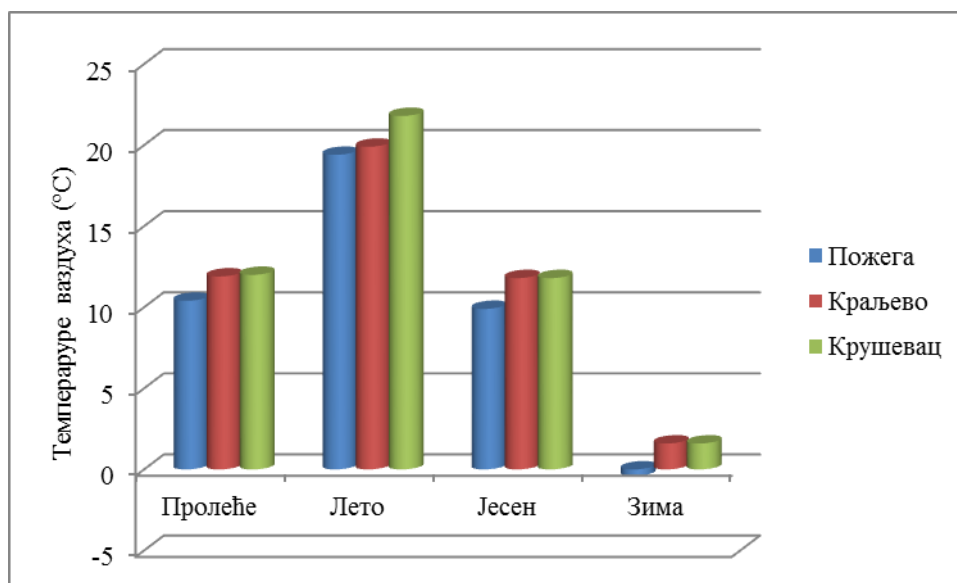
Годишња доба	Пролеће	Лето	Јесен	Зима
Пожега	10,4	19,4	9,9	-0,4
Краљево	11,9	19,9	11,8	1,6
Крушевац	12,0	21,8	11,8	1,6

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, 2014.

Најхладније годишње доба у Западном Поморављу је зима, тако да се просечне зимске температуре крећу од -0,4°C у Пожеги до 1,6°C у Крушевцу и Краљеву. Просечне пролећне температуре у овом двадесетпетогодишњем периоду осцилирају од 10,4°C у Пожеги до 12,0°C у Крушевцу, док се просечне јесење крећу у распону од 9,9°C до 11,8°C. Лето је најтоплије годишње доба са температурама између 19,4°C у Пожеги до 21,8°C у Крушевцу (графикон 2). Из анализираних података, евидентна је чињеница да је пролеће у сва три града Западног Поморавља топлије од јесени, услед знатно блажих зима почетком XXI века.

Значај температуре ваздуха за регионални развој Западног Поморавља се испољава кроз развој биљних култура у вегетационом периоду, где је од посебне важности његова дужина трајања (Сочанац, 2010). Вегетациони период биљке почиње када је температура ваздуха виша од температуре земљишта на дубини коренског система, а завршава се у јесен када је температура ваздуха нижа од температуре земљишта (Шабић, 2004). Осим озимних жита, за већину пољопривредних култура вегетациони период са температурама изнад 10°C почиње у првој и другој декади априла и траје до краја октобра. Температура ваздуха у вегетационом периоду креће се у распону од 15,6°C у Пожеги, до 17,5°C у Краљеву и 17,6°C у Крушевцу. Међутим, са порастом надморске висине, скраћује се вегетациони период који у брдско–планинским деловима Западног Поморавља почиње у првој декади маја и завршава се половином октобра (Стевановић, 2005). То у значајној

мери сужава избор ратарских култура, који се своди на крмна биља, планинска жита и кромпир.



Графикон 2. Просечна годишња температура за годишња доба (у °C) за метеоролошке станице Пожега, Краљево и Крушевац у периоду 1993–2013. године

Број дана са средњим температурама изнад 5°C у котлинском делу Западног Поморавља почиње у другој половини марта и износи у просеку око 260. Он је значајан за развој озимних култура пшенице, јечма и ражи. Дани са средњом температуром изнад 10°C почињу у првој декади априла и трају око 205 дана, а значајни су за развој кукуруза. Дани са средњом температуром изнад 15°C почињу половином маја и у просеку трају око 142 дана. Они су значајни за повртарске културе парадајз и паприку (Стевановић, 2005). Закључак је да број дана са одговарајућим температурама омогућава разноврсност биљне производње, где је дно котлине искоришћено за гајење повртарских култура, а обод за воћарство и поједине земљорадничке културе.

ВЕТРОВИ

Ветар је веома важан климатски елемент, који са собом носи карактер климе области из које дува (Милосављевић, 1990). Појава ветрова у Западног Поморављу је последица опште циркулације ваздушних маса у ширем окружењу, па се из тог разлога ветар може сматрати и климатским фактором. Промена правца ветра у кратком временском интервалу може да доведе и до великих осцилација појединих климатских елемената, пре свега падавина, облачности, температуре и влажности ваздуха. Брзина ветра утиче на интензитет испаравања и повећава транспирацију биљака (Стевановић, 2005). Ниске температуре ваздуха са појачаним ветром су непријатне за човека, исто као и високе температуре са сувим ветром, које појачавају испарење (Гајић, 2010). Такав сув

ветар је нарочито штетан за биљке, с обзиром да повећава транспирацију чиме доводи до бржег сушења биљке.

Табела 6. Средње честине (у %) и брзине (у m/s) ветрова за период 1993–2013. године

Пожега									
Стране света	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	С (тишине)
Честина (%)	73,7	19,5	60,7	63,8	28,9	18,4	46,5	105,8	583,1
Брзина (m/s)	2,0	1,8	1,9	1,6	1,6	2,1	3,2	1,9	-

Краљево									
Стране света	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	С (тишине)
Честина (%)	49,5	34,4	111,8	130,8	79,9	77,5	147,2	123,3	245,6
Брзина (m/s)	2,1	1,5	2,7	3,1	1,8	1,5	2,0	2,7	-

Крушевац									
Стране света	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	С (тишине)
Честина (%)	95,2	38,4	117,6	57,9	132,7	28,1	84,1	67,9	377,1
Брзина (m/s)	2,8	2,3	2,5	2,2	2,2	2,5	2,8	3,4	-

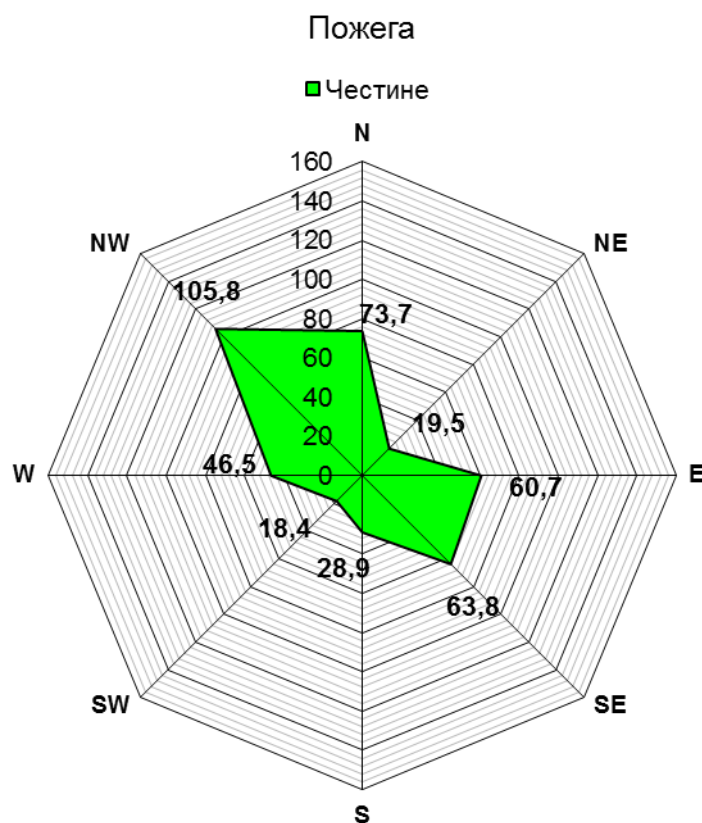
Извор: Републички хидрометеоролошки завод, 2014.

Планински рељеф који се пружа правцем запад–исток, условљава велику заклоњеност котлинског дна и уоквирује га са свих страна. Он делују као заветрина котлинском делу регије, јер отежава кретање ваздушних маса правцем север–југ. Из тог разлога је у Западног Поморављу велика вредност честина тишина и износи 583,1% у Пожеги, 377,1% у Крушевцу и 245,6% у Краљеву. Планине које се пружају са северне и јужне стране речне долине Западне Мораве, каналишу приземна ваздушна струјања долином Западне Мораве, чији упореднички правац пружања условљава доминацију западних и источних ветрова.

Према наведеним подацима у табели 6, евидентна је чињеница да се средње честине ветрова из различитих страна света разликују у западном, средишњем и источном делу проучаване регије. Доминантни ветрови у Пожешкој котлини су северозападни, са просечном годишњом појавом 105,8% и северни са 73,7%, који се долином Скрапежа спуштају са Ваљевских планина. Северозападни ветар је веома хладан и доноси влагу, док у летњим месецима доноси право освежење у виду пљускова. У народу је познат као

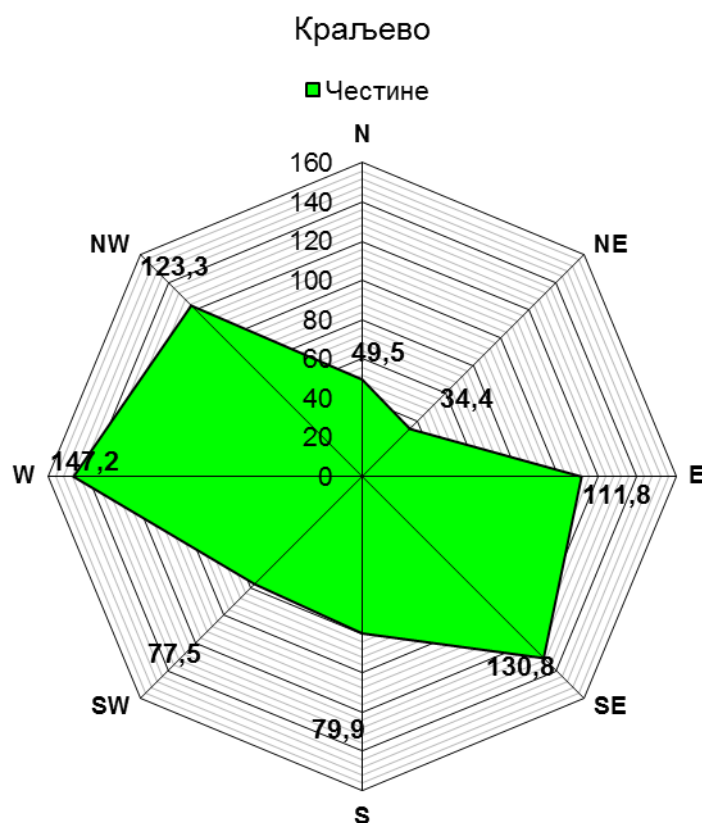
„Дринац” и „Бошњак”, долази из Босне и главна карактеристика му је да је хладан и јак (Ћатић, 2007).

Са друге стране, најмању учесталост јављања имају ветрови са југозападне (18,4‰) и североисточне стране (19,5‰), услед баријере Крстаца, Благаје и других планина. Средња годишња брзина ветрова у Пожешкој котлини је релативно мала и износи 2,0 m/s. Највећу просечну брзину има западни ветар (3,2 m/s), док су ветрови из источног и југоисточног квадранта најмање брзине (1,6 m/s).



Графикон 3. Ружа ветрова метеоролошке станице Пожега за период 1993–2013. године

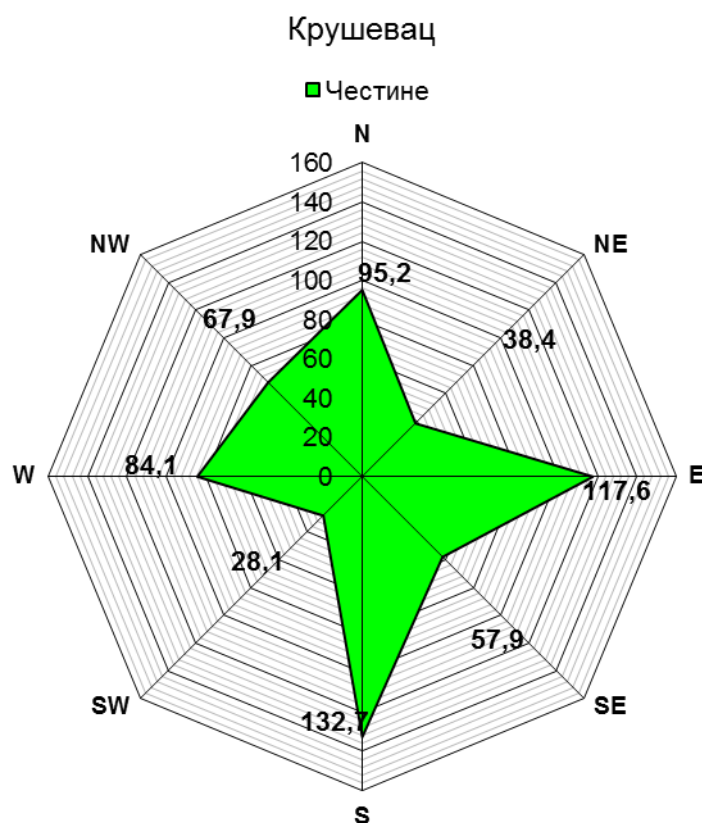
У Краљевачкој котлини, најчешће дува западни ветар (147,2‰) и југоисточни ветар (120,8‰), који се спушта са Гоча. Западни ветрови који долазе долином Западне Мораве, доносе Краљевачкој котлини највише падавина (Милановић, 1973). Најмању честину показују североисточни ветар (34,4‰) са Гледићких планина, као и северни ветар (49,5‰), који долази долином Груже. На теренским истраживањима, дошло се до податка да источни ветар, кошаву, локално становништво Краљевачке котлине назива „устока”. Назив потиче од правца дувања, који иде „уз ток” Западне Мораве. Када „устока” дува у зимској половини године, обавезно са собом носи вишедневне негативне температуре ваздуха и доводи и до појаве леда на Западној Морави (Стевановић, 2005). Средња годишња брзина ветрова је 2,2 m/s, при чему највећу просечну брзину има ветар из југоисточног правца са Столова и Гоча (3,1 m/s), а најмању североисточни и северозападни ветрови (1,5 m/s).



Графикон 4. Ружа ветрова метеоролошке станице Краљево за период 1993–2013. године

Метеоролошка станица у Крушевцу је у посматраном периоду забележила највећу учесталост јужног ветра (132,7%), који дува са Јастрепца долином Расине, као и источног ветра (117,6%), који дува кроз Мрзеничку суетску (Савић, 1969). Најређе дува ветар из правца југозапада, свега 28,1% (Просторни план града Крушевца, 2010). Средња годишња брзина ветрова у Крушевачкој котлини износи 2,6 m/s. Најјачи ветар долази из правца северозапада и дува брзином 3,4 m/s, а најслабији су ветрови из јужног и југозападног правца са 2,2 m/s.

Познавање правца дувања ветрова, његове учесталости, брзине и распореда тишина, од велике је важности за регионални развој. Ветар као природни фактор има значајну улогу за развој пољопривреде, електропривреде, локације насеља и индустријских објеката, који емитују загађиваче у атмосферу.



Графикон 5. Ружа ветрова метеоролошке станице Крушевац за период 1993–2013. године

РЕЛАТИВНА ВЛАЖНОСТ ВАЗДУХА

Средња годишња релативна влажност ваздуха у Западног Поморављу се креће у распону од 73,2% у Краљеву, 75,2% у Крушевцу, до 77,9% у Пожеги (табела 7). Ове вредности проучавану регију сврставају у пределе са сувом до умереном влажношћу (по Д. Дукићу, 1981). Годишња колебања су релативно мала и крећу се до 20%, а распоред по месецима указује на истоветан ток овог климатског елемента на нивоу регије. Максимална влажност се у Краљеву и Крушевцу јавља у октобру (86,9%), док се иста вредност у Пожеги јавља у јануару.

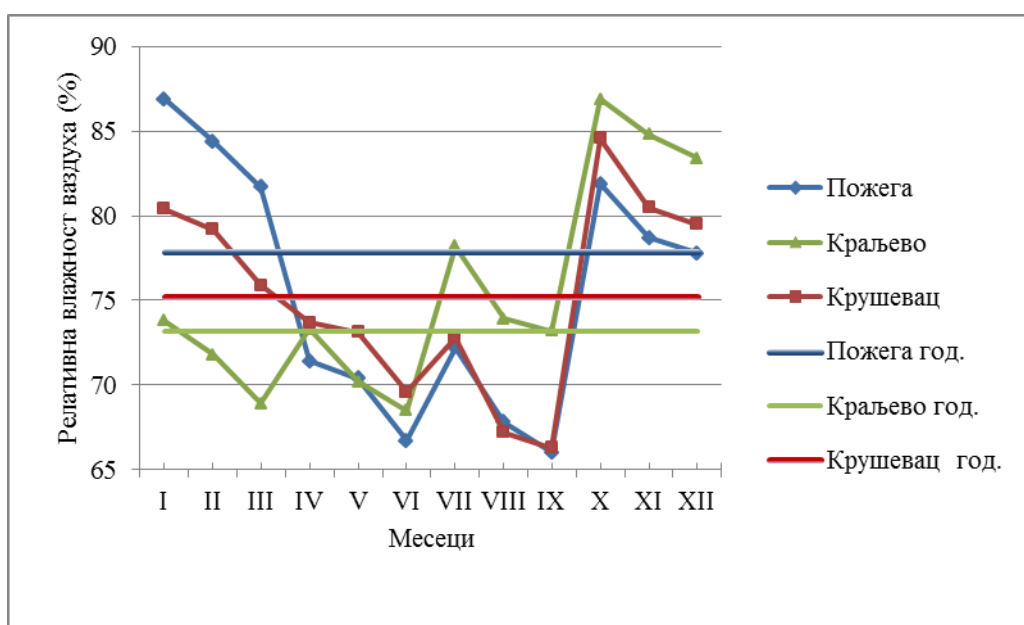
Табела 7. Средње месечне и средње годишње вредност релативне влажности ваздуха (у %) за период 1993–2013. године

месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Средња годишња
Пожега	86,9	84,4	81,7	71,4	70,4	66,7	72,2	67,8	66,0	81,9	78,7	77,8	77,9
Краљево	73,8	71,8	68,9	73,3	70,2	68,5	78,2	73,9	73,2	86,9	84,8	83,4	73,2
Крушевац	80,4	79,2	75,9	73,7	73,1	69,6	72,8	67,2	66,3	84,6	80,5	79,5	75,2

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Београд, 2014.

С обзиром да је релативна влажност обрнуто пропорцијална температури ваздуха, логично је да се највеће вредности и јављају у току зиме. Међутим, октобарски максимум релативне влажности у Крушевцу и Краљеву, може се довести у везу са обилним падавинама, које се у овом периоду излучују у виду киша.

Најмање средње вредности релативне влажности су забележене за сва три мерна места у јуну и то 66,7% у Пожеги, 68,5% у Краљеву и 69,8% у Крушевцу (графикон 6). Током пролећа и лета, температуре ваздуха су високе, па је ваздух сув са максималним вредностима у августу за сва три града у Западног Поморављу. Оно што у овој регији може да утиче на повећање влажности су бројни темоминерални извори, који на то делују преко појачаног испарења у приземном слоју ваздуха.



Графикон 6. Средње месечне и средње годишње вредности релативне влажности ваздуха (у %) за метеоролошке станице Пожега, Краљево и Крушевац 1993–2013. године

Познавање релативне влажности ваздуха је важно, осим због њеног утицаја на образовање магле, облака и падавина, и са биоклиматског гледишта јер са температуром ваздуха у човеку ствара пријатан осећај топлоте или хладноће (Станковић, 1994). Релативна влажност је од великог значаја за развој биљака, с обзиром да високе температуре и мала влажност, повећавају транспирацију и исушивање биљака (Стевановић, 2005). Режим влажности током вегетационог периода зависи од годишње суме падавина и њихове расподеле током године. Годишњи ток релативне влажности ваздуха указује да су у Западног Поморављу повољни климатски услови за пољопривредну производњу и развој туризма.

ОБЛАЧНОСТ И ИНСОЛАЦИЈА

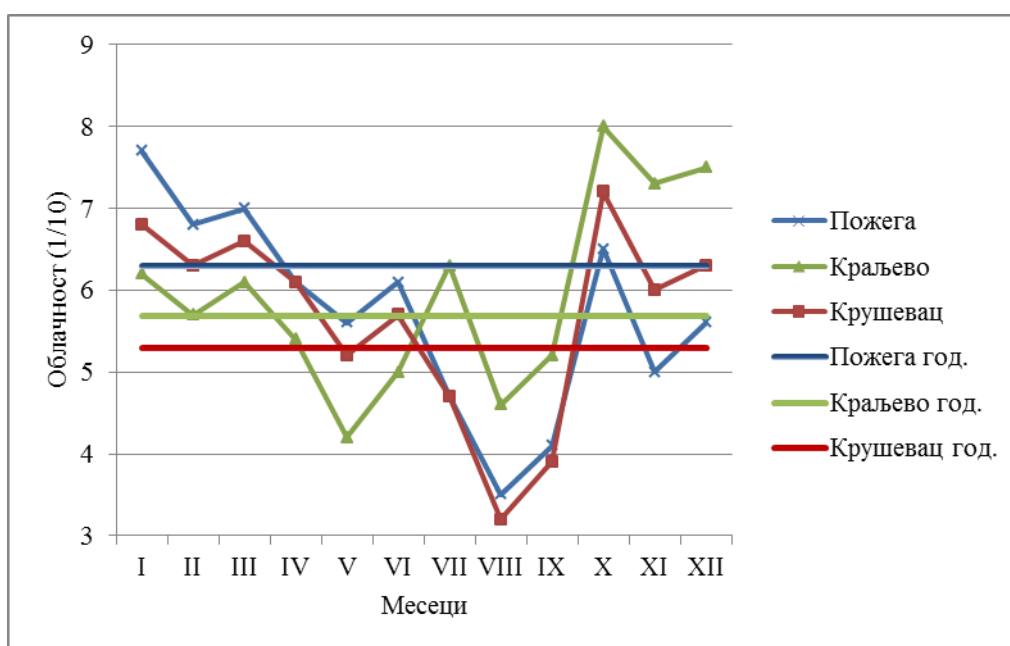
Облачност је климатски елемент директно пропорционалан релативној влажности ваздуха, а обрнуто пропорционалан температури ваздуха и инсолацији. У проучаваној регији, облачност је углавном у вези са кретањем депресија и антициклона (Вујадиновић, 2006). Њен годишњи ток поклапа се са годишњим током релативне влажности, тако да је највећи зими, а најмањи лети.

Табела 8. Средња месечна и годишња облачност за период 1993–2013. године (изражена у 1/10)

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Средња годишња
Пожега	7,7	6,8	7,0	6,1	5,6	6,1	4,7	3,5	4,1	6,5	5,0	5,6	6,3
Краљево	6,2	5,7	6,1	5,4	4,2	5,0	6,3	4,6	5,2	8,0	7,3	7,5	5,7
Крушевац	6,8	6,3	6,6	6,1	5,2	5,7	4,7	3,2	3,9	7,2	6,0	6,3	5,3

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, 2014. године

На основу праћења овог климатског елемента на терену, јасно се уочава да облачност расте од истока (Крушевац) према западу регије (Пожега), као и са порастом надморске висине. Тако је на основу података који су добијени анализом облачности за двадесетогодишњи период, просечна годишња вредност овог климатског елемента у Пожеги 6,3 десетине, Краљеви 5,7 и Крушевцу 5,3 десетине (графикон 7). Облачност је највећа у јануару (7,7 у Пожеги; 6,8 у Крушевцу), док је најмања у августу (3,5 у Пожеги и 3,2 у Крушевцу).



Графикон 7. Годишњи ток облачности (у 1/10) за метеоролошке станице Пожега, Краљево и Крушевац у периоду 1993–2013. године

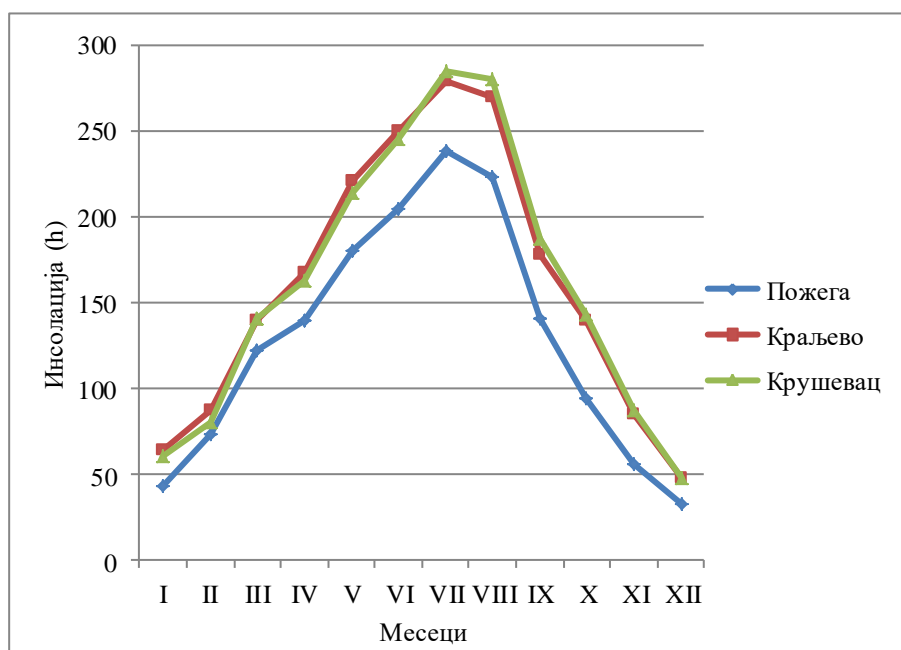
Током лета стабилни антициклон условљава појаву минималних вредности, док повећана циклонска активност доводи до максимума облачности (Гајић, 2010, 43). Посматрано по годишњим добима на основу података на месечном нивоу из табеле 8, највећа је облачност зими (6,7 у Пожеги и 6,4 у Крушевцу), затим у пролеће (6,2 и 5,9), јесен (5,2 у Пожеги и 5,7 у Крушевцу), док је најмања облачност у лето (4,8 Пожега и 4,5 Крушевац). Годишњи ток облачности требао би да се поклапа и са распоредом падавина, у смислу да већа облачност условљава и веће падавине (Мисаиловић, 1978). Међутим, то није случај са градовима у котлинама Западног Поморавља, где се летње падавине излучују у виду краткотрајних пљускова, а нису последица дуготрајне облачности.

Табела 9. Средње месечно и годишње трајање сунчевог сјаја за период 1993–2013. године (изражено у h)

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Укупно
Пожега	42,6	72,7	121,7	139,9	180,2	204,2	238,4	223,6	140,5	94,2	55,3	32,2	1.545,7
Краљево	63,5	86,9	139,3	166,9	220,7	250,5	279,4	270,1	177,9	139,6	84,7	47,9	1.926,9
Крушевац	59,9	79,7	140,5	162,9	213,5	245,6	284,3	279,7	187,2	143,2	86,9	47,6	1.931,2

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, 2014. године

Од облачности зависи дужина трајања сунчевог сјаја, која утиче на температуру ваздуха и земљишта. Облачност и инсолација су у обрнутом односу, тј. облачност расте од августа до децембра, а инсолација опада од јула ка децембру. Од сва три анализирани станице, вредности инсолација су најмање у Пожешкој котлини. То је и очекиван податак, ако се има у виду да на овај климатски елемент утичу надморска висина и географски положај.



Графикон 8. Годишњи ток инсолације (у h) за метеоролошке станице Пожега, Краљево и Крушевац у периоду 1993–2013. године

Средња годишња вредност инсолације у Пожеги износи 1545,7 h, односно 4,2 часа дневно у просеку. Годишње трајање сунчевог сјаја у Краљеву износи 1926,9 h, а у Крушевцу 1931,2 h (табела 9). У оба града, Сунце греје у просеку по 5,3 часа дневно. Максимално трајање сунчевог сјаја забележено је 2012. године у сва три посматрана места – Крушевац (2405,7 h), Краљево (2285,7 h) и Пожега (2064,0 h). Минимално осунчавање забележено је у Пожеги са 1110,5 сати и у директној је вези са повећањем облачности (документација РХМЗ). Посматрано по месецима, у сва три мерна места највише је осунчан јул (223,6–284,3 h), а најмање децембар 32,2–47,9 h (графикон 8).

Табела 10. Број часова инсолације по годишњим добима за период 1993–2013. године

Мерна места	Пожега		Краљево		Крушевац	
	Инсолација	%	Инсолација	%	Инсолација	%
Зима	147,5	9,5	198,3	10,3	187,2	9,8
Пролеће	441,8	28,6	526,9	27,3	516,9	26,7
Лето	666,2	43,2	800,0	41,5	809,6	41,9
Јесен	290,0	18,7	402,2	20,9	417,3	21,6

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, 2014. године

Током пролећа, са повећањем обданице, повећава се и осунчавање на територији Западног Поморавља. Обрнуто, за време јесени, смањење обданице и повећање облачности, праћено је смањењем инсолације. На основу табеле 10 о броју часова сунчевог сјаја по годишњим добима, јасно се илуструје податак да је инсолација знатно дужа у пролећним и летњим месецима, него током јесени и зиме. Овакав годишњи распоред инсолације, има позитиван утицај на регионални развој Западног Поморавља. Он се огледа у чињеници да у току пролећа и лета има просечно 70% годишњег фонда сунчевог сјаја у сва три мерна места регије, што погодује развоју биљних култура.

ПАДАВИНЕ

Количина и годишњи распоред падавина на простору Западног Поморавља, резултат су сложених међусобних утицаја више чинилаца. Највећи значај имају локалне и регионалне циркулације ваздуха, као и морфолошке одлике терена. Падавине су један од основних елеманата водног биланса, чије просторно одређивање има велики значај за регионални развој. По Николићу (2005, 28), „добра анализа падавина је значајна за анализу водних биланса, планирање и контролу водних ресурса, решавање проблема водоснабдевања, наводњавање и одводњавање терена, као и пројектовање капацитета вештачких акумулација”.

Падавине утичу на издашност многобројних извора у Западном Поморављу, густину речне мреже и развој биљног света. Годишњи плувиометријски режим је повољан

на све три мерне станице, јер се највише падавина излучи током јуна и јула, управо онда када су биљкама и најпотребније.

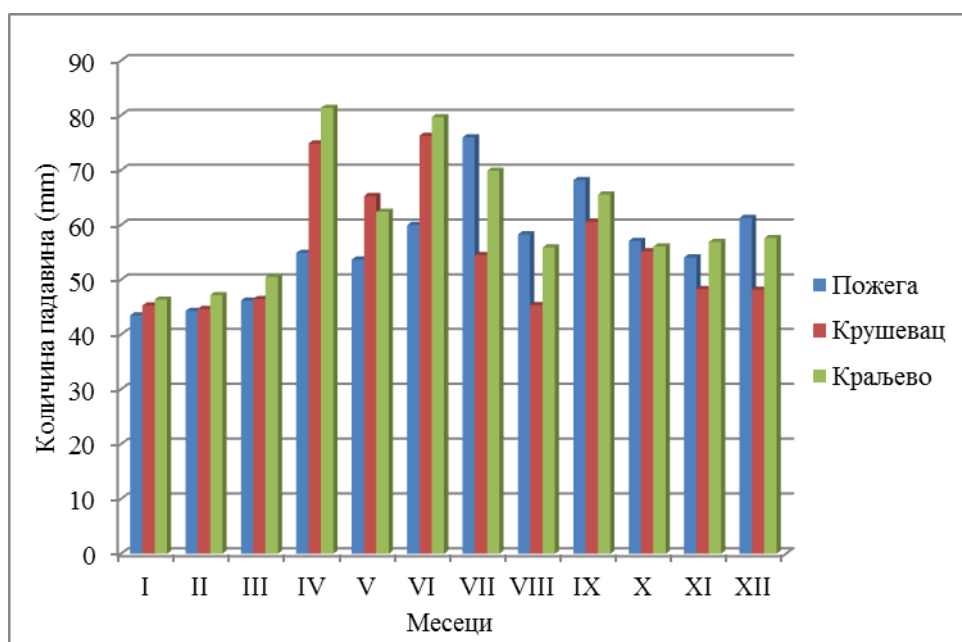
Табела 11. Средња месечна и годишња количина падавина (у мм) за период 1993–2013. године

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Годишње укупно
Пожега	43,5	44,3	46,2	54,9	53,7	60,0	76,0	58,3	68,2	57,1	54,1	61,3	715,2
Краљево	46,4	47,2	50,5	81,4	62,4	79,7	69,9	55,9	65,6	56,1	56,9	57,6	720,8
Крушевац	45,3	44,7	46,5	74,9	65,3	76,3	54,5	45,4	60,6	55,2	48,3	48,2	636,2

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, 2014.

Просечна годишња количина падавина у Краљеву износи 720,8 mm, у Пожеги 715,2 mm и у Крушевцу 636,2 mm (табела 11). „Када продире хладан ваздух са севера, највише падавина се излучи око Краљева. При северном временском стању, у Краљевачкој котлини се падавине јављају сваког четвртог дана. У току летњег периода године, падавине су праћене и снажним грмљавинским непогодама. Ово долази услед наглог загревања хладног ваздуха изнад топлог земљишта и узлазног струјања уз планине јужног обода Панонског басена” (Родић и Павловић, 1994, 122). До падавина у Краљевачкој котлини најчешће долази при западном и северозападном ветру, а најмање при ветровима из источног и јужног квадранта.

На све три мерне станице постоје по два максимума и два минимума падавина, што значи да плувиометријски режими имају одлике континенталног и медитеранског типа. На основу података из графикана 9 за период од 20 година, види се да се први максимум падавина у у Крушевцу и Пожеги јавља у лето, док је у Краљеву максимум у априлу.



Графикон 9. Средње месечне количине падавина (у мм) за метеоролошке станице Пожега, Краљево и Крушевац у периоду 1993–2013. године

Секундарни максимум је у Краљеву и Пожеги у септембру, а у Крушевцу у мају. Апсолутни максимум падавина је забележен у јулу 1999. године, када се у Пожеги излучило 234, а у Краљеву 187 mm кише. Те године је забележен и апсолутни годишњи максимум за цео посматрани период, када је у Пожеги пало 975 mm, а у Краљеву 904 mm за годину дана. Најмања количина падавина посматрано на нивоу регије, излучи се у току зиме. Први минимум падавина за сва три места је у јануару, а секундарни минимум је у фебруару. Апсолутни годишњи минимум падавина у двадесетогодишњем анализираном периоду, забележен је 1993. године, када је у Краљеву пало свега 499,5 mm, а у Пожеги 546,5 mm талога. Са порастом надморске висине, повећава се и годишња сума падавина, па се тако нпр. на Гочу она креће 1.000–1.100 mm.

У погледу вегетационог периода, распоред падавина је релативно повољан, с обзиром да јун и јул спадају у најкишовитије месеце (Просторни план општине Крушевац, 2010). За време вегетационог периода у сва три места се излучи више од половине укупног годишњег талога (Пожега 60%, Краљево 65% и Крушевац 68%). Просечно посматрано, котлинско дно има прелазни карактер између хумидне и семихумидне климе, која идући према котлинском ободу, постепено прелази у хумидну (по формули Емануела де Мартона). Индекс суше западноморавско климатско подручје увршћује у област којој натапање није неопходно, изузев ливада за кошење и пољопривредних култура које захтевају више воде.

У зимским месецима, падавине се излучују углавном у виду снега. Иако не даје већу количину воденог талога, снег ипак ствара залихе влаге у земљи, која користи усеви до кишовитих мајских дана (Сочанац, 2010). Први снег је на котлинском ободу могуће очекивати у другој половини новембра и просечно се задржава до марта месеца. Понекад се деси да снег падне и у октобру, али тада се задржава веома кратко (Ковачевић, 2010). У котлинском дну, снежни покривач се формира углавном у првој половини децембра. Дужина трајања снежног покривача, дебљине најмање 1 cm, разликује се у котлинском и планинском делу регије. На котлинском дну до 300 m н.в, снежни покривач траје у просеку око 40 дана годишње, док је на прелазу ка котлинском ободу (до 600 m н.в.) његово трајање 40–60 дана. У највишим деловима регије, на падинама Котленика, Гоча, Гледићких и других планина које уоквирују котлинско дно, снежни покривач дебљи од једног центриметра траје у просеку 60–90 дана (Вујадиновић, 2006). У зимском периоду је дебљина снежног покривача довољна да заштити озиме усеве. Велике штете усеви наноси редовна појава града, која је на овом простору у летњим месецима честа појава. Град је обично праћен олујним ветровима, што додатно повећава штету. Последице ове појаве је могуће ублажити бољом организацијом мреже противградне заштите (Стевановић, 2005).

Дати приказ основних климатских елемената на територији Западног Поморавља, погодује квалитетној пољопривредној производњи, нарочито на дну котлина. Такође, изражена је висока агроклиматска издиференцираност регије, где се јасно издвајају два рејона: котлински и брдско–планински. Клима у целини погодује гајењу свих културних

биљака поред речних долина, што у потпуности оправдава хипотезу с почетка истраживања да су природна обележја Западног Поморавља изузетно повољна за привређивање становништва. Са порастом надморске висине појављују се комплекси листопадних шума у брдско–планинском делу регије. Климатске разлике у карактеру пољопривредне производње између ова два рејона, додатно су појачане осталим агроколошким факторима, посебно типом и квалитетом земљишта. Осим за пољопривредне сврхе, климатске прилике погодују развоју бањског туризма. Бањска места у Западног Поморављу одликују се повољним климатима за одмор, рекреацију и опоравак.

ХИДРОГРАФСКА ОБЕЛЕЖЈА У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Бројни термоминерални извори, разграната речна мрежа и три вештачка језера, представљају значајне природне потенцијале и битан фактор регионалног развоја проучаване регије. Хидрографске одлике су од посебног значаја за живот и активност и овдашњег становништва, нарочито када је у питању развој пољопривреде као водеће привредне делатности Западног Поморавља.

Хидрографске прилике су условљене бројним факторима, међу којима се као најважније издвајају геолошка подлога, рељеф, климатске прилике, као и процес формирања речне мреже након повлачења неогених језера из котлина Западног Поморавља. Геолошка подлога, коју претежно чине непропустљиве стене, омогућила је формирање веома густе хидрографске мреже на овом подручју. Томе доприноси и значајна количина падавина, која се креће од око 700 mm у котлинама, па чак и до 1.000 mm на планинама које их окружују. Узевши у обзир ове факторе, као и велику висинску рашчлањеност рељефа, може се констатовати да Западно Поморавље располаже значајним водним ресурсима, како површинским, тако и подземним. То у условима повећане потребе за здравом пијаћом водом, овој регији даје посебну вредност.

На формирање савремених хидрографских прилика, сем набројаних природних фактора, у значајној мери је утицао и човек. Преграђивањем корита Западне Мораве и стварањем три вештачка језера, дошло је до промене појединих елемената речног режима. Антропогени утицај је изражен и кроз примену мелиорационих и хидротехничких радова у регији.

ПОДЗЕМНЕ ВОДЕ И ИЗВОРИ

Захваљујући повољним хидрогеолошким и климатолошким условима, Западно Поморавље располаже значајним ресурсима подземних вода, које могу задовољити свакодневне потребе становништа. Оне се прихрањују атмосферским падавинама, мада су њихови режими под значајним утицајем Западне Мораве и река које јој притичу на овом подручју. Геолошки састав терена у великој мери се одразио на садашње хидрогеолошке

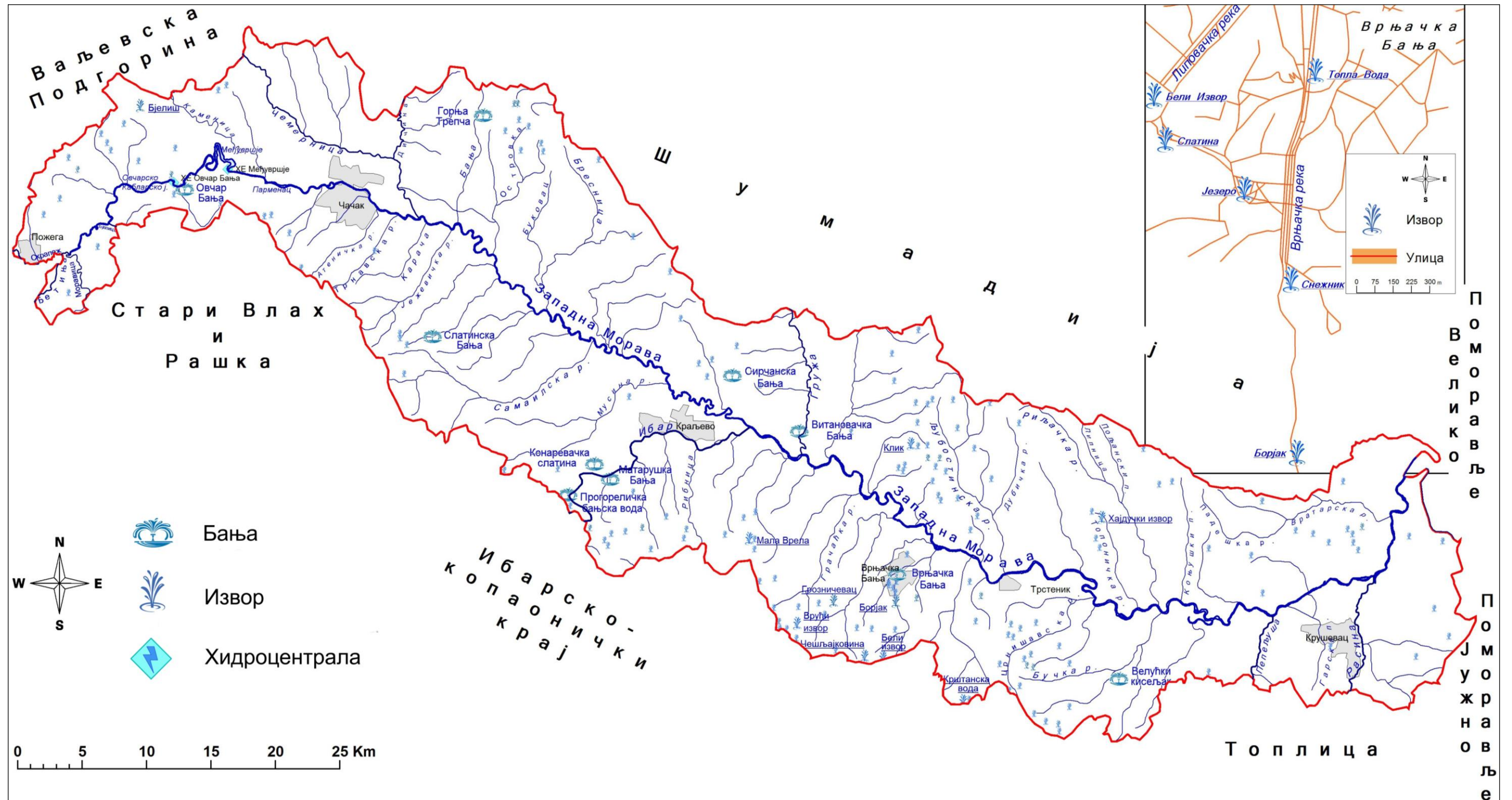
прилике проучаване регије, па се у зависности од тога могу издвојити два основна типа издани:

- збијени тип у алувијалном наносу Западне Мораве и њених притока и
- разбијени (пукотински) тип на планинском ободу котлина.

Збијени тип издани се јавља у теренима изграђеним од неогених седимената. Ове издани су првенствено заступљене у шљунковима и песковима речних алувиона Западне Мораве, доњих токова Ибра, Груже и Расине. Фреатска издан се храни инфилтрацијом атмосферских падавина, као и инфилтрацијом воде из вештачких језера и потока. Отицање је усмерено према Западној Морави (Јовановић и сар, 1997). Алувиони припадају добро пропусним срединама (Група аутора, 1976а, 106). Они представљају најзначајније водоносне зоне у регији, будући да су највећи резервоари подземних вода (Вујадиновић, 2006). Дубина издани у алувијалним равнинама износи свега неколико метара и у потпуној је спречи са водостајем поменутих река. Непосредно уз речни ток, ниво подземних вода прати кретање водостаја, а са удаљавањем од речног корита ова појава се јавља са закашњењем (Стевановић, 2005).

Водоносни слој у алувиону Западне Мораве је веома пропустан, што илуструје податак да је на профилу Врбе, која се налази на путу Краљево–Врњачка Бања, издашност бушеног бунара 4,5 l/s (Ковачевић, 2010). Ниво издани поред Западне Мораве и њених притока креће се од два до пет метара и ова вода се најчешће копаним бунарима и путем пумпи, експлоатише за наводњавање башта. Издани у неогеним седиментима присутни су на ободним деловима речних долина. У Крушевачкој котлини, за потребе резервног напајања града, бушени су бунари у неогену до 200 m дубине. Међутим, укупна издашност десет бунара је јако мала (20–30 l/s) и остварује се уз велике депресије (Просторни план града Крушевца, 2010). Алувион Ибра је по својим параметрима, веома сличан западноморавском. Дебљина шљунка код манастира Жиче износи шест до осам метара, а у атару Рибнице шест до десет метара. У атару насеља Конарево, на путу Краљево–Рашка, утврђена је оптимална издашност копаних бунара 19 l/s (Група аутора, 1976а).

Песковито–шљунковити седименти у којима се акумулира вода ове фреатске издани, достижу дебљину до 30 m. У погледу водоснабдевања, ови колектори су веома значајни за снабдевање водом становништва читавог Западног Поморавља. Међутим, у време екстремног водостаја издан избија на површину и забарује терен. Ова појава је честа у атарима насеља Грдица, Адрани, Сијаће Поље и Милочај, где је становништво често изложено поплавама. Просечно посматрано, подземне воде најнижи ниво имају непосредно након летњих суша, а максималан ниво достижу током пролећа (Стевановић, 2005). Ниво подземних вода на речним терасама, а у зависности од профила и педолошког састава, креће се од 4 до 12 m. На благим узвишењима, нпр. у Прељини и Заблаћу, дубина издани знатно варира, па се ниво издани креће од 6 до 12 m (Поповић, 1996). У насељима која су лоцирана на ободу котлина, где надморска висина прелази 300 m, ниво издани сеже и до 30 m, до које дубине се копају бунари.



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих
 Извор основе: Топографска карта 1:300.000, лист Крагујевац. Војногеографски институт, Београд, 1988.
 Овчарско-кабларска клисура, планинско-туристичка карта 1:14.000. Републички геодегетски завод, 2010.
 Мапа града Врњачка Бања (<http://vrnjackabanjars.com/kako-doci>)

Карта 10. Хидрографска мрежа Западног Поморавља

За разлику од збијеног типа издани, на планинском ободу Западног Поморавља, који је изграђен претежно од водонепропусних стена, доминирају пукотинске издани. Комплекс творевина терцијара Чачанско–краљевачке котлине одликује се доминантним учешћем непропустних стена у својој грађи. Старији делови басена састоје се од лапораца, конгломерата и пешчара, тј. стена са јаче израженим степеном дијагенезе. У вишим нивоима изражена је глиновито–лапоровита фација, са уделом пескова. Због тога се тај комплекс убраја у слабије пропустне средине, а чешће може бити и скроз без услова за формирање било какве артешке издани (Група аутора, 1976а). Геолошки састав обода котлина, у коме доминирају кредни флиш и неогене вулканске стене, такође нема услове за формирање издани, па су оне претежно слабе, спорадичне и локалног карактера. Извори који се јављају у подножју Гледићких планина су мале издашности, свега 0,1 l/s. Слична је ситуација и са изворима у неогеним вулканским стенама у подножју Котленика. Иако је реч о стенама са пукотинском порозношћу, у њима се изузетно ретко јављају пукотинске издани. Разбијена издан се среће једино на падинама Котленика, у бречи, али је издашност извора мала–0,05 l/s (Вујадиновић, 2006). Прихрањивање пукотинске издани се обавља инфилтрацијом атмосферских вода, у мањој мери површинских водотокова, али и подземним отицањем из других издани. Главна хидролошка улога палеозојских и мезозојских творевина од којих је грађен обод котлина, је да чине водонепропусну подину млађих седимената неогена и алувијалног наноса. У оквиру комплекса најстаријих стена палеозојских лискуновитих шкриљаца који изграђују масив Гоча и који важе као слабо пропусна тј. безводна средина, уочавају се и сочива и прослојци мермера (Ковачевић, 2010). У њима циркулишу велике количине минералне воде у ужој и широј зони Врњачке Бање, с обзиром да су велике моћности (10–12 m). По Милојевићу, прихрањивање издани се врши инфилтрацијом од падавина и површинских токова на теренима где мермери избијају на површину, при чему раседне структуре представљају правце кретања (Милојевић, 1974). Дуготрајна циркулација омогућава минерализовање и загревање воде, па се она у зони Врњачке Бање појављује као минерална, са повишеном температуром.

Значај подземних вода за регионални развој, лежи у томе што оне могу ублажити ефекат суше, уколико постоје добри услови за капиларно кретање воде. У зависности од дубине и карактера земљишта, капиларне воде понекад могу досезати и површину. На зонама алувијалних тераса, подземне воде су на нешто већој дубини. Међутим, земљиште, нарочито ако је у питању иловача или смоница, поседује добра капиларна својства, тако да су ове воде у сушном периоду године нешто доступније. Проблематика вода је комплексна и састоји се од три основне компоненте: проблем искоришћавања вода, проблем заштите вода и проблем заштите од вода (Стевановић, 2005). Квалитет подземних вода алувијалних изворишта, у великој мери је одређен квалитетом површинских вода. Подземне воде алувијалних равни најчешће су изложене перманентном загађивању путем загађених река, али и из других извора – септичке јаме, пољопривредна ђубрива, нафтни деривати итд. Високим подземним водама угрожена је читава долињска равна Западне Мораве, а најугроженији део регије од подземних вода и

поплава је простор око ушћа Ибра, Груже, Бјелице и Расине у Западну Мораву. Као најнижи део, он је угрожен подземним и површинским водама са виших терена (Вујадиновић, 2006). У узорцима фреатске воде из неких пијезометара у Овчарско–кабларском сектору Западне Мораве, установљено је присуство цинка, кадмијума, олова и минералних уља. Такође, у једном узорковању 1996. године, констатоване су повишене концентрације бакра, гвожђа, мангана и шестовалентног хрома (Јовановић и сар, 1997).

Извори се најчешће јављају на додиру стена различите старости, на контакту дна и обода котлина, као и на додиру долињских равни и долињских страна (Поповић, 1996). Извори слатке воде су места где истиче вода чија је циркулација испод топографске површине била краткоратна и због тога се није минерализовала (Ковачевић, 2010). Извори обичне воде се јављају на различитим надморским висинама, у различитим врстама стена и без икаквог правила појављивања. У погледу капацитета, су врло неуједначени, па има и оних са мањом издашношћу који у летњем периоду године пресушују. Једина заједничка особина већине извора слатке обичне воде, јесте да су мале издашности (Миљковић и Ковачевић, 2003а). Јачи и издашнији извори у брдско–планинском делу регије су каптирани и њихове воде се углавном користе за локално снабдевање насеља. Такви извори се налазе на Јелици, Овчару и Каблару, Гледићким планинама, Вујану и Гочу, где је изграђено стотине локалних сеоских водовода. На јужним падинама Гледићких планина познати су извори Клик и Пољане у Стублу (Вујадиновић, 2006). Два највећа извора на падинама Гоча су Белимарковац и Бели извор, који су каптирани и цевима доведени до Врњачке Бање где својом водом снабдевају водоводну мрежу овог насеља (Ковачевић, 2010).

Неки извори слатке воде су познати и по својим лековитим својствима. За изворе Грозничевац и Савина вода у Горњем Грачацу на падинама Гоча, сматра се да лече грозницу и главобољу. Лековитим се називају и извори у Вукушици (Водице и Савин извор), Рсавцима (Грозник), Липови (Црквиште), Отроцима (Савова стопа) итд. Краљевчани користе изворе у Каменици и у Сокољи на падинама Гоча, за које се сматра да имају повољан терапеутски утицај на бубрежне болести и болести уринарног тракта. Теренским истраживањима на југозападним падинама Гоча, евидентиран је извор здравља и пријатељства српског и руског народа, у долини реке Сокоље. Захваљујући мр Живку Славковићу, на извору Сокоља постављене су информативне табле о основним карактеристикама воде и терапеутском дејству на људски организам. Вода из овог извора је каптирана 1990. године, а извором здравља и пријатељства два народа, проглашена је 2005. године.

ТЕРМОМИНЕРАЛНИ ИЗВОРИ КАО ФАКТОР РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

За подземне воде Западног Поморавља, везана је и појава минералних вода. Различити минеоролошки састав стена, односи водопрпусних и водонепропусних творевина, постојање дубинских разлома и других геолошких предуслова, омогућили су постојање значајних акумулација минералних и термоминералних вода на простору Западног Поморавља (Група аутора, 1976). За своје кретање користе раседне пукотине, путем којих воде избијају на површину у виду минералних и термоминералних извора (Миљковић и Ковачевић, 2003). Појава термалних вода се везује за вулканску активност или поствулканске појаве, којих на простору Западног Поморавља има на више потеза. Ако се томе дода и разноврсна геолошка грађа и присуство свих генетских облика рељефа, закључак је да је ово регија изразито богата термоминералним изворима. Ови извори према термално–географској регионализацији Србије, припадају краљевачкој мезотермалној области, саставном делу Чачанско-краљевачке балнеотермалне регије. У туристичко–географском погледу сврставају се у Западноморавску бањску зону (Станковић и сар, 1991).

Неки од њих били су познати и у прошлости, док су неки откривени у новије време. По свом значају за регионални развој на првом месту је свакако Врњачка Бања, а затим следе Матарушка Бања, Горња Трепча, Велушки кисељак, Овчар Бања, Сирчанска бања, Витановачка бања, Слатинска бања, Прогореличка бањска вода и Конаревачка слатина. Највећи степен туристичке валоризације достигли су термоминерални извори Врњачке Бање, а донекле и Горње Трепче и Матарушке Бање. Као самостална туристичка вредност и фактор развоја бањског туризма Западног Поморавља, издваја се само Врњачка Бања. Матарушка Бања и Горња Трепча су и даље комплементарне туристичке вредности, које се туристима могу пласирати заједно са мотивима из непосредног окружења. Остали извори још увек нису уређени за потребе савременог туризма, нису познати на туристичком тржишту, а често ни становницима проучаване регије. Њих користи мали број посетилаца као „народне бање” иако сви, уз мала инвестициона улагања, имају услове да се претворе у туристичко–лечилишна места.

Најпознатије и најискоришћеније изворе минералне и термоминералне воде у Западном Поморављу су сконцентрисани у Врњачкој Бањи. Истраживања врњачких вода започела су још крајем XIX века, када је 1. јула 1868. године образовано „Основателно фондаторско друштво лековито–киселе вруће воде у Врњцима”. Убрзо након тога, изграђен је базен и почело је каптирање извора, па је 1868. године у Бањи регистровано 538 посетилаца (Lukić et al, 2014). Прве анализе воде урадио је барон Хердер 1835. године, када је по налогу кнеза Милоша обилазио Србију. Он врњачку воду описује као млаку и киселу, која се ретко среће у природи, упоредивши је том приликом са водом чувене бање Карлове Вари у Чешкој (Станковић, 2001).

Сви врњачки минерални и термоминерални извори се јављају на раседним линијама, стални су и доста издашни. Термални извори се налазе у долини Врњачке реке, у зони

раседа који се пружа правцем север–југ, док се хладни извори налазе на раседима правца северозапад–југоисток (Миљковић и Ковачевић, 2003). Према физичким особинама, воде Врњачке Бање су слабо жуте, једино је „Слатина” жута, а „Топла вода” безбојна. Према мутноћи воде, може се рећи да су оне углавном прозачне, осим „Слатине” и „Борјака” који су слабо мутни. Врњачке воде немају никакав мирис. Према степену минерализације, налазе се у распону од 1 до 5 g/l, па спадају у категорију слабо минерализованих вода. Врњачки минерални извори се разликују по температурама, па су „Снежник”, „Слатина” и „Борјак” хладне воде, „Језеро” и „Бели извор” су хипотермне, док је „Топла вода” хомеотермна. Хемијски састав вода врњачких извора је сличан, што указује на њихову међусобну повезаност. Према количини угљен–диоксида који се креће у распону од 0,5–1,4 g/l, врњачке воде спадају у категорију слабо киселих, изузев извора „Слатина” који има угљенокиселу воду средње концентрације. Због наведених физичко–хемијских својстава, извори Врњачке Бање су пријатних органолептичких особина, добро се подносе и погодни су за терапијску примену код болести унутрашњих органа (Ковачевић, 2010).

Термоминерални извор „Топла вода” је био познат још из периода Римљана, о чему сведочи налаз Римског извора из 1924. године. Тада је на дубини од 2,4 m откопана исклесана вертикална стена и базен, при чему је откривен римски новац (Lukić et al, 2014). После Другог светског рата, овај извор је прекривен бетонским плочама и склоњен од лица јавности.



Слика 9. Римски извор и Купатило у Врњачкој Бањи
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Његово поновно оживљавање извршено је 1989. године, када је над извором постављена пирамида по идејном решењу архитекте Михајла Митровића. У њеној непосредној близини је 1975. године саграђена модерна Бивета у комбинацији фасадне опеке, метала и стакла. Вода у Бивети је топла, натријум хидрокарбонатна, слабо минерализована. Према рН вредности је слабо кисела, а према температури хомеотермна.

Непосредно поред Римског извора и Бивете, на дубини од 2,4 m нађени су остаци првог познатог базена за купање који датира из периода од краја I века до друге половине IV века. На том месту је касније подигнуто Купатило са великим бројем када за различите терапеутске поступке (слика 9). Према одлуци Скупштине општине Врњачка Бања, прецизирано је да ће минералну воду, која представља најважнији природни ресурс бање и читаве ове регије, користити специјална болница „Меркур”. Уколико се појави вишак воде, њу по одлуци преузима фабрика воде и сокова „Вода Врњци” (Ковачевић, 2010).

Минерални извор „Снежник” се налази непосредно уз Врњачку реку и припада натријум–калцијум–магнезијум хидрокарбонатним, слабо минерализованим изворима. Према рН вредности, вода са овог извора је слабо кисела, а према температури је хладна, 14,2°C (Lukić et al, 2014). „Снежник” је самоизливањем првобитно давао између 0,1–0,3 l/s. Ова издашност је, каптажом са контакта филита и серпентина који се налази између 216–220 m дубине, повећана на 0,9 l/s. Стари павиљони, који су били саграђени над овим изворима, замењени су модерним зиданим објектом рађеним у комбинацији беле фасадне опеке, метала и стакла, који доминира околином.

Минерални извор „Слатина” је са географског аспекта лоциран са југозападне стране Чајкиног брда, у преседлини између долина Врњачке и Липовачке реке, која се назива Терапија (Миљковић и Ковачевић, 2003). Вода са извора „Слатина” је натријум–хидрокарбонатна, слабо минерализована и према температури воде хладна. Према рН вредности је слабо кисела, а издашност извора је 2 l/s (Lukić et al, 2014). Рекаптирање овог извора је извршено 1984. године, па минерална вода истиче на три чесме, које се налазе у новоподигнутој бивети.

Минерални извор „Језеро” је откривен 1978. године, а налази између извора Снежник и Слатина, поред малог језера по чему је и добио назив. Термоминерална вода је натријум хидрокарбонатна, слабо кисела, температуре је до 25°C. Она је истог основног типа као и остале врњачке воде, али специфичне минерализације (Lukić et al, 2014). Вода са минералног извора „Језеро” се једно време користила на чесми у дрвеном застакљеном павиљону, а онда је 1989. године подигнута нова, модерна бивета (Миљковић и Ковачевић, 2003).

Минерални извор „Бели извор” се налази у зони горњег тока Липовачке реке у дворишту Холдинг ЈКП „Бели извор”. Од минералног извора „Слатина” удаљен је око 150 m, а од извора „Језеро” око 350 m. „Бели извор” садржи повишен садржај угљен–диоксида у води, па припада натријум–калцијум хидрокарбонатним, слабо минерализованим, слабо киселим хипотермама (Ковачевић, 2010). По својим особинама, „Бели извор” је сличан

сваком од врњачких извора, али је по свом хемијском саставу ипак различити од њих. Вода са овог извора се може користити у балнеотерапеутске сврхе пијењем, нарочито код лечења болести гастроинтестиналног и хепатобилијарног тракта, болести метаболизма и болести бубрега и мокраћних путева. У народу се верује да ова вода лечи реуматичне и кожне болести, па су зато на „Белом извору” честе слике болесника, који се умивају, стављају водене облоге или потапају оболеле екстремитете у посуде са минералном водом (Lukić et al, 2014).

Минерална вода „Врњачко врело” се по свом хемијском и гасном саставу генетски разликује од осталих врњачких минералних вода. Температура јој је константна и износи 18,7°C, а издашност извора је 2,5 l/s (Lukić et al, 2014). Вода је бактериолошки стерилна, што указује на немешање са плићим водоносним слојевима. Негазирана вода „Врњачко врело” спада у категорију слабо минералних или олигоминералних вода. Мала минерализација, испод 200 mg/l, као и мали садржај хидрокарбоната, омогућавају свакодневно конзумирање без икаквих ограничења. Повољна концентрација магнезијума у овој води, погодује превенцији срчаних обољења (Ковачевић, 2010).

Флаширање минералне воде „Врњачко врело” је отпочело априла 2001. године, када је изграђена фабрика са савременом хемијском лабораторијом, у којој се свакодневно прати квалитет воде од извора до флаше. Ова вода има низак садржај натријума, хлорида и нитрата, а висок проценат магнезијума. Показала је благотворно дејство на варење, заштиту крвних судова и смањење реакција организма на изазиваче стреса. Како магнезијумске воде добијају све већи значај у превенцији многобројних болести, „Врњачко врело” се препоручује за свакодневну употребу. Сврстава у ретке воде високог квалитета, слична водама „Perie” или „Evian” које се флаширају у Европи. Вода „Врњачко врело” се флашира без икаквог технолошког третмана и физичке дезинфекције и то као природно негазирана и као газирана вода. Физичко–хемијске и микробиолошке анализе врше се у лабораторијама Завода за заштиту здравља „Др Милан Јовановић Батут” у Београду, Института за хигијену Завода за превентивну медицину Војно–медицинске академије и Регионалног Завода за заштиту здравља у Краљеву.

Минерални извор „Борјак” се налази у кориту Врњачке реке, дуж истог раседа у којем је 700 m узводније и извор „Снежник”. Вода са извора „Борјак” је натријум–калијум хидрокарбонатна, слабо минерализована, према рН вредности је слабо кисела, а према температури воде је хладна (Lukić et al, 2014). Одлуком Скупштине општине Врњачка Бања, фабрици за флаширање воде „Вода Врњци” је одобрено коришћење воде са бушотине „Борјак”, по основу улагања у истраживање и довођење извора у потребно стање за коришћење (Ковачевић, 2010).

Ово су најзначајнији извори минералне воде који су сконцентрисани у Врњачкој Бањи, али и на другим локалитетима у подгорини Гоча. Ови природни потенцијали више од једног века чине основу развоја туризма Западног Поморавља, јер се користе у здравствено–лечилишне и рекреативне сврхе. Имајући у виду туристички промет у Врњачкој Бањи на почетку XXI века, може се рећи да је материјална база за развој

туризма на задовољавајућем нивоу. Међутим, уколико би узели у поређење Врњачку Бању са себи сличним туристичким местима у Европи, констатација би била да материјалну базу треба употпунити и по квантитету и по квалитету, с обзиром на природне и антропогене потенцијале са којима располаже сам туристички центар и његова шира околина.

Смештајни капацитети су представљени са преко 30 хотела, који располажу са преко 5.000 лежаја и још око 10.000 лежаја у приватним кућама и вилама. Главни носилац туристичке понуде Врњачке Бање је ХТП „Фонтана” којој припада преко 60% хотелских смештајних капацитета. Предузеће је приватизовано 2005. године и у свом саставу има савремене хотеле „Звезда”, „Фонтана”, „Парк”, „Бели извор”, вила „Сан” са укупним капацитетом од 1.100 лежаја, као и неколико кафеа и ресторана у центру Врњачке Бање. ХТП „Фонтана” својим услугама задовољава и најистанчаније жеље посетилаца, јер наведени хотели који су у њеном саставу садрже затворене базене, сауне, куглане, теретане, сале за билијар и стони тенис. Од нарочитог је значаја конгресни центар у оквиру хотела „Звезда” са пет дворана и укупно 1.200 места, са најсавременијом аудио и видео опремом и пратећим просторијама. Ово пружа идеалне услове за организовање разних врсте семинара, саветовања, конгреса и других скупова, што је свакако значајан аспект регионалног развоја Западног Поморавља.

Хотели у Врњачкој Бањи углавном имају три и четири звездице, а њихов основни проблем је што се у њих последњих десетак година мало инвестирало. Један од праваца развоја туризма треба да буде увођење новина у раду, уз перманентну едукацију особља (односно према туристима, познавање више страних језика, посета домаћим и иностраним сајмовима туризма). Приликом теренских истраживања пред крај 2014. године, уочено је да се бањски хотели све више осавремењавају, будући да је у већини њих уведен „on line” систем резервације места, обезбеђени допунски садржаји са wellness и спа услугама, који се спроводе под стручним надзором лекара, физиотерапеута и масера. Један такав Wellness центар „Фонс Романус” интегрални је део хотела „Меркур” и представља модеран објекат површине 600 m². У оквиру Wellness центра од 2006. године постоји и Аква парк „Water fall”, кроз који годишње прође преко 25.000 посетилаца. Улагање у Wellness се показало као добра стратегија, јер је он компаративни изузетно стручно и добро осмишљени медицински део понуде Врњачке Бање (Стратегија одрживог развоја општине Врњачка Бања 2013-2023, 2015).

Од осталих смештајних капацитета, треба поменути хотел „Александар” са четири звездице и 50 лежаја, који представља добар пример рестаурације и искоришћености старих бањских вила. Поред хотела, смештајне капацитете Врњачке Бање чини још око 300 луксузно опремљених апартмана и неколико резиденција, које могу да задовоље жеље и најзахтевнијих посетилаца. Ову већ годинама уназад најпосећенију бању у Србији, годишње посети преко 100.000 гостију, који остваре преко 500.000 ноћења.

Оно што је најважнији правац регионалног развоја Врњачке Бање је заштита и очувања изворишта термоминералне воде. Процесом приватизације, бањски извори су

припали већим делом предузећу „Меркур”, а мањим делом фабрици „Вода Врњци”. Са развојем науке и технологије, могућности искоришћавања извора минералне и термоминералне воде се увећавају (Lukić et al, 2014). Савремена истраживања указују да постоје добре предиспозиције за откривање и експлоатацију нових извора и нових количина минералних вода. Пројектом дубоких бушења зона Топлог извора пружила би се могућност израде истражно–експлоатационог бунара, којим би се трајно обезбедиле довољне количине топле минералне воде за несметан рад и развој Специјалне болнице „Меркур” и фабрике за флаширање „Вода Врњци” (Ковачевић, 2010). Један од праваца регионалног развоја јесте да се термална енергија врњачких вода усмери ка пољопривреди, за загревање стаклених башта у сеоским насељима на падинама Гоча, који би снабдевали храном хотеле у туристичком центру. Будући да се број гостију Врњачке Бање константно повећава и поприлично је равномерно распоређен на зимску и летњу половину године, то би производи стаклених башта лако нашли тржиште, али и пружили могућност запошљавања локалног становништва. На тај начин би се цео процес добијања готових производа обављао у оквиру руралног дела регије, што је и један од најважнијих праваца регионалног развоја Западног Поморавља.

Нове бушотине у Врњачкој Бањи и њеној околини су неминовне, али се том приликом мора водити рачуна да садашња изворишта, како по квалитету тако и по квантитету воде, не смеју бити угрожена. Такође, посебна пажња у даљем развоју мора бити посвећена заштити минералних вода од изградње нових објеката око изворишта, заштити квалитета воде Врњачке и Липовачке реке и регулисању отпадних и атмосферских вода. Будући регионални развој Врњачке Бање, као главног носиоца туризма Западног Поморавља, мора бити подређен очувању оног што је довело до блиставог развитка и успона овог насеља, а то је очување квантитета и квалитета минералних вода.

Матарушка Бања на балнеолошкој мапи Србије заузима посебно место, не само по квалитету и лековитости термоминералних вода, већ и по свом географском положају. Налази се на преласку из Западног Поморавља у Доњеибарско–копаонички крај, на 10 km удаљености од Краљева и 700 m од Ибарске магистрале са којом је повезана локалним путем и висећим пешачким мостом преко Ибра (Илић, 1982). Бања је окружена значајним културно–историјским споменицима што јој даје посебан туристички значај, с обзиром да се са њима може комплементарно представити туристима.

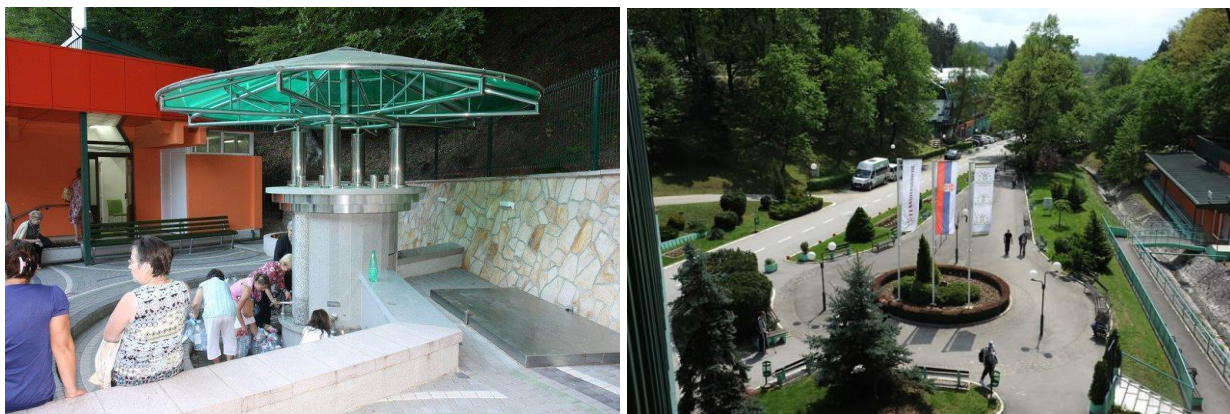
Матарушка Бања је једна од најмлађих у Србији и њен постанак се везује за једну поплаву Ибра из 1898. године (Станковић и сар, 1991). Том приликом је у јамама које је река ископала, откривена лековита, топла сумпоровита вода. По хемијском саставу, вода Матарушке Бање слична је води Врњачке Бање, али од ње садржи знатно већу количину сумпора. Због тако високе концентрације сумпора (25 mg H₂S у литру воде), вода Матарушке Бање се не користи за пиће (Милановић, 1973). Међутим, то својство јој даје посебан квалитет у балнеолошком смислу, с обзиром да има најјачу сумпоровиту воду од свих бања у Србији (Поповић, 2008). Радиоактивност воде је веома блага, а по основној

хемијској реакцији минерална вода Матарушке Бање је неутрална. Минерализација ове воде износи 1,4 g/l (Вујановић, Теофиловић, 1983). Лековите компоненте поред сумпора, су још и калијум, литијум, рубидијум, цезијум, стронцијум, баријум, фосфор и флуор. Индикуване болести за лечење у Матарушкој Бањи су ишијас, реуматизам, преломи костију, болести крвних судова, парезе и парализе периферних живаца, као и гинеколошка обољења и разне врсте стерилитета (Јовашевић, 2003).

Термоминерална вода се користи за купање и орошавање, а носилац лечења је Специјална болница за рехабилитацију „Агенс” (1974–2007. године је била у саставу ДП Природно лечилиште и одмаралиште „Матарушка и Богутовачка Бања” и звала се Завод за рехабилитацију и физикалну терапију). Болница располаже са 230 лежаја, медицинском опремом за превенцију, лечење и рехабилитацију реуматских, гинеколошких, неуролошких и посттрауматских стања, коју обавља високо стручни кадар ове установе (Попадић и сар., 2015). Од смештајних капацитета у бањи постоји хотел „Термал”, који је отворен 1974. године, а 2003. године му је дозидан шести спрат. Хотел располаже са 121 собом и 250 лежаја, ресторанома, затвореним базеном и три конгресне сале (www.mbbanje.com). Међутим, како је хотел „Термал” још увек у саставу у саставу ДП Природно лечилиште и одмаралиште „Матарушка и Богутовачка Бања”, теренским истраживањима 2015. године је констатовано да је хотел запуштен и у лошем је стању. Добре услове за припрему спортиста у Матарушкој Бању од 2008. године пружа модеран спортски центар „Оканик”, са 78 лежаја у вилама, базеном и отвореним и затвореним спортским теренима (www.sokanik.com). Питање туристичког развоја ове краљевачке бање додатно је отежано неизвршеном приватизацијом Природног лечилишта и одмаралишта „Матарушка и Богутовачка Бања”, с обзиром да је то предузеће кључни носилац развоја. Од 2006–2010. године било је 12 неуспелих или отказаних аукција. Оно што је забележено приликом теренских истраживања је чињеница да је број гостију мали и да су то углавном болесници који се овде опорављају о трошку Републичког здравственог и пензионог осигурања. Маргиналан је број домаћих, а нарочито страних гостију, који у Матарушку Бању долазе ради рекреације, јер не поседује смештајне капацитете по мери савремених туриста. Овакво стање резултат је односа према природним потенцијалима, и оно у потпуности оправдава полазну хипотезу да се њихово нерационално искоришћавање јавља као неповољан фактор привредног развоја регије. Да би се термоминералне воде могле користити за лечење, одмор и рекреацију, неопходна је промена пословног размишљања оних који се баве туризмом у Матарушкој Бањи. Она подразумева померање фокуса пословног размишљања са туристичких производа на кориснике туристичких услуга. Познавање објективних потреба и жеља садашњих и потенцијалних туриста указало би на правце у којем туризам треба да се развија (Николић и сар., 2012). Тако би се избегло развијање оних сегмената туристичке понуде који су препознатљиви (какве су нпр. здравствене услуге у Специјалној болници за рехабилитацију „Агенс”), а развијали би се они производи за које постоје услови, али и интересовање потенцијалних потрошача. У будућем планирању развоја, бањски туризам је могуће афирмисати у

смислу комплементарног развоја се планинским (Гоч, Столови) и културним туризмом у околним манастирима.

Горња Трепча се налази на северном ободу Чачанске котлине, на 460 m н.в. Уоквирена је планинама Буковик и Вујан са североисточне стране, а у народу је називају „ваздушном бањом”. Бања је смештена на троуглу између градова Чачак, Краљево и Горњи Милановац (Павловић, 2007). Саобраћајни положај је веома повољан, с обзиром да је од Ибарске магистрале удаљена свега осам километара. Бања се налази на тектонском проширењу магматских стена, које су значајан потенцијал геотермалне енергије (Костић и Поповић, 1983). Према археолошким налазима, Горња Трепча је, као култно место, била активна још у средњем веку. На истицању главне терме подигнута је мала црква, као метох манастира Вујан. Лековиту воду су користили монаси, а после 1690. године са сеобом српског народа, бања је опустела (Поповић, 1996). Године 1890. саграђено је прво купатило и та година се сматра званичним почетком развоја бањског туризма у Горњој Трепчи. Бања има три извора лековите воде, укупног капацитета 20,8 l/s и сви су истог порекла и сличног хемијског састава. Физичко–хемијска анализа воде доказала је садржај ретких макро и микроелемента, уз највеће присуство магнезијума и калцијума (Нововић, 2009).



Слика 10. Извор лековите воде и панорама Атомске бање Горња Трепча
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Велика компаративна предност у односу на остале термоминералне воде у Србији и шире, заснива се на присуству радиоактивних елемената литијума, рубидијума, стронцијума, урана, титана и цезијума, због којих носи епитет „Атомска бања”. Оно што је веома битно јесте да однос поменутих елемената у термоминералној води, врло повољно делује на људско здравље, с обзиром да им је радиоактивност мала. Висок садржај цезијума (0,52 mg/l), представља основну карактеристику лековитости бање Горња Трепча. Вода се у терапији користи испијањем и купањем, а осим воде лековито је блато (пелоид) које се облаже на оболела места (Павловић, 2007).

Медицинске индикације за Горњу Трепчу обухватају комплетан дијапазон реуматоидних болести, неуропсихијстријске болести (мултипла склероза, стање после можданог удара), болести гастроинтестиналног тракта (запаљења желуца и

дванаестопалачног црева), као и обољења периферних крвних судова (Поповић, 1996). Лечење се обавља у бањском стационару „Горња Трепча”, који је комплетно реновиран 2012. године (слика 10). Стационар располаже са 102 лежаја и комплетном физикалном опремом за спровођење рехабилитације, уз сталан надзор стручног медицинског особља. Материјалну базу Горње Тречке чине још хотел „Вујан” (122 лежаја, хидро–блок са кадама и салама за разне врсте терапија), бунгалови (45 лежаја у мини апартманима са минералном водом, који су физички одвојени од болничког комплекса бање), као и приватни апартмански смештај. Оно што се закључило приликом теренске посете Горњој Тречки, јесте податак да је број лежајева у њој константно незадовољавајући, јер је потражња за овим лечилиштем из године у годину све већа. То се нарочито односи на период после 2008. године, када је бања приватизована, па је интересовање за њу значајно порасло. Нарочито радује податак да је број страних гостију упетостручен у односу на период пре приватизације. Међутим, он је и даље мали, па треба радити на његовом повећању путем промоције бање на међународним сајмовима туризма. Један од праваца развоја Горње Тречке треба да буде њена афирмација у смислу комплементарног развоја са планинским и културно–туристичким вредностима из непосредног окружења. То би повећало потрошњу, обогатило и продужило боравак у бањи Горња Трепча, која је 2011–2014. године носилац награде за врхунски квалитет здравствених услуга и лечења реуматских и неуролошких болести.

Овчар Бања је смештена у Овчарско–кабларској клисури Западне Мораве, на 18 km удаљености од Чачка. Развила се између природног тока реке и испусног канала из ХЕ „Овчар Бања”, на 278 m н.в. Има изузетно повољан саобраћајни положај, будући да се налази на западноморавској магистралу. Овчар бања има дугу традицију природног лечилишта, па су је користили још у праисторији, током средњег века и у турском периоду. После ослобођења од Турака, топле изворе ове бање користили су монаси из Овчарско–кабларских манастира, а нарочито из Благовештења, по коме је бања једно време и носила назив Благовештењска бања (Станковић, 2002). Први сачувани запис о Овчар Бањи потиче од турског путописца Евлије Челебије, који занесен лепотом овог краја пише: „Ту има седам манастира и неколико дућана, тако да личи на велику касабу. Близу овог насеља налазе се купке села Бање. Још у доба хришћанских краљева, на овој лековитој води подигнуте су величанствене куполе, базени, хладњаци и свлачионице. Ту се одржавају панађури и тргује се. То је дивно излетиште и место за уживање. Како је вода јако топла, то јој се за купке додаје хладна вода...” (Радуловић, 1997, 64). Прва испитивања хемијског састава Овчар Бање извршио је Марко Леко 1985. године. Утврдио је да у води има хлора и сулфата, па је сврстао у индиферентне терме, са карактером слабих земно–алкалних вода. По његовим истраживањима, температура воде је 45,6°C. Испитивања која су уследила после М. Лека, показала су да Овчар Бања спада у групу индиферентних сумпоровито–јодних хомеотерми, са температуром воде 35–37,5°C (Јовановић и сар, 1997). Од радиоактивних елемената, вода садржи радијум, уран и радон у незнатним количинама, али је занимљиво присуство цезијума. Такође је у води карактеристично и

присуство калцијума, што се доводи у везу са кречњачким саставом Каблара, који је у непосредном окружењу бање (Нововић, 2009). Минерална вода Овчар Бање је показала позитивне ефекте у лечењу реуматичних обољења, појединих кожных и нервних болести, као и опоравка након лома костију и повреда мишићног ткива. Бања има купатило са хомеотермалном водом, које је у надлежности одељења физијатрије здравственог центра из Чачка (Поповић, 1996). Истраживањима на терену дошло се до податка да ово купатило већ годинама уназад није у функцији. Поплавни талас Западне Мораве у мају 2014. године, у значајној мери је уништио купатило, па би за његово поновно функционисање била неопходна рестаурација.

По својим термоминералним својствима, бања у Овчарско–кабларској клисури припада групи вулканских вода шумадијског типа, чији су представници Врњачка и Матарушка Бања. Овај тип је нарочито карактеристичан за ободни део Чачанско–краљевачког тецијарног рова, па су термоминерални извори овде и најбројнији у Западном Поморављу. Оно што је карактеристично за све шумадијске термоминералне воде, а самим тим и воде из Овчар Бање, јесте „да су практично вечите, тј. нема опасности да се током времена исцрпе” (Теофиловић и сар, 1972). Из тог разлога, са доста основа се очекује да ће се у даљем регионалном развоју посветити више пажње овом природном потенцијалу.

Код Овчар Бање се број туриста креће неуједначено по годинама, али је он константно незадовољавајући. Стање се може брзо променити уколико се приступи адекватнијем искоришћавању овог природног ресурса. У том правцу, потребно је посветити више пажње развоју транзитног туризма, јер непосредно поред лечилишта, пролази магистрални пут и пруга са добрим везама са осталим деловима земље (Радуловић, 1997). Међутим, ове комуникације представљају и велики проблем за Овчар Бању, јер пресецају само насеље. Општинске власти би у том погледу требале да предузму одређене мере, како би се ово туристичко насеље заштитило од буке и вибрација проузрокованих близином саобраћајница. У том смислу, неки од праваца регионалног развоја могли би да буду одређивање зоне насеља и зоне одмора и рекреације, изградња надвожњака и електрифицирање пруге, која би представљала оптимално решење.

Захваљујући разноврсним природним и антропогеним потенцијалима, у Овчар Бањи постоје идеални услови за развој излетничког, наутичког, планинског, културно–рекреативног, дечијег и омладинског туризма. Податак који је добијен од хотелијера приликом теренске посете Овчар Бањи је охрабрујући, јер по њиховим речима постоји константно интересовање, како домаћих, тако и страних гостију за боравак и лечење. Оно што је уочено је недостатак нових и савременијих смештајних капацитета, јер оно чиме бања тренутно располаже јесу Планинарски дом, Wellness centar „Каблар” и одмаралиште „Сунце”. Такође, постоји и неколико приватних вила, па један од праваца развоја туризма у Овчар Бањи свакако треба да буде и проширивање броја лежаја у приватном власништву, јер је број истих на терену незадовољавајући.

Оно што је у колизионим односима са развојем туризма у Овчар Бањи, јесу

проблеми заштите животне средине. Ово насеље не располаже ни са једном депонијом, а отпад се једном недељно одвози од стране комуналног предузећа у Чачак. Такође, велики проблем представљају и контејнери у самом насељу, јер је њихов број непропорцијалан стварним захтевима. Примера ради, еколошки камп и базен који имају у летњој сезони велики број посетилаца, имају заједнички контејнер лоциран у непосредној близини Западне Мораве. Викенд насеља су неплански раштркана по падинама Овчара, па самим својим изгледом нарушавају природни склад. Због удаљености од Овчар Бање, привремени становници викенд насеља су приморани да стварују сопствене депоније, чије би решење требало да буде од прворазредног значаја за регионални развој. Уопште узевши, треба да се постигне баланс између привредног развоја целе регије и заштите и унапређења животне средине, а све у циљу будуће афирмације Овчар Бање као атрактивног туристичко–рекреативног центра Западног Поморавља.

Дуж локалних раседа, као што је случај у селу Велућу код Трстеника, регистровани су минерални извори киселе воде. Главни артешки извор је високо изнад алувијалне равни Пасјачке реке, десне притоке Западне Мораве, а други такав је у центру села Тоболац. Фабрика за флаширање воде и бушотински извори се налазе у атару села Тоболац. Међутим, како је село Велуће познатије због средњовековног манастира, то је овај кисељак познатији под називом Велућки кисељак. Минерална вода је без боје и мириса, благо киселог укуса (због садржаја CO_2), рН вредности 6,7–7 и укупне минерализације 1,7 g/l. Температура воде је 10°C. Експлоатише се са два извора, тј. две бушотине, чија је издашност 35 l/s и 6 l/s. Лековите компоненте микроелемената су: калијум, манган, флуор и фосфор, као и благо повећани садржаји литијума, цезијума, баријума, јода, бакра и кобалта. На основу хемијског састава може се утврдити да вода спада у „лаке” минералне воде са широком применом у свакодневном животу (Костић, 1986). Висок садржај магнезијума (338 mg/l) у облику магнезијум–хидрокарбоната, лако растворљивог у води, омогућава лаку и брзу ресорпцију овог минерала и даје овој води изузетан квалитет. Ова вода повољно делује на организам у случају повишеног крвног притиска, поремећаја срчаног ритма, инфаркта, свих обољења нервног система праћених повећаном раздражљивошћу. Вода се може користити и као допунско средство лечења код шећерне болести, што је изузетна одлика међу минералним водама. Флаширање воде је почело 1984. године, када је изграђена и пуштена у рад фабрика „Мивела” у Тоболцу (Милосављевић, 2013).

На крајњем југоисточном ободу Котленичког вулканогеног масива, а атару насеља Витановац, регистрована је појава Витановачке минералне воде. Овај извор минералне воде везује се за раседе вулканских стена Котленика и неогених седимената Гружанске котлине. Извор се налази између насипа железничке пруге и друмске саобраћајнице Крагујевац–Краљево, на 180 m н.в (Вујадиновић, 2006). Вода се јавља у оквиру пукотинског типа издани, а излива се из хидрогеолошког колектора насталог у стенској маси дацита. Извор благо сумпоровите воде, појавио се 1971. године, из зида пропуста железничког насипа. Издашност извора је 0,6 l/s, што га сврстава у мање изворе средње

издашности (Костић, 1972). По температури воде (19–24°C), Витановачка вода припада млаким термама, а рН вредност од 7,8 сврстава је у групу слабо алкалних минералних вода. Укупна минерализација воде износи 1,15 g/l, што одражава услове средине из које истиче – геолошки услови и литолошки састав Котленика. По свом хемијском саставу, Витановачка бања спада у сумпоровите, хидрокарбонатне, хлоридне и натријумске воде (Поповић, 2008). Њен значај је у томе што осим макроелемената (Ca, Mg, Fe, Al), садржи и микроелементе Mn, Cu, Sr, Cr, Ba, Li и Cs. Појава литијума, цезијума, стронција и баријума, везује се за терцијарни вулканизам Котленика (Костић, 1972). Истраживање у зони појављивања термоминералне воде извршено је 1975. године, при чему је бушено до дубине од 251 m. Након тога су уследили истражни радови на још једној бушотини, али је због финансијских потешкоћа прекинуто истраживање на 105 m дубине (Вујадиновић, 2006). На основу археолошких остатака, верује се да је Витановачка минерална вода коришћена још у периоду средњег века. Међутим, ни до данашњих дана ништа није урађено по питању коришћења ове сезонске „народне бање”. Посетиоци, углавном болесници, овде се лече купањем, облагањем пелоидом и испијањем воде, која ни у другој деценији XXI века није балнеолошки испитана (Павловић и Шабић, 2006). Лечење је неорганизовано, а само на основу искустава корисника Витановачке воде, може да се закључи да успешно лечи кожна, стомачна, психосоматска и реуматоидна обољења (Костић, 1972).

Слатинска бања се налази на јужном ободу Чачанске котлине, на падинама планине Јелице. Ово природно лечилиште, познато по тзв. „плавој води”, лоцирано је у атару села Слатина, које се налази поред старог регионалног пута Чачак–Краљево. Подаци из литературе говоре да су извори коришћени још у средњем веку, али све до 1922. године није било никаквих бањских објеката и експлоатације воде (Нововић, 2009). Слатинска бања је сумпоровита и има карактер слабо алкалних салинитетних вода. Лековите компоненте су јој благо повећани садржај калијума, литијума, рубидијума, стронцијума, баријума и фосфора. Благо је радиоактивна (7,5 емана по литру), рН вредност је 7.5, док је температура воде према мерењима М. Лека 16,8°C (Поповић, 1996). Лечење водом Слатинске бање се врши умивањем, купањем и стављањем блатних облогама – пелоида. За пиће се вода не препоручује, јер није довољно испитана (Марковић, 1980). Без обзира што ово место падинама Јелице, са лековитом водом и субпланинском климом, представља добар потенцијал за развој туризма Западног Поморавља, вредности Слатинске бање у XXI веку нису искоришћене на адекватан начин (Николић и сар., 2012).

Сирчанска бања се налази на ободу Краљевачке котлине, на падинама Котленика. Бања је у атару насеља Сирча, шест километара удаљена од Краљева, па самим тим има повољан саобраћајно–географски положај. Планински простор Котленика у коме је бања смештена, претежно је изграђен од андезита и вулканита, који су са западне стране заплављени неогеним седиментима (Поповић, 2008). Тектонска грађа терена се одликује разломним структурама, што је проузроковало појаву термалне воде на површини земље. Извор термоминералне воде Сирчанске бање је у директној корелацији са вулканском

активношћу Котленика, па се претпоставља да је лежиште формирано у некој од калдерских структура (Станковић, 1995).



Слика 11. „Лечилиште на отвореном” у Сирчанској бањи
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Хемијском анализом је утврђено да се ова вода налази на граници обичних и минералних вода, али се због повећаног присуства радијума може сматрати минералном. Издашност извора је мала, и износи 0,15 l/s (Попадић, 2006). По саставу је хидрокарбонатна, сулфатна, магнезијумска вода. Према гасном саставу је изразито азотна. Минерални пелоид се може сматрати богатијим од саме минералне воде. Главни извор минералне воде је провизорно каптиран и направљен је земљани базен. Теренска истраживања су потврдила да се локално становништво лечи водом Сирчанске бање купањем у кадама које су постављене по ливади (слика 11). Ову воду најчешће користе за лечење реуматских и кожних обољења (Павловић и Шабић, 2006).

Прогореличка бањска вода се налази у атару Прогорелице, које је гранично насеље између Западног Поморавља на северу и Доњеибарско–копаоничког краја на југу. Извор избија на десној обали Петровачког потока, у непосредној близини Ибарске магистрале, на 13 km удаљености од Краљева (Павловић и Шабић, 2006). Прогореличка бањска вода је у рејону укрштања јужне раседне зоне Западне Мораве и доњеибарске раседне зоне. Вода спада у ред сумпоровитих хладних вода. Приликом извирања меша се са фреатском водом и водом из Петревачког потока и тако долази до њене деминерализације (Костић и

Милановић, 1973). Прогореличка бања тренутно нема неки већи регионални значај, јер је искључиво користи локално становништво за лечење реуматичних и кожних обољења. То не значи да у будућности неко неће препознати квалитете ове бање и преуредити је у туристичко место, посебно ако се узме у обзир да поред лековите воде, има и изузетно повољан саобраћајни положај непосредно уз Ибарску магистралу.

Конаревачка слатина се налази девет километара јужно од Краљева, у истој раседној зони у којој је смештена и Матарушка Бања (Николић и сар., 2012). Овај извор се налази у атару насеља Конарево, на 400 m удаљености од Ибарске магистрале са којом је повезан. За њега се раније сматрало да представља обичну сеоску површинску бару, испуњену минералном водом. Међутим, бројна испитивања су доказала да је Конаревачка слатина пример термалног окна (Попадић, 2006). Теренским истраживањима је на котлинској равни евидентирана утолегица крушкастог облика, пречника око 10 m, која се јавља као усамљено „окно” из којег потиче термална вода. Конаревачка слатина спада у ред киселих флуоро–борних вода, са угљеном киселином и доста микро и макро елемената (Костић и Милановић, 1973). Термална вода никада не пресушује и на најдубљем месту никада не мрзне. Њено привидно стагнирање се заснива на механизму непрекидног подземног притоцања и отицања. Конаревачка слатина је у прошлости била добро позната као природна реткост и једна је од 15 наших минералних вода које је А. Хердер оценио на основу квалитативне хемијске анализе. Воду наводи у свом раду „Рударски пут по Србији 1835. године” (Станковић, 1995). Конаревачку минералну воду помињу и Линденмајер 1856. године, а касније и М. Леко, али нажалост ни до данашњег дана није дошло до њене значајније експлоатације (Павловић и Шабић, 2006). Захваљујућим својим благотворним својствима и повољном саобраћајном положају, Конаревачка слатина се уз помоћ локалне самоуправе града Краљева, може претворити у бањско место са здравствено–лечилишном функцијом.

Бање Западног Поморавља су перманентна развојна шанса здравствено–лечилишног и спортско–рекреативног туризма. Нажалост, само је мали број њих претворен у природна лечилишта и искоришћен у функцији регионалног развоја. За ону другу, бројнију категорију, дивљих, народних и неафирмисаних бања, остаје нада де ће неко у будућности препознати све повољности положаја и лековитих својстава ових извора, па их претворити у бањска места за превенцију, рехабилитацију и лечење разних болести. У комплементарности са околним планинама и воденим ресурсима, оне могу да постану значајна белнеоклиматска места. Са аспекта регионалног развоја значајан је и податак да се на појединим минералним изворима Западног Поморавља врши и флаширање воде, што потврђује полазну хипотезу о њиховом значају за развој регије. То је од велике важности, нарочито ако се има виду да у свету већ годинама влада оскудица здраве пијаће воде. Будући да термоминерални извори Западног Поморавља омогућавају различите врсте туризма, као што су здравствени, конгресни, излетнички, културни, спортски, манифестациони и туризам лица трећег доба, један од приоритетних праваца развоја треба да буде оспособљавање бања за целогодишње пословање. Већи степен искоришћавања

природних фактора, као што су лековита вода, пелоид, клима, могућност флаширања стоне воде и производња безалкохолних пића, допринели би да бањска места Западног Поморавља буду носилац његовог регионалног развоја.

Истраживања на терену показују да је основна препрека за развој туризма у бањама Западног Поморавља недостатак адекватне материјалне базе за прихват туриста. Повољни природни и антропогени потенцијали, нису довољни за развој туризма у Западном Поморављу. Сиромашна материјална база једна је од основних препрека бржем регионалном развоју проучаване регије. Мали је број смештајних капацитета и објеката ванпансионске употребе, али и број угоститељских објеката (мотела и ресторана). Такође, ни инфраструктура није баш на завидном нивоу, па је отуда број посетилаца у бањама константно незадовољавајући. Одговорни у туристичким предузећима која управљају бањама Западног Поморавља, треба да воде рачуна о чињеници да туристичка дестинација није усамљена на тржишту, већ се са конкурентима бори за ограничено време и новац потрошача (Попадић, 2010). Задовољавање туристичких потреба и захтева савремених туриста на квалитетнији и оригиналнији начин, а уз то и по приступачнијим ценама од конкурената, створило би бањама Западног Поморавља предност, као један од кључних сегмената тржишне успешности на домаћем и иностраном тржишту. Да би се бање у блиској будућности могле афирмисати као препознатљива туристичка места, неопходно је дефинисање следећих праваца регионалног развоја:

- Подршка локалних заједница кроз запошљавање локалног становништва у туристичким предузећима (агенцијама, хотелима), ангажовање на пружању услуга и пласману производа, што би омогућило стицање прихода и позитивно би утицало на стандард становништва проучаване регије.
- Специјализација понуде, где на основу природних потенцијала на првом месту треба да буде акценат на бањском туризму, уз јасно разграничење понуде за туристе којима су потребне здравствене услуге ради лечења, од понуде намењене онима који у бању долазе због одмора и рекреације.
- Унапређење постојећих и изградња нових смештајних капацитета ради задовољења специфичних потребе савремених туриста. Заједничко за већину бања Западног Поморавља, изузев Врњачке Бање, јесте недостатак опреме за тзв. „wellness”, „spa” и „relax” програме у постојећим смештајним капацитетима (Попадић, 2010). Они су намењени за релаксацију и рекреацију туриста, а подразумевају разне врсте масажа, третмане лепоте, пливање у базенима, уживање у саунама, вежбање у модерно опремљеним теретанама итд. Укључивање ових програма знатно би обогатило туристичку понуду, али и значајно повећало ванпансионску потрошњу.
- Набавка модерније опреме за терапеутске поступке лечења и обезбеђивање стручног медицинског кадра у бањама су активности које су неопходне за успешнији развој здравствено–лечилишног туризма. Опрема за медицинске поступке у већини бањских центара је застарела, а медицински кадар је недовољан за потребе већег броја туриста. Такође, неопходно је и стално стучно усавршавање

запослених у туризму бањских места, било да је реч о медицинском особљу, менаџерима, рецепционерима, конобарима, куварима и др. То би допринело подизању нивоа квалитета услуга и успешнијем руковођењу и пословању, што би позитивно утицало на афирмацију бања и њихов утицај на регионални развој Западног Поморавља. Потребно је побољшати и образовну структуру запослених у бањама, јер је примера ради, у Матарушкој Бањи од 146 запослених, само седморо високообразованих (Попадић, 2010).

- Унапређивање понуде пратећих садржаја нарочито у летњој сезони, где је у бањским парковима могуће одржавање књижевних вечери, биоскопских и позоришних представа на отвореном. Такви додатни садржаји, уз мала финансијска улагања, били би од великог значаја туристима, с обзиром да је културни и забавни живот у бањама веома оскудан. У недостатку тих активности, туристи или одлазе у околна места која имају такве садржаје (Краљево, Врњачка Бања, Чачак) или време проводе у собама, кафеима или шетњи бањским парковима.
- Туристичка промоција са циљем повећања броја туриста и економских ефеката од туризма у бањама. То се може постићи израдом новог, модернијег промотивног материјала, као што су флајери, брошуре и каталози који би били доступни потенцијалним туристима на специјализованим сајмовима туризма у земљи и иностранству. Посебну пажњу треба посветити промоцији бањских места Западног Поморавља путем интернета, јер савремени туристи овај медиј све чешће користе приликом планирања путовања. Туристима треба омогућити и резервацију смештаја путем интернета. У том смислу је неопходно да сајтови предузећа која се баве туризмом у бањама буду што атрактивнији, како би привукли пажњу потенцијалних туриста.
- Унапређење услова за комплементарни развој бањског са планинским, културно– манифестационим, излетничким и транзитним туризмом, с обзиром да је Западно Поморавље регија која располаже потенцијалима неопходним за развој поменутих видова туризма. Примера ради, специјализација понуде је могућа у смислу организовања рекреативне наставе за ученике основних школа, вишедневних конгреса и научних скупова у бањским местима, што би свакако допринело њиховом бољем регионалном развоју.

ПОВРШИНСКЕ ВОДЕ

Сви површински токови на територији проучаване регије припадају сливу Западне Мораве, која спада у наше веће националне реке. Површинску хидрографију Западног Поморавља чине бројни водени токови различите дужине и речног режима, као и три вештачке акумулације. Хидрографска мрежа је резултат повољних физичко–географских одлика територије, на чију развијеност утичу присуство вододржљивих стена, велика количина падавина и значајан проценат пошумљених површина.

Најзначајнији хидрографски природни потенцијал регије је река Западна Морава, са својом хидроенергетском, туристичком и риболовном функцијом. Претече Западне Мораве биле су отоке језера која су у олигоцену напуниле садашње Пожешку, Чачанску и Врњачку котлину. Даљим тектонским спуштањем басена, отоке су се дубље усецале и ту изградиле клисуре и сутеске. Почетком квартара када су језера отекла, формирао се данашњи јединствен ток Западне Мораве (Јовановић и сар, 1997). Ова хидрографска окосница Западног Поморавља, настаје у Таштипољу код села Пилатовића, у најнижем делу Пожешке котлине, на 302 m н.в, спајањем Голијске Моравице и Ћетиње (Милијашевић, 2010). У овом пољу се у Ћетињу са севера улива Скрапеж, па се на размаку од једног километра одатле, Ћетиња спаја са Голијском Моравицом, стварајући тако Западну Мораву (карта 10). Голијска Моравица, која Западној Морави притиче са југа, сматра се њеном најдужом саставницом и узима се као њен изворишни крак. Укупна дужина Западне Мораве са Голијском Моравицом износи 308 km (Ковачевић, 2010). Дужина Западне Мораве у границама проучаване регије износи 179,6 km (Топографска карта 1:300.000, 1988). Судаћи по правцу западноморавских саставница, река Ћетиња се сматра природним наставком Западне Мораве, јер јој притиче са западне стране (Гавриловић и Дукић, 2002).

Западна Морава спада у наше веће реке, са површином слива од 15.849 km² (Марковић, 1970). Пад речног корита од настанка реке (302 m) до ставе са Јужном Моравом (144 m) је 158 m. Њена ширина и дубина зависе од водостања, геолошке грађе корита, као и рељефа приобалног појаса. Ток реке кроз Овчарско–кабларску клисуру је знатно измењен изградњом двеју брана и формирањем језера. На уласку у клисуру, код пећине Кађенице, Морава је скоро потпуно умртвљена. Већи део воде се испумпава из језера и одводи до турбина које се налазе у унутрашњости Мечковог брда, а мањи део се испушта кроз брану и старим коритом тече до Овчар Бање. Искоришћена вода из језера се испушта кроз тунел на почетку насеља Овчар Бања, па се спаја са рукавцем Западне Мораве на изласку из вароши. Ни овде река не успева да тече нешто бржим интензитетом, јер је већ део вештачког језера, чији је крај одавде 11 km низводно (Јовановић и сар, 1997).

Ширина и дубина реке је различита и условљена је рељефом и геолошким саставом земљишта кроз које протиче (Дукић, 1952). Ширина Западне Мораве је пре формирања језера, била 150 m, дубина јој се кретала од 0,5–2,0 m, а у вировима и до шест метара. Ширина реке у Овчарско–кабларској клисури се на појединим потезима, нарочито у

њеном доњем делу, своди на ширину речног корита Западне Мораве (слика 12). Према Д. Дукићу (1952, 162), „ширина Западне Мораве пре формирања језера, на улазу у клисуру код Овчар Бање, била је 28 m, а дубина два метра”. У излазном делу клисуре, низводно од бране „Парменац”, развијени су дугачки ртови – укљештени меандри, у појасу широком два километра (Јовановић и сар, 1997). Идући низводно према Чачаку, ширина реке износи 150 m, а дубина јој достиже до 2 m (Дукић, 1952). Узводно од ушћа Ибра, дубина Западне Мораве се смањује, па је река толико плитка да се може прегазити на више места. Низводно од ушћа Ибра, газови на Морави су врло ретки и јављају се само при нижим водостајима (Гавриловић и Дукић, 2002).



Слика 12. Западна Морава код Међуврија
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

За утврђивање цикличности малих и великих вода на Западној Морави, у разматрање је узет тридесетогодишњи период посматрања водостаја и протицаја на мерним станицама у горњем (Пожега), средњем (Краљево) и доњем делу тока (Крушевац). Према класификацији речног режима коју је дао Илешич (1947), реке у сливу Западне Мораве углавном припадају умерено–континенталној варијанти плувио–нивалног режима (Милијашевић, 2010).

Западна Морава уноси у Велику Мораву просечно $124,0 \text{ m}^3/\text{s}$. По томе је трећи водоток у Средњој Србији (после Дрине и Велике Мораве), при чему у потпуности носи домицилне воде (Стевановић, 2005). У формирању максималних протицаја, главну улогу имају кише, отапање снежног покривача, испаравање, геолошка грађа терена кроз који река протиче и количина воде коју у Мораву уносе њене притоке. Наиме, средњи тридесетогодишњи протицај код Пожеге ($32,2 \text{ m}^3/\text{s}$) и код Краљево ($37,1 \text{ m}^3/\text{s}$) је прилично уједначен, а онда када Морава прими своју највећу притоку Ибар, протицај јој се према подацима са мерне станице код Крушевца, утростручава ($99,0 \text{ m}^3/\text{s}$). Неслагања у висини протицаја на посматраним профилима, произилазе из чињенице да је просечан протицај Западне Мораве подложен екстремним колебањима, што проузрокује велике и честе поплаве у њеном кориту (Димитријевић и сар, 2010).

Табела 12. Средњи месечни и годишњи протицаји (m^3/s) Западне Мораве за период 1980–2013. године

Профил	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Кратовска стена (Пожега)	32,0	43,0	64,0	57,0	40,0	31,0	20,0	12,0	12,0	17,0	25,0	32,0	32,2
Милочај мост (Краљево)	36,0	48,0	70,0	64,0	46,0	38,0	26,0	16,0	15,0	21,0	29,0	38,0	37,1
Јасика (Крушевац)	107,0	133,0	184,0	175,0	127,0	95,0	65,0	43,0	42,0	49,0	69,0	99,0	99,0

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Београд, 2014.

Из табеле 12 може се закључити да максимални протицаји на рекама у Западном Поморављу се јављају у пролеће, а минимални крајем лета и у првој половини јесени. Наиме, Западна Морава је на сва три профила у периоду 1983–2013. године, највеће протицаје имала током марта ($184,0 \text{ m}^3/\text{s}$), што се поклапа са периодом најинтензивнијег отапања снега на околним планинама (графикон 10). Протицаји се потом смањују и задржавају на сличим вредностима у априлу, док од маја идући ка летњим месецима, постепено опадају све до августа. Појава екстремно ниских септембарских водостаја ($12,0 \text{ m}^3/\text{s}$) се објашњава мањом количином падавина и повећаним испаравањем (Мајкић–Ковачевић, 2009). Ово испаравање воде не може драстично смањити њену висину у речном кориту на нашим географским ширинама, али ипак може имати удела у њеном смањивању. Оно што још доприноси минималним септембарским водостајима, јесте релативно висока температура ваздуха, због чега је испаравање тада још увек знатно (Урошев, 2007).

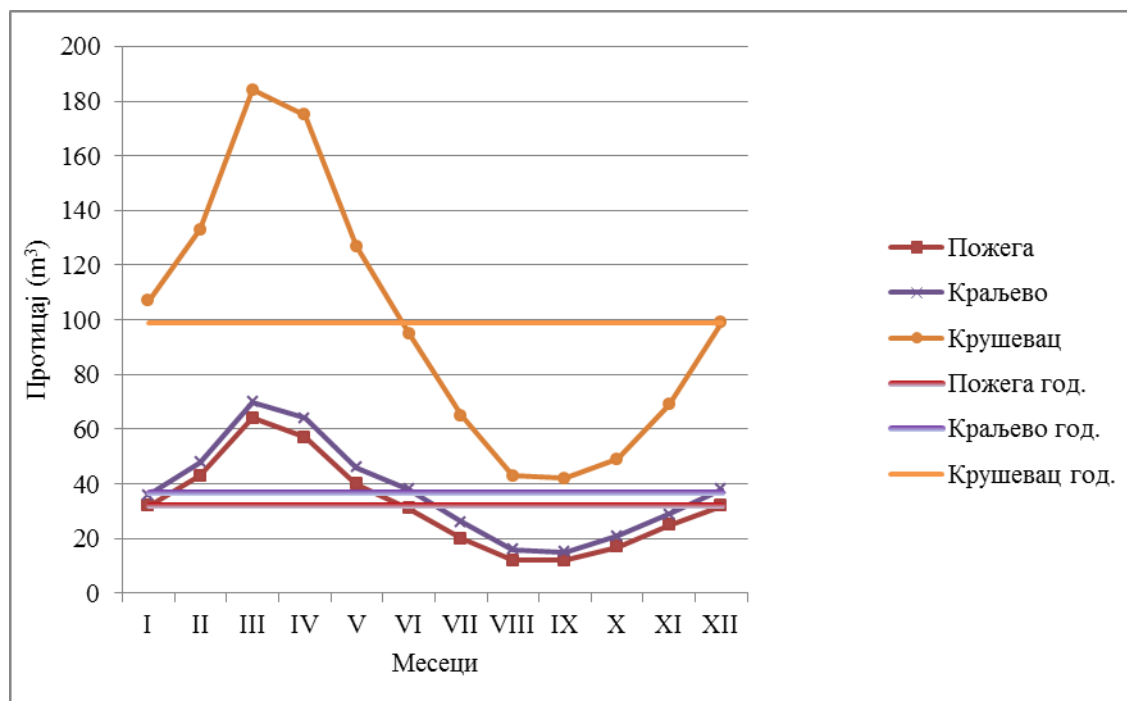
Из табеле 13 која следи евидентно је да су се осетнија повећања протицаја дешавају у децембру и у фебруару. Просечни годишњи протицаји су се у посматраном периоду кретали од $0,37 \text{ m}^3/\text{s}$ (2013) до $1.070,0 \text{ m}^3/\text{s}$ (1986). Ове супротности условиле су низак степен искоришћености вода, као значајног географског аспекта проучаване регије.

Табела 13. Максимални и минимални годишњи протицаји на Западној Морави за период 1980–2013. године

Профил	кота (m н.в.)	површина слива (km ²)	удаљеност од ушћа (km)	ПРОТИЦАЈ			
				мак. год	датум мак. год.	мин. год.	датум мин. год.
Кратовска стена (Пожега)	138,6	1.472	18,0	569,0	19.02.1986.	2,2	30.07.1985.
Милочај мост (Краљево)	194,3	4.658	103,9	661,0	19.06.1989.	0,4	10.08.2013.
Јасика (Крушевац)	294,4	3.077	177,6	1070,0	21.02.1986.	14,6	08.08.1998.

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Београд, 2014.

Вредности средњих месечних водостаја врло су сличне вредностима средњих месечних протицаја. Наиме, високи водостаји на Морави су од марта до маја, а ниски од августа до октобра (Савић, 1969). Средњи годишњи водостај на Западној Морави у периоду 1980–2013. године, на водомеру код Кратовске стени у Пожешкој котлини износио је 249,2 cm, код Милочајског моста у Краљевачкој котлини је 123,1 cm, док мерна станица Јасика у Крушевачкој котлини забележила негативан средњи годишњи водостај од –41,2 cm (табела 14).



Графикон 10. Средњи месечни и средњи годишњи протицаји Западне Мораве на хидролошким станицама код Пожеге, Краљева и Крушевца за период 1980–2013. године

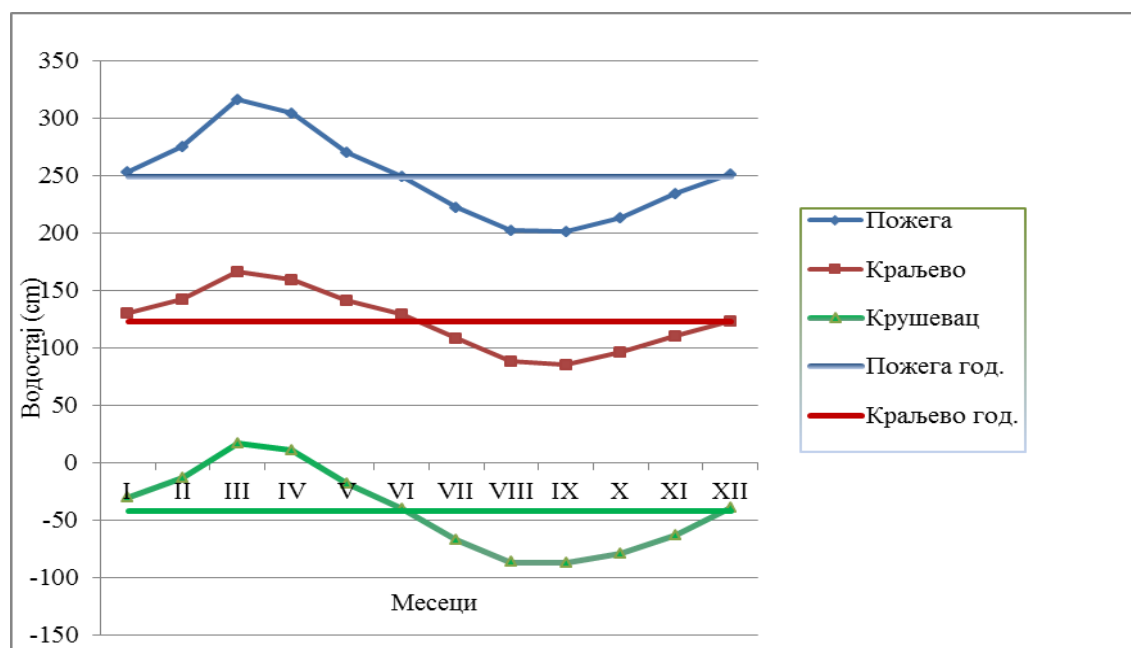
На овако низак водостај код Крушевца могле су утицати веће димензије профила речног корита у односу на постојеће код Краљева. Вода може подземно отицати, јер постоје природне предиспозиције за то, због дубинског разлома који се пружа долином Западне Мораве (Ковачевић, 2010).

Табела 14. Средњи месечни и годишњи водостаји (cm) Западне Мораве за период 1980–2013. године

Профил	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Кратовска стена (Пожега)	253,0	275,0	316,0	304,0	270,0	249,0	222,0	202,0	201,0	213,0	234,0	251,0	249,2
Милочај мост (Краљево)	130,0	142,0	166,0	159,0	141,0	129,0	108,0	88,0	85,0	96,0	110,0	123,0	123,1
Јасика (Крушевац)	-30,0	-13,0	17,0	11,0	-18,0	-40,0	-67,0	-86,0	-87,0	-79,0	-63,0	-39,0	-41,2

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Београд, 2014.

Најниже воде настају под утицајем секундарног минимума падавина крајем лета и високих температура ваздуха, што резултира смањењем притицања воде из изворишне области. Најниже вредности водостаја регистроване су у августу и септембру на све три водомерне станице Западне Мораве. Апсолутни минимум водостаја на станици Јасика (-152,0 cm), измерен је 7. августа 2000. године. Затим, под утицајем јесењих киша водостај полако почиње да расте, достижући високе вредности у децембру и јануару (графикон 11).



Графикон 11. Средњи месечни и средњи годишњи водостаји Западне Мораве на хидролошким станицама код Пожеге, Краљева и Крушевца за период 1980–2013. године

У посматраном периоду, апсолутни максимуми водостаја забележени су 19. фебруара 1986. године код Пожеге (773,0 cm), 19. јуна 1989. године код Краљева (496,0

cm) и 21. фебруара 1986. године (305,0 cm) код Крушевца (табела 15). У току мајских поплава 2014. године, Морава је код Јасике достигла ниво од невероватних 424,0 cm, којом приликом су нанете огромне штете насељеним местима и пољопривредним површинама.⁶ Највише воде се на Западној Морави јављају у марту (316,0 cm) и априлу (304,0 cm), као последица отапања снега у горњем делу слива и повећане количине падавина у пролећним месецима.

Табела 15. Максимални и минимални годишњи водостаји на Западној Морави за период 1980–2013. године

Профил	Кота (m н.в.)	Површина слива (km ²)	Удаљеност од ушћа (km)	Водостај			
				Мак. год	Датум мак. год.	Мин. год.	Датум мин. год.
Кратовска стена (Пожега)	138,6	1.472	18,0	773,0	19.02.1986.	148,0	18.09.2011.
Милочај мост (Краљево)	194,3	4.658	103,9	496,0	19.06.1989.	20,0	29.08.1993.
Јасика (Крушевац)	294,4	3.077	177,6	305,0	21.02.1986.	-152,0	07.08.2000.

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Београд, 2014.

Западноморавску воду вишенаменски користи и становништво, нарочито за наводњавање башта на речним обалама и терасама (Ковачевић, 2010). При средњем и високом водостају, а услед сталног засипања речног корита наносом, Западна Морава често плави приобални део. Услед малог пада, река носи ситан материјал, док се крупнији задржава у кориту и при ушћима њених већих притока. Нормалан проток воде отежава и растиње којим је обрасло корито реке, као и често меандрирање речног тока (Вујадиновић, 2006).

Табела 16. Средње месечне температуре воде Западне Мораве за период 1980–2013. година (y °C)

Профил	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Кратовска стена (Пожега)	2,7	3,0	5,1	8,9	13,0	16,0	18,0	18,0	15,0	11,0	7,0	4,1	10,2
Јасика (Крушевац)	2,9	3,2	6,3	11,0	16,0	20,0	22,0	22,0	18,0	13,0	7,4	4,0	11,9

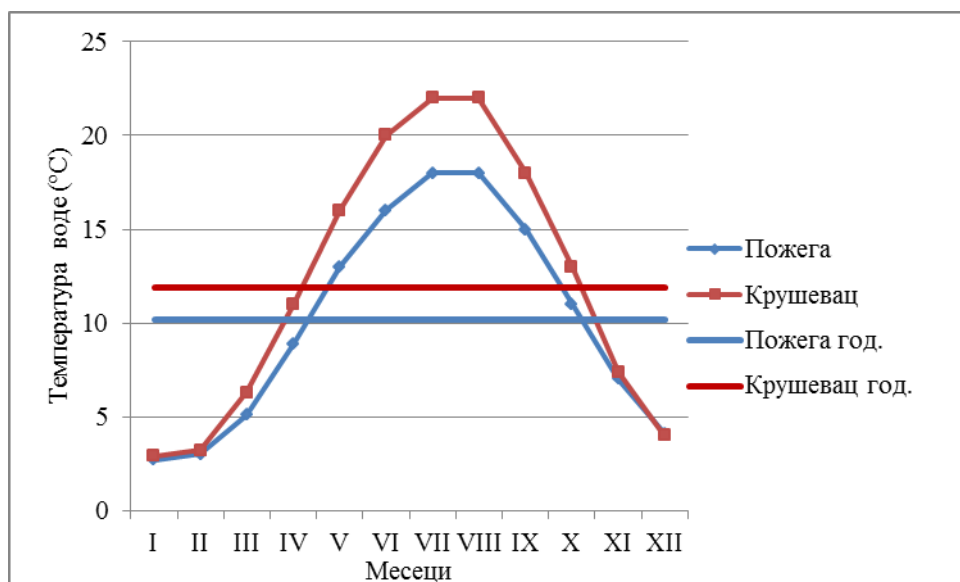
Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Београд, 2014.

Западна Морава се углавном храни снежницом и кишницом и спада у хладније речне токове. Средња годишња температура воде код Пожеге износи 10°C, а код Крушевца 11,9°C (табела 16). Обе температуре су веће од средње годишње температуре ваздуха. Кретања средњих месечних температура воде Западне Мораве на обе мерне

⁶ Интерна документација Градског штаба за ванредне ситуације Града Краљева, 2014. година

станице, међусобно су слична и иста са кретањем температуре ваздуха у истом временском периоду.

Најниже температуре воде Западне Мораве има јануар ($2,7^{\circ}\text{C}$), а највише јули и август (22°C). Највиша температура воде од $29,8^{\circ}\text{C}$ забележена је код мерна станице Јасика 7. јула 2000. године (графикон 12). За време хладних зима, температура воде се спушта до 0°C , што је забележено 6. јануара 1985. године код Кратовске стене и 22. децембра 2001. године код Јасике. Тада је уз обале реке, могућа појава леда.



Графикон 12. Средње месечне и средња годишња температура воде Западне Мораве код Пожеге и Крушеваца у периоду 1980–2013. године

Западна Морава поседује природни енергетски потенцијал од $766,6 \times 10^6$ kWh/год, док је њен укупни нереализовани хидрографски потенцијал 370 GWh/km годишње (Јовановић и сар, 1997). Он је само незнатно искоришћен у подручју Овчарско–кабларске клисуре, за производњу електричне енергије, изградњом хидроелектрана „Овчар Бања” и „Међувршје”.

Овчарско–кабларско језеро (ХЕ „Овчар Бања”) је настало преграђивањем Западне Мораве на $1,5$ km низводно од пећине Кађенице. Брана је изграђена на месту где се 1898. године део Дебеле горе обрушио у корито Западне Мораве, којом приликом се образовало урвинско језеро. Оно се простирало 16 km узводно, а вода је у неком каснијем периоду разорила брану и од ње су остали само огромни стенски блокови у речном кориту који се и сада виде. Овчарско језеро припада проточном типу језера, чији дневни ток одликују два максимума и два минимума, условљени пражњењем и пуњењем језера (Јовановић и сар, 1997). Акумулација ХЕ „Овчар Бања”, широка 70 m, пуштена је у погон 1954. године (Петковић, 1987). Средњи протицај код бране је $34,3$ m³/s, висина воде 20 m, инсталисана снага хидроелектране је 6 MW, са годишњом производњом $32,5 \times 10^6$ kWh (Јовановић и др, 1997, 25). Међутим, проблем који је карактеристичан за све три вештачке акумулације на

Западној Морави, везан је за интензивно развијен ерозивни процес на овом сектору речног тока. По Љ. Гавриловић и Д. Дукићу (2002, 86), за само три године рада, акумулација „Овчар Бања” изгубила је чак 50% од своје првобитне запремине. Хаварија бране, до које је дошло 1956. године, условила је додатно насилно испирање дела депонованог наноса, што је још више засуло ову акумулацију. Због тога је Овчарско језеро у великој мери изгубило свој првобитни значај, па је постало неподесно у енергетском смислу. Теренским истраживањима је потврђено да је у плану чишћење басена овог језера, што ће његову енергетску функцију подићи на знатно виши ниво од садашње. Са становишта значаја ове акумулације за регионални развој Западног Поморавља, свакако треба сагледати и његово туристичко активирање, са аспекта развоја риболовног туризма и могућностима разгледања околине пловидбом бродођица по језеру. Због муља, у језеро је могуће ући једино преко бродођица, па га је немогуће користити за развој купалишног туризма.

На излазном делу Западне Мораве из Овчарско–кабларске клисуре, на крају последњег укљештеног меандра, налази се друга вештачка акумулација – језеро Међувршје (слика 13). То је после Власинског језера, друго по реду послератно акумулационо језеро, укупне запремине 11 милиона m^3 . Приликом пуњења језерског басена, потопљено је 150 ha обрадивог земљишта и 10 кућа у селу Међувршје. Теренски услови су дозвољавали изградњу и већег језера од овог, али би тиме потенцијално били угрожени манастир Никоље и извори термоминералне воде у Овчар Бањи (Станковић, 1995).



Слика 13. Језеро Међувршје са Овчаром у позадини
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

За време високог водостаја, језеро Међувршје је дугачко 11 km, максимална дубина му је 23 m, а ширина 250–420 m. Средњи протицај код бране је 34,3 m³/s, висина воде 19 m, инсталисана снага хидроелектране „Међувршје” је 8 MW са годишњом производњом 40,7 ×10⁶ kWh (Јовановић и сар, 1997). Као и Овчарско–кабларско језеро, тако и Међувршје припада типу проточних језера. Будући да је акумулационо језеро Међувршје лоцирано низводно од Овчарско–кабларског, могло би се очекивати да је оно у извесној мери заштићено од интензивног засипања наносом (Гавриловић и Дукић, 2002). Међутим, и ова западноморавска акумулација је услед засипања песком и муљом, изгубила више од половине своје почетне запремине (Павић и сар, 1997). Ерозивни процес је нарочито изражен на левој обали језера, где је земљиште голо, деградирано и испресецано бројним брзацима и јаругама (Јовановић и сар, 1997).

Акумулације „Овчар” и „Међувршје” су изразити примери интензивног засипања језерских басена наносом, што у значајној мери умањује њихов значај за регионални развој Западног Поморавља. Ова језера су била идеална купалишта, не само за становнике околних села, него и Чачка и Пожеге. Међутим, ти проблеми са муљем, нису ни данас решени. Такође, индустријска постројења лоцирана узводно, у Лучанима, Пожеги и Ужицу, постали су значајни загађивачи ових акумулација. Слика ових језера са терена другој деценији XXI века, говори да изгледају прилично замочварено, са барским растињем и муљем при обали.

Основна намена ових послератних вештачких акумулација на Западној Морави, осим производње електричне енергије, јесте и да служе за управљање водним режимом – смањују велике и повећавају мале воде на Морави. Ова функција је од посебног значаја у условима пуног коришћења корисног простора акумулације и у сушним годинама када могу да се појаве конфликтне ситуације при расподели воде. Према квалитету воде, западноморавске акумулације припадају III класи загађености, па их је могуће користити за наводњавање (Јовановић и сар, 1997).

Низводно од Чачка, Западној Морави је преградила трећа вештачка акумулација, знатно мањег капацитета него што су две претходне. То је брана „Парменац”, која је изграђена у циљу наводњавања 18.500 ha пољопривредних површина у Чачанском пољу. Главни разводни канал почиње у Парменцу, па даље иде кроз села Трбушане, Коњевиће, Балугу (II), Станчиће, Мојсиње, Доњу Горевницу, Мрчајевце и све до Катрге (Поповић, 1996). Међутим, слика на терену показује да је и ова акумулација засута наносом, а канали за наводњавање који су грађени равно 10 година, су запуштени. Један од праваца регионалног развоја свакако треба да буде реактивирање овог водосистема. Међутим, перспектива његовог даљег рада је неизвесна из више разлога, а нарочито што је процес неконтролисаних урбанизација насеља кроз која цевовод пролази достигао толику меру, да је немогуће одржавати разводну мрежу у исправном стању. Сем тога, обрадиве површине које би биле приведене агрикултури у овим селима су мале и у власништву су индивидуалних пољопривредних газдинстава.

Западна Морава прима 85 притока, од којих у летњој половини године већина пресушује. С обзиром да је слив ове реке знатно развијенији на левој него на десној страни, то су јој и десне притоке највеће и водом најбогатије. Међу њима се посебно издваја Ибар, Расина, Бјелица и Пепељуша, док су од левих притока веће само Чемерница са Дичином и Гружа (Гавриловић, Дукић, 2002). Основна карактеристика ових река је прилично неуједначен хидролошки режим, бујични карактер са наглим колебањем протицаја, па у време облиних киша долази до њиховог изливања и доношења штете пољопривредним површинама (Милосављевић, 2013).

Ђетиња је лева саставница и природни наставак Западне Мораве. Извире на југозападним падинама планине Таре и дугачка је 75,4 km (Дукић, 1952). Од тога је на територији Западног Поморавља 3,9 km њеног доњег тока и то само у атару насеља Горобиље (Топографска карта, 1988). Код Пожеге, Ђетиња прима своју највећу притоку Скрапеж, па одмах затим се Ђетиња код Пилатовића улива у Голијску Моравицу и одатле заједнички ток добија назив Западна Морава (Милијашевић, 2010). На сутоку са Голијском Моравицом, Ђетиња има просечни протицај од 11,8 m³/s, у чему Скрапеж учествује готово са половином свог протицаја (Гавриловић и Дукић, 2002). Ђетиња у Западну Мораву просечно годишње уноси 9,91 m³/s (Мајкић–Ковачевић, 2009).



Слика 14. Речни ток Скрапежа код Пожеге
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Скрапеж извире на југоисточним падинама планине Повлен и у атару насеља Бакионица на дну Пожешке котлине се улива у Ћетињу. Укупна дужина Скрапежа је 55,3 km, а од тога је на територији Западног Поморавља 2,6 km њеног доњег тока (Топографска карта, 1988). Скрапеж има изузетно развијену хидрографску мрежу, са густином од 1,94 km/km² (Милијашевић, 2010). Река тече наизменично кроз неогене седименте и кречњаке, у којима усеца клисуре. У Пожешкој котлини, Скрапеж има одлике праве равничарске реке (слика 14). Просечни годишњи протицај на ушћу у Ћетињу је 5,4 m³/s (Гавриловић и Дукић, 2002). Негативан утицај Скрапежа на регионални развој Западног Поморавља, огледа се у томе што је интензивном антропогеном сечом шума у његовом сливу, ерозија земљишта узела озбиљне размере. Његово корито је у доњем току пуно крупног наноса. Река је попримила одлике бујичарског тока, који се у пролеће обавезно излива. При томе, река подрива обале, помера корито и упропашћује знатне површине плодног пољопривредног земљишта у Пожешком пољу (Милијашевић, 2010). Примера ради, у поплави 13. до 16. маја 1965. године, Скрапеж је поплавио преко 400 ha плодних површина у Косјерићу и Пожеги (Гавриловић, 1980). Скрапеж у Западну Мораву просечно годишње уноси 4,73 m³/s (Мајкић–Ковачевић, 2009).

Голијска Моравица извире на 1.350 m н.в. на западним огранцима Голије. У народу је називају „Глава Мораве”, јер се сматра њеним изворишним краком. Укупна дужина тока Голијске Моравице је 86,9 km (Урошев, 2007). Од њене укупне дужине, на територији Западног Поморавља је 6,5 km тока и то само у атарима насеља Горобиле и Пилатовићи (Топографска карта 1:300.000, 1988). На месту где се спаја са Ћетињом, у Пожешкој котлини, има просечан протицај од 20,3 m³/s. У том, доњем делу слива, густина речне мреже Моравице прелази преко 2,1 km/km² из разлога што је развијен на кристаластим шкриљцима, а шуме захватају велике површине (Лабус, 1997). Богат шумски покривач у доњем делу реке при стави са Ћетињом, повољно утиче и на водни режим Моравице, јер ублажава разлике у отицању падавина током године (Гавриловић, Дукић, 2002). Највећа и водом најбогатија притока Моравице јесте Велики Рзав, који јој просечно даје 8,5 m³/s (Урошев, 2007). Значај Голијске Моравице за регионални развој Западног Поморавља, састоји се у чињеници да је ово река веома богата водом изузетног квалитета. Поједини делови њеног слива су проглашени резерватима површинских вода, за потребе водоснабдевања насеља у будућности. Већ сада је на њеном доњем току, на ушћу Рзава, изграђен регионални водоводни систем „Рзав”. Његова намена је снабдевање пијаћом водом пет градова, међу којима су и два из Западног Поморавља – Чачак и Пожега (Урошев, 2007).

Бјелица је главни ток суседне регије Драгачева, која се у Западну Мораву улива у атару насеља Гугаљ, на 298 m н.в. Дужина Бјелице на територији Западног Поморавља је занемарљива, свега 719 m од укупних 41 km тока. Ширина и дубина корита, као и количина воде коју Бјелица доноси Западној Морави, су променљиви. У летњој половини године када је протицај мали, Бјелица је пред ушћем широка свега седам метара, а дубина јој једва прелази пола метра (Гавриловић и Дукић, 2002). Насупрот томе, у пролеће када се

протицај повећа, Бјелица се услед велике количине муља у свом кориту, обавезно излива. Том приликом наноси катастрофалне последице насељима у приобаљу, јер редовно плави пољопривредне усеве. У поплавама које су 2014. године задесиле велики део Србије, Бјелица се изливала неколико пута, нарочито у Лучанима и Гугљу, при ушћу у Западну Мораву. Приликом плављења Бјелице, штету повећава и висок степен загађености овог водотока, условљен изливањем индустријских вода из постројења „Милан Благојевић” Лучани.

Каменица настаје од Црне Каменице и Беле Каменице, чије је извориште у подножју Дивчибара. Укупна дужина Каменице износи 42 km, од којих је на територији Западног Поморавља 14,2 km тока реке (Топографска карта, 1988). Чачанској котлини припада четвртина површине слива Каменице, који се простире у атарима насеља Јанчићи, Рошци, Видова и Пријевор. Ово је врло плаховита река, нарочито у пролеће после топљења снега, када поприма одлике правог бујичарског тока. Тада проноси коритом велике количине стена и крупног камења, по чему је и добила назив Каменица. У осталом периоду године, вода Каменице је доста чиста, што потврђује податак да у њој има клена, кркуша, скобља, па чак и ракова (Челиковић и сар, 2011). С обзиром да нема већих загађивача у њеном сливу, становништво поменутих села је користи за купање.

Чемерница постаје од Граба и Велике Буковаче на падинама Сувобора, на 860 m н.в (Челиковић и сар, 2011). Дужина главног тока Чемернице је 55 km, од чега је на територији Западног Поморавља 23,4 km тока. У Чачанску котлину Чемерница улази у атару Горње Горевнице, код Прељине прима своју највећу притоку Дичину и тако здружене се у Западну Мораву уливају код Љубићске Балуге и Коњевића (Топографска карта, 1988). Чемерница спада у брзе планинске речице, бујичарског карактера. Земљиште у њеном приобаљу је прилично огољено, па су на стрмим падинама евидентиране многобројне вододерине. Чемерница Западној Морави даје просечно 4,2 m³ воде у секунди, али се њен протицај у летњој половини године смањи и за четири пута (Гавриловић и Дукић, 2002).

Дичина је највећа притока Чемернице, а настаје спајањем Мале и Велике Дичине у Горњим Бањанима (Челиковић и сар, 2011). Дужина њеног тока је 44,6 km, а од тога 5,8 km реке припада Западном Поморављу (Топографска карта, 1988). С обзиром да су јој притоке планински потоци са планине Вујан, слив Дичине је такође оголићен и повремено се појављују јаке бујице које наносе велике штете усевама у Чачанком пољу (Поповић, 1996). Сем тога, треба напоменути и да Дичина, на граници Западног Поморавља и Такова код насеља Брђани, прима леву притоку Деспотовицу. Она спада у категорију највише загађених водотокова у нашој земљи, што се свакако негативно одражава на регионални развој. Врло често вода у Деспотовици буде црвене боје, што је последица испуштања отпадних вода из флотације рудника олова на Руднику, али и индустријских вода Горњег Милановца (Гавриловић и Дукић, 2002). Из тог разлога Дичина на ушћу у Чемерницу код Прељине, има воду врло лошег квалитета, коју даље уноси у Западну Мораву.

Ибар је највећа и водом најбогатија притока Западне Мораве, која извире из јаког крашког врела на северним падинама планине Хајле (Бачевић, 1985). Пад речног корита, од извора (1.360 m) до ушћа (184 m), износи 1.176 m. То му даје одлике планинског водотока, са честим брзацима и слаповима у речном кориту, али и значајним хидроенергетским потенцијалом (Стевановић, 2005). Са аспекта регионалног развоја, ово је веома значајан податак, посебно ако се има у виду да је на Ибру планирана изградња десетак мини хидроелектрана. Такође, његов снажни водни потенцијал пружа значајне могућности за наводњавање обрадивих површина у приобаљу. На територију Западног Поморавља Ибар улази у атару насеља Прогорелица и после 23,6 km тока кроз ову регију, улива се у Западну Мораву, у атару насеља Сирча (слика 15).



Слика 15. Ушће Ибра у Западну Мораву код Сирче
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

На том потезу, његова алувијална равна је највеће ширине, што је искоришћено у пољопривредне сврхе. По Д. Дукићу (1952, 163), средњи протицај Ибра при ушћу износи $65,7 \text{ m}^3/\text{s}$, што је троструко више него што Западна Морава има пре његовог уливања. Имајући у виду овај податак, може се рећи да је по хидролошким параметрима, Западна Морава притока Ибра. Режим Ибра код Краљева је плувио–нивални, а променљивост протицаја је изузетно велика (Гавриловић и Дукић, 2002). Средњи месечни протицаји су највиши у пролеће ($84 \text{ m}^3/\text{s}$), а најнижи у летњим месецима ($15 \text{ m}^3/\text{s}$). Апсолутно највећа вода на Ибру била је 19. новембра 1979. године, када је протицај износио $1.230 \text{ m}^3/\text{s}$. За

ову воду се претпоставља да је горња могућа граница воде на Ибру (Стевановић, 2005). Оно што је битно за регионални развој Западног Поморавља је да су поплаве Ибра у вегетационом периоду изузетно ретке, па готово их и нема. Томе је у највећој мери допринела изградња вештачке акумулације „Газиводе”, чиме су неуравнотежени водостаји стабилизовани.

Гружа је највећа лева притока Западне Мораве, која извире на јужним падинама планине Рудник, на 560 m н.в. То је једна од најдужих и водом најбогатијих река Шумадије, која прима преко 87 притока. Гружа има развијену речну мрежу, чија густина износи $1,55 \text{ km/km}^2$ (Вујадиновић, 2006). Укупна дужина речног тока Груже је 61,6 km, од чега је на територији Западног Поморавља 14,6 km (Топографска карта, 1988). Просечна ширина реке при ушћу у Западну Мораву је осам до десет метара, а просечна дубина 1,5 m. Долина реке је композитна и у њој се смењују проширења и сужења, најчешће епигенетски усечена (Вујадиновић, 2006). На територији Западног Поморавља Гружа протиче кроз насеља Витковац, Печеног, Милаковац, Милавчић и Витановац. Између села Шумарица и Витановац, Гружа се улива у Западну Мораву, на 180 m н.в. Просечан пад речног корита, од извора (560 m) до ушћа (180 m), износи 380 m, што овом току даје одлике мирне равничарске реке. Алувијална раван реке Груже је ширине један до два километра, али се карактерише широким спајањем са западноморавском, у двојној алувијалној равни. На свом ушћу Гружа је наталожила веће количине наноса који су јој заградили ток. Из тог разлога, она скреће из меридијанског у скоро упореднички правац и тече паралелно са током Западне Мораве у дужини од око два километра (Милановић, 1973). Гружа се тада уливала у Западну Мораву 200 m низводније од садашњег ушћа. Нешто касније је тај рукавац засут наносом, па је Гружа вратила своје ушће на првобитну локацију (Стевановић, 2005). Корито Груже је засуто наносом који јој доносе бујичне притоке са Гледићких планина, па се река после јачих и дуготрајнијих пљускова често излива. Услед малог пада речног корита, Гружа носи ситан материјал, док се крупнији задржава у кориту и при ушћима притока. Тако река плави појас ширине од 300–600 m, чиме бивају угрожена не само насеља поред Груже, већ и насеља југоисточно од њеног ушћа у Западну Мораву (Витановац, Чукојевац, Стубал). Изливању Груже су у великој мери допринели и антропогени утицаји, с обзиром да су људи ширину овог речног тока свели на три до пет метара, како би земљиште у њеном приобаљу искростили у пољопривредне сврхе. Да би се спречило изливање, меандри Груже су пресечени на два места, а од 2002. године се ради се на чишћењу њеног корита од Балосаве до Милаковца. То је појас дужине 17 km, који је највише угрожен поплавним таласом (Вујадиновић, 2006). Гружа је у нормалним условима река сиромашна водом, с обзиром да њен просечни протицај при ушћу у Западну Мораву износи свега $1,96 \text{ m}^3/\text{s}$ (Гавриловић и Дукић, 2002). Гружа припада континенталном плувиометријском режиму, са максимумом водостаја у марту и минимумом у августу. Ове супротности условиле су низак степен искоришћености вода, као природних потенцијала регије. Да би се ублажиле разлике, на Гружи 1983. године изграђена вештачка акумулација. Иако се не налази на територији

Западног Поморавља, њен значај за регионални развој је велики. Изградњом акумулације у значајној мери су стабилизовани неуравнотежени водостаји на делу Груже низводно од језера, а који територијално припада проучаваној регији.



Слика 16. Речни ток Расине кроз насеље Бивоље у Крушевцу
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Расина је последња значајна десна притока Западне Мораве, пре њене ставе са Јужном Моравом. Извире на падинама планине Жељин и у Западну Мораву се улива пет километара источно од Крушевца, у селу Шанац, на 134 m н.в (Просторни план града Крушевца, 2010). Расина тече кроз композитну долину у дужини од 92,3 km, која је широка, извијугана и гради неколико укљештених меандара (Димитријевић и сар, 2010). На територију Западног Поморавља, Расина улази код насеља Мудраковац и после 11,3 km тока кроз ову регију, у насељу Бивоље се улива у Западну Мораву. На овом потезу, Расина је широка 35–40 m и дубока 0,5–1 m (слика 16). Она има карактеристике праве бујичарске реке, са врло изразитим амплитудама протицаја. Расина даје Западној Морави просечно 9 m³/s, али је одликује велика разлика у протицајима. Примера ради, река у априлу располаже са готово 5,5 пута већом количином воде него у августу, што је последица плувио–нивалног режима Расине (Димитријевић и сар, 2007). Максимални протицај од 342 m³/s који је на Расини забележен 30. априла 1958. године, нанео је катастрофалне поплаве Крушевачкој котлини, нарочито насељу Бивоље. Према истраживањима у једном научном раду, дошло се до закључка да се такав протицај може очекивати на Расини једном у 75 година (Димитријевић, 2010). Да би се ублажиле овако

екстремне разлике протицаја и донекле зауставио нанос који река проноси из виших планинских делова што изазива поплаве, на Расини је 1979. године изграђена вештачка акумулација „Ђелије”. То је са аспекта регионалног развоја Западног Поморавља од великог значаја, нарочито ако се има у виду да се, након тога, низводно од акумулације поплаве ређе јављају. Акумулација задржава велику количину воде, коју речно корито Расине иначе не би могло да прими. Осим што служи регулацији водног режима, вода из акумулације „Ђелије” се користи за водоснабдевање Крушевца и за наводњавање 200.000 ha обрадивих површина у Крушевачкој котлини (Гавриловић и Дукић, 2002).

Од већих површинских токова на територији Западног Поморавља се издвајају још Пепељуша (5,9 km), Лађевачка река (12,9 km), Љубостињска река (16,1 km), Ратинска река (10,2 km), Рибница (8,8 km), Црнишавска река (11,3 km), Вратарска река (10,0 km), Товарница (10,4 km), Трнавска река (8,4 km) и Врњачка река (6,6 km).

ВОДОСНАБДЕВАЊЕ И ВОДОПРИВРЕДНИ ПРОБЛЕМИ

Вода као најзначајнији природни ресурс регионалног развоја Западног Поморавља, користи се и за водоснабдевање становништва и привреде. Многобројни извори и врела, лоцирани на планинским падинама које уоквирују котлински део регије, располажу чистом и квалитетном пијаћом водом. Међутим, због специфичне геолошке грађе, углавном је реч о слабо издашним изворима, који не могу у потпуности да задовоље потребе мештана. Сеоска насеља на већим надморским висинама се углавном снабдевају водом из индивидуалних бунара и са извора, па је у сушним летњим месецима у њима честа појава несташице воде. Сем тога, квалитет ових вода се ретко или уопште не испитује, а знатан број бунара се налази у непосредној близини разних извора загађења (Лабус, 1997). Оно што је од значаја за регионални развој, јесте податак да је у последње три деценије XX века велики број насеља Западног Поморавља трајно решио проблем водоснабдевања, изградњом локалних водовода. Они су настали каптирањем јачих извора од стране мештана и уз помоћ месних заједница (Вујадиновић, 2006).

Алувијалне равни Западне Мораве и Ибра, представљају богату издан која може обезбедити довољне количине подземних вода за потребе становништва градских насеља у Западног Поморављу. Извори у песковито–шљунковитим наносима су доброг квалитета и поседују велику способност самопречишћавања. Становништво Краљевачке котлине се водом снабдева из подземних бунара поред Ибра, који су лоцирани у Конареву и Жичи. Приликом изградње акумулације „Гружа”, било је у плану да се са ње врши снабдевање водом и краљевачке општине. За ту намену је изграђен комплетан цевоводни систем од Гружанског језера до Краљева. Међутим, тај пројекат никада није заживео, с обзиром да првих пет година по изградњи цевовода, вода није пуштена кроз систем и цеви су кородирале. Након тога вода из гружанске акумулације се није могла употребљавати за пиће, њу становништво Краљевачке котлине сада користи као техничку воду.

За водоснабдевање Чачанске котлине користе се бунари на изворишту „Бељина”, на десној обали Западне Мораве и изворишта „Пријевор” на левој обали реке. Осим тога, снабдевање водом урбаног подручја Чачка врши се са изворишта у систему „Рзав” код Ариља (Поповић, 1996). Регионалним водоводним системом „Рзав”, чију окосницу чини брана и акумулација „Роге”, од градова из Западног Поморавља снабдева се водом и Пожега. Капацитет система је 2.500 l/s чисте воде, што дугорочно гледано може задовољити потребе до 2030. године (Урошев, 2007). Међутим, због велике потрошње воде у летњем периоду године, долази до проблема у снабдевању (Лабус, 1997). То се нарочито односи на становнике у вишим деловима Чачка, будући да је овај град највећи од свих пет потрошача воде са акумулације „Рзав”. Да би се превазишао овај проблем у водоснабдевању, у плану је да се изгради нови водозахват „Ариље” на Голијској Моравици, 5 km низводније од постојећег (Урошев, 2007).

Становништво Трстеничке котлине за водоснабдевање користи подземне воде из бунара ископаних у приобаљу Западне Мораве и Љубостињске реке. У оквиру ових локалитета налазе се три изворишта подземних вода – „Звездан”, „Старо корито” и „Прњавор”, издашности 40–100 l/s (Милосављевић, 2013). Изворишта које користи Врњачка Бања за водоснабдевање су каптирани извори, захвати речних токова са Гоча, као и бунари у алувиону Западне Мораве. Каптирање извора започето је почетком прошлог века и Врњачка Бања се све до шездесетих година XX века ослањала на те изворе. Акумулација „Селиште” је настала је из потребе Врњачке Бање за проширењем извора за водоснабдевање, а пуштена је 2006. године. Брана се налази на јужној страни Гоча, а акумулација је под надлежношћу ЈП „Бели извор” (Ковачевић, 2010). Крушевачка котлина се здравом пијаћом водом снабдева са акумулације „Ћелије” на Расини (Просторни план општине Крушевац, 2010). Она такође служи као извориште водоснабдевања за пет насеља из општина Варварин и Тићевац, која се налазе у границама Западног Поморавља (Просторни план општине Варварин, 2007).

Изградња вештачких акумулација на притокама Западне Мораве, али и на самој Морави, имала је позитиван утицај на регионални развој Западног Поморавља. Њихов значај се огледа у чињеници да је омогућено снабдевање насеља и становништва здравом пијаћом водом, регионалног значаја. Акумулације су у знатној мери утицале на задржавање наноса који реке доносе из својих горњих, планинских делова. Тиме су стабилизовани неуравнотежени протицаји, па је смањена могућност изливања на делу речног тока после акумулације (Гавриловић, 1981). Бране на рекама утичу на одбрану насеља у приобаљу од поплава, задржавајући у својим басенима велике запремине воде. Такође, изграђене акумулације служе за производњу електричне енергије и наводњавање пољопривредних површина у проучаваној регији. Истину за вољу, акумулација „Парменац” је скоро изгубила ту своју намену и функцију, јер да се запремина акумулације смањила због великог засипања наносом, а и систем за наводњавање не функционише. Са друге стране, негативни ефекти подизања акумулација на Западној Морави и њеним притокама на регионални развој, огледају се у смањењу пољопривредних

површина и ограничених могућности искоришћавања земљишта у ужој и широј зони акумулације, као и засипању језерског басена и његовој еутрофикацији (Вујадиновић, 2006).

Највећи загађивачи на Западној Морави су већи градски центри смештени у њеном приобаљу, са својим индустријским постројењима, отпадним и комуналним водама. Отпадне воде насеља и индустријских капацитета, оптерећене органским материјама, детергентима, микроорганизмима, пестицидима, минералним ђубрима и фенолима, све интензивније загађују водотоке на овом простору (Милијашевић, 2010). Њихове максималне вредности су измерене у току пролећа и јесени. Истраживања новијег датума о квалитету воде Западне Мораве, на потезу од ушћа Ибра код Краљева, до ушћа Расине код Крушевца, сврставају је у II категорију (Димитријевић и сар, 2010). Квалитет воде Западне Мораве од ушћа Расине до ушћа Јужне Мораве код Сталаћа је II категорије (Просторни план града Крушевца, 2010). На профилу Чачак, Западна Морава је сврстана у III класу загађености, а при нижим водостајима и IV класу загађености. То је последица директног изливања непречишћених индустријских вода из Лучана, Горњег Милановаца и Чачка у речни ток Мораве.

Поплавне и бујичне воде вишеструко штетно утичу на површинске водотокове у сливу Западне Мораве, као и на вештачке акумулације на њој. Услед ерозије земљишта, бујичне воде могу да загађују и замуљују речна корита и акумулације са великим количинама вученог и суспендованог материјала (Јовановић и сар, 1997). Том приликом у водене акумулације доспеју разни токсични састојци донети са пољопривредних површина, као што су вештачка ђубрива и пестициди. Степен загађености зависи од интензитета ерозије, која је условљена нагибом и врстом терена, вегетацијом на њему и начином обраде земљишта (Ковачевић–Мајкић, 2009). Бујичне поплаве су најизразитији пример негативне улоге антропогеног фактора у измени режима отицања падавина и даљим последицама (Урошев, 2007). По Љ. Гавриловић, (1980, 179), у сливу Западне Мораве ерозијом су најугроженији сливови Груже (79%), Ибра (64%), Голијске Моравице (61%), као и горњи токови Скрапежа и Расине.

На учесталост и висину поплавних вода, поред интензитета падавина, утичу и конфигурација терена, правац пружања главног тока, пошумљеност слива и степен ерозије. Осим природних услова, човек је све чешћи узрок поплава. Он је дерградирао шумски покривач и изазвао ерозију, чиме се I, II и III степеном јачине захваћено 60% њеног слива. Ширина плавног реона Западне Мораве, износи у просеку око 2,5 km. Највеће поплавне површине у Западном Поморављу су у Чачанској и Краљевачкој котлини, као и у доњем делу тока Западне Мораве, низводно од Трстеника (Гавриловић, 1980).

Највеће поплаве у XX веку у Западном Поморављу биле су 13-16. маја 1965. године. Пролећне кише и отапање снега изазвали су пораст водостаја на притокама Западне Мораве, нарочито у долинама њихових доњих токова (Стевановић, 2005). Село Мрзеница код Сталаћа, подсећало је на острво у огромном језеру. Мајске полаве захватиле су све

котлине у Западном Поморављу. Тада је под налетом бујице, попустио земљани део бране у Овчар Бањи, што је угрозило брану „Међувршје”, запушило пропусте и вода се прелила преко бране. Међутим, хитном интервенцијом су пропусте на брани убрзо били загушени, што је спасило Чачак од катастрофалне поплаве. Том приликом је Чачанској котлини вода поплавила 9.000 ha обрадивих површина и 893 домаћинства у Мрчајевцима, Љубићу, Коњевићима, Вапи, Заблаћу (Поповић, 1996). У Краљевачкој котлини поплављено је око 1.000 домаћинстава у 26 насеља приобалног појаса Грдица, Адрани, Рибница, Врба, део Витановца и Шумарице. Од Трстеника до Сталаћа, Западна Морава је достигала ширину и преко четири километра. Том приликом је поплављено више од 10.000 ha најплоднијег земљишта Западног Поморавља, нарочито у атарима Почековине, Грабова, Прњавора, Рибника, Јасике, Шанца и Мрзенице (Гавриловић, 1980).



Слика 17. Насеље Грдица код Краљева у поплавама Западне Мораве 2014. године
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

У XXI веку, највеће поплаве у Западном Поморављу су биле од 13. до 17. маја 2014. године. У том периоду је услед обилних атмосферских падавина, дошло до наглог пораста водостаја на Западној Морави и њеним притокама I и II реда, настанка поплава уз појаву бујица, одрона и клизишта. То је проузроковало значајне материјалне штете на пољопривредним површинама, индивидуалним стамбеним, економским и помоћним објектима, инфраструктурним објектима и садржајима као што су државни, локални и некатегорисани путеви, мостови и пропусте.⁷ Том приликом је нанета огромна материјална штета насељима у инудационој равни Западне Мораве, Расине, Груже, Пепељуше и Каленићке реке. Максималан водостај на Западној Морави измерен је 17.

⁷ Интерна документација Градског штаба за ванредне ситуације Града Краљева, 2014. година

маја 2014. године у 17 h, на мерној станици Јасика код Крушевца. За време петодневног поплавног таласа, у Краљевачкој котлини је потопљено 1.000 ha пољопривредног земљишта, највише у насељима Адрани, Грдица, Мрсаћ, Обрва, Врба, Опланићи и Сирча (слика 17). Такође, велике штете од бујичних поплава, одрона и клижења тла, претрпела су насеља на падинама Гледићких планина (Годачица, Раваница, Лешево, Чукојевац и Стубал), приликом изливања Борачког потока, притоке Груже. У мајским поплавама излила се и Каленићка река, и поплавила је 100 ha пољопривредног земљишта у насељима Маскаре, Бошњане и Варварин Село у општини Варварин. Можда највеће материјалне штете у мајским поплавама, претрпела је општина Врњачка Бања, где је изливањем Липовачке и Врњачке реке уништено много стамбених и пословних објеката у самом градском центру, као и 1.250 ha пољопривредног земљишта у сеоским насељима Вранеша, Грачац, Подунавци, Ново Село, Руђинци и Штулац.⁸ У Чачанској и Трстеничкој котлини је за време мајских поплава на снази била ванредна ситуација, а услед плављења изворишта пијаће воде, градско насеље Трстеник и приградска насеља су била без воде за пиће и техничке воде.

Супротно високим водама, водопривредни проблеми Западног Поморавља су везани и за дужи период малих вода. Критичан период у природном режиму отицања у сливу Западне Мораве се обично увек поклапа са периодом повећаних потреба за водом – наводњавање башти и снабдевање домаћинства. Тада природни токови нису у могућности да прераде и минерализују несрезмерни доток отпадних вода из насеља и индустријских постројења. Овај проблем може да буде исто толико велики, као и проблем са поплавама.

На основу изнетих чињеница о водопривредним и проблемима у вези водоснабдевања, као могући правци регионалног развоја истичу се:

- изградња водоводне и канализационе мреже у сеоским насељима. То би мештанима омогућило квалитетно водоснабдевање, као један од кључних фактора побољшања услова живота на сеоским подручјима Западног Поморавља. На тај начин би се успорио процес иселавања, јер би се ставорили услови за равномернији демографски и економски развој градских и сеоских делова регија.
- заштита вода од загађивања. Вода Западне Мораве је знатно загађена, јер се у њеном средњем току налазе најзначајнији индустријски центри. Они испуштају отпадне и комуналне индустријске воде директно у речни ток. Конкретне мере заштите вода подразумевале би пречишћавање отпадних вода, као и развој савремених технолошких процеса у индустријској производњи, који не загађују воду.
- заштита вода од поплава. Са становишта регионалног развоја, поплаве представљају најзначајнији водопривредни проблем Западног Поморавља. Пасивна одбрана од поплава подразумева изградњу и одржавање линијских заштитних система – утврђивање обала, изградња насипа, бедема, ретензија и планска изградња у

⁸ Интерна документација Округног штаба за ванредне ситуације Расинског управног округа 12 – 25. маја 2014. године

угроженим зонама. То би био кључни задатак у оквиру уређења речне долине, али и читавог слива Западне Мораве. Активна одбрана од поплава се врши изградњом и одржавањем акумулационих басена, у којима се задржавају велики поплавни таласи (Ковачевић–Мајкић, 2009).

ЗЕМЉИШНИ ПОКРИВАЧ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА

Земљишни покривач Западног Поморавља је врло хетероген, што је условљено разноврсношћу педогенетских чинилаца: велика рашчлањеност рељефа, геолошки састав терена, климатска обележја и биљни свет. У претходним поглављима је анализирана геолошка структура, морфогенетска обележја, климатске и хидролошке одлике регије. Њиховим узрочним деловањем настао је читав низ педолошких комплекса, специфичних физичко–хемијских особина и територијалне распрострањености (Љешевић и сар, 2004). На котлинском дну, дуж композитне долине Западне Мораве, заступљена су претежно дубока и изузетно плодна алувијална тла. Прелазну област котлинског обода прекривају средње дубока или плитка шумска земљишта, образована на разноврсним стенама. У планинском делу Западног Поморавља срећу се скелетоидна земљишта, које се опет разликују у зависности од надморске висине и подлоге на којој су развијени андезит, кречњаци и кристаласти шкриљци (Милосављевић, 2013). Ова плитка земљишта се одликују недовољном развијеношћу, што се одражава на њихову плодност.

Разноврстан земљишни покривач проучаване регије настао је као резултат распадања и разарања стенске подлоге у комбинацији са деловањем осталих педогенетских фактора на подлогу и органску материју. Геолошка подлога земљишту обезбеђује минералну материју, што је дефинише као главног чиниоца настанка свих врста и варијетета земљишта. Са друге стране, карактер геолошке подлоге, нарочито киселост матичне стене, значајно се одражава на квалитет земљишта (Љешевић, 2003). Овако сложен педолошки покривач котлинског и брдско–планинског дела Западног Поморавља, резултат је утицаја наведених педогенетских чинилаца, али делом и антропогеног фактора. На многим местима, човек је својом делатношћу изазвао поремећаје у мирном току природних процеса образовања земљишта.

ТИПОВИ ЗЕМЉИШТА

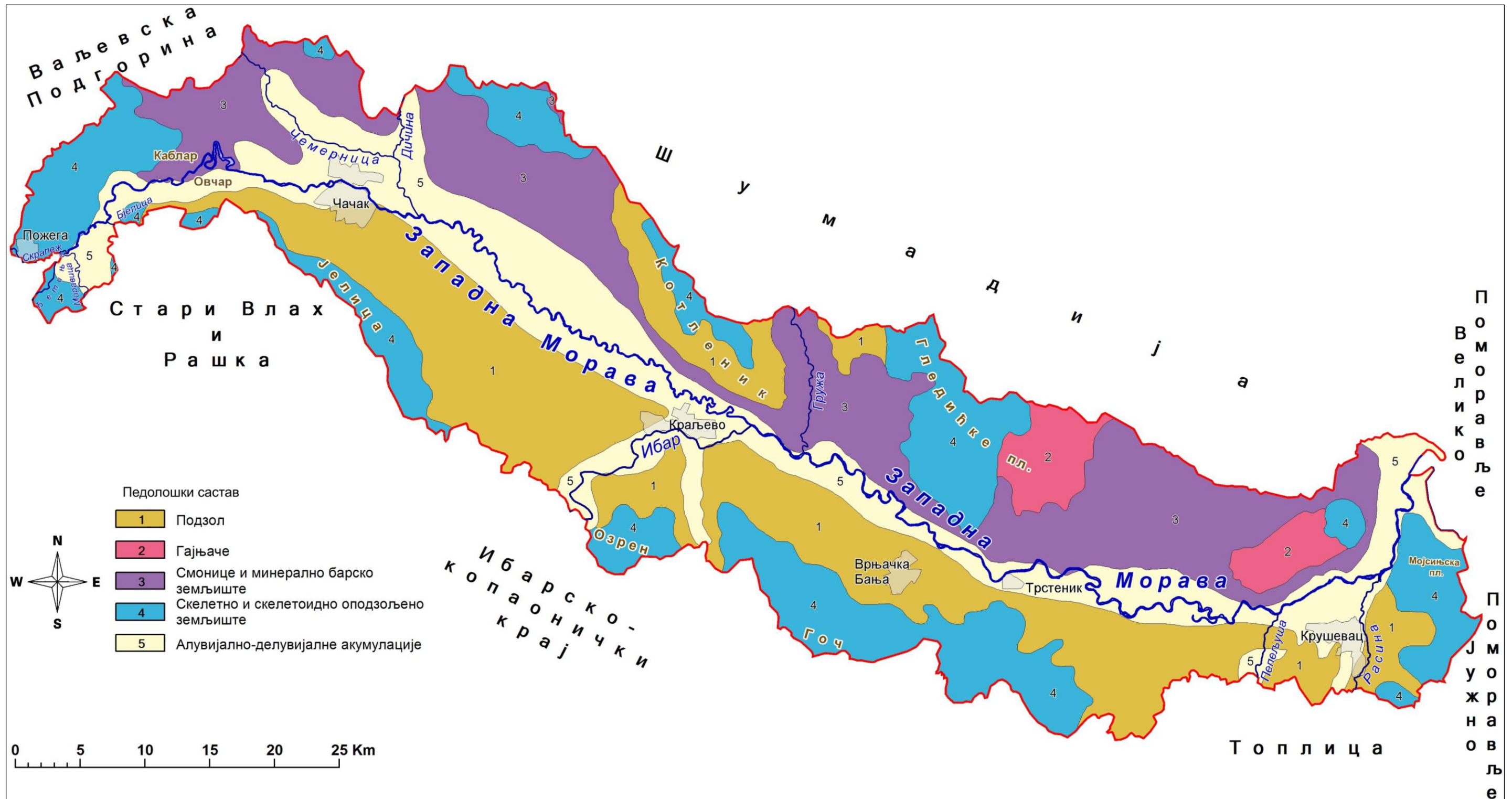
На територији Западног Поморавља се издвајају следећи типови земљишта: алувијално–делувијална тла, смонице, гајњаче, подзоли и парапозоли, као и скелетно и скелетоидно оподзољено земљиште (карта 11). Земљишни покривач проучаване регије се одликује значајном дубином и развијеношћу, што се директно одражава на његову економску вредност и правце искоришћавања у пољоприведне сврхе. Ово је територија

погодна за интензивну ратарску производњу у алувијалним равнима, али и природно довољно предиспонирана за развој шумских и ливадских култура на планинском ободу.

Најплоднија су алувијална земљишта (флувисоли), који припадају типу хидроморфних и класи флувијалних и флувиоглејних земљишта. Ова земљишта су настала дуж водотока у приобалној зони полоја, где воде таложе ношени материјал (Ковачевић, 2010). Карактеришу се изразитом слојевитошћу, разноликим физичко–хемјским саставом и у целини прате речни ток Западне Мораве и њених већих притока на целом истраживаном подручју. Према механичком саставу, ова земљишта су шљунковита, песковита, иловаста и глиновита, а према хемијском саставу карбонатна и безкарбонатна. Дубоки карбонатни алувијум се налази поред Западне Мораве, Ибра, Груже и Расине, и представља доминантан варијетет алувијалних земљишта на проучаваном подручју (Просторни план града Крушевца, 2010). Алувијални нанос иловасти је констатован у доњем току Рибнице, а од ушћа Ибра у Западну Мораву, добија шире димензије. Нарочито је заступљен у делу речног тока од Лакта у Прогорелици до ушћа Западну Мораву (Стевановић, 2005). Морфолошки се карактерише компактним глиновитим површинским сојем дебљине 0,7–2,0 m, што је довољно за квалитетну биљну производњу (Поповић, 1996). Дубоки бескарбонатни алувијум заузима нешто више терене поред река, који дужи низ година нису плављени. Највише су заступљени поред Западне Мораве и Ибра у атарима насеља Конарево, Жича, Ратина, Врба и дуж целог тока реке Груже кроз Краљевачку котлину (карта 11).

Алувијална земљишта, изузев песковитих и шљунковитих типова, поседују повољна физичка, водено–ваздушна и хемијска својства. Одликују се слојевитошћу профила, који су један од другог оштро одвојени. Боја алувијума зависи од боје наталоженог материјала, па варира од сиве, преко смеђе, до црвене (Поповић, 1996). Пољопривредна вредност алувијалних земљишта је велика, с обзиром да њихове морфолошке, физичке и хемијске особине пружају повољне услове за узгој пољопривредних култура. Међутим, степен његовог искоришћења је још увек недовољан, због честих поплава и релативно високог нивоа подземних вода (Просторни план града Крушевца, 2010). На терену се запажа да се алувијум користи углавном за производњу кукуруза, легуминоза и повртарских култура. Непосредно уз речне токове, заступљени су брзорастући лишћари багрем, врба и топола. Пролећно изливање река из корита, угрожава озиме културе, па је гајење пшенице и јечма углавном везано за више алувијалне површине (Стевановић, 2005). Оптимално коришћење алувијалних земљишта условљено је њиховом заштитом од поплава и доношења материјала са околних бујичарских терена.

Педолошки покривач виших делова алувијалних равни Западне Мораве и њених већих притока на истраживаном подручју, представљен је флувијалним ливадским земљиштима (хумофлувисолима). Хумусни хоризонт флувијалних ливадских земљишта је дубине 30–40 cm, испод којег је тањи слој који није захваћен педогенетским процесима. На дубинама 90–100 cm, јављају се први трагови оглејавања (Стевановић, 2005).



Аутори: И. Пењишевић и И. Потић
Извор основе: Педолошка карта Федеративне Народне Републике Југославије 1:1.000.000. Југословенско друштво за проучавање земљишта и Геокарта, Београд, 1959.

Карта 11. Типови земљишта на територији Западног Поморавља

Физичке особине ових земљишта су јако неповољне, а огледају се у слабиим филтрационим способностима што доводи до забаривања након обилнијих падавина. Производна вредност флувијалних ливадских земљишта зависи од нагиба терена. Уколико је нагиб мали или га уопште и нема, површинске воде ће се дуже задржавати и тиме ометати обраду земљишта. Баш из тог разлога се најчешће користе као подлога за формирање ливада и пашњака.

Смоница (вертисол) се образује у депресијама и на акумулативним терасама некадашњих неогених језера, у којима је вршено таложење финих састојака. То су брежуљкасти терени северних обода Чачанско–краљевачке, Врњачке и Крушевачке котлине, на левој страни Западне Мораве. На њима су смонице образоване на вишим теренима са грубљим механичким саставом, у односу на оне које су формиране у нижим деловима котлинског обода, где се таложио ситнији материјал. Према механичком саставу, смонице су глинуше са 50–75% физичке глине, па је њихов водни режим неповољан (Поповић, 1996). Оне тешко упијају и пропуштају воду, али је зато добро држе капиларима. Међутим, и поред релативно високе влажности (25% запремински), за време суше биљке трпе од недостатка влаге, што је последица високог садржаја мртве воде.

На простору Западног Поморавља, смоница се среће као алувијална, еродирана и огајњачена. Алувијална смоница је најмањег распрострањења, углавном је прекривена насељем, па се искоришћава на малим површинама око окућница за узгој воћа и поврћа (Ковачевић, 2010). Са леве долинске стране Западне Мораве има је у атарима Љубића, Коњевића, Прељине, Станчића, Доње Горевнице, Мрчајеваца и Катрге на контакту дна и северног обода Чачанске котлине. Осим у долини Западне Мораве, има је и у долини Чемернице, од Миоковаца до ушћа Дичине, као и у долини Дичине ка Брђанима. Са десне стране Западне Мораве, алувијална смоница је распрострањена у атару села Заблаће, Доња Жежевица, Кукићи, Мршинци и Горичани (Поповић, 1996). Идући према истоку, има је у атару сеоског насеља Врба, на вишој тераси десне долинске стране Западне Мораве (Ковачевић, 2010). Огајњачена смоница постоји у Паковраћу и Риђагама у подгорини Јелице (Поповић, 1996). Еродирана смоница захвата највећи проценат смоничног земљишта у Западном Поморављу, углавном на брежуљкастом и брдском ободу Чачанске и Крушевачке котлине. Такође, има је у атарима насеља Доње Груже – Чукојевац, Печеног и делимично Витановац у подгорини Котленика (Вујадиновић, 2006). Еродирана смоница је у овај стадијум доспела услед неправилног коришћења смоница на нагнутим површинама, па им је неизбежно додавање вештачких ђубрива на бази фосфора, калијума и натријума, јер овај подтип земљишта показују управо њихов недостатак (Сочанац, 2010).

Смонице су потенцијално плодно земљиште, које би се по томе могло сврстати одмах иза чернозема. Њена висока плодност потиче од дубоког хумусно–акумулативног хоризонта, богатства биогеним елементима, као и добрим хемијским особинама. Смонице се искоришћавају као њиве, за узгој пшенице, кукуруза, других ситних жита и индустријског биља. Ради побољшања плодности смоничног земљишта, препоручљива је

употреба вештачког и стајског ђубрива. Осим за њиве, смонице су погодне и за ливадску, пашњачку и шумску вегетацију.

Гајњача се на територији Западног Поморавља среће у неколико мањих оаза и углавном су то деградирани типови гајњаче. Има је у Чачанској котлини у атару села Вранића, где се простире изнад појаса смонице. Овај тип земљишта је настао процесом огајњачавања већ постојећих типова земљишта, најчешће смонице, директно на геолошкој подлози (Поповић, 1996). Гајњаче Западног Поморавља су према механичком саставу теже иловаче, а знатно ређе су лакше глинуше или пескуше. Најчешће се употребљавају као њивска земљишта, погодна за гајење свих култура овог климатског подручја. На гајњачама добро успевају озиме културе, винова лоза и коштуњаво воће, по којем је Чачанска котлина препознатљива. Плитка гајњача је заступљена у делу Жежевице и Липнице, на падинама Јелице (карта 11). Гајњача заузима значајне површине и у Крушевачкој котлини, где је погодна за развој свих култура.

Подзол и параподзол (псеудоглеј) је једно од доминантних типова земљишта на проучаној територији. Формиран је на заравњеним и благо заталасаним, нижим деловима котлинског обода, углавном са десне долиנסке стране Западне Мораве. Распрострањен је на надморској висини до 230–400 m, а наставља се на алувијално земљиште (Стевановић, 2005). Параподзол из сливног подручја Западне Мораве развио се „пре свега на речним терасама, вероватно образованим крајем терцијара, које су покривене тешким глинама, ређе другим материјалом” (Урошевић и сар, 1966, 135). На образовање и формирање овог типа земљишта највише утиче рељеф, матични супстрат и клима. У односу на рељеф, параподзол се образује на равним или благо заталасаним теренима, са којег је отицање атмосферске воде успорено. Утицај матичног супстрата се огледа у томе што се ово земљиште образује само у оним деловима регије где се појављује непропустљив слој испод површине у коме се периодично образује тзв. горња подземна вода. Утицај климе се испољава преко количине падавина, будући да се овај тип земљишта не образује у аридним областима (Мисаиловић, 1987). У Краљевачкој котлини се овај тип земљишта среће у три велика комплекса – први појас захвата северни део Врдила, Роћевиће, Самаилу, Лазац, Дракчиће и наставља ка западу према Чачанској котлини, на чијем је јужном ободу такође веома распрострањен; други појас се пружа преко Ратине, Кованлука, Метикоша, Драгосињаца и Вукушице. Даље наставља према истоку и захвата атаре великог броја насеља јужног обода Врњачке и Крушевачке котлине; трећи појас захвата Грдицу, Јарчујак, Дракчиће, Конарево, Матаруге, Прогорелицу и подгорину Котленика (карта 11). Настанку параподзола погодује брежуљкасти рељеф, какав је на југоисточним падинама Котленика, где је отицање атмосферских падавина успорено. На овом сектору се на већој површини псеудоглеј среће око доњег тока Чукојевачке реке и Груже, до 300 m н.в. У Пожешкој котлини, параподзола има у атарима насеља Горобиле, Лопаш и Бакионица (Просторни план општине Пожега, 2004).

Псеудоглеј спада у дубока земљишта, чија дубина редовно прелази два метра (Стевановић, 2005). Хумуса у овом земљишту има врло мало, па је оно због тога погодно за воћњаке, винограде, а мање за земљорадничке културе. Ради побољшања приноса, препоручује се додавање минералних ђубрива на бази азота и фосфора. У вишим пределима су на псеудоглеју заступљени ливаде и пашњаци ниске продуктивности и квалитета (Поповић, 1996). Овај тип земљишта је мале производне вредности. Међутим, „посматрано по површини коју захвата на територији Западног Поморавља, очигледан је његов велики значај у пољопривредној производњи” (Родић, 1985, 637). Теренска истраживања показују да се на местима са благим нагибом, на псеудоглеју гаје пшеница и кукуруз, а од воћа је доминантна шљива. На вишим деловима котлинског обода, где је нагиб терена већи, на псеудоглеју су запажени комплекси природне храстове шуме. Узевши у обзир површине под псеудоглејом у Западног Поморављу и његов значај у пољопривредној производњи на нивоу регије, као један од праваца развоја био би разматрање могућности извођења мелиорационих радова, како би се поправио квалитет тла и његова производна вредност.

Земљишта у планинском делу Западног Поморавља су слабије продуктивне моћи и немају већи значај за регионални развој. Смеђе земљиште на андезиту је заступљено у вишим деловима Котленика, у вишим деловима Лађеваца, Цветки и Трговишта. С обзиром да су еруптивне стене Котленика непропустљиве за воду, у њима се ерозија јаче развија. Осим тога, карактеристична је и појава бујичарских токова, па овај тип тла прати неповољна конфигурација терена за било какву ратарску производњу.

Смеђе кисело земљиште на шкриљцима захвата највећи део обода Пожешке котлине, који је изграђен од кристаластих шкриљаца. Има га у горњим планинским деловима насеља Лорет, Табановићи, Пријановићи, Прилипац, Гугаљ и Пилатовићи, која су смештена на падинама Јелове горе, Црнокосе и Крстаца (Просторни план општине Пожега, 2004). Такође, смеђе кисело земљиште на шкриљцима се среће у Овчарско–кабларском сектору Западне Мораве, где су блаже падине ових планина обрађене, а стрмије више или мање пошумљене (Милојевић, 1948). Падине Крње Јеле, која представља највиши врх планинског масива Гоч, такође су под смеђим скелетоидним земљиштем (Ковачевић, 2010). Овај тип земљишта се ствара на брдовитом терену, који је избраздан већим бројем речица и потока. Као и рељеф, тако и биљни покривач има негативно дејство на формирање смеђег киселог земљишта. Оно се формирало на теренима под храстовом и буковом шумом.

Смеђе рудо земљиште на кречњаку се јавља у деловима Западног Поморавља који су изграђени од кречњака. Овог тла највише има у Овчарско–кабларском сектору Западне Мораве, посебно на Каблару, али и ободу Пожешке котлине – источни део Крстаца и јужни део Лорета (Просторни план општине Пожега, 2004). Смеђе рудо земљиште се појављује само на кречњаку и ствара се у процесу крашке ерозије од резидијума (Мисаиловић, 1978). Поред смеђег рудог земљишта, у овим кречњачким теренима Западног Поморавља се срећу и скелетна земљишта на кречњаку, тзв. кречњачки сирозем.

Најзаступљенија су на Каблару, садрже велики проценат скелета, мало хумуса, веома су водопропустљива и представљају најсувља земљишта у проучаваној регији. По Милојевићу (1948, 22), кречњачке падине су голе или покривене точилима, са ретком појавом шибља.

Скелетоидна смеђа шумска земљишта (дистрични камбисоли) су распрострањена на падинама Гледићких планина, у горњим деловима атара сеоских насеља Лешево, Раваница, Годачица и Лободер. Други комплекс ових земљишта се среће на југоисточним падинама Котленика (Педолошка карта ФНРЈ, 1959). Геолошку подлогу поменутих земљиштима чине глинци и филити на Гледићким планинама и пешчари на Котленику. Земљишта формирана на пешчару су лакшег механичког састава и веће пропустљивости, а у највећем делу регије се налазе под шумама и пашњацима (Вујадиновић, 2006). Главна одлика педогенезе ових земљишта јесте њихово непрекидно стварање и одношење. Из тог разлога су ова тла највеће моћи у зонама шумских комплекса, чијом евентуалном сечом, долази до девастације педолошког слоја (Стевановић, 2005). Економско–производна вредност дистричног камбисола је таква, да оно представља станиште оскудних услова биљне производње. Покривено је буковом шумом и травама лошијег квалитета. На појединим потезима где услови терена дозвољавају, ово земљиште је култивисано ратарским културама, али су на њему приноси далеко испод просека.

Скелетоидна црница на серпентину (калкмеланосол) изграђује западне и југозападне делове планине Гоча и његове подгорине, тј. већи део слива реке Рибнице (Ковачевић, 2010). На основу педолошке карте, а с обзиром на распрострањеност серпентина на територији Западног Поморавља, може се закључити да се ово земљиште може наћи и на свим осталим планинама регије, у чијој геолошкој грађи има серпентинита. Скелетоидна црница се култивише виноградарским засадима, јагодичастим и коштуњичавим воћем. Од повртарских култура, на њој најбоље успева кромпир.

Овако велики број типова, подтипова и варијетета земљишта на простору Западног Поморавља, резултат је геолошких, климатских, хипсометријских и антропогених утицаја. Педолошки покривач представља најважнији географски аспект регионалног развоја проучаване регије, а његов значај се огледа у могућностима развоја различитих пољопривредних грана, што што потврђује полазну хипотезу истраживања. Значај земљишног покривача за регионални развој Западног Поморавља се огледа у могућностима развоја различитих грана пољопривреде на њему.

БОНИТЕТНА КЛАСИФИКАЦИЈА

Критеријуми за процењивање квалитета земљишта су слојевитост, дубина профила, као и количина хумуса и креча. У зависности од агроколошких особина тла, макрорелефа и хидролошких услова, извршена је подела земљишног фонда проучаване регије на седам бонитетних класа. У прве четири бонитетне класе, сврстана су квалитетнија земљишта, без или са малим ограничењима за пољопривредну производњу

(Голић, 2010). Она су територијално заступљена у котлинама Западног Поморавља и то углавном на котлинском дну и нижим деловима обода, до 500 m н.в. У остале три класе су сврстана плитка и неразвијена земљишта, која су подложна спирању, при чему брзо губе плодност. Ова тла су неповољна за обраду, па зато више одговарају ливадама, пашњацима и шумама. Углавном су заступљена у брдском и планинском делу регије, преко 750 m н.в.

Првој и другој бонитетној класи припадају најплоднија земљишта проучаване регије, која имају највећи производни потенцијал. Овом класом су обухваћена тла на равним и благо нагнутим теренима у долинама Западне Мораве и доњих токова Груже, Расине и Ибра. Овај песковити алувијум има дубок профил, добру дренажу и моћ акумулације воде, па се лако обрађују (Голић, 2010). Искоришћава се у интензивној пољопривредној производњи за све врсте ратарских и повртарских култура. За развој пољопривреде, као водеће делатности привредног развоја Западног Поморавља, највећи значај имају управо алувијална тла и разни типови смонице. Да су ова земљишта у Западном Поморављу рационално искоришћена, указује присуство великог броја пластеника у Трстеничкој и Крушевачкој котлини. Међутим, то није случај и са Чачанско–краљевачком и Пожешком котлином, иако постоје исти или слични услови за узгајање. Теренским истраживањима се дошло до података да је у пластеницима у Стопањи, Рибнику, Почековини, Медвеђи и Селишту, присутна производња великог обима. Она је намењена задовољавању сопствених потреба, али и тржишту читавог Западног Поморавља и Београдске микрорегије. На основу приложене педолошке карте евидентно је да је распрострањење земљишта прве и друге бонитетне класе на проучаваној територији значајно. То су изузетно плодна тла, пре свега алувијум и смоница, па је побољшање особина овог земљишта један од приоритетних праваца регионалног развоја.

У земљишта треће бонитетне класе сврставају се песковити флувисоли и гајњаче. Они су мање погодни за интензивну пољопривредну производњу у односу на прве две бонитетне класе. Песковити алувијум у долини Западне Мораве је поред неповољног механичког састава, изложен и утицају подземних и површинских вода, који смањују приносе. Примена одговарајућих агротехничких мера, као што су вештачко ђубрење, дубоко орање и дренажа терена, у знатној мери би утицала на повећање његове плодности.

Четвртој бонитетној класи припадају земљишта са слабијим агроколошким особинама, због чега су релативно неповољна за интензивну ратарску производњу. Земљишта четврте бонитетне класе су представљена псеудоглејом и разним варијететима смонице. У територијалном смислу, покривају неогено побрђе котлинских обода и у структури земљишног фонда Западног Поморавља имају највеће распрострањење. На мањим нагибима, на овим земљиштима успевају воћњаци, виногради и крмно биље, док су на већим нагибима претворена у ливадске и пашњачке површине. Уз примену агротехничких и антиерозионих мера, приноси поменутих култура би се могли знатно увећати.

Земљишта лошијих производних вредности, са ограничењима за коришћење у ратарству, су плитка скелетна и скелетоидна тла пете до седме бонитетне класе. Земљишта пете бонитетне категорије, која су на блажим нагибима и са повољнијим микроклиматским условима, култивишу се углавном кромпиром, стрним житима (јечам и раж) и воћњацима. Уз појачано коришћење вештачких ђубрива, приноси поменутих култура могу се увећати, али само у незнатном обиму. Овој класи припадају смеђа земљишта на кречњаку и смеђа скелетоидна земљишта до 500 m н.в. (Гајић, 2010).

Шеста и седма бонитетна класа највеће распрострањење имају у планинском делу Западног Поморавља, изнад 750 m н.в. Припадају му скелетна и скелетоидна земљишта на шкриљцу и црница на серпентину. То су плитка, сува и кисела тла, која због великих нагиба терена (до 60%), немају значај за пољопривредну производњу. Ова земљишта су изложена јаким ерозивним процесима и зато се најчешће искоришћавају као шуме и травњаци (Просторни план града Крушевца, 2010). Шеста и седма бонитетна класа се на простору Западног Поморавља јавља на мањим површинама у вишим планинским теренима Гледићких планина, Котленика, Гоча и Овчара. Високе падине Каблара су под скелетним камењаром, па је њихово искоришћавање у шумарству забрањено због потенцијалне ексцесивне ерозије (Вујадиновић, 2006).

ЗАШТИТА И ДЕГРАДАЦИЈА ЗЕМЉИШТА

Најзначајније педолошке потенцијале Западног Поморавља представљају котлинска дна, чији су најнижи делови представљени алувијалним равнима Западне Мораве и њених већих притока. Ово тло је погодно за интензивну биљну производњу, са високо вредним повртарским производима, нарочито у пластеницима. Земљиште у алувијалним равнима је најмање изложено деградацији, али њему прети друга опасност. Наиме, реке често односе плодно тло са једног места, а на другом месту таложе шљунак, који представља најнеплоднији део алувијалних равни (Савић, 1969).

Док тло у најнижим деловима котлина страда од поплавних таласа река, дотле је у вишим деловима котлинских обода подложно деградацији у мањој или већој мери. Доказ томе су ливаде са киселим земљиштем, које су знак оподзољавања. Мање је деградиран северни обод котлина, са леве долинске стране Западне Мораве, где су се језерски наноси очували у већој мери. То тло је на педолошкој карти представљено смоницом и минералним барским земљиштем (Јаковљевић, 2008). Јужни делови котлина у Западном Поморављу, са леве долинске стране Мораве, много су више деградирани у односу на северне. Ту је педолошки покривач представљен подзолима и параподзолима. На огранцима Котленика, Гоча, Јелице, Гледићких и Мојсињских планина, уместо подзола налази се још више деградирано скелетно и скелетоидно оподзољено земљиште (Родић, 1985). Да би се побољшали приноси, спречила даља деградација тла и појава киселих ливада, неопходно је примењивати агротехничке мере. Ту се у првом реду мисли на наводњавање и додавање вештачких ђубрива.

Земљиште Западног Поморавља је претрпело значајне промене у начину коришћења, изградњом вештачких акумулација. Тада је потапањем деградирано 150 ha пољопривредног земљишта друге и треће бонитетне класе. На појаву ерозије, која је до пуног изражаја дошла у планинском делу регије, утицали су природни (рељеф, клима, вегетација) и антропогени фактор. Пешчари Гледићких планина и дацито–андезити Котленика, нарочито су неотпорни на ерозију. Интензивним ерозионим процесима су захваћене западне падине Гледићких планина, у вишим деловима Годачице, Раванице и Лешева. Такође, јака и местимично експесивна ерозија присутна је и на источним падинама Котленика, у планинским деловима атара насеља Витковац и Печеног. Ерозија је посебно јака на потезима поменутих насеља који су искрчени, па се шумска земљишта користе за узгој ратарских и воћарских култура. Ту се поред површинског спирања на њивама и пашњацима, јављају и вододерине, јаруге и бујице (Вујадиновић, 2006).

Најзначајнији бујични ток на овом простору је Борачка река, притока Груже. Овај речни ток је у мајским поплавама 2014. године, довео до клизишта и одрона великих размера. То је проузроковало огромна оштећења на инфраструктурним објектима у Годачици и Раваници.⁹ Имајући то у виду, један од праваца регионалног развоја Западног Поморавља треба да буде повећање површина под шумама, на теренима шесте и седме бонитетне класе. То су земљишта најнеповољнијих карактеристика, која су услед стрмих нагиба, највише изложена ерозији. Сем тога, организација ловишта на теренима који су ненасељени и услед изложености ерозији неповољни за пољопривредну производњу, такође би могла да буде мера заштите (Просторни план општине Варварин, 2007).

Осим поплавних таласа и изражених ерозионих и бујични процеса, земљиште Западног Поморавља се све више загађује комуналним и индустријским отпадом. Оно се деградира и неадекватном употребом вештачких ђубрива, пестицида и других хемиских средстава који се користе у пољопривредне сврхе (Гајић, 2010). Један од облика угрожавања је и претварање пољопривредног у непољопривредно земљиште, непланском изградњом стамбених и индустријских објеката у приградским насељима проучаване регије. У актуелним просторним плановима свих градова Западног Поморавља, као приоритетна мера заштите овог значајног природног ресурса, наводи се спречавање бесправне градње објеката на пољопривредном земљишту.

На основу свега изложеног, а и истраживањима која су спроведена на терену, дошло се до закључка да је у другој деценији XXI века, стање земљишта Западног Поморавља незадовољавајуће. Тиме је у потпуности оправдана хипотеза да се несавестан однос према природним потенцијалима, јавља као неповољан фактор привредног развоја регије. Проблему заштите овог најзначајнијег природног потенцијала за развој пољопривреде, мора се посветити посебна пажња. Она између осталог подразумева примену читавог низа агротехничких мера, које се односе на регулацију водног режима у долином делу регије и заштиту земљишта од ерозије и бујица у брдско–планинском појасу Западног Поморавља.

⁹ Интерна документација Градског штаба за ванредне ситуације Града Краљева, 2014. година

СТРУКТУРА ЗЕМЉИШНОГ ФОНДА У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ

Квантитативна анализа структуре површина према начину коришћења по атарима насеља и деловима регије, основни је показатељ стања и полазна основа за процену могућности рационалног искоришћавања земљишта као најзначајнијег природног потенцијала регионалног развоја Западног Поморавља. Повољни морфолошки, климатски, хидрографски и климатски услови су омогућили развој ратарских, воћарских и других биљних култура, али се начин коришћења земљишта разликује на нивоу регије. Физичко–географску и привредно–економску хетерогеност простора потврђује мноштво издвојених типова земљишта према начину коришћења, који се разликују у котлинама, на побрђима и на планинским ободима регије.

Подаци о структури земљишног фонда по насељима за свих девет општина које улазе у састав Западног Поморавља, добијени су од њихових Служби за катастар непокретности. С обзиром да проучавана регија у свом саставу има 230 насеља, надлежни из Служби за катастар непокретности нису били у могућности да дају преглед структуре земљишта за неке претходне године. Из тог разлога није рађена упоредна анализа промене начина коришћења земљишта, већ се добијени подаци односе на стање земљишног фонда у 2014. години. Као такви, они одсликавају реално стање на терену, будући да се односе само на оне делове општина који припадају територији проучаване регије. Међутим, то неће бити случај приликом обраде гранске структуре пољопривреде, (површине под ратарским културама и просечни приноси, број родних стабала воћа, сточни фонд), јер за њих није било могуће добити податке на нивоу насеља. За ту сврху су коришћене публикације Општине у Србији и последњи пописа пољопривреде из 2012. године, али су подаци у њима на нивоу општина.

Од укупне површине Западног Поморавља, која износи 238.216,5 ha, пољопривредне површине чине 153.566,4 ha или 2/3 територије проучаване регије (табела 17). Најквалитетнија равничарска и брежуљкаста земљишта континуирано се простиру средишњим делом регије, тј. долином Западне Мораве. Највише пољопривредних површина у односу на укупно земљиште имају општине Варварин (73,2%), Крушевац и Чачак са 69,1% (табела 17). Највеће пољопривредне површине се налазе у атарима сеоских насеља која се простиру до реке, али нису урбанизована у оној мери у којој су урбанизовани атари приградских насеља (Ковачевић, 2010). Међу њима предњаче Подунавци са 83,4% пољопривредних површина, Горобиле (82,2%), Пепељевац (80,9%), Глободер (80,5%), Варварин Село (78,8%), Ратина (74,1%), Заклопача (72,9%), Штулац (72,3%), Бивоље (71,2%), Конарево (70,6%). Учешће пољопривредног земљишта, испод 50%, имају општине Лучани и Врњачка Бања, јер су њихова насеља која територијално припадају проучаваној регији лоцирана у брдско–планинском делу, са значајним учешћем пашњачких и шумских површина. Из општине Лучани, село Дљин има 50,2%, а Дучаловићи 44,3% пољопривредних површина. Знатно мање учешће имају села из

општине Врњачка Бања, чији се горњи делови атара налазе на Гочу – Рсавци (27,3%), Отроци (34,6%), Врњачка Бања 37,4%, Липова 39,2% (Републички геодетски завод, 2015).

Табела 17. Преглед пољопривредних и обрадивих површина у Западног Поморављу 2014. године

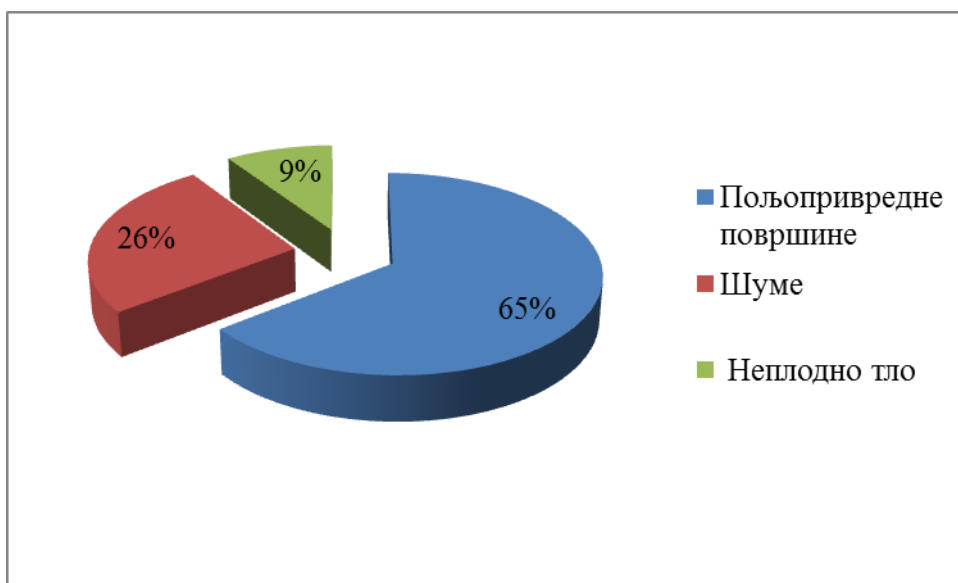
Територија	Укупна површина атара		Пољопривредна површина		Обрадива површина	
	ha	%	ha	%	ha	%
Пожега	9.563,5	100	5.377,3	56,2	4.418,1	46,2
Лучани	2.950,7	100	1.393,8	47,2	1.145,0	38,8
Чачак	63.635,9	100	43.966,9	69,1	39.367,8	61,9
Краљево	62.792,4	100	40.563,3	64,6	32.790,3	52,2
В. Бања	16.818,2	100	8.075,6	48,0	7.005,5	41,7
Трстеник	44.799,8	100	28.241,8	63,0	25.157,4	56,2
Крушевац	30.747,5	100	21.233,3	69,1	20.319,7	66,1
Варварин	4.756,7	100	3.481,3	73,2	3.372,2	70,9
Ћићевац	2.151,8	100	1.233,1	57,3	986,9	45,9
Зап. Поморавље	238.216,5	100	153.566,4	64,5	134.562,9	56,5

Извор: Служба за катастар непокретности, Републички геодетски завод, 2015.

За развој пољопривреде у Западног Поморављу од највећег значаја је распрострањење обрадивих површина, које за разлику од пољопривредних, искључују пашњаке. Обрадиво земљиште, које захвата најплодније површине у проучаваној регији, а простире се на 134.562,9 ha (графикон 13). Податак да на обрадиве површине отпада преко половине укупне територији Западног Поморавља, јасно говори да пољопривреда има одличну основу да буде водећа грана привредног и регионалног развоја. Удео обрадивих површина у продуктивним пољопривредним површинама Западног Поморавља износи 86,7%, а у укупној површини регије 56,5% (табела 17). Овако значајна разлика проистиче из чињенице да су обрадиве површине лоциране у котлинско–долинским деловима Западног Поморавља, док ободне котлина углавном прекривају пашњаци и шуме.

Више обрадивих површина од просечне вредности за Западног Поморавље у целини (56,5%), имају општине Варварин (70,9%), Крушевац (66,1%) и Чачак (61,9%), које и представљају чувене повртарско–воћарске рејоне. По обрадивим површинама, знатно испод регионалног просека су општине Лучани (38,8%), Врњачка Бања (41,6%), Ћићевац (45,9%) и Пожега (46,2%). У њима су само уски делови у алувијалној равни Западне Мораве погодни за ратарство, док им је површински много већи део територије у брдско–планинском појасу под пашњацима и шумама. Општине Трстеник (56,1%) и Краљево (52,2%), услед изражене морфологије терена, имају значајно распростирање пашњака и шума у структури земљишног фонда. Без обзира на то, удео ораничних површина у њима

је значајан, будући да су обе котлине познати повртарско–воћарско–виноградарски рејони не само Западног Поморавља, него и читаве Средње Србије.



Графикон 13. Структура земљишног фонда према начину коришћења 2014. године

У структури обрадивих површина најзначајније место заузимају оранице и баште, на којима се одвија најинтензивнија пољопривредна производња. Оне захватају површину од 89.914,3 ха, што чини 66,8% обрадивог земљишта, односно 37,7% укупне површине Западног Поморавља. Најзначајнији земљишни комплекси простиру се на алувијалним равнинама и долинским странама Западне Мораве и доњих делова њених већих притока. То је највредније земљиште регије, са великим могућностима за узгој разноврсних ратарских култура и одличним условима за примену савремених агротехничких мера.

Табела 18. Структура земљишта Западног Поморавља према начину коришћења 2014. године

Територија	Укупна површина атара	Пољопривредне површине										Шуме		Неплодно тло	
		Оранице и баште		Воћњаци		Виногради		Ливаде		Пашњаци					
		ха	%	ха	%	ха	%	ха	%	ха	%	ха	%	ха	%
Пожега	9.563,5	2.256,7	23,6	802,5	8,4	-	-	1.358,9	14,2	959,2	10,0	2.990,7	31,3	1.195,5	12,5
Лучани	2.950,7	501,6	17,0	284,5	9,6	-	-	358,9	12,2	248,8	8,4	1.327,6	45,0	229,3	7,8
Чачак	63.635,9	26.858,7	42,2	6.845,5	10,8	123,8	0,2	5.539,8	8,7	4.599,1	7,2	14.510,4	22,8	5.158,6	8,1
Краљево	62.792,4	18.540,8	29,5	5.002,1	8,0	8,9	0,0	9.238,5	14,7	7.772,9	12,4	15.513,6	24,7	6.715,6	10,7
В. Бања	16.818,2	3.151,5	18,7	1.421,9	8,5	86,9	0,5	2.345,2	13,9	1.070,1	6,4	7.438,5	44,2	1.304,1	7,8
Трстеник	44.799,8	17.821,4	39,8	3.085,7	6,9	1.773,5	4,0	2.476,9	5,5	3.084,4	6,9	12.932,1	28,9	3.625,9	8,1
Крушевац	30.747,5	17.106,4	55,6	1.162,4	3,8	1.033,8	3,4	1.017,1	3,3	913,6	3,0	5.871,1	19,1	3.643,1	11,8
Варварин	4.756,7	3.007,8	63,2	181,6	3,8	154,1	3,2	28,7	0,6	109,1	2,3	872,4	18,3	403,0	8,5
Тићевац	2.151,8	669,4	31,1	29,4	1,4	123,5	5,7	164,6	7,6	246,2	11,4	697,1	32,4	221,6	10,3
Зап. Поморавље	238.216,5	89.914,3	37,7	18.815,6	7,9	3.304,5	1,4	22.528,6	9,5	19.003,4	8,0	62.153,5	26,1	22.496,7	9,4

Извор: Општине у Србији, РЗС, Београд, 2014; Републички геодетски завод, Службе за катастар непокретности у Пожеги, Краљеву, Врњачкој Бањи, Крушевицу, Варварину и Тићевицу, 2015.

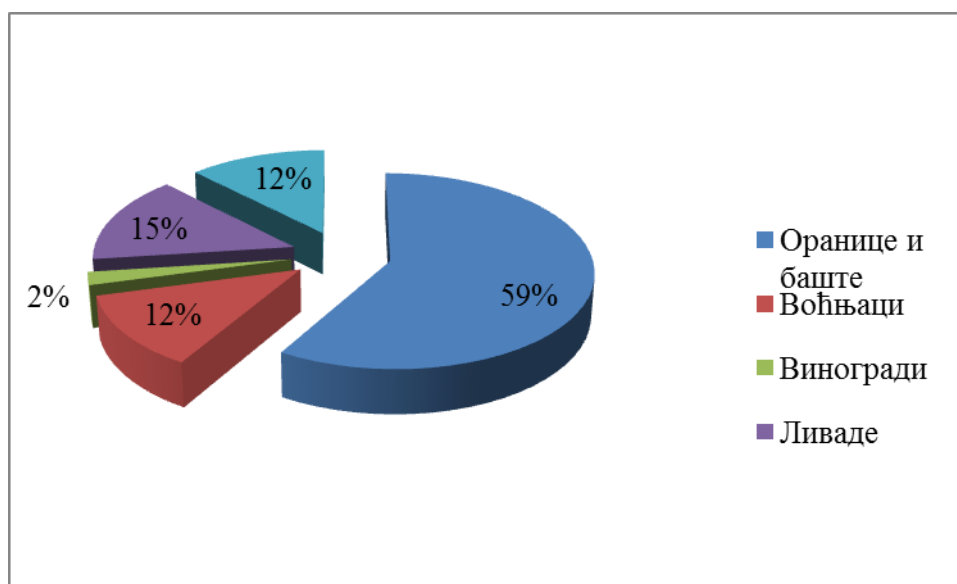
Највеће учешће ораница и башта у обрадивом земљишту имају општине Варварин (89,2%), Крушевац (84,1%), Трстеник (70,8%), Чачак (68,2%) и Ћићевац (67,8%). У Трстеничкој и Крушевачкој котлини у алувијалној равни која је веома често плављена и у којој је издан близу површине, заступљене су баште са поврћем (највише паприка и парадајз) и њиве са кукурузом. На падинама и теменима тераса њива са кукурузом је знатно мање, а уместо њих су њиве под пшеницом. Мање ораница и башта од просека за ниво регије имају насеља која припадају Западном Поморављу из општине Краљево (56,5%), Пожега (51,1%), Врњачка Бања (44,9%) и Лучани (43,8%).

Под воћњацима се налази 18.815,6 ha, што чини удео од 14,0% у обрадивим површинама и учешће од 7,9% у укупној површини регије (табела 18). Педолошки састав земљишта представља најзначајнији природни фактор који је утицао на регионални размештај воћњака у Западном Поморављу, па се воћарски појас простире између ратарских површина на котлинском дну и шумских површина планинских обода. Воћњаци најбоље успевају на разним варијететима гајњача, присојним експозицијама и блажим нагибима терена 10–15% (Вујадиновић, 2006). Такве природне услове највише имају Чачанска и Пожешка котлина, које су са шљивацама под „пожегачом” и „чачанском родном”, на далеко чувене. Воћарство је у прошлости давало највеће тржишне вредности у оквиру пољопривреде, али без обзира на дугу традицију и повољне педолошке услове, осећа се тежња опадања у односу на повртарство и сточарство (табела 18). У односу на укупну површину атара, удео воћњака по општинама се креће од 1,4% (Ћићевац) до 10,8% (Чачак). Највеће учешће воћњака у обрадивим површинама атара имају општине Лучани (24,8%), Врњачка Бања (20,3%), Пожега (18,1%) и Чачак (17,4%). Физичко–географски услови регије источно од Краљева мање погодују воћарству, па је удео воћњака у њиховим обрадивим површинама испод 15% – Трстеник (12,3%), Крушевац (5,7%), Варварин (5,4%) и Ћићевац 2,9% (Републички геодетски завод, 2015).

Незнатно распрострањење земљишта у регији повољног за гајење племенитог стоног грожђа, условило је да су површине под виноградима најмање у структури земљишног фонда. Раније се много више гајила винова лоза, па је било на далеко чувено „вино од Карановца” (Милановић, 1973). У Западном Поморављу су се у структури земљишног фонда 2014. године, виноградистали на 3.304,5 ha. То је удео од 1,4% у укупној површини регије, односно 2,4% у обрадивим површинама (табела 18). У регионалном размештају јако су издиференциране зоне гајења, тако да је најзначајнији виноградарски појас у Западном Поморављу северни и јужни обод Трстеничке и Крушевачке котлине, лева долињска страна Расине и побрђе Мојсињских планина. Највећи проценат винограда у односу на укупно обрадиво земљиште имају општине Ћићевац (12,5%), Трстеник (7,0%) и Крушевац (5,1%). За разлику од њих, све општине западно од Трстеника имају мање од 1% винограда у укупној површини атара.

Значајан природни потенцијал за развој пољопривреде, пре свега сточарства, представљају травне површине под ливадама и пашњацима. Они дају велику количину сена доброг квалитета, које представља основни извор сточне хране. Ливаде се простиру

на 22.528,6 ha, што представља 16,7% обрадивих површина и 9,5% проучаване регије. Јављају се на свим типовима земљишта, нарочито им погодују разни варијетети смоница и гајњача, као и нагиби терена преко 20%. Ливаде се у Западном Поморављу срећу у различитим морфолошким условима, од долињских ливада поред речних токова, до брдско–планинских на котлинским ободима регије. Долинске ливаде су заступљене у деловима речних долина које су изложене повременом плављењу и засипању речног наноса (Вујадиновић, 2006). Долинске ливаде у Доњој Гружи су заступљене на плављеним земљиштима алувиона реке Груже, јер су отежани услови за ратарску производњу. Највећи комплекси ливада у Доњој Гружи су у атару села Милаковац (Стевановић, 2005). Више од трећине ливада у односу на обрадиво земљиште имају насеља која припадају Западном Поморављу из општине Врњачка Бања (33,5%), Лучани (31,3%) и Пожега (30,8%). Ако се анализира удео ливада у укупној површини атара, најзаступљеније су у Горобиљу у Пожешкој котлини (30,3%) и Подунавцима у Врњачкој котлини (24,2%), док их у равничарским насељима готово и нема - Маскаре и Варварин Село (0,1%).



Графикон 14. Структура обрадивих површина Западног Поморавља 2014. године

Пашњаци у регији захватају мање површине од ливада и простиру се на укупно 19.003,4 ha земљишта, што представља 8% укупне површине регије и 12,4% пољопривредне површине (табела 18). Јављају се углавном на планинским смеђим земљиштима, али се могу срести и у нижим теренима где су људи крчили шуме и претварали их у пашњаке. Највећи континуитет у проучаваној регији, пашњаци имају у југозападном делу Гледићких планина на потезу од Годачице, Раванице, Лешева до Стубла (Вујадиновић, 2006). Ово су простори идеални за сточарство, нарочито за овчарство, са преко 25% учешћа пашњака у укупној површини атара.

Травне површине регије представљају основну базу за добијање волуменозне сточне хране – сена, која се користи за зимску испашу преживара. Сенкоси се остварују два пута

годишње, у јуну када се добија највећа и најквалитетнија маса сена, и у септембру, када су приноси сена лошији (Стевановић, 2005). Међутим, у котлинском делу регије то не представља проблем, јер се дефицит сена надокнађује производњом силаже и крмног биља. На тај начин се обезбеђује разноврсна исхрана за стоку. Истраживањима са терена, дошло се до податка да је у брдско–планинском делу регије учесталија пракса да се прва, јунска трава, суши и складишти, а да се друга користи за вањску испашу стоке од августа до октобра.

Шумско земљиште обухвата више од четвртине укупне површине Западног Поморавља (62.153,5 ха или 26,1%). Шуме су претежно заступљене на ободима Гоча, Гледићких планина, Јелице и Котленика, а представљају основни природни аспект развоја шумарства и дрвно–прерађивачке индустрије. Удео шума у структури земљишног фонда на нивоу регије се креће од минималних 3,3% у општини Варварин, до 19,2% у општини Краљево. Процент шумског земљишта је нарочито висок у планинским атарима на Гочу: Рсавци (69,2%), Отроци (61,4%), Грачац (51,1%), затим на Котленику у атару Трговишта (55,1%), на Гледићким планинама у атарима Раванице (42,1%), Стубла (40,2%), Лешева (40,0%), Годачице (36,1%) и Гавеза (37,3%) итд.

Неплодно тло заузима 22.496,6 ха, што чини 9,4% укупне површине Западног Поморавља. Највећи проценат неплодног тла имају општине Пожега (12,5%) и Крушевац (11,8%), док га је у Врњачкој Бањи најмање у односу на укупну површину атара (7,8%). Упоредо са друштвено–економским развојем регије, повећавао се и проценат неплодног земљишта у структури укупних површина, како појединачних општина, тако и регије у целини. Томе је нарочито допринела изградња саобраћајнице М-5 која тангира регију целом дужином, стварање вештачких акумулација на Западној Морави, изградња привредних и стамбених објеката, па су из тог разлога неплодне површине највећим делом заступљене у њеном котлинском делу, у оквиру градских насеља. Структура земљишта према начину коришћења одређује структуру пољопривредне производње. Квантитативна анализа структуре и размештаја пољопривредних површина по морфолошким целинама Западног Поморавља, омогућује рационално искоришћавање земљишта као најзначајнијег географског аспекта регионалног развоја. Котлинска дна, побрђа и планински ободи регије, битно се разликују у погледу структуре искоришћавања земљишта. Та регионална диференцијација пољопривреде је условљена морфолошким, хидролошким и педолошким одликама поменутих делова Западног Поморавља.

Према природним условима у регији, могуће је издиференцирати три висинска рејона, која су истовремено и три различите привредно–географске зоне. То је зона алувијалних равни Западне Мораве и доњих токова њених притока, зона побрђа и зона котлинских обода. С обзиром да свака од њих има својствене природне карактеристике, то су се у њима издвојиле и различите пољопривредне делатности. У првој зони у алувијалним равнима Западне Мораве, Груже, Расине, Ибра и Голијске Моравице, доминира ратарство. Овде најбоље успевају повртарске културе за индивидуалну исхрану, али добрим делом и за тржиште. Културна вегетација заузима велики део на теренима до

250 m н.в, мада се пољопривредне културе гаје и на већим надморским висинама, на искрченим површинама блажих нагиба. Речне терасе су култивисане житима и то је нижа кукурузом, а виша речна тераса је засејана пшеницом и јечмом. У другој зони на ободу котлина, удео обрадивог земљишта се постепено смањује, па у њој смењују ратарство и воћарство, а у делу регије источно од Врњачке Бање и виноградарство. Са даљим порастом надморске висине, услови за интензивну пољопривредну производњу се погоршавају, па је на брдско–планинском побрђу изнад 500 m, повећано учешће ливада. Земљишни фонд, који је претежно под природним вегетационим покривачем пашњацима и листопадним шумама, у Западног Поморављу заузима висински појас преко 750 m н.в. Сточарство је прилично равномерно заступљено на нивоу регије. Имајући у виду структуру земљишног фонда, може се рећи да Западно Поморавље припада земљорадничко–сточарском рејону, са тежиштем на повртарској и воћарској производњи.

РАТАРСТВО

Морфологија терена, климатске и педолошке карактеристике, утицали су на то да ратарство буде најзначајнија грана земљорадње у Западног Поморављу. Обим ратарске производње условљен је структуром земљишног фонда, где оранице и баште учествују са 66,8% у обрадивом и 37,7% у укупном земљишту. То су земљишта прве, друге и треће бонитетне класе, на којима се по утврђеном плодореду сеју жита, поврће, крмно и индустријско биље. Према резултатима Пописа пољопривреде из 2012. године, у структури ораница и башта доминирају жита са 66,5%, крмно биље са 23,6%, поврће са 8,2% и индустријско биље са 0,2% (табела 19).

Табела 19. Оранице и баште у Западног Поморављу према структури сетвених површина 2012. године

Оранице и баште (укупно)	Жита		Индустријско биље		Поврће		Крмно биље		Остали усеви, необрађене оранице и угари	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
89.914,3	59.793,0	66,5	179,8	0,2	7.373,0	8,2	21.219,8	23,6	1.348,7	1,5

Извор: Попис пољопривреде 2012, РЗС, Београд, 2013.

Кукуруз је најзначајнија ратарска култура регије, како по површини којом је засејан, тако и по укупном приносу. Природни услови за производњу кукуруза у долинском делу регије су изванредни, док се у брдским деловима користе сорте хибрида са краћим вегетационим периодом (Стевановић, 2005). Овом културом је у Западног Поморављу по Попису пољопривреде 2012. године засејано 34.576 ha, односно 49,5% свих површина под житима (табела 20). Кукуруз је највише засејан у Пожешкој котлини (69,0%), где је раван око Голијске Моравице у атару села Горобилја, читава под засадима кукуруза. Насеља Дљин и Дучаловићи из општине Лучани, која припадају Западног Поморављу, такође су

познат кукурузни појас регије, са 66,8% површина под овом културом. Трстеничка котлина је по површинама под кукурузом на трећем месту са 62,3% свих површина под житарицама. Овде се кукуруз гаји како у селима котлинског обода, тако и у долинском делу уз Западну Мораву у атарима Грабовца, Прњавора, Дубља и Лопаша (Просторни план општине Трстеник, 2010). По Б. Ж. Милојевићу (1948), пре изградње хидроцентрале на Западној Морави, по оскудним површинама алувијалне равни западног дела Чачанске котлине, биле су њиве под кукурузом. Стварањем вештачких акумулација, под водом су се нашла најквалитетнија земљишта.

Табела 20. Површине под житима у Западног Поморављу 2012. године

Територија	Укупна површина атара под житом	Кукуруз		Пшеница		Овас		Јечам		Раж	
	ха	ха	%	ха	%	ха	%	На	%	ха	%
Пожега	3.032,0	2.092,0	69,0	732,0	24,1	107,0	3,5	96,0	3,2	5,0	0,2
Лучани	3.496,0	2.336,0	66,8	799,0	22,9	265,0	7,6	80,0	2,3	16,0	0,5
Чачак	9.482,0	5.100,0	53,8	2.605,0	27,5	578,0	6,1	1.184,0	12,5	15,0	0,2
Краљево	19.544,0	6.716,0	34,4	10.997,0	56,3	842,0	4,3	972,0	5,0	17,0	0,1
В. Бања	3.212,0	1.230,0	38,3	1.766,0	55,0	59,0	1,8	152,0	4,7	5,0	0,2
Трстеник	6.278,0	3.910,0	62,3	1.540,0	24,5	207,0	3,3	611,0	9,7	10,0	0,2
Крушевац	15.464,0	8.818,0	57,0	5.064,0	32,7	406,0	2,6	1.151,0	7,4	25,0	0,2
Варварин	6.992,0	3.220,0	46,1	2.475,0	35,4	227,0	3,2	1.054,0	15,1	16,0	0,2
Ћићевац	2.331,0	1.154,0	49,5	753,0	32,3	70,0	3,0	342,0	14,7	12,0	0,5
Зап. Поморавље	69.831,0	34.576,0	49,5	26.731,0	38,3	2.761,0	4,0	5.642,0	8,1	121,0	0,2

Извор: Попис пољопривреде 2012, РЗС, Београд, 2013.

У вишим деловима котлина кукуруз се гаји искључиво за потребе домаћинства, док се у долинским, равничарским деловима производе и тржишни вишкови. Услед изузетно повољних природних услова, положаја њива поред речног тока Западне Мораве и могућности наводњавања, као и услед увођења високохибридних сорти, дошло је до пораста просечних приноса кукуруза. За 20 година (1992–2012), укупан принос је порастао са 106.363 t на 232.183 t (СЗС, 1993; РЗС, 2013).

Табела 21. Укупни и просечни приноси пшенице и кукуруза за Западно Поморавље 1992, 2002. и 2012. године

Година	Кукуруз		Пшеница	
	Укупан принос (t)	Просечан принос (kg/ha)	Укупан принос (t)	Просечан принос (kg/ha)
1992.	106.363,0	2088,0	67.531,0	3149,8
2002.	253.985,0	6003,7	59.549,0	4,999,0
2012.	232.183,0	4456,0	65.058,0	3926,0

Извор: Општине у Србији 1983-2013. РЗС, Београд.

У истом периоду је удвостручен и просечни принос кукуруза у Западном Поморављу са 2.088 kg/ha на 4.456 kg/ha, што указује на осавремењавање производње применом агротехничких мера. Просечан принос је нижи од републичког просека (5.507 kg/ha), али је виши од просека за Централну Србију (4.072 kg/ha). Највећи просечни приноси кукуруза на нивоу регије 2012. године је остварен у Краљевачкој котлини (4.866 kg/ha), где су површине под кукурузом највеће у насељима Ратина, Самаила, Витановац, Витковац, Чукојевац и Мрсаћ (табела 21). Велике разлике у приносима су изражене између западног и источног дела регије, јер су приноси у Пожеги (3.990 kg/ha) и Лучанима (3.902 kg/ha) за 1000 kg/ha мањи него у Мрзеничкој сутесци (4.809 kg/ha) и Маскару, Бошњану и Варварин Селу (4.817 kg/ha). У њима је производња кукуруза толика да се редовно добијају тржишни вишкови.

Пшеница је по свом значају на другом месту у Западном Поморављу, а њена производња се у 2012. години обављала на 26.731 ha или на 38,3% од укупне површине под житима (табела 20). Високе речне терасе на алувиону и земљише побрђа од 300–500 m н.в. на гајњачама, су зоне које највише одговара гајењу пшенице, која у њима даје високе приносе. Применом агротехничких мера, просечни приноси пшенице су на почетку XXI достигли вредност од чак 4.999,0 kg/ha, али су услед суше 2012. године смањени на 3.926,0 kg/ha (републички просек 5.290 kg/ha). Унутаррегионалне разлике су изражене на нивоу општина које улазе у састав проучаване регије, где су приносе преко 4.000 kg/ha имали Чачак, Крушевац, Краљево и Варварин. Према истраживањима са терена, у Западном Поморављу не постоје тржишни вишкови пшенице будући да се 2/3 укупне производње утроши у сточној исхрани, док се само мали део преради у хлебно брашно.

Од осталих стрних жита, симболичне површине заузимају јечам (5.642 ha или 8,1%), овас (2.761 ha или 4%) и раж (121 ha или 0,2%). Они се гаје искључиво у брдско–планинском делу Западног Поморавља, на земљишту ограничене плодности. Ове врсте жита се најчешће узгајају на смеђим земљиштима развијеним на шкриљцима, којих највише има на ободу Пожешке колтине у атарима Лорета, Пријановића и Табановића. Произведене количине се утроше у потпуности за сточну исхрану у границама регије. Последњих година повећавају се површине под културом тритикале, која у свом семену садржи повећан удео протеина и показала је одличне приносе (Стевановић, 2005).

Индустријско биље је некада на овим просторима много више гајено него сада. Насеља у Мрзеничкој сутесци су била позната по гајењу конопље, која је трошена у кудељари у Ћићевцу (Савић, 1969). Међутим, пошто су њену примену избацили индустријски јефтинији производи, то је производња конопље у потпуности престала. После Првог светског рата по узгоју шећерне репе, која се користила као сировина за фабрику шећера у Ћуприји, била су позната насеља у долини Западне Мораве од Крушевца до Ћићевца. Поред тога, источни обод Крушевачке котлине је чувен као стари дувански рејон, који је као сировина коришћен у даљој преради у индустрији у Нишу (Милојевић, 1948). Садашње површине под индустријским биљем су значајно редуковане и у сетвеној структури Западног Поморавља се налазе на изузетно малим површинама,

упркос повољним условима за узгој (179,8 ha или 0,2% ораница). Према попису пољопривреде 2012. године у Западном Поморављу су од индустријског биља најзаступљенији соја са 39 ha, сунцокрет са 18 ha и уљана репица са 6 ha (РЗС, 2013).

Повртарство се може оценити као најразвијенија ратарска делатност у Западном Поморављу, с обзиром да се управо у овој регији производи највише тржишних вишкова. Природни услови, у првом реду плодно алувијално тло у долини Западне Мораве, обиље воде и погодна клима уз дуг вегетациони период, омогућили су да се повртарство у регији одвија на најсавременији начин уз велико учешће пластеника и стакленика. Поред плодног земљишта, повољни саобраћајни услови су такође значајан фактор, будући да су приоизводи у највећој мери намењени пласману на тржиште регије, али и већих градова Србије. У новије време све више људи се опредељује за повртарство, иако захтева велико улагање средстава и ангажовање већег броја радне снаге. Главни мотив су задовољавајући приходи и релативно брз повраћај уложених средстава, посебно ако се узме у обзир кратак период производног циклуса (Стевановић, 2005). Ограничења у развоју повртарства су везана за повремено висок ниво подземних вода, али тај проблем се врло успешно решава хидромелиорацијама. На тај начин се постиже потребан хидролошки режим за производњу појединих повртарских култура, које мање трпе неповољне хидролошке услове у тлу.

Некада су се највише гајили кромпир и пасуљ, а данас су уз кромпир најзаступљеније сорте паприке, краставца, затим зелена салата, парадајз, шаргарепа, першун, купус, боранија, црни лук, празилук и друге сорте. Занимљиво је напредак у овој пољопривредној грани не иде у правцу повећања површина под наведеним културама, већ у правцу интензификације производње. У другој деценији XXI као најуноснија и најзначајнија ратарска грана, издваја се рана пластеничка производња поврћа. Готово да нема села у долини Западне Мораве, нарочито на потезу од Трстеника до Крушевца, у којем се неће видети по неколико мањих или већх пластеника. Овај вид производње захтева велика улагања, у смислу коришћења квалитетног семена и репроматеријала, коришћења вештачких ђубрива и пестицида. По економском значају од сорти које се производе у пластеницима, најзначајније су паприка, краставац, парадајз, лук и зелена салата.

Популационим ширењем регионалних центара Западног Поморавља и развојем прехранбене индустрије у њима, повећале су се потребе за производњом поврћа. Оно овде има све одлике интензивног, модерног повртарства, у коме је применом система наводњавања и савремених агротехничких мера, дошло до специјализације пољопривредне производње која се одвија у правцу ове гране. Поврће се гаји на 6.460 ha, а у сетвеној структури доминира кромпир са 59,3%, паприка са 21,4%, купус и кељ са 9,5%, парадајз и бостан са 3,9% и пасуљ са 2,5% (табела 22).

Са укупним површинама од 3.828 ha кромпир је најраспрострањенија култура, која се гаји на преко половине повртарских површина у регији. Са становишта просторног размештаја може се слободно рећи да се рејон гајења кромпира везан за нижи планински

обод Пожешке и Чачанско–Краљевачке котлине, јер му погодују смеђа земљишта на кречњаку и шкриљцима. Производња кромпира у сеоским атарима на ободима наведених котлина, на првом је месту од свих повртарских култура. Основни проблем индивидуалних произвођача је што нема организованог откупа кромпира, већ су приморани да га складиште до зиме или га продају накупцима по симболичним ценама. На 3.828 ha засада произведено је у 2012. години 107.062 t кромпира, са просечним приносом од 12,9 t/ ha. То је знатно изнад републичког просека и просека за Централну Србију, које је дате године износио 10,4 t/ ha (РЗС, 2013). У просторној организацији производње, по засађеним површинама под кромпиром на нивоу регије, предњачи Чачак са 1.465 ha, Лучани са 997 ha, Пожега са 633 ha и Краљево са 377 ha (табела 22). Приликом теренског истраживања, од Драгана Зарића председника Удружења повртарара „Плодови Западног Поморавља” из Зблаћа, добијен је податак да је највећи произвођачи кромпира у Чачанској котлини село Зблаће, а прате га Вапа, Горичани и Балуга. Велики произвођачи кромпира, који по његовим речима заслужују да буду поменути, су Зоран Драговић (17 ha) и Драган Зарић (15 ha). Кромпир највећим делом испоручују чачанској чипсари, мада се један део и извози у Русију и продаје накупцима на лицу места.

Табела 22. Засејане површине под повртарским биљем у Западног Поморављу 2012. године

Територија	Укупно	Кромпир		Пасуљ		Купус и кел		Паприка		Парадајз		Бостан	
		Ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Пожега	741,0	633,0	85,4	23,0	3,1	38,0	5,1	40,0	5,4	7,0	0,9	0,0	0,0
Лучани	1.037,0	997,0	96,1	27,0	2,6	10,0	1,0	1,0	0,1	2,0	0,2	0,0	0,0
Чачак	2.245,0	1.465,0	65,3	24,0	1,1	395,0	17,6	224,0	10,0	48,0	2,1	89,0	3,9
Краљево	472,0	377,0	79,9	21,0	4,4	28,0	5,9	28,0	5,9	7,0	1,5	11,0	2,3
В. Бања	52,0	24,0	46,2	3,0	5,8	2,0	3,8	19,0	36,5	3,0	5,8	1,0	1,9
Трстеник	1.078,0	168,0	15,6	19,0	1,8	63,0	5,8	682,0	63,3	122,0	11,3	24,0	2,2
Крушевац	412,0	108,0	26,2	31,0	7,5	31,0	7,5	180,0	43,7	40,0	9,7	22,0	5,3
Варварин	364,0	37,0	10,2	7,0	1,9	28,0	7,7	188,0	51,6	11,0	3,0	93,0	25,5
Ћићевац	59,0	19,0	32,2	8,0	13,6	5,0	8,5	20,0	33,9	3,0	5,1	4,0	6,8
Зап. Поморавље	6.460,0	3.828,0	59,3	163,0	2,5	600,0	9,3	1.382,0	21,4	243,0	3,7	244,0	3,8

Извор: Попис пољопривреде 2012. РЗС, Београд, 2013.

Интересантно је поменути да се последњих деценија веома интензивна производња кромпира одвија у приградским насељима Рибници, Ратини, Кованлуку, Трбушанима, Коњевићима, Бањици, Трнави итд. Они су главни снабдевачи поврћа градског становништва, а кромпир најчешће пласирају на краљевачку кванташку пијацу. У Овчарско–кабларској клисури велики произвођач кромпира је породица Штрбац из села Рошци. Од Миреле Штрбац је приликом теренског обиласка добијена информација да је производња кромпира основна делатност коју развијају у склопу земљорадничке задруге „Каблар”. Кромпир пласирају чипсари у Чачку са којом имају дугогодишњу сарадњу.

Снажна сировинска база била је основа за отварање погона за прераду кромпира у Чачку још 1971. године. Некада је ова чипсара била једна од најуспешнијих фирми у региону, која је запошљавала велики број радника. С обзиром да је сигуран откуп кромпира деловао подстицајно на организацију производње, значај чипсаре се огледао и у успоравању депопулацијских процеса у планинским деловима регије, који су имали изванредне могућности за производњу кромпира. После стечајног поступка, чипсара је 2012. године продата конзорцијуму кога чине три физичка лица и регистрована под називом „Чипс Веј”. Приликом теренског обиласка фирме, од директора Томислава Бајевића добијена је информација да производну делатност на потпуно новим машинама обавља 95 радника. У 2014. години је остварена производња од 1.000 t чипса и флипса, од чега је 70% пласирано на инострано тржиште.

Друга по значају повртарска култура која у Западном Поморављу после кромпира заузима највише површина, је паприка. Она учествује са 21,5% у структури свих површина под поврћем и засејана је на 1.382 ha. Највише се гаји у општини Трстеник, где је под паприком 63,3% свих повртарских површина, затим у Варварину 51,6% и у Крушевцу 43,7% (табела 22). Најинтензивнија стакленичка и пластеничка производња врши се дуж алувијалне равни Западне Мораве кроз Трстенички крај, где се код појединих водећих произвођача годишње добије 40–60 t/ha паприке (Просторни план општине Трстеник, 2009). Према подацима прикупљеним са терена, међу највећим произвођачима паприке у регији се истиче се Бојан Пантић из трстеничког села Селиште. Он паприку гаји на отвореном, на површини од 2 ha и пласира је оближњој земљорадничкој задрузи „Напредак” из Стопање, која иде у даљу прераду за тегле. Већи произвођач паприке из села Велика Дренова је Драган Матић, који под „сомборком” има 1,5 ha површине. То је сорта сомборке добијена из „Супериор” семена, која даје приносе од 50 t/ha у зависности од године. Чувену сорту паприке „куртовку” или „ајварушу” највише узгаја Зоран Михајловић из Велике Дренове, а производи је како он каже, „из старинског семена”. Његови плодови паприке су тешки по 250–300 gr, а годишњи принос се креће око 70 t/ha. По Зорановим речима, кључ успешности трстеничких повртара је довољно сунца дању и свакодневно уједначено наводњавање башта ноћу, јер паприка тражи приближно једнаку температуру ваздуха и температуру воде којом се залива.

Производња паприке је интензивна у варваринским насељима Бошњане, Маскаре и Варварин Село, али и граничним насељима између Трстеничке и Крушевачке котлине (Стопања, Рибник, Почековина, Јасика, Бивоље, Бресно Поље). У Чачанској котлини се појас гајења паприке простире у алувијалној равни Западне Мораве, од Трбушана узводно до Заблаћа низводно, али и у граничним селима према Краљевачкој колтини – Лађевци, Цветке, Обрва, Бапско поље.

Производња купуса је на трећем месту и ова култура заједно са кељом учествује са 9,5% у структури укупних повртарских засада Западног Поморавља. На 600 ha, колико је 2012. године било засејано купусом и кељом, производна делатност се обавља искључиво на индивидуалним газдинствима у ниском равничарском земљишту са условима за

интензивно наводњавање. Купус се највише гаји у Чачанској котлини на 395 ha, што представља 66% од свих површина под купусом у Западном Поморављу. Насеља која су нарочито специјализована за ову повртарску делатност су Заблаће, Мршинци, Кукићи, Горичани и Трбушани, смештени у зони алувијалне равни Западне Мораве. Ово су углавном и највећи произвођачи кромпира, јер када у пролеће изваде млади кромпир са једног дела њиве, одмах ту засаде купус. Неки од већих произвођача купуса из Заблаћа су Ацо Спасојевић и Миломир Огњеновић, који купус великим делом извозе за Русију. Такође, купус пласирају и у суседно село Кукићи, где постоји модерна фабрика за закишељавање купуса. Ограничавајући фактор повећања површина под купусом је константно ниска цена свежег купуса на тржишту већ дужи низ година. С тим у вези један од праваца развоја могао бити усвајање јединствене технологије закишељавања купуса у местима производње, јер је кисели купус много више цењен и није проблем обезбедити му тржиште.

Од осталог поврћа у регији се доста гаји парадајз, краставци (корнишони), карфиол, плави патлиџан, боранија, црни и бели лук, шаргарепа, спанаћ, зелена салата. Парадајз и краставац се највише производе у граничном појасу Трстеничке и Крушевачке котлине, где се годишње под пластеницима произведе по 200 t/ha парадајза и 75 t/ha краставаца (Просторни план општине Трстеник, 2009). Према подацима мештана који су добијени на терену, већи произвођач парадајза из Западног Поморавља је Саша Манџукић из Селишта, који под овом културом има 1,5 ha површине. Корнишоне на 0,5 ha производи Јовица Илић из Стопање, који је власник фабрике „Напредак” где се врши њихово конзервирање и пласман на тржиште. У Чачанској котлини од Трбушана до Вапе, простире се рејон познат по гајењу лубенице и диње. Некада су ове културе гајене на знатним површинама и у Краљевачкој котлини, али је аерозагађење из фабрике „Магнохром” утицало на обуставу узгоја, с обзиром да су јако осетљиво поврће (Милановић, 1973). Према резултатима последњег званичног пописа пољопривреде 2012. године, највеће површине под бостаном у проучаваној регији су у Варварину 93 ha и Чачку 89 ha (табела 22).

Површине под пасуљом су у Западном Поморављу од мањег значаја у односу на остало поврће, с обзиром да је засејан на свега 163 ha (2,5%). Он учествује као међуусев са кукурузом, а производња је променљива у зависности од климатских услова и цене на тржишту. Године 2012. у Западном Поморављу је произведено 1.255 t пасуља са просечним приносом од 905 kg/ha, што је испод републичког просека од 1.100 kg/ha. Највећа производња пасуља се обавља у Краљевачкој котлини, у којој је просечан принос за 103 kg/ha већи од приноса за Западно Поморавље. Током теренских истраживања, у разговору са мештанима Витановца, Витковца, Ратине и Стубла у којима се пасуљ највише гаји, добијен је податак да се последњих година смањују површине под пасуљом као међуусевом. Главни разлог томе је интензивна примена пестицида у заштити кукуруза, који том приликом делују и на пасуљ.

ВОЋАРСТВО

Воћарство је водећа пољопривредна грана на нижим и вишим деловима котлинских обода Западног Поморавља. Морфологија терена, педолошка структура земљишта и климатске одлике су најзначајнији природни потенцијали који су утицали на регионални размештај воћњака. Доминантни земљишни типови, као што су алувијум, гајњаче и смонице, представљају добру подлогу за гајење разних врста средњеевропског воћа. Веће климатске разлике на територији Западног Поморавља нису изражене, тако да умерено–континентална клима са својим варијететима, омогућава равномеран развој воћарства на нивоу регије. Морфолошки услови, експозиције терена и углови нагиба, такође нису ограничавајући фактори развоја воћарске производње. Воће се знатно мање гаји у долини Западне Мораве, јер су површине искоришћене за повртарске културе које захтевају већу количину воде за узгој. Највише воћњака у територијалном размештају има на брежуљкасто–брдовитим ободима котлина у појасу 300–500 m н.в. Воћњаци у Западном Поморављу се простиру на 18.816 ha или 8% укупне површине (РЗС, 2013).

Табела 23. Заступљеност воћарских култура у Западном Поморављу према Попису пољопривреде 2012. године (у ha)

Општина - територија	Укупно	Јабукe		Шљиве		Малине		Крушке		Кајсије		Остало воће	
		ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Пожега	2810	498,0	17,7	1.358,0	48,3	484,0	17,2	82,0	2,9	3,0	0,1	385,0	13,7
Лучани	2855	499,0	17,5	1.268,0	44,4	662,0	23,2	87,0	3,0	3,0	0,1	336,0	11,8
Чачак	4323	831,0	19,2	1.956,0	45,2	87,0	2,0	287,0	6,6	549,0	12,7	613,0	14,2
Краљево	3722	534,0	14,3	2.351,0	63,2	38,0	1,0	202,0	5,4	60,0	1,6	537,0	14,4
В. Бања	792	86,0	10,9	361,0	45,6	42,0	5,3	38,0	4,8	7,0	0,9	258,0	32,6
Трстеник	1421	183,0	12,9	530,0	37,3	55,0	3,9	100,0	7,0	41,0	2,9	512,0	36,0
Крушевац	1987	270,0	13,6	930,0	46,8	8,0	0,4	163,0	8,2	40,0	2,0	576,0	29,0
Варварин	660	47,0	7,1	249,0	37,7	3,0	0,5	25,0	3,8	14,0	2,1	322,0	48,8
Ћићевац	246	18,0	7,3	35,0	14,2	0,0	0,0	8,0	3,3	4,0	1,6	181,0	73,6
Зап. Поморавље	18.816	2.966,0	15,8	9.038,0	48,0	1.379,0	7,3	992,0	5,3	721,0	3,8	3.720,0	19,8

Извор: Попис пољопривреде 2012. године, РЗС, Београд 2013.

Према информацијама прикупљеним на терену, воћарство се на простору Западног Поморавља сматра традиционалном делатношћу. Чачански крај је од давнина познат као воћарско подручје, у коме су још у доба Немањића гајене разне сорте јабука, крушака, шљива, па чак и питомог кестена. С тим у вези није случајно што је на месту садашњег Института за воћарство у Чачку још 1898. године формиран Воћно–лозни расадник, први у тадашњој Краљевини Србији. Са формирањем расадника, у засадима воћа Чачанске котлине су почеле да се уводе нове, боље и продуктивније сорте воћака, уз примену одговарајућих мера неге (www.institut-cacak.org). Пионир на пољу воћарства Пожешке котлине је био Драгиша Лапчевић, захваљујући коме су на овом простору јавили први

воћни засади јабуке будимке (Симовић, 1954). Она се нарочито почела гајити после Првог светског рата, када су поједина пољопривредна газдинства имала јабучаре површине 5–6 ha. Пожешка котлина је значајан воћарски рејон када је у питању и производња шљиве. Још у XIX веку овај простор је био на далеко познат по гајењу шљиве пожегаче, као и по извозу суве шљиве, пекмеза и разних врста ракије (Мисаиловић, 1979).

На почетку друге деценије XXI века у структури воћних засада Западног Поморавља доминирају шљиве, јабуке и малине, под којима се налази 71,1% свих површина под воћем (табела 23). Процене су да се 2/3 свих стабала налазе у воћњацима, а остатак као појединачна стабла у двориштима и окућницама (Стевановић, 2005).

Најзначајнија воћарска врста у регији је шљива, како по површини на којој је засејана (9.038 ha), тако и по броју родних стабала (4.437.130). Традиционално се гаји на целој територији Западног Поморавља, јер успева на свим врстама земљишта и на нагнутим површинама које нису повољне за друге усеве. По речима старијих саговорника са терена, најзначајнији шљиварски рејони у регији су обод Пожешке котлине (Лорет, Табановићи, Пилатовићи, Дљин), присојне стране на падинама Јелице и Вујан планине у Чачанској котлини (Прислоница, Миоковци, Милићевци, Горевница, Трепча, Трнава, Жежевица, Липница, Виљуша), северни обод Краљевачке котлине у подгорини Гледићких планина (Годачица, Раваница) и Котленика до 500 m н.в. (Витановац, Милавчићи, Милаковац), подгорина Гоча, Столова и Троглава (Драгосињици, Грачац, Матаруге, Жича, Лазац, Буковица, Врдила, Роћевићи), јужни обод Трстеничке котлине (Јасиковица, Камењача, Бучје, Црнишава) и долина Расине (Велико Головоде, Кобиље, Пасјак). Најзаступљеније сорте шљиве су пожегача, чачанска родна, ранка, стенлејка и чачанска рана (Просторни план града Краљева, 2010). С обзиром да су у структури засада доминантне ракијске сорте, шљива се на простору проучаване регије највише користи за печење и производњу ракије. У Западном Поморављу су честа домаћинства која имају по неколико хиљада литара ракије, старе две до три деценије. Међутим, због ниске цене и велике понуде, продаја овог напитка је незнатна, тако да пољопривредно становништво и нема неке велике добити од произведене ракије. Теренским истраживањима у сеоским подручјима Краљевачке котлине, која су рађена одређивањем средине узорка и стандардне девијације, настао рад „Politics in the Balkan Countryside: case study in Serbia“ (Lukić et al, 2014a, 102). Том приликом је утврђен висок степен међусобног и општег слагања сеоског становништва са ставовима да је најбоља политика она која оставља највише у „цеповима“ сељака ($M=3.83$, $\sigma=1.02$) и да су политичари најприсутнији у селу у време предизборне кампање ($M=4.51$, $\sigma=0.76$).

Уколико се посматрају подаци из дате табеле 24, могуће је закључити да је у периоду 1982–2012. године броју родних стабала шљиве опао за 1,5 пута, а просечан принос смањен два пута. Најмањи просечан принос шљива је у Западном Поморављу имала 2002. године (63.973 t), што је четири пута мање у односу на 1982. годину. Тада је убрана и највећа количина шљива за анализирани период (79.437 t), док је највише килограма по једном стаблу убрано 1992. године (11,9).

Поменута 2002. година забележена је и по томе што је у њој био најмањи род по стаблу (5,4 kg). Узрочник овако малих приноса је био град, који је те године задесио чачански крај и нанео велике штете воћњацима. Осим града, разлоге константног опадања приноса треба тражити и у застарелости воћних засада, квалитету обраде и заштите родних стабала. Осим тога, због нередовног и нерегулисаног откупа, ниске цене шљиве (20–25 дин/kg, 2015. године), недостатка радне снаге на селу, сваке године део рода пропадне.

Табела 24. Производња јабука и шљива на територији Западног Поморавља

Година	Јабуке			Шљиве		
	Број родних стабала	Просечни принос (t)	kg по стаблу	Број родних стабала	Просечни принос (t)	kg по стаблу
1982.	899.914	22.399	21,0	6.687.791	79.437	10,3
1992.	1.037.373	21.739	18,2	5.592.169	63.973	11,9
2002.	1.100.507	7.038	6,4	4.795.352	19.814	5,4
2012.	1.050.765	10.619	10,1	4.437.130	40.149	9,0

Извор: Општине у Србији 1983–2013. РЗС, Београд

На развој и унапређење воћарства у регији позитиван утицај је имао Институт за воћарство из Чачка, као главни иницијатор увођења нових воћних сорти. Институт је државна установа основана 1946. године, са научно–истраживачким радом у оквиру биотехничких наука, као основном делатношћу постојања. Институт пружа услуге стручне подршке при заснивању воћњака, стручне подршке за примену технологије гајења и вођење воћарске производње. У склопу Института се налази савремено опремљена лабораторија, у којој се врши хемијска анализа земљишта (www.institut-cacak.org). Уз њихову помоћ у подизању и нези воћњака, али захваљујући и бројним радним пољопривредним организацијама, на територији Чачанско-краљевачке котлине је оспособљен значајан број земљорадника за савремену воћарску производњу (Поповић, 1996). У атару села Витковац, на преласку из Западног Поморавља у Доњу Грузу, породица Јеличић гаји највећи плантажни воћњак шљиве у овом делу регије. Воћњак површине 3 ha засађен је 1999. и 2002. године од стране Института за воћарство из Чачка. На плантажи се гаје шљиве сорте ваљевка, чачанка родна, стенлеј и чачанкса лепотица (Вујадиновић, 2006).

Међутим, и поред тога, на територији Западног Поморавља је број стабала шљива четири пута већи од броја јабука. Она је друга по заступљености воћна врста у Западном Поморављу, са годишњом производњом од 10.619 t и приносом од 10,1 kg по стаблу (табела 24). У плантажном узгоју доминирају сорте ајдаред и златни делишес са 80% укупног сортимента, док су у мањем проценту заступљене јонаголд, грени смит, муци и друге (www.cacanskajabuka.com). Број стабала јабуке је од 1982. године у порасту и до 2012. године је увећан 1,2 пута (табела 24). Према динамици кретања броја стабала јабука, може се закључити да постоји брига становништва о квалитету плода, поготову у

деловима регије где је воћарство основни извор прихода. Гајење јабука је заступљено у атарима скоро свих сеоских насеља у Западном Поморављу, на окућницама за задовољавање основних потреба домаћинства. Ту се највише узгајају старинске сорте јабука – будимка, колачара, кожара (Стевановић, 2005). Плантажни узгој јабука је карактеристичан за села Лазац, Дедевци, Буковица и Роћевићи на јужном ободу Краљевачке котлине, Милаковцу и Витковцу у Доњој Грузи, Липници, Бањици, Виљуши и Миоковцима у Чачанској котлини и Богдању, Јасиковици и Риђевштици на ободу Трстеничке котлине (Просторни план општине Трстеник, 2009).

Најдужу традицију у узгоју јабуке имају воћари из Чачанске котлине, који су уједно оснивачи удружења воћара „Чачанска јабука”. У сарадњи са Институтом за воћарство из Чачка, највеће плантажне воћњаке имају породице Брковић из Миоковаца, Давидовић из Бањице, Пауновић из Виљуше и многи други узорни воћари. Двадесетак удружених воћара „Чачанске јабуке” је уз помоћ Министарства пољопривреде направило модерну хладњачу у Доњој Трпчи, за складиштење јабука и других врста воћа, које даље припремају за извоз.

Малина је по површини коју заузима у структури воћних засада Западног Поморавља одмах после шљиве и јабуке, док у производњи јагодичастог воћа заузима водеће место. Малина је у Западном Поморављу у 2012. години засејана на 1.379 ha и њена целокупна производња се обавља на индивидуалним пољопривредним газдинствима. Захваљујући повољним агроеколошким условима, малина је традиционална воћарска врста у западном делу регије, на простору од Пожешке до Чачанске котлине. На овој територији се доста успешно обавља производња малине на површини од око 1.200 ha, што чини 87% од свих засада малине проучаване регије. С обзиром да се становништво бави малинарством уназад три–четири деценије, малињаци Пожешке котлине представљају углавном старије засаде. Подаци са терена потврђују да је у току обнављање старих површина новим засадима, с обзиром да се приноси смањују из године у годину (слика 18).

Почетком XXI века гајење малине добија на значају и у осталим деловима Западног Поморавља, нарочито на ободима Краљевачке и Трстеничке котлине, где скоро свако домаћинство које има услове у људству засадило малињаке. Разлог за повећање броја засада овог јагодичастог воћа је интересовање индивидуалног произвођача кроз сигуран пласман, будући да тржишни услови привређивања намећу потребу за производњом малине. У погледу сортимента, на простору Западног Поморавља гаје се микер и виламет. То су сорте малине које због природних повољних услова поднебља, дају добар квалитет плода и принос од 14.000 kg/ha (Просторни план општине Пожега, 2004). Продаја малине представља значајан извор прихода великом броју домаћинстава која је гаје, поготову ако се узме у обзир да је њена откупна цена економски исплатива за произвођаче. Малина из Западног Поморавља се највећим делом пласира на тржиште Европске уније и Русије. Повољност за развој малинарства јесте постојање добро развијене мреже хладњача у којима се врши откуп и складиштење воћа, као и значајан број адекватних прерађивачких

капацитета у регији. Највећи број хладњача има Пожешка котлина, с обзиром да су у њој и највеће површине под воћем, а нарочито малином. Од већих хладњача издвајају се „Frigo–Raun”, „Euro Frigo”, „Crops and partners”, „NS export”, „Стефани универзал”, „Малина продукт” и друге. У Чачанско–краљевачкој котлини су значајне хладњаче „Mondi Lamex”, „Sicoberry”, „Miralex fruits” и „Чачанска јабука”, а у Трстеничкој котлини су то хладњаче „Нова Слога” и „JP-Tempo foods”. Хладњача „Frigo–Raun” је основана 1993. године и складишног је капацитета 600 t. Делатност рада је откуп, замрзавање и паковање ситног јагодичастог воћа, као и извоз индустријски пакованог воћа у Немачку, Холандију и Швајцарску. Ова модерна фирма са савременом опремом за технолошке процесе прераде има 40 стално запослених радника, а сарађују са више од 1.000 произвођача јагодичастог воћа са простора западне Србије.



Слика 18. Малињак у селу Пријановићи код Пожеге
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Хладњача „Нова Слога” Трстеник је складишног капацитета 800 t, док јој је прерадни капацитет 35 t дневно. У хладњачи се врши откуп, замрзавање и паковање воћа, које се даље испоручује нашем највећем тржишном произвођачу смрзнутих производа „Фриком”. Хладњача „JP-Tempo foods” се налази у забаченом селу Планиница, на контакту Краљевачке и Трстеничке котлине. Складишни капацитети хладњаче од 40 t и прерадни капацитети од 20 t дневно, нису довољни да би подмирили потребе овдашњих произвођача. У току сезоне од мештана се откупи преко 300 t малине и осталог воћа.

Проширење капацитета хладњаче дало би подстицај обнављању пољопривредне производње у овом селу у подгорини Гледићких планина, будући да је све више младих људи заинтересовано за развој воћарства. „JP-Tempo foods” хладњача припада генерацији најмодернијих хладњача, која послује по НАССР стандардима. Пошто откупљују све врсте воћа, у могућности су да их купцима на домаћем и европском тржишту, пласирају у свежем, потхлађеном и дубоко замрзнутом стању (www.novamedia.rs).

Хладњача „Mondi Serbia” се налази у насељу Врдила на западном ободу Краљевачке котлине и део је модерне компаније за прераду јагодичастог воћа Mondi Lamex. Подаци прикупљени на терену говоре да се у хладњачи у Врдилима годишње преради 6.500 t високо квалитетног замрзнутог воћа. Њени складишни капацитети су 3.500 t замрзнутог воћа, које се откупљује од великог броја произвођача из Западног Поморавља и Ибарског–копаоничког краја. У циљу задовољавања потреба постојећих, али и привлачења нових клијената, у хладњачи је 2014. године инсталирана нова производна линија за замрзнуту воћну кашу. Хладњача „Sicoberry” у Ратини код Краљева извози замрзнуто јагодичасто воће искључиво на тржиште Француске и Јапана. Власник хладњаче је Владимир Спасојевић, краљевчанин, који дужи низ година живи и ради у Француској. Хладњача у Ратини је основана 2005. године, запошљава 21 радника и ради током читаве године. Теренским истраживањима се могло закључити да се овде се посебна пажња поклања квалитету и безбедности производа, чему у прилог иде податак да имају имплементиран стандард најновије генерације FSSC 22000.

ВИНОГРАДАРСТВО

Виноградарство је у Западног Поморављу делимично развијена грана пољопривреде, с обзиром да гајење винове лозе није равномерно заступљено на нивоу регије. Жупна клима је определила источну половину Западног Поморавља као типичан виноградарски крај, у коме производња винове лозе има традицију дужу од једног века. Повољни морфолошки и педолошки услови омогућавали су производњу квалитетних сорти грожђа са високим садржајем шећера. На ободима Трстеничке и Крушевачке котлине су према предању били виногради старог Југ Богдана и кнеза Лазара, а љубостињско вино је било нашироко познато (Савић, 1969). Виноградарство је у прошлости било развијено и на благим косама Мојсињских планина. О томе да је и овај крај у прошлости био чувено виногорје, говоре топоними Виноградарско брдо и Виноградарски поток (Просторни план општине Ћићевац, 2010). У два насеља која из општине Ћићевац припадају Западног Поморављу, виноградарство је и данас развијенија грана од воћарства. Неки називи у атарима села Драгосињци (Виноградиште) и Врба (Терзићки виногради), сведоче о некадашњем већем распрострањењу винограда (Милановић, 1973).

Табела 25. Производња грозђа у Западног Поморављу, 1982–2012. године

Година	Број родних чокота (у хиљадама)	Принос	
		Укупно (t)	kg по једном чокоту
1982.	58.522	81.259	0,9
1992.	43.857	29.168	0,5
2002.	34.078	35.112	1,0
2012.	25.784	37.807	1,1

Извор: Општине у Србији 1982–2012. године, РЗС.

Из табеле 25 могуће је закључити да су се у анализираном периоду површине под засадама винограда и број родних чокота, константно смањивали. Од 1982. до 2012. године, број родних чокота се смањио 2,3 пута, а и укупни приноси су преполовљени (табела 25). Теренска истраживања су потврдила да разлог томе лежи у чињеници да су виногради највећим делом стари и са великим бројем неродних чокота. С обзиром да су највећим делом у индивидуалном власништву, са њих се остварује принос који служи задовољењу потреба сопствених газдинстава, док се у мањој мери обезбеђују и тржишни вишкови. Приноси изражени у килограмима по родном чокоту крећу се од 0,5 kg као 1992. године до 1,1 kg 2012. године, што је на нивоу републичког просека (РЗС, 2013).



Слика 19. Засади винове лозе у селу Доња Омашница у Трстеничкој котлини (Фото: Ивана Пењишевић, 2015)

На почетку XXI века, највеће површине под виноградима у Западном Поморављу се налазе на преласку из Трстеничке у Крушевачку котлину. Ту су плантаже засада винове лозе лоциране са леве долинене стране Западне Мораве (Велика Дренова, Мала Дренова, Медвеђа, Богдање, Пољна, Милутовац, Риљац, Коњух, Бела Вода) и са десне стране реке, на контакту Трстеничке котлине са Александровачком Жупом (Доња Црнишава, Јасиковица, Округлица, Омашница, Голубовац). Источно од линије Прњавор–Трстеник–Горња Црнишава су најповољнији природни услови за гајење винове лозе (рашчлањен рељеф, земљиште са већим садржајем креча, велика инсолација и елементи жупне климе), док се западно од ове линије све више осећа утицај планинских предела (слика 19).

На том простору је деведесетих година XX века, никла једна нова дисциплина у оквиру виноградарства – калемарство. Покренуто је од стране пољопривредника из трстеничког села Велика Дренова, који су први на простор Западног Поморавља донели америчке винове лозе. Захваљујући увођењу најсавременијих научних достигнућа у производни процес, подаци прикупљени на терену потврђују да се из Трстеничке и Крушевачке котлине годишње тржишту испоручи преко 30 милиона комада лозних калемова (Просторни план општине Трстеник, 2009). Садни материјал из овог дела Западног Поморавља се извози у земље југоисточне Европе, Русију, Молдавију и Украјину. Производња калемова је под контролом Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде. Теренска истраживања су потврдила да се извозом активно баве следећи организатори производње овог лозно–садног материјала: „Вино-калем”, „Бојони”, „Технопродукт”, „Ратајац”, „Прва калемарска задруга” и „Плантажа” из Велике Дренове, „План продукт” из Трстеника, „Grof of Milutovac” и „Агропродукт” из Милутовца, „Калемар Комерц” и „Бранко компани” из Селишта, „Агро-еским” из Богдања и многи други произвођачи (слика 20). Произвођачи су се оријентисали на производњу сертификованог, тзв. безвирусног садног материјала. То им омогућавају сопствени матични засади базног материјала, засађени у тампон зони са просторном изолацијом површине преко 2.000 ha у атарима Коњуха, Лазаревца, Беле Воде, Милутовца, Велике Дренове и других горе наведених западноморавских села. Имајући у виду да се пласман лозно–садног материјала врши углавном на инострано тржиште, то сеоском становништву Трстеничке и Крушевачке котлине доноси значајне приходе.

Теренским истраживањима је утврђено да је приватно предузеће „Grof of Milutovac” водеће на овом простору по производњи сертификованих лозних калемова, воћних садница и садница ружа. Предузеће је основано 1990. године и годишње се у њему произведе по 500.000 лозних калемова. Педесетогодишње искуство у производњи садног материјала на традиционалан начин, које се у овом породичном предузећу преноси са колена на колена, резултирало је производима врхунског квалитета који су награђивани златним медаљама. Од власника је добијена информација да због повећане потребе тржишта за садницама какве се производе у Милутовцу, у 2016. години планирају увећање производње за 100%. Расадник за производњу садница се простире на површини преко 100 ha, на неколико пажљиво одабраних локација у Србији. Након вађења из земље, садни

материјал се чува у савременим хладњачама великог капацитета. Лозне калемове пласирају личном доставом широм наше земље, али последњих година све више извозе у Русију, Украјину, Молдавију, Холандију и бивше републике СФРЈ.



Слика 20. Производња садног материјала у породичном предузећу „Grof of Milutovac” на северном ободу Трстеничке котлине

(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Како би се искористили природни потенцијали и наставила традиција виноградарства у делу Западног Поморавља од Трстеничке котлине до Мрзеничке сутеске, један од праваца регионалног развоја дела би требао бити инсистирање на специјализацији пољопривреде у виноградарској производњи. Теренска истраживања су потврдила да је становништво овог краја у другој деценији XXI века почело значајније да улаже у виноградарство, крчењем старих винограда и улагањем у нове засаде. Међутим, оно што отежава интензивнији развој виноградарства на овом простору је још увек традиционални систем производње и примитиван начин обраде винограда. То захтева већи број радника у сезони, будући да је млада радна снага све дефицитарнија у брдско–планинским селима, виноградарство се све више запоставља. Од саговорника са терена добијена је информација да је ограничавајући фактор развоја ове пољопривредне гране и велика зависност од временских услова, тако да би субвенције државе за набавку противградне мреже, могле бити значајан правац интензивнијег развоја виноградарства.

ПРИРОДНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА

Четвртина ораничних површина Западног Поморавља намењен је производњи сточног и крмног биља, које заједно са ливадама и пашњацима представља природну основу за развој сточарства. У структури обрадивих површина крмно биље обухвата 21.219,0 ha, а заједно са пашњацима 40.222,4 ha. Тако велика заступљеност у структури усева представља значајан природни фактор за развој сточарске производње у регији. Сточно биље успева на земљишту мање плодности и већег садржаја влаге. Његова производња је заступљена на дну котлина, у алувијалној равни Западне Мораве и доњих делова њених притока, али и на побрђу. Затрављивање обрадивих површина у регији се у највећем проценту врши луцерком и детелином на 13.581 ha (64,0%), као и мешавином једногодишњих трава: сточни грашак, сточна репа, грахорица, мешавина махуне и жита (22,1%). Кукуруз за силажу се гаји на 13,2% површина под биљем и то углавном у зони алувијалних равни на пољопривредним газдинствима оријентисаним на производњу млека (Стевановић, 2005).

Табела 26. Сетвена структура сточног и крмног биља у Западног Поморављу 2012. године

Територија	Укупно	Детелина		Луцерка		Кукуруз за силажу		Мешавина трава		Остале крмне легуминозе	
		ha	%	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Пожега	1.664,0	242,0	14,5	731,0	43,9	261,0	15,7	426,0	25,6	4,0	0,2
Лучани	1.821,0	327,0	18,0	418,0	23,0	221,0	12,1	835,0	45,9	20,0	1,1
Чачак	3.807,0	1.201,0	31,5	1.384,0	36,4	602,0	15,8	591,0	15,5	29,0	0,8
Краљево	4.429,0	1.274,0	28,8	1.385,0	31,3	669,0	15,1	1.074,0	24,2	27,0	0,6
В. Бања	364,0	177,0	48,6	84,0	23,1	21,0	5,8	78,0	21,4	4,0	1,1
Трстеник	2.381,0	725,0	30,4	1.158,0	48,6	101,0	4,2	390,0	16,4	7,0	0,3
Крушевац	5.313,0	1.371,0	25,8	1.854,0	34,9	859,0	16,2	1.177,0	22,2	52,0	1,0
Варварин	1.041,0	415,0	39,9	504,0	48,4	48,0	4,6	69,0	6,6	5,0	0,5
Ћићевац	399,0	103,0	25,8	227,0	56,9	15,0	3,8	48,0	12,0	6,0	1,5
Зап. Поморавље	21.219,0	5.835,0	27,5	7.745,0	36,5	2.797,0	13,2	4.688,0	22,1	154,0	0,7

Извор: Попис пољопривреде 2012. РЗС, Београд, 2013.

Детелина и луцерка су легуминозе и осим тога што дају велике приносе и најквалитетнију сточну храну, имају повољан утицај и на хемијска својства тла на коме се гаје. Оне се због одржавања оптималног садржаја азота у земљишту, у највећем броју случајева гаје у плодореду са пшеницом и кукурузом (Вујадиновић, 2006). У односу на укупне засејане површине под сточним биљем, највише површина под луцерком имају општине Ћићевац (56,9%), Трстеник (48,6%) и Варварин (48,4%). Производња луцерке у Западног Поморављу је по попису пољопривреде 2012. године била 39.841 t са просечним приносом од 3,6 t/ha (републички просек 4,9 t/ha). Детелина је произведена на 43.523 t, са

просечним приносом 3,6 t/ha, што је скоро једнако републичком просеку (3,7 t/ha). Од свих западноморавских општине, највећи просечан принос детелине има Пожега (4,5 t/ha), док су све остале општине испод 4 t/ha (табела 26). Изнешени подаци указују на потребу већих улагања и примену савремених агротехничких мера у производњи крмног биља, како би се приноси на нивоу регије повећали.

Значајан део земљишта Западног Поморавља чине природне травне површине, ливаде и пашњаци. Они су у структури укупних пољопривредних површина регије 2012. године учествовали са 27% и као извор сточне хране се користе у виду зелене масе и кабасте крме тј. сена. Укупни приноси сена добијених са ливада у Западног Поморављу су износили 141.182 t (табела 27). Просечни принос је 2,8 t/ha, што је изнад просека за Централну Србију (2,0 t/ha) и републичког просека (1,7 t/ha). Унутаррегионалне разлике су изражене по нивоима општине, где највеће приносе имају Ђићевац (3,3 t/ha), Трстеник и Чачак (3,1 t/ha). Долинске ливаде косанице су веома разноврсног флористичког састава и велике економске вредности, о чијој ће структури више речи бити у биогеографским одликама Западног Поморавља. Расположиве ливадске површине по количини и квалитету траве и сена, превазилазе потребе сточарства на почетку XXI века. Разлог томе је константно опадање сточног фонда регије, условљено иселјавањем младог радно способног сеоског становништва.

Табела 27. Укупни и просечни приноси крмног биља у Западног Поморављу 2012. године

Територија	Детелина		Луцерка		Ливаде		Пашњаци	
	t	kg/ha	t	kg/ha	t	kg/ha	t	kg/ha
Пожега	2.394,0	4543,0	2.224,0	4641,0	13.025,0	1956,0	1.374,0	192,0
Лучани	3.230,0	3030,0	1.991,0	3065,0	25.789,0	2783,0	4.551,0	810,0
Чачак	7.620,0	3735,0	6.206,0	3634,0	18.073,0	3090,0	5.130,0	1136,0
Краљево	5.228,0	3196,0	7.137,0	3253,0	51.745,0	2397,0	15.465,0	672,0
В. Бања	1.219,0	3295,0	872,0	3380,0	9.201,0	2929,0	1.832,0	881,0
Трстеник	5.052,0	3715,0	6.617,0	3883,0	8.510,0	3138,0	2.776,0	893,0
Крушевац	13.451,0	3584,0	11.613,0	3631,0	11.886,0	2918,0	7.029,0	661,0
Варварин	4.625,0	3207,0	2.594,0	3201,0	1.446,0	2966,0	440,0	973,0
Ђићевац	704,0	3890,0	587,0	3849,0	1.507,0	3318,0	634,0	958,0
Зап. Поморавље	43.523,0	3577,0	39.841,0	3615,0	141.182,0	2833,0	39.231,0	797,0

Извор: Општине у Србији 2013. РЗС, Београд.

Пашњаци су значајан садржај планинског дела регије, али су они великим делом деградирани са мањим садржајем легуминоза и већим присуством зељастих трава тврдаче и оштрике. Укупна производња сена са пашњачких површина Западног Поморавља 2012. године је износила 39.231 t (табела 27). Приноси по јединици површине износе 0,8 t/ha, што је изнад просека Централне Србије и републичког просека (0,5 t/ha). Иако су приноси са западноморавских пашњака већи од републичког просека, они су и даље на ниском нивоу и много зависе од временских услова у току године.

Расположиви природни потенцијали представљени ливадама и пашњацима су добра основа за развој сточарства. Међутим, оно нема већи значај у укупној пољопривредној производњи регије, с обзиром да је у долини Западне Мораве много развијеније повртарство и воћарство. Сточарство је била и остала традиционална пољопривредна грана у брдско–планинском делу Западног Поморавља, где су приноси са ораница ниски и у структури површина доминирају ливаде и пашњаци. До средине XX века сточарство је имало изразит екстензивни карактер, али је ипак представљало значајан извор прихода сеоског становништва. Економски положај сточарства одређивао је у великој мери и економски положај становништва. Највише су гајене свиње, говеда и овце, а у расном саставу стоке су преовладавале домаће врсте са ниским приносима млека, меса и вуне. Становништво крушевачких и трстеничких села Кукљин, Глободер, Стопања, Стари Трстеник, Тоболац и Омашница је стоку истеривало и напасало од маја до октобра у Жупу и села под Копаоником и Гочем (Савић, 1969). У Врњачкој Бањи стока је до Другог светског рата држана у шталама, јер су лекари преписивали конзумирање изворских минералних вода у одређеном односу са козјим млеком и сурутком. Неопходност држања стоке у непосредној близини бањских извора, налазила се у потреби да млеко увек буде свеже (Ковачевић, 2010).

Сточарство је крајем XX и почетком XXI века обухваћено бројним квалитативним и квантитативним променама. Напредак се одвијао у правцу побољшања исхране и услова смештаја, као и променом расног састава повећањем броја продуктивних грла. За разлику од квалитативних, квантитативне промене су негативне и огледају се у опадању сточног фонда, нарочито говеда. Разлози за то су економски (ниске цене стоке на тржишту, неорганизован откуп, кашњење са исплатом и сл.) и демографски (неповољна старосна структура сеоске популације и опадање броја укупног и пољопривредног становништва регије).

У просторном размештају сточног фонда Западног Поморавља не постоји изразита регионална диференцијација, мада је на преласку из котлинског дна ка побрђу развијеније млечно говедарство, живинарство и свињарство. У брдско–планинским селима више је заступљена ситнија стока, као што су овце и козе. Сточарска производња у регији се највећим делом обавља на индивидуалним газдинствима. Почетком XXI века индивидуални произвођачи уз субвенције које добијају од државе, покрећу модернију сточарску производњу. Она се огледа у отварању мини фарми на којима се узгајају племените расе високомлечних крава, товних бикова, свиња, оваца и живине. Оно што се може констатовати на основу података добијених теренским истраживањима јесте да је после 2000. године отворен значајан број мини породичних фарми за узгој бикова и крава музара у сеоским насељима на побрђу. Сточарство у котлинама је ипак недовољно развијено и неуравнотежено са производњом жита и крмног биља у алувијалним равнима. Повољни природни услови и близина градских тржишта, омогућавају да се број грла и пласман сточарских производа у котлинском делу Западног Поморавља, значајније увећа.

Број говеда у Западном Помораву је у сталном паду, па је у периоду 1982–2012. године смањен за 59,4%, односно 2,5 пута. Највише говеда је гајено осамдесетих година XX века, што се може довести у везу са тада повољним економским приликама које су владале у земљи. Број говеда је у тридесетогодишњем анализираном периоду драстично смањен у свих девет општина Западног Поморавља, а највише у Трстенику (76,0%), Варварину (72,8%) и Пожеги (68,5%).

Табела 28. Сточни фонд 1982–2012. године

Година	Говеда	Свиње	Овце	Живина
1982.	190.836	284.717	141.477	2.049.566
1992.	145.464	208.981	118.559	1.262.778
2002.	103.315	187.538	103.474	1.254.097
2012.	77.418	235.449	162.274	2.418.766

Извор: Општине у Србији 1983–2003; Попис пољопривреде 2012. године, РЗС, Београд, 2013.

Доминантна је сименталска раса говечета (95%), а у мањем проценту холштајн–фризијска раса и мелези (Просторни план града Крушевца, 2010). Више није случај да индивидуални произвођачи гаје говеда комбиновано уз свиње и овце, већ ову грану сточарства карактерише уска специјализација било да је у питању производња меса или млека. Највећу фарму за тов јунади на простору Западног Поморавља поседује месна индустрија „Котленик промет” из Лађеваца. Јунад производе на сопственој фарми у селу Бресница, на северном ободу Чачанске котлине, у кооперацији са индивидуалним пољопривредним произвођачима. Капацитет фарме у Бресници је 500 грла јунади, док су могућности на бази услужног това са кооперантима, практично неограничене. Приликом посете овој фарми у подгорини планине Вујан, добијен је податак да „Котленик промет” тренутно у 90 регистрованих објеката коопераната на територији Чачанско–краљевачке и Пожешке котлине, на услужном тову има 2.800 јунади. У плану је да се у наредном периоду због повећаних захтева тржишта, прошири капацитет фарме у Бресници за још 1.000 грла.¹⁰

Већу сточарску производњу на газдинствима индивидуалних пољопривредника има породица Игњатовић из села Чукојевац, у Доњој Гружи. Домаћинство Игњатовић се већ четири деценије бави интензивним сточарством, а капацитет фарме је до 300 грла говеда. Овде се свакодневно производе велике количине млека, које Игњатовићи испоручују краљевачким млекарима (слика 21). Већу фарму говеда у Чачанско–краљевачкој котлини има и породица Миличић из Мрсаћа. Они су 1995. године овај посао започели са три краве, а данас гаје 200 говеда. Приликом обиласка ове фарме, од њеног власника Радомира Миличића добијена је информација да гаје 80 музних крава сименталске расе, које дневно дају по 25 l млека. Млеко им откупљује крагујевачка млекарна „Мегле”, а месо краљевачка индустрија меса „НИД”.

¹⁰ Подаци добијени у индустрији меса „Котленик промет” у Лађевцима



Слика 21. Фарма говеда породице Игњатовић у Чукојевцу
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Ово је једна од највећих и најмодернијих фарми говеда у Западном Поморављу, чији власници обрађују 130 ha пољопривредног земљишта, тако да сами производе храну за узгој говеда. Према подацима прикупљеним на терену, од 30 до 40 музних крава имају фармери Небојша Симић из Витановца, Драгиша Радисављевић и Милан Ђурашевић из Годачице, Момчило Весковић из Рођевића и Драган Радојковић из Чукојевца. Драган Гостиљац из Липнице код Чачка је деведесетих година XX века гајио 90 јунади, али је због ниске откупне цене смањено на 34 товна грла и преорјентисао се на крмаче прасиле. Утовљену јунад, Гостиљац годинама пласира месарима из Новог Пазара, који их прерађују у ћевапе.¹¹ У Пожешкој котлини говедарство је најразвијеније у атару села Горобиле, где се по броју грла истичу фарме Тодора Томића (44 грла), Бошка Бјеличића (29 грла), Милоша Павловића (22 грла) и Стојана Гордића (17 грла).

Од стручних сарадника за сточарство Пољопривредно–саветодавне службе Расинског округа, добијене су информације да су овде највеће фарме говеда имају Дарко Стојковић из Бошњана (33 грла), Александар Мршић из Мачковца (25 грла), Братислав Раковац из Камењаче (26 грла), Воја Веселиновић из Милутовца (25 грла), Небојша Милојевић из Бошњана (20 грла), Јовица Милутиновић из Голубовца (18 грла), Слободан

¹¹ Подаци добијени на терену

Раковац из Лопаша (16 грла), Живорад Томић из Старог Трстеника и Горан Вукчевић из Лопаша (15 грла), Милоје Костовић из Ратине (14 грла) и Миломир Симовић из Ратине са 10 музних крава.¹²

Фармери млеко на тржиште пласирају највише у свежем стању, а производња је великим делом условљена и добрим распоредом откупних станица. Сваког дана током раних јутарњих часова, на местима у облику дрвених конструкција дуж пута М-5, становништво откупљивачима оставља посуде са свежим млеком (Ковачевић, 2010). Некада је са највећег дела проучаване регије млеко откупљивао „Имлек”, преко својих дистрибутивних центара и прерађивачких погона у Краљеву и Чачку. Међутим, представништво у Чачку је затворено, а у „Имлековом” магацинском погону у Краљеву врши се само складиштење и дистрибуција готових производа који стижу из Београда. Највећи откупљивачи млека у регији су „Милкоп” Тавник, „Фармад” Врдила и „Мегле” Крагујевац. Искуства индивидуалних произвођача са некадашњим друштвеним млекарима, негативно су се одразила на развој говедарства. Отварањем приватних млекара („Милкоп” Тавник, „Фармад” Врдила, „Коцка” Варварин, „Жика” Обрва, „КТБ” Врба, „Милка МД” и „Јастребачки Екобисер” Крушевац), створили су се знатно повољнији услови за развој млечног говедарства у регији. Мање количине млека се прерађују у сир и кајмак, по чему је најпознатија Краљевачка котлина. Бројна домаћинства сеоских насеља приградских зона се све више баве товом телади и бикова, ради експортне производње меса. Значај говедарства осим производње меса и млека, огледа се и у обезбеђивању стајског ђубрива за ораничне површине и сирове коже која се прерађује за индустрију обуће.

Гајење свиња у Западног Поморављу има дугу традицију, а њихов број је варирао из године у годину зависно од економских прилика и цене сточне хране. Котлински делови регије имају најповољније услове за развој свињогојства, с обзиром да је у њима кукуруз доминантно жито. Свиња је у долини Западне Мораве била најзаступљенија врста стоке осамдесетих година XX века, од када наступа стагнација у овој сточарској грани. Тада је у западноморавским селима гајено 284.717 грла свиња, што је за 34,1% више у односу на 2002. годину (табела 28). У последњем међупописном периоду броја свиња је порастао за 47.911 грла или 20,3%. Поређењем стања 2002. и 2012. године на нивоу регије, може се закључити да је највећи пораст забележен у Врњачкој Бањи (55,9%), Краљеву (43,4%) и Чачку (43,0%). Пад броја свиња у истом периоду регистрован је у Трстенику (30,0%), Варварину (20,0%) и Ћићевцу (13,0%). Разлог томе лежи у чињеници да се источна половина Западног Поморавља већ у првој деценији XXI века знатно више орјентисала на повртарство, конкретно на гајење паприке и парадајза, што им доноси веће приходе.

Гаје се домаће беле меснате свиње моравка, шумадинка и мангулица. Није више случај да свако домаћинство узгаја свиње за сопствене потребе, већ су оформљене бројне фарме свиња. Највећу фарму свиња у Западног Поморављу има месна индустрија

¹² Подаци добијени из Пољопривредно – стручне службе Краљево

„Котленик промет” из Лађеваца. Располажу са осам фармерских постројења у краљевачком селу Обрва и чачанском селу Бечањ. У њима се гаји 12.000 грла свиња за потребе производње и прераде меса. У Обрви се налази највећа фарма крмача прасиља у регији, капацитета 700 грла, где се по крмачи добија 23–25 опрашених прасади годишње. Прасад за тов једним делом остају у Обрви, док се њих 60% даље испоручује кооперантима на услужни тов у околиним селима. Све свиње које се гаје за потребе месне индустрије „Котленик промет” хране се сопственим концентратом, који производе у својој фабрици у Лађевцима. На тај начин је заокружен читав процес од производње и узгоја прасади, до прераде и продаје свињског меса. Из разговора са оснивачем фарме Славишом Тошовићем, могло се закључити да у наредном периоду планирају проширење постојећих капацитета, изградњом савремених објеката у Бечњу за 2.000 свиња. Највећи индивидуални узгајивачи свиња у Западног Поморављу су Мирослав Атанасковић из Мачковца код Крушевца (250 товних свиња) и Данило Мишковић из варваринског села Бошњани (30 крмача прасиља).

Овце су некада биле веома заступљена врста стоке нарочито у брдско–планинском делу регије, јер су јој тамо природни услови и најповољнији. Без обзира на богатство домаћинства, овце су се гајиле због вуне и коже, а у сиромашнијим и због млека и меса. По броју грла истицала су се насеља у подгорини Гледићких планина (Лободер, Горњи Дубич, Рилцац и Пољна), као и насеља у контактної зони Западног Поморавља и Александровачке Жупе (Брезовица, Стублица, Риђевштица). У њима су ситнија сеоска газдинства склонија гајењу оваца, него скупљој говедарској производњи. У котлинском делу регије овчарство има мањи значај, с обзиром на слабију заступљеност травних површина, ливада и пашњака. Сточари у Западног Поморављу су још увек верни гајењу домаће сорте груборуне овце праменке, без обзира на њене ограничене производне могућности (Просторни план општине Трстеник, 2009).

На основу приказане табеле 28 о сточном фонду Западног Поморавља, евидентно је да је у овчарству од 1982. до 2012. године остварен пораст од 12,8%. У периоду 1982–2002. године број оваца је константно опадао, па је смањен за 38.003 грла. То је било условљено slabим економским положајем овчарства и смањењем радне снаге у планинским деловима регије, који су природно предиспониране за ову грану сточарства. Међутим, у последњих десет година услед низа субвенционисаних мера од стране државе, као и задовољавајуће цене јагњаци на тржишту, гајење оваца се проширило и на котлински део Западног Поморавља. Од 2002. до 2012. године, број оваца у регији је порастао за 58.800, потискујући у појединим котлинским насељима гајење свиња. Према расположивим подацима пољопривредних служби, овчарство је највише развијено на ободу Крушевачке и Трстеничке котлине. Највеће фарме оваца у регији имају Бобан Антић из Пољне (100 грла), Александар Бојић (75 грла) и Милан Јовановић (60 грла) из Глободера, Зоран Тирић (74 грла) и Љубиша Перић (70 грла) из Рилца, Радиша Батоћанин из Лопаша (72 грла), Зоран Алексић из Кукљина (70 грла) и Милутин Радосављевић из

Рајинца (50 грла).¹³ Већи узгајивачи оваца у Чачанско–краљевачкој котлини су Ненад Здравковић из Сирче и Миро Ћирковић из Годачице, чија стада броје по 100 грла. Насеље Горобиле у доњем делу Голијске Моравице, има највише узгајивача оваца у Пожешкој котлини. Фарма Обрада Николића из овог села броји 50 грла, Предрага Јешића 30 грла и Милутина Јоксимовића 26 грла.¹⁴ Највећу потражњу на тржишту имају тромесечна јагњад, али то се са друге стране неповољно одражава на будући фонд оваца. Позитивне промене у овчарству у последњем међупописном периоду, односе се на побољшање расног састава оваца. У регији не постоји организовани откуп овчијег млека, иако су прерађевине од њега цењене на тржишту. У том смислу један од праваца регионалног развоја би могао бити откуп овчијег млека од стране локалних млекара, чијом би се даљом прерадом у значајној мери унапредио развој овчарства.

Узгојем живине бави се изванредно број домаћинстава и то не само у сеоским насељима, већ све чешће и у приградским насељима. У последњем међупописном периоду 2002–2012. године, број живине у регији је увећан два пута и то највише у насељима Мрзеничке сутеске и Краљевачке котлине. Највећа живинарска фарма бројлера у Западног Поморављу се налази у селу Пољна, на северном ободу Трстеничке котлине. Фарма ради у склопу земљорадничке задруге „Дамњан Максић” и производи 60.000 бројлера у турнусу. Од директора Љубише Таврића добијен је податак да у току календарске године тржишту испоруче по пет турнуса, што је 300.000 бројлера. Живинарска фарма „Ави пром 2011” из Метикоша код Краљева је друга по величини фарма бројлера у Западног Поморављу. У њој се годишње произведе 120.000 бројлера. Фарма је зависна фирма фабрике сточне хране „Пантелић” из Ратине, којој припада 55% капитала. У Краљевачкој котлини живинарске фарме капацитета 10.000 бројлера годишње имају Радомир Марковић из Витановца и Велимир Вучковић из Витковца. Клањем и продајом живине бави се „Еко-продукт” из Жиче, власника Слободана Спасојевића. Породична фирма „Еко-продукт” основана је 2000. године и у почетку се бавила и узгојом живине, тако да је имала целокупан производни процес. Међутим, због нерентабилности узгоја услед високих цена концентрата, престала је са том делатношћу. Сада утовљене пилиће добија од коопераната, а месо продаје у своје три радње у Краљеву. У Трстеничкој котлини се прерадом и конзервирањем живинског меса баве кланице „Кесегић” из Селишта и „Сестре Оролић” из Осаонице.¹⁵ По развијеном живинарству познати су Варварин и Ћићевац, у којима је број живине 2002–2012. године повећан два, односно десет пута. Највећи узгајивачи товних пилића су Радојица Лукић и Раде Васић из варваринског села Бошњана, са 20.000 односно 13.000 товних пилића. Они врше производњу једнодневних пилића, које тове 45 дана док не достигну тежину од 2 kg, па их испоручују месној индустрији у Јагодини.

На крају, у вези са сточарством треба истаћи производњу сточне хране, којој се у регији поклања велика пажња. Изградња савремене фабрике сточне хране „Пантелић” у

¹³ Подаци добијени из Пољопривредно – стручне службе Крушевац

¹⁴ Подаци добијени из Пољопривредно – стручне службе Ужице

¹⁵ Подаци добијени из Регионалне привредне коморе Крушевац

Ратини дала је нови подстрек за развој сточарства у Западном Поморављу. Према подацима који су прикупљени теренским истраживањем, „Пантелић” д.о.о. се на тржишту појавио деведесетих година XX века, као лидер у производњи висококвалитетне исхране за домаће животиње. Поред производње хране за животиње, од 2011. године шире своју делатност и на тов бројлера, а 2014. године су у Ратини отворили и модерну хладњачу. „Пантелић” д.о.о. је један од примера угледне породичне фирме са 50 запослених радника. Поред фарме за тов бројлера у Метикошу, фабрика „Пантелић” у свом саставу има најмодерније производне погоне са аутоматизацијом производње и имплементираним свим садржајима које захтева савремено тржиште. Дистрибуцију сточне хране врше на територији Србије, али и Босне и Херцеговине, Црне Горе и Хрватске.¹⁶

Из свега наведеног може се закључити да сточарство у Западном Поморављу има све услове и могућности за инвестирање. Улагањем у развој сточног фонда уз побољшање квалитета сточарске производње, створиће се услови и за унапређење укупне пољопривредне производње на нивоу регије. Допринос развоју сточарства свакако даје значајан број савремених фарми које су почетком XXI века отворене руралним деловима регије. Оне својим капацитетом и обимом производње, полако али сигурно из породичних оквира, израстају у стабилне и конкурентске произвођаче у Западном Поморављу.

ОРГАНИЗАЦИОНИ ОБЛИЦИ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ

Задругарство на простору Западног Поморавља има дугу традицију постојања. Пољопривредници су оснивали земљорадничке задруге још од краја XIX века, у циљу заштите својих интереса (Поповић, 1996). Чачанска задруга „Слатина” је најстарија на простору Западног Поморавља (основана 1898. године) и она је пионир развоја задругарства у регији. Педесетих година XX века, своју земљорадничку задругу су имала сва већа насеља. Задруге се опремају тракторима и прикључним машинама, почињу кооперирање са земљорадницима и у то време запошљавају прве пољопривредне техничаре (Вујадиновић, 2006). Међутим, деведесетих година XX века долази до појаве првих економских и организационих проблема у пословању задруга, па се услед јачања приватног сектора и велике конкуренције на тржишту, број задруга драстично смањује. На основу података прикупљених на терену 2015. године од директора задружног савеза Рашког, Расинског и Моравичког округа, господина Дејана Миладиновића, на проучаваној територији функционише двадесетак задруга и удружења.

Земљорадничка задруга „Слатина” из Слатине је најстарија задруга на простору Западног Поморавља, основана 1898. године. До Другог светског рата задруга је бројала преко 100 задругара, а основна делатност је била обрада земље у Слатини. Управна зграда задруге је направљена 1931. године у центру села Слатине, поред старог пута Краљево–Чачак. У свом развоју задруга је пролазила кроз неколико периода трансформације, али никада није престала са радом. Од садашњег директора Милоша Скитње сазнало се да

¹⁶ Подаци добијени у фабрици сточне хране „Пантелић” у Ратини

задруга има 18 чланова и њихова основна делатност је производња воћа и поврћа, у првом реду кромпира за чачанску чипсару.

Земљорадничка задруга „Чачанска јабука” је основана 2005. године, на темељима удружења воћара чачанског краја. Задругом која данас броји 22 активна задругара, руководи Томислав Јелић из Миоковаца, који воће узгаја на 8,5 ha. Приликом теренског обиласка задруге чије је седиште у Доњој Трепчи, добијен је податак да је укупна површина воћњака задругара око 150 ha, од чега је јабука посађена на 60 ha. Већина воћњака је савремена, са сертификованим безвирусним садницама, системима кап по кап и противградном мрежом. Задруга „Чачанска јабука” у свом поседу има савремено опремљену хладњачу капацитета 2.000 t, где након бербе складиште јабуку коју потом извозе на тржиште Руске федерације.

Земљорадничка задруга „Бошњане” из Бошњана спада у ред старијих у Западном Поморављу, јер је основана још 1927. године. У току свог постојања и рада, задруга је преживела различите облике трансформације. Кроз време, задруга је мењала и делатности рада. У почетку је то била набавно–продајна делатност, а од деведесетих година XX века се бави млечним говедарством. Од директора задруге Томислава Станковића, добијена је информација да су се и сами бавили откупом млека, али су престали са том делатношћу и оријентисали се на трговину. Задруга тренутно запошљава четири радника и располаже економијом од 10 ha, на којој се развија ратарска делатност. Осим тога, земљорадничка задруга „Бошњани” пружа саветодавно–стручне услуге пољопривредницима, нарочито произвођачима садница ружа из Маскара и Варварин села.

Једна од старијих задруга на простору Западног Поморавља је и земљорадничка задруга „Калемар” Коњух, основана давне 1904. године. Оно што ову задругу разликује од осталих јесте податак да је она једина у друштвеном власништву и да од свог оснивања никада није престајала са радом. До почетка XXI века основна делатност задруге је била производња грожђа и вина са сопствених плантажа, где се производило по 600 вагона грожђа у сезони. Виногради су после 2000. године покрчени, па се земљорадничка задруга преоријентисала на производњу лозних калемова и воћних садница. Директор Драган Вулић је приликом теренског обиласка изнео податак да земљорадничка задруга „Калемар” окупља око 50 коопераната са побрђа Крушевачке и Трстеничке котлине, који годишње произведу по 500.000 воћних садница и 150.000 лозних калемова. Ово је једна од ретких задруга која има 62 регистрована продајна места широм Србије, где сертификовани садни материјал продају уз дозволу Министарства пољопривреде.

Земљорадничка задруга „Напредак” из Стопање основана је непосредно након Другог светског рата и све до почетка XXI века се бавила товом јунади и производњом концентрата за исхрану животиња. Због друштвене трансформације, задруга је 2000. године престала са радом, а радници су распуштени. Ново руководство сачињено од неколико бивших радника и садашњим директором Јовицом Илић, 2014. године је уз помоћ трстеничке општине купило савремену опрему и покренуло прераду поврћа. У

2015. години су произвели 180.000 тегли корнишона, паприке, мешане салате, цвекле и сока од парадајза, које откупљују од повртара из Западног Поморавља.

Земљорадничка задруга „Дамњан Максић” из Пољне почела је са радом 1950. године, са откупом пољопривредних производа као основном делатношћу рада. Приликом обиласка ове задруге од директора Драгана Таврића добијена је информација да се више не баве откупом пољопривредних производа, већ су се преорјентисали на тов пилића. Тренутно имају највећу живинарску фарму у целој регији, у којој се произведе 300.000 бројлера годишње. Задруга је у друштвеној својини, а радну делатност обавља 18 запослених, од чега њих 12 раде на фарми. У склопу задруге поред хала за тов пилаци, постоји хладњача за јагодичасто воће капацитета 20.000 kg, савремена мешаона за сточну храну коју добијају од коопераната и још пуно пратећих објеката.

Земљорадничка задруга „Западна Морава” из Лађеваца је основана 2008. године, са основном делатношћу рада матичењем и селекцијом говеда, оваца и коза на простору Чачанско–краљевачке котлине. У склопу задруге послује ветеринарска станица „Зоовет” у Обрви, чији је власник Зоран Вукићевић, уједно и директор задруге.

Удружење произвођача шљиве „Лепотица” из Чачка основано је 2008. године, а окупља 12 произвођача овог воћа из Горевнице, Милићеваца и Вранића. Од председника овог удружења Младена Ристановића, добијен је податак да су сорте које се највише гаје у удружењу „чачанска лепотица”, „чачанска рана” и „стенли”, а у мањој мери је заступљена и „чачанска најбоља”. Примарни задатак Удружења произвођача шљиве је подизање нивоа технологије гајења шљиве, проширивање засада код досадашњих чланова и ширење друштва примањем нових чланова, као и изградња сопствених капацитета за хлађење.

Произвођачи поврћа из Чачанске котлине су се организовали у „Удружење повртара Заблаће” из Заблаћа. То је непрофитабилна организација коју је својим капиталом основало 27 повртара из Заблаћа и околних села. Основни мотив оснивања удружења су лоши услови набавке репроматеријала за пољопривредну производњу, куповина модерних машина које би повећале продуктивност производње, али и ниска цена повртарских производа у продаји закупцима. У оквиру удружења највише се производи кромпир, купус, паприка, парадајз, лук, карфиол и плави патлиџан. Произвођачи поврћа у Заблаћу сваког првог викенда септембра месеца организују манифестацију под именом „Подови Западног Поморавља”. Њен циљ је да произвођачи хране са овог простора представе своје производе ширем кругу прерађивача, продаваца и крајњих корисника. Берза хране је отворена током целе манифестације, а програм прате изложбе и стручна предавања из области пољопривреде, као и занимљив културно–уметнички програм.¹⁷

Удружење прерађивача воћа и поврћа је основано 2011. године, средствима Европске уније. Седиштем компаније је у Краљеву, а покрива све веће прерађиваче воћа и поврћа са простора Рашког, Моравичког, Расинског, Златиборског и Шумадијско–поморавског округа. Удружење има форму кластера, јер су осим прерађивача његови

¹⁷ Подаци добијени у Удружењу повртара у Заблаћу

чланови и Пољопривредна стручно–саветодавна служба Краљево, Институт за воћарство и Агрономски факултет из Чачка, као и иновативна предузећа „Цини” и „Елестра”.¹⁸

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ

Основни услов успешног развоја пољопривреде Западног Поморавља је у ефикаснијем коришћењу производних потенцијала којима регија располаже. Међутим, највећи проблем који у другој деценији XXI века прати рационално искоришћавање расположивих природних ресурса су миграциона кретања, како унутаррегионална, тако и према другим регијама Србије и иностранству. Из тог разлога се у пољопривреди осећа значајна несташица младе радне снаге, што у значајној мери отежава њен развој.

Једна од баријера за интензивирање пољопривредне производње је свакако уситњеност поседа газдинстава. То је, као и у другим деловима Србије, наслеђени проблем, настао сталном деобом имања и продајом земље (Просторни план општине Трстеник, 2009). На ситним поседима се не могу остварити већи приноси, па се производња на оваквим газдинствима сматра нерентабилном. Пољопривредна производња у Западног Поморављу се обавља у оквиру 60.279 домаћинстава са пољопривредним газдинством. Степен парцелизације је висок, па је просечна величина земљишног поседа у Западног Поморављу 2,75 ha (РЗС, 2013). Разлике у просечној величини коришћеног пољопривредног земљишта по газдинству изражене су на нивоу регије. Највећу просечну величину поседа имају општине Краљево (3,28 ha) и Лучани (3,25 ha), а најмању Врњачка Бања (1,98 ha).

Већина индивидуалних домаћинстава има разноврсну производњу, па се зато свуда може наћи ораница, воћњак, ливада и пашњак, иако услови за то нису баш увек најповољнији (Стевановић, 2005). Просечна величина парцела у селима која се налазе у алувијалној равни Западне Мораве и доњих делова Ибра, Груже и Расине, креће се од 0,25–1 ha. Према подацима Пописа пољопривреде из 2012. године, оваквих патуљастих пољопривредних газдинства је у Западног Поморављу скоро трећина, тачније 28,9% и највише се користе за повртарску производњу. У њима је пољопривредна производња интензивна и са високим приносима, а главно ограничење је отежана примена пољопривредне механизације услед велике уситњености поседа. Учешће домаћинстава са поседом 1–2 ha износи 24,3%, док је процентуално највише заступљена категорија 2–5 ha, са 32,5%. Таква пољопривредна газдинства су лоцирана на вишим речним терасама и котлинским ободима, а у њиховој структури доминирају површине под ливадама и вишегодишњим засадима. Категорија пољопривредних газдинстава са поседом величине 5–10 ha заузима удео од 10,9%. Лоцирана је на контакту обода котлина и брдско–планинског дела регије, а у структури површина доминирају пашњаци и засади воћа. Поседе величине преко 10 ha има свега 2,8% газдинстава, највише у области Гоча, Гледићких планина, Котленика и Јелице, у којима се запажа апсолутна доминација шума и

¹⁸ Подаци добијени у Регионалној привредној комори у Краљеву

планинских пашњака. Податак да је у Западном Поморављу без поседа свега 0,6% домаћинства, од посебног је значаја са становишта регионалног развоја и ревитализације села (РЗС, 2013).

Морфолошка, хидролошка, климатска и педолошка обележја Западног Поморавља, условила су регионалну диференцијацију пољопривреде. На основу структуре коришћења земљишног фонда, извршена је рејонизација пољопривреде на долински, брдски и планински аграрни рејон. У долини Западне Мораве и доњим токовима њених притока, природни услови погодују развоју интензивног ратарства и стајског сточарства. На преласку из долинског у брдски део регије, идеални су услови за производњу кромпира и гајење воћа. На падинама планина које уоквирују Западно Поморавље, могуће је гајити шумско и лековити биље по ливадама и развијати пашњачко сточарство.

Плодно земљиште у долини Западне Мораве, довољно сунца и воде за наводњавање башта, као и обучена радна снага, омогућавају квалитетну повртарску производњу. Када је у питању производња паприке и парадајза као главних повртарских култура, занимљива је чињеница да данас напредак у овој грани не иде у правцу повећања површина, већ у правцу интензивирања производње. На територији општине Трстеник, где је повртарска производња највећа у Западном Поморављу, постоји значајан број аграрних удружења, као што су „Повртар” из Велике Дренове, „Агроартерија” из Милутовца, „Прва аграрна асоцијација” из Медвеђе и још многа друга. Удружења су преузела улогу коју су некада имале земљорадничке задруге. Осим њих, и сама општина Трстеник помаже развој ове гране додатним инвестирањем у производњу поврћа. Помоћ пољопривредницима се састоји у изградњи пластеника и стакленика, али и инвестицијама на отвореним пољима (Просторни план општине Трстеник, 2009). Приликом теренских истраживања, од већих повртара из Велике Дренове дошло се до информације да је од значаја за развој ове гране ратарства и добра сарадња са Институтом за поврће из Смедеревске Паланке, који им омогућава коришћење хибридних сорти које су отпорније и дају веће приносе.

Воћарска производња такође има велики потенцијал за регионални развој, нарочито у Пожешкој и Чачанско–краљевачкој котлини. Оно што је неопходно је подмлађивање засада, уз интензивнији развој свих грана воћарства. Посебан акценат се ставља на производњу јабуке, шљиве, јагодичастог воћа и грожђа. Према информацијама прикупљеним на терену методом интервјуа, у Западном Поморављу постоје пољопривредна газдинства која су спремна да уз финансијску помоћ државе и локалних самоуправа, улажу у подизање плантажа ситног и средњеевропског воћа. Интересовање за овим пољопривредним производима, нарочито за малином је све веће, како на домаћем, тако и на иностраном тржишту.

Сточарство такође има велики значај и могућности за развој, само је неопходно интензивирати и комерцијализовати производњу. Пошто се очекује даљи пораст урбане популације у регионалним центрима Западног Поморавља, то ће условити да стално расте и потражња за сточарским производима. С обзиром да они, заједно са повртарским производима, доминирају у исхрани поменутог становништва, то се ратарству и

сточарству даје најважније место у оквиру пољопривредних грана. На котлинским ободима Западног Поморавља постоје реалне могућности за повећање површина под вештачким ливадама, које у будућности треба усмерити на обимнију производњу кабасте сточне хране. На дну котлина могуће је интензивирати производњу силажног кукуруза, чији би принос износио и преко 500 тс/ха (Просторни план града Краљева, 2010). Повољну основу за развој сточарства у регији представља савремена фабрика сточне хране „Пантелић” у Ратини код Краљева. Такође, бројни прерађивачки капацитети за месо, којих је највише у Тавнику и Лађевцима, на контакту Чачанске и Краљевачке котлине, могу да прихвате и прераде све тржишне вишкове живе стоке. Дакле, развој модерне пољопривреде са развијеним прерађивачко–прехранбеним сектором у оквиру регије и производња здраве органске хране, велика су шанса за пољопривреду Западног Поморавља.

На подручју општине Варварин посебна шанса постоји у интензивном развоју цвећарства, кроз примену нових технологија и знања и подизању савремених пластеника и стакленика. Цвећарство има погодно тле за развој у селу Маскаре, где се годишње произведе преко 1.000.000 садница ружа и другог украсног биља (Просторни план општине Варварин, 2007). За пласман производа постоји велико разрађено тржиште, како домаће, тако и инострано у Русији, Украјини, Босни и Херцеговини и Хрватској. Из свега наведеног следи закључак да пољопривреда као традиционална и најважнија делатност становништва Западног Поморавља, представља кључни фактор ревитализације сеоских подручја проучаване регије. Поспешивање развоја пољопривредне производње уз повећање капацитета за прераду воћа и поврћа и обезбеђивања сигурног пласмана сточарских производа у границама регије, довели би до отварања нових радних места и опстанак младих на селу, јер им у условима економске кризе град више не пружа сигурну егзистенцију. У томе је свакако неопходна и помоћ државе, али су истраживања на терену доказала да су представници власти на селу присутни једино у време политичке кампање (Lukić et al, 2014a).

БИЉНИ И ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Западно Поморавље насељава велики број биљних и животињских врста. Њихов значај за регионални развој је вишеструк, а огледа се у томе што служе у исхрани становништва, спречавању ерозионих процеса и бољем коришћењу нагибних терена (Ковачевић, 2010, 148). Такође, они су изванредни модификатори климатских услова, регулатори водног режима, али се могу користити и за развој лова и риболова и других видова туризма.

Биљни свет Западног Поморавља је разноврстан и флористички богат. Представљен је самониклом шумском и травном вегетацијом, али и веома развијеном вегетацијом биљних култура. Са аспекта регионалне диференцијације, у Западном Поморављу се могу издвојити три биљно–географска појаса:

- Дно котлина са алувијалним шумама, зељастом вегетацијом и вегетацијом пољопривредних култура,
- Брежуљкасти и заталасани обод котлина са мешовитом шумско–травном вегетацијом (500–750 m н.в.). Травне заједнице заузимају равније и брежуљкасте просторе, а на већим нагибима уступају место шумама.
- Високи планински оквири највишег дела котлина, са претежно шумском вегетацијом. Заједничка одлика шумских површина Западног Поморавља је да су углавном представљене разним врстама лишћара, док су се четинари појавили захваљујући интервенцији човека (Мисаиловић, 1978)

С обзиром да је у проучаваној регији, прелаз између котлинског дна и обода постепен, то на терену нема јасних граница између биљних заједница које се на њима развијају. На основу изнетог, може се закључити да се појас природне вегетације развио на брежуљкастом и вишем планинском ободу котлине, док је земљиште у котлинском дну покривено пољопривредним културама.

ШУМСКА ВЕГЕТАЦИЈА

О природном биљном покривачу Западног Поморавља се и не може говорити, зато што је он одавно искрчен и претворен у пољопривредне површине и насеља. Шума, која је раније била главни покривач на котлинским ободима, посечена је свуда тамо где је земљиште могло да се искористи за обраду. Историјско–економске прилике су у првој половини XIX века после ослобођења од Турака, утицале на повећање броја становника у Западног Поморављу, а тиме и на раст њихових потреба за задовољењем основних егзистенцијалних услова (Вујадиновић, 2006). Крчење шума се временски поклапа, не само са периодом интензивног насељавања, већ и са узмицањем сточарстава пред земљорадњом, која је временом постала најважнија привредна грана Западног Поморавља.

Због поменутих сеча, али и због бројних шумских пожара које су непажњом изазвали људи, природни биљни покривач је заменила културна вегетација, са правилним распоредом у зависности од влажности терена и његове надморске висине. Низијски део проучаване регије, до 200 m н.в. (местимично и до 400 m н.в.), одликује слаба шумовитост, са тенденцијом стагнације и слабог прираста дрвне масе. Ту се простиру шуме хидрофилне вегетације, тзв. алувијалне шуме, које обухватају белу врбу, тополу, иву, јову, багрем итд. Поплавне шуме врбе и тополе (*Salycion albae*), познате и као галеријске шуме, припадају састојинама меких лишћара и расту на рецентним алувијалним наносима (Вујадиновић, 2006). Обухватају терене са дужим периодом плављења и високим нивоом подземних вода (Гајић, 2010). Флористички састав ових шума најчешће чине бела врба (*Salicetum alba*), бела топола (*Populus alba*), ракита (*Salix purpurea*), црна топола (*Populus nigra*), црна јова (*Alnetum glutinosa*), багрем (*Robinia pseudoacacia*) итд. Жбунасте творевине су представљене дивљом ружом, зовом, дивљом купиним, копривом итд. Са аспекта регионалног развоја, коришћење дрвне масе од

алувијалних шума не доноси велике економске користи, због лошег квалитета дрвета које у њима расте. Али, са друге стране, поплавне шуме су екосистеми који су од великог значаја за живот околних слатководних станишта (Сочанац, 2010).

На мањим надморским висинама (до 750 m) простиру се шуме сладуна и цера (*Quercetum frainetto-cerris*), а развијене су ван алувијалних равни на гајњачи и смоници (Просторни план града Крушевца, 2010). Флористички састав одликује се присуством бројних шумских заједница, које су формиране под утицајем локалних геолошких, хидролошких и микроклиматских услова (Вујадиновић, 2006). На падинама Котленика срећу се сладуново–церове шуме, у којима су значајне ксеротермне шуме храста и црног јасена (Стевановић, 2005). Доминантне врсте дрвећа су још цер (*Quercus cerris*), сладун (*Quercus confertae*), медунац (*Quercus pubescens*), лужњак (*Quercus pedunculata*), млеч (*Acer platanoides*), клен (*Acer campestre*), жешља (*Acer tataricum*), вишесемени глог (*Crateagus oxycantha*), леска (*Corylus avellana*), брекиња (*Sorbus torminalis*) и друге.

Између појаса сладуна и цера и најнижег појаса букве, простире се шума храста китњака (*Quercus patraea*). Најчешће се среће на јужним експозицијама, док се на хладнијим меша са буковом шумом. За ову шумску састојину одговарају смеђа и плитка скелетна тла, која су распрострањена на вишим деловима планина које уоквирују проучавану регију. Нарочито су карактеристичне за Котленик, где доминирају дистрично–смеђа земљишта, који полако еволуирају у оподзољена кисело–смеђа земљишта (Стевановић, 2005). Ове састојине се срећу и на планинама Вујан и Јелица, које уоквирују Чачанску котлину (Милојевић, 1948). У њима најчешће доминирају заједнице китњака и граба (*Quercus carpinetum typicum*), мада су значајне површине под овим шумама претворене у травне површине.

Шума брдске букве (*Fagenion moesiacaе submontanum*) представља прелазни тип у којем је најраспрострањенија асоцијација храста и низијске букве. Заступљена је на побрђима до 600 m, а понегде и до 800 m н.в. и погодују јој хладнија и свежа станишта (Вујадиновић, 2006). Поменути шуму најчешће чине, поред букве и храста, и јавор (*Acer pseudoplatanus*), бели јасен (*Fraxinus excelsior*), брест (*Ulmus campestris*), ситолисна липа (*Tilia parvifolia*), оскоруша (*Sorbus domestica*), клека (*Juniperus communis*), дивља јабука, трешња итд.

Шуме планинске букве (*Fagenion moesiacaе montanum*) се простиру све до највиших врхова Гоча, Котленика и Гледићких планина, где изграђују веома густе састојине висине до 40 m. Јављају се на теренима преко 800 m н.в. и то на свим експозицијама. То су најочуваније шуме у Западног Поморављу, које се одликују добром спратном покровношћу и богатством дрвне масе. На Гледићким планинама се изнад овог појаса среће шума букве и јеле (*Abieti-fagenion moesiacaе*), која иако се простире на малим површинама, представља праву флористичку вредност (Вујадиновић, 2006). Највише делове Гоча заузима аутохтони четинар јела (*Abies picea*), док је на висинама око 800 m, јела у заједници са буквом (Ковачевић, 2010).

ШУМАРСТВО КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ДРВНОПРЕРАЂИВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ

Имајући у виду да су котлине у Западном Поморављу ограничене пространим планинским масивима, шумске површине на њима представљају значајан фактор регионалног развоја. Већи шумски комплекси на проучаваном простору срећу се у западноморавској долини (алувијалне шуме тополе и врбе), као и на обронцима Гоча, Гледићких планина, Котленика, Јелице, Благаје, Црнокосе и Крстаца (листопадне, ређе четинарске шуме). У осталим деловима котлина, шуме се могу срести на издигнутим гредицама на прелазној зони котлине, преко којих се поменуте планине спуштају према дну речних долина (Мисаиловић, 1978). Стање и степен очуваности шума у највећој мери одражавају ниво очуваности природе и животне средине изучаваног простора.

Шуме представљају сировинску базу за развој дрвне индустрије, како полуфабриката тако и готових производа. Осим економске функције, шуме имају веома значајну заштитну и регулаторну улогу. Њихова улога за рекреацију и здравље људи је од непроцењивог значаја, па зато и из тог разлога експлоатација шумског фонда никако не би смела да угрози њихову заштитну функцију. Шуме својим покривачем, терену на коме су развијене, пружају најбољу заштиту од флувијалне ерозије. Оне су уједно и природни филтер за пречишћавање вода, због повољних хидролошких особина (Вујадиновић, 2006). Од шума у великој мери зависи водни режим, с обзиром да оне својим крошњама успоравају ваздушне струје, којом приликом се влажне ваздушне масе излучују над шумском вегетацијом. Слој шумске стеље успорава отицање падавина низ падинске стране, чиме шуме утичу на повећање опште количине воде у земљи (Ковачевић, 2010).

Када се шуме посматрају у функцији регионалног развоја Западног Поморавља, онда је доминантан њихов привредни значај. Због велике цене обрађеног и необрађеног дрвета на тржишту, количина посечене дрвне масе се стално повећава. Шуме су сировинска база и неопходне су за функционисање извесног броја индустријских грана (Сочанац, 2010). Међутим, структура шума је неповољна, јер највећи део имају изданаčke шуме. Однос између листопадних и четинарских шума је такође врло неусклађен, с обзиром да на четинаре долази мање од 5% засада, углавном бора и смрче (Мисаиловић, 1978). Од лишћара, највеће распрострањење имају буквове шуме и шуме храста китњака (Стевановић, 2005). Из овога следи да је коришћење шума у котлинским деловима проучаване регије, врло неповољно. Као прво, оно је одређено самим процентом зрелих шума које располажу правим техничких дрветом, а којих је овде јако мало. Као друго, према дебљинској структури и укупној запреминској маси, од свих врста дрвеће највише отпада на букву, која се традиционално и данас највише троши за огрев. На основу изложених чињеница, следи закључак да је један од главних праваца развоја шумарства у Западном Поморављу, управо превођење највећег дела изданичких шума храста и букве у високи узгојни облик.

У структури пољопривредних површина Западног Поморавља, шуме заузимају 62.153,5 ha, односно 26,1% укупне површине регије. Шумама газдује ЈП „Србијашуме” из

Београда, преко својих организационих јединица Шумских газдинстава „Голија” Ивањица, „Столови” Краљево, „Расина” Крушевац и „Ужице” Ужице (www.srbijasume.rs). Свако од ових шумских газдинстава је организационо и просторно, ради лакшег управљања, подељено на неколико газдинских јединица. Шумама Гоча и подгорине које припадају општини Врњачка Бања, газдује ЈП „Борјак”. Ово предузеће брине о искоришћавању шума и шумског земљишта, изградњи и одржавању шумских путева, као и о уређењу бањских паркова, зелених и рекреативних површина у центру Врњачке Бање (Ковачевић, 2010). Поред државних шума, значајне површине у Западном Поморављу заузимају и шуме у приватном власништву, о чијем подмлађивању воде рачуна њихови власници. Здравствено стање шума у приватној својини је лоше, нарочито са аспекта коришћења производних потенцијала станишта (Просторни план општине Пожега, 2004). Много је узрока таквом стању, али се већина своди на екстензивно газдовање и непримењивање мера неге и заштите експлоатисаних шума и земљишних шумских површина (Мацан и сар, 2012). Тамо где је девастација шума била драстична, нарочито у храстовим шумама, ерозија земљишта је далеко унапредовала. У шумским површинама Западног Поморавља за сада нема појаве губара, али у циљу правовремене заштите од ове штеточине врше се редовне контроле. У Врњачкој Бањи је раније било појаве губара, због чега је посечена борова шума у насељу изнад болнице. Брига надлежних институција за заштиту и негу шума реализује се кроз редовно пошумљавање, реконструкцију и подизање нових шума. Потпуном заштитом биогеографских природних потенцијала, спречила би се њихова даља деградација, чиме би се побољшали услови за узгој аутохтоних врста дивљачи и развој ловног туризма.

Експлоатација шума је у прошлости, поред пољопривреде, била најважнија делатност становништва Западног Поморавља. Дрво је служило за потребе огрева, изградње кућа, железничких прагова и за извоз, па је шумско богатство било значајан извор прихода. Првобитно стругање дрвета било је примитивно, балван се стављао на подигнуту бину, па се тестера вукла доле–горе. То су биле прве ручне стругаре називане стружнице, а једна од њих је била стругара Гаја Сарајкића, подигнута у сливу Гвоздачке реке на Гочу, 70-их година XIX века (Мацан и сар, 2012). Те примитивне стругаре, касније су замениле стругаре на водени погон. Године 1930. стругара Вулета Величковића у Крушевцу, у то време је извозила букову резану грађу за Италију, Шпанију, Грчку и Палестину (Савић, 1969). У другој деценији XXI века обраду дрвета у Западном Поморављу обавља око 50 малих и средњих предузећа, која се дрветом снабдевају из граница регије. Као сировинска база у производном процесу, користи се шумски потенцијал Гоча, Столова и Јастрепца, мада се дрвна маса експлоатише и довози са оближњег Жељина и Чемерна. Квалитет дрвета је на задовољавајућем нивоу, а сеча се обавља на нивоу годишњег прираста. На тај начин се одржава природна равнотежа и спречава непланско уништавање шумске масе. Према степену опремљености, предузећа дрвнопрерађивачке индустрије развијају програме за израду комерног намештаја,

гарнитура, столарије и дрвене галантерије са производњом дрвених елемената за ентеријере.

У ред предузећа са најдужом традицијом у производњи намештаја у Краљевачкој котлини, спада шумско–индустријски комбинат „Јасен”, чији су готови производи пласирани на домаћем и иностраном тржишту. Основна делатност рада овог предузећа седамдесетих година XX века је била механичка прерада дрвета, израда жичаних језгара и производња свих врста (Милановић, 1973). Након успешне приватизације 2007. године, када је преименовано у „Јасен”, ово предузеће је после застоја у раду, поново кренуло путем старе славе. Приватизацију су, по речима надлежних из ове фирме, назвали успешном из разлога што је задржано све оно што им је била главна предност у производном делу у протеклих пола века, али и освежено са потпуно новим савременим производним програмом. Свој намештај већ дужи низ година излажу на домаћим и међународним сајмовима, а потврда да добро раде свој посао, стигла је већ 2007. године у виду најпрестижније награде у области индустрије намештаја наше земље (www.jasen.rs). Предузеће „Јасен” се у другој деценији XXI века налази у поступку ликвидације. Седиште фирме је у Београду, а од наकाдашњих стотина радника ове успешне краљевачке фирме, тренутно статус запосленог има само ликвидациони управник Ненад Пилатовић.

Предузеће из области дрвне индустрије „ГИР” из Краљева се бави производњом и дистрибуцијом савременог намештаја, искључиво од пуног храстовог дрвета. Иако послује већ 16 година, компанија „ГИР” је своје прво тржишно представљање у производњи намештаја од пуног дрвета, забележила 2001. године. Та година означава почетак сарадње са познатом компанијом „ETHNICRAFT” из Белгије (www.gir.rs). Захваљујући овој дугогодишњој сарадњи, која је заснована на константном улагању у квалитет производа и производних капацитета, „ГИР” је у Западног Поморављу лидер по извозу намештаја од пуног храстовог дрвета. У предузећу ради 241 запослени радник, а од производног асортимана истичу се столови, столице, разне врсте комода, плакари итд.¹⁹ У Краљевачкој котлини у сектору дрвнопрерађивачке индустрије, врло успешно послују предузећа „МТИ” и „Giugia”, „Симком” и „Woodstock trade”. Предузеће за прераду дрвета „МТИ” послује у статусу активног привредног друштва са 99 запослених радника. Основано је 1994. године са основном делатношћу рада резање и обрада дрвета. Фирма „Giugia” је основана 1996. године у насељу Жича код Краљева, као породична столарска фирма власника Милана Миловановића. Од столарске радионице на бази квалитетних производа, развило се угледно и реномирано производно предузеће, познато по дизајну и производњи унутрашњих врата и прозора од чистог дрвета. Углавном се баве опремањем стамбено–пословних објеката и хотела, а своје производе пласирају за извоз путем велепродаје (www.giugia.com). У насељу Годачица, која припада и Доњој Грузи и Западног Поморављу, најважнији производни капацитет из сектора дрвне индустрије је приватно предузеће „Woodstock trade”. Послују од 1992. године и у свом саставу имају стругару, парионицу и сушару где се прерађују све врсте дрвета која иду на даљу

¹⁹ Подаци добијени у предузећу „ГИР” у Адранима

техничку обраду. Сировинска база је дрво које се делом набавља на оближњим Гледићким планинама, а производња је намењена искључиво за тржиште Шпаније и Грчке (Вујадиновић, 2006). „Woodstock trade” представља прави пример, многобројних малих предузећа, како по броју запослених тако и по обиму производње, која се налазе у подгорини Гледићких планина. Предузеће „Златић” је основано 1992. године и као основну делатност рада има дрвопрераду, тј. примарну прераду тврдих лишћара и њихову хидротермичку обраду – парење и сушење. Предузеће се од 2015. године бави и секундарном обрадом сушеног дрвета, производећи намештајски програм намењен искључиво иностраном тржишту Немачке, Аустрије, Словеније и Холандије. Сировине за прераду обезбеђују у кооперацији са ЈП „Србијашуме”, ГЈ „Столови” из Краљева. Производни погони дрвопрераде „Златић” се налазе у насељу Конарево код Краљева, где је запослено 60 радника.

У Врњачкој котлини се дрвнопрерађивачка индустрија одвија путем ЈП „Борјак” и „Артићан” (Младеновић, 2006). У склопу ЈП „Борјак” се налази и стугара, чија целокупна производња завршава на западноевропском тржишту. Директни извоз у Словенију и Италију постоји од средине 2005. године (Ковачевић, 2010). ЈП “Борјак”, које запошљава 162 радника, од 2006. године је у процесу реорганизације и приватизације.²⁰ Предузеће „Артићан” се бави резањем и прерадом хрстовине, као и израдом финалних производа као што су кухињски елементи по спецификацији купца, бродски подови и масивни паркетни великих димензија (www.namestaj.rs). У „Артићану” се годишње преради 14.000 m³ трупаца храста лужњака и храста китњака, који се само једним делом добављају са падина оближњег Гоча. Финални производи се пласирају на домаћем и на страном, углавном европском тржишту (Ковачевић, 2010).

Дрвнопрерађивачка индустрија Чачанске котлине има традицију још 1948. године и развијала се у оквиру комбината „Сима Сарага”, које се бавило примарном прерадом дрвета и производњом резане грађе (Поповић, 1996). Носиоци развоја дрвне индустрије у XXI веку, који се баве финалном прерадом дрвета у Чачанској котлини су бројни. Посебно се издваја породично предузеће „Домис” основано 1980. године, које успешно води трећа генерација Кузмановића из Миоковаца. У почетку је то била мала занатска радионица, која је временом израсла у озбиљну фирму са више стотина запослених радника. Производни програм чине улазна врата и собна врата од дрвета, као и фасадна врата у комбинацији дрво–алуминијум. Од 1988. године употпунили су аспртиман производње са ламперијом и бродским подом, по чему су постали веома познати из разлога што купују квалитетну јелову, смрчеву и хрстову резану грађу (Поповић, 1996). Своје производе већ три пуне деценије пласирају у 26 земаља на три континента (www.domis.rs).

У Пожешкој котлини, прерада дрвета такође има дугу традицију, јер је и пре Другог светског рата овде постојала примарна прерада дрвета. Дрвни комбинат „Победа” је био носилац развоја дрвнопрерађивачке индустрије, а производио је кухињски и тапацирани намештај. Због недостатка кадрова, „Победа” се припојила занатском предузећу

²⁰ Регионална привредна комора Краљево

„Напредак” и од 1971. године су почели да раде као јединствена фабрика намештаја (Мисаиловић, 1978). Фабрика намештаја „Напредак” Пожега пуштена је у рад 1975. године и у области прераде дрвета била је лидер у овом делу Србије. Ово акционарско друштво је врхунски произвођач намештаја изузетног квалитета, који се израђује искључиво од славонског храста (Симовић, 1954). Укупна производна површина „Напретка” износи 60.000 m² и у свом саставу имају стовариште резане грађе, индустријску енергетику, сушионице, кројачницу, тапетарију и лакирницу, тако да се цео производни процес завршава у кругу фабрике (Спасовски, 1988). Пожешко дрвнопрерађивачко предузеће „Напредак” се у другој деценији XXI века налази у правном статусу спровођења унапред припремљеног плана реорганизације и послује под тим правним оквиром, који представља један од облика стечаја (www.privrednik.rs). Резањем и обрадом дрвета се у Пожешкој котлини баве још и предузећа „Гинко”, „Скрапез”, „Византија”, „Шевар” и многа друга, с обзиром да је богата сировинска основа у дрвету. Најбоље послује предузеће за производњу намештаја „Гинко” основано 1993. године, а које се од самог почетка бави производњом столова и столица од масивног дрвета. Данас ово предузеће у свом производном програму има око 100 различитих производа високог квалитета и модерног дизајна, где се између осталог издвајају столице, столови, фотеле, комодне за канцеларијске просторе, витрине за трпезарије и угоститељске објекте. Предузеће „Гинко” запошљава 50 радника, а производно–пословни простор се простире на површини од 6.000 m². Располажу са модерним машинама које им омогућавају серијску производњу, тако да се на месечном нивоу у фабрици произведе по 3.000 столица, 300 столова, 1.000 кафе сточића. У изради намештаја искључиво се користи буково, јасеново и храстово дрво, а опширна палета боја и велики избор штофова омогућавају купцима да изаберу жељену комбинацију намештаја. „Гинко” своје производе продаје путем малопродаје у изложбеним салонима у Пожеги, Београду и Новом Саду, а заступљени су и на иностраним тржиштима Немачке, Грчке, Аустрије, Молдавије и држава бивше СФРЈ.

Шумске површине као значајан природни потенцијал, чине сировинску основу и за развој индустрије целулозе и папира. Најстарија предузећа те врсте у проучаваној регији су фабрика хартије „Божо Томић” из Чачка и „Душан Петронијевић” из Крушевца, које су по својим производима биле познате далеко ван граница наше земље (Родић, 1985). Предузеће „Душан Петронијевић” датира још из 1961. године, са основном делатношћу прераде дувана и пружања свих врста графичких услуга (Савић, 1969). Године 1991. предузеће је почело да производи полуцелолозу и папир, а од 2002. године у производни циклус је укључена и производња таласастог папира и амбалаже. На тендеру расписаном од стране Владе Републике Србије, већински власник је постао „Duropack” из Беча (www.duropack.rs). Обиласком ове фабрике у Крушевцу, добијена је информација да је 2015. године њен нови власник лондонски „Diasmit”. Тренутно запошљавају 155 радника, а годишња производња од 45 милиона m² таласастог папира, чини 30% од укупне производње папира који се оствари на нивоу Србије.²¹

²¹ Подаци добијени приликом теренског обиласка фабрике „Duropack” у Крушевцу

Носиоци развоја индустрије папира у другој деценији XXI века су „Литопапир”, „Знамграф” и „Precision” из Чачка, „Ласер”, „Симком” и „RVM” из Краљева, „Механопринт д.о.о” из Пожеге и још много мањих приватних предузећа. Чачански „Литопапир” послује у овом сектору још од 1954. године, да би осамдесетих година XX века било водеће предузеће у СФРЈ по производњи цакова, кеса, папирне конфекције и округле амбалаже. Клијенти са којима сарађују већ дужи низ година су „Нектар”, „Фруктал”, „Тетра пак”, „Алкалоид” и др. Године 2003. се продаје друштвени капитал овог предузећа, а 2007. године су извршене две докапитализације. Јавном понудом од шведске фирме „Swelandia Pulp and Paper AB” Литопапир је постао привредно друштво са већинским шведским капиталом (www.litopapir.rs). „Знамграф” је приватно предузеће основано 1994. године, удруживањем предузећа „Папирографика” и „Зомини” из Чачка. Основна производна делатност „Знамграфа” је комерцијална нефлексибилна амбалажа од хромокартона, као и луксузна амбалажа са златоотиском. У предузећу је запослено 65 радника (www.gradac97.rs). „Precision” је реномирано породично предузеће за производњу пословне галантерије од вештачке коже, специјалног дизајна и високог квалитета. Делатност ове чачанске фирме приликом оснивања 1974. године, била је производња рекламног материјала, биро артикала и школског прибора. Данас се више не баве тиме, већ у зимској половини године производе пословну галантерију (роковнике, адресаре, подсетнике), а у летњој половини године се баве дистрибуцијом и продајом путног програма „Joumna bags” из Шпаније и промо текстила „SOL'S” из Француске. Предузеће „Precision” спада у категорију малих предузећа са 19 запослених радника, од чега је 13 жена. Производни погони предузећа површине 5.000 m² се налазе у селу Виљуша код Чачка, у којима се производи преко 2.500 различитих артикала. Репроматеријал за производњу пословне галантерије се обезбеђује искључиво из увоза, док се сви остали процеси почев од сечења материјала, преко шивења, пресовања, гравирања до штампања и паковања, обављају у Чачку. Тржиште за пласман готових производа је инострано, па се 60% укупне производње пласира у Бугарску, Немачку, Шпанију и Грчку.²²

Најпознатије краљевачко предузеће из сектора папирне индустрије је „Ласер”, које се од 1990. године успешно бави прерадом папира. Приликом теренског обиласка овог приватног предузећа у Адранима, од власника Небојше Благојевића је добијен податак да им је основна делатност рада производња папирне галантерије, блоковске робе, регистратора, термо и факс ролни. У Лађевцима код Краљева се од 1998. године производњом грубе картонске амбалаже бави предузеће „Симком”. Ова амбалажа се углавном користи у индустрији намештаја, мада по захтевима купаца раде амбалажу и за друге привредне гране (www.simkom.rs). Тржиште на које пласирају своје производе је углавном на територији Босне и Херцеговине, али и за домаће произвођаче намештаја („Симпо” Врање, „Далас” Тутин, „Матиз” Ивањица, „Вујић”, „Кондива” Врање итд).²³ Приватно предузеће „RVM” је основано 1992. године и од 1999. године се бави

²² Подаци добијени у предузећу „Precision” у Чачку

²³ Подаци добијени у предузећу „Симком” у Лађевцима

производњом картонске амбалаже од валовите лепенке, која је углавном намењена прехранбеној индустрији. Од садашњег директора овог краљевачког предузећа добијен је податак да је приликом оснивања овде радило шест радника на три машине, који су остваривали производњу од 1.000 кутија дневно. За две деценије напорног рада, „RVM” је израстао у угледну фирму са 33 запослена радника, производним простором од 4.000 m² опремљеним најсавременијим аутоматизованим машинама, на којима се производи 6.000–8.000 кутија на сат. Промет робе се обавља путем велепродаје у Краљеву, а податак да предузеће поседује сопствени возни парк, гаранција је тачности и сигурности испоруке робе до купца. Од 2008. године „RVM” је носилац сертификата ISO 9001 (www.rvm.rs).

„Механопринт д.о.о” из Пожеге је породично предузеће које је основано 2009. године, преузимањем делатности производње и прераде папира од дотадашњег предузећа „Магнеткомерц”. Од власника новооснованог предузећа „Механопринт д.о.о” Ивана Крејовића, теренским истраживањима је добијен податак да запошљавају 18 радника на неодређено време. У периоду од оснивања до 2015. године ово пожешко предузеће је пословало са реномеом једног од највећих домаћих произвођача компјутерских бесконачних и табачних образаца. „Механопринт д.о.о” је познат по високом квалитету својих производа, као и ефикасним начином испоруке. Обрасци се производе искључиво од увозног папира. На бази технолошког и тржишног искуства од једне деценије, својим производима снабдевају и најзахтевније купце на српском, босанском и црногорском тржишту.²⁴

ТРАВНА И МОЧВАРНА ВЕГЕТАЦИЈА

У Западног Поморављу се травне формације јављају у виду ливада, пашњака и парковских травних површина. Травна вегетација је заступљена почев од алувијалне равни Западне Мораве, па преко искрчених шумских површина, све до појаса планинске букве. Ливаде и пашњаци су највише распрострањени на ободима котлина, где се смењују са ораничним површинама и воћњацима. Парковске травне формације су из реда Gramineae, а налазе се у Великом парку Врњачке Бање (Ковачевић, 2010).

С обзиром на изражену вертикалну зоналност и различите хидролошке услове станишта, јасно се могу издиференцирати две целине: травне фитоценозе долинских делова и травне фитоценозе брдско–планинских делова регије. Флору ових заједница чине разне врсте вишегодишњих зељастих биљака, које расту на различитим геолошким подлогама, нагибима терена и земљишту различитог педолошког састава (Стевановић, 2005). Долинске ливаде су заступљене у деловима речних долина које су изложене повременим плављењу и засипању речног наноса. У долини Западне Мораве и Ибра ливаде су позициониране на нешто вишим деловима алувијалних равни и на првој речној тераси.

²⁴ Подаци добијени на терену од власника предузећа „Механопринт д.о.о” у Пожеги

У зонама долинских ливада најчешће се јављају ливадарка (*Poa pratensis*), ливадски вијук (*Festuca pratensis*), разне врсте детелина (*Trifolium resupinatum*, *Trifolium patens*), звездан (*Lotus corniculatus*), гавез (*Symphytum officinale*), љутић (*Ranunculus repens*), боквица (*Plantago lanceolata*), попонац (*Convolvulus arvensis*), млечика (*Euphorbia virgata*), чичак (*Arctum lappa*), лисичји репак (*Alopecurus pratensis*), маслчак (*Taraxacum officinale*), бели босиљак (*Stachus annua*) и друге врсте трава. На оцедитијим теренима до 300 m н.в, заступљене су заједнице росуља (*Agrostidetum*). Оне намају неки већи економски значај, али представљају етапу у преласку ка боље развијеним травним фитоценозама. Економски најзначајније су разне врсте детелина и трава из фамилије лептирњача, од којих се добија велика количина веома квалитетног сена.

Травна вегетација брдско–планинских делова регије распрострањена је на теренима изнад 300 m н.в, на благим косама у појасу храстових шума. Најзаступљеније биљне заједнице су росуља (*Agrosti vulgaris*), класача (*Bromus racemosus*), бела детелина (*Trifolium repens*), звездан (*Lotus curniculatus*), нана (*Mentha piperita*), мирисавка (*Anthoxantum odoratum*), кантарион (*Hypericum perforatum*), камилица (*Matricaria chamomilla*) итд. Од коровских биљака, расту траве паламида (*Cirsium arvense*), чичак (*Lappa major*), коприва (*Urtica dioica*), маслчак (*Taraxacum officinale*), дивљи овас (*Avena tatusa*), млечика (*Euphorbia cyparissias*), лављи репак (*Leonurus cardiaca*) и још много других врста. Њихово присуство у ливадама је значајно, без обзира што се ове травне површине прекомерно искоришћавају.

На брежуљкастим теренима распрострањене су заједнице ђиповине (*Chrysorogonietum grylli*). Она се развија се на топлим присојним експозицијама на местима искрчене храстове шумске вегетације, где добро везује земљиште образујући ксеротермну фитоценозу (Голић, 2010). Травна вегетација покрчених брдско–планинских терена има и велики значај у спречавању ерозионих процеса.

На висинама преко 500 m, на искрченим површинама где су раније расле букове шуме, развијене су пространи пашњаци и праве ливадске заједнице – кошанице. Оне спадају у високо квалитетне врсте за исхрану стоке, а на њима су заступљене травне фитоценозе са овсиком и крестацом (*Bromoa–Cinosuretum cristati*). У флористичком саставу косаница су присутне и друге траве доброг квалитета – црвена детелина (*Trifolium pratense*), љутика (*Rumex acetosa*), каћун (*Orchys coriophora*), обична маргарета (*Leosanthemum vulgareum*), лисичји репак (*Alopecurus pratensis*) и друге широколисне зељасте врсте.

Пашњаци по заступљености доминирају у брдско–планинском делу Западног Поморавља, мада се срећу и на одсецима речних тераса где су нагиби терена нешто већи, а земљиште лошијег квалитета. Оно што је заједничка одлика пашњачких површина проучаване регије, јесте да су оскудног флористичког састава и да их одликује мало учешће корисних трава. Сматра се да је преко половине свих пашњака у Западном Поморављу деградирано, са доминацијом трава „тврдача” и „оштрика”. Такође, уочено је да се шумске површине шире на рачун пашњачких и да се на њима стихијски развија

жбуње и шикара. Ово се јавља као последица неискоришћавања пашњака у летњој испашитоке, а што је опет последица деаграризације и смањења броја стоке у брдским насељима (Стевановић, 2005). Са друге стране, гајених пашњака са интензивним искоришћавањем од три до четири паше годишње, јако је мало. Пашњаци се ретко ђубре, било стајским или вештачким ђубривом, тако да је земљиште испошћено и самим тим не обезбеђује травама адекватну исхрану. Из тог разлога су приноси са пашњака мали, а њихов значај у пољопривреди се константно умањује.

Велико неискоришћено богатство травних површина брдско–планинског дела Западног Поморавља, представљају бројне врсте лековитог биља, печурака и шумских плодова. Најчешће се у оквиру вегетације природних ливада и пашњака од лековитог биља срећу хајдучка трава (*Achillea millefolium*), камилица (*Matricaria chamomilla*), нана (*Mentha piperita*), мајчина душица (*Thymus serpyllum*), кантарион (*Hypericum perforatum*), жалфија (*Salvia officinalis*) и др. Па распрострањености лековитих и ароматичних биљака, нарочито су карактеристичне падине Гоча. Студенички монаси су од XIII века преносили знање на становништво о вештини прикупљања лековитих трава, које предствљају „благо Гоча”. Оне успевају на незагађеним и осунчаним падинама, а рачуна се да су од 850 биљних врста на овој планини, њих 250 лековите (Ковачевић, 2010).

Од плодова дивљих биљака заступљени су малина, шумска јагода, купина, јабука, а од жбунастог биља леска, глог, дрен, клека, трњина и дивља ружа. Сакупљањем шумских плодова карактеристично је за житеље села у подножју Гледићких планина (Годачица, Раваница, Лешево, Лободер). Само мали део ових производа доспе до слободног тржишта, јер се продаје по наруџбини или се користи за личне потребе (слатка, сокови, џемови). Прикупљање дивљих плодова се обавља самоиницијативно, па се врло често стабла оштећују, што доводи до смањења биљне популације.

У храстовим и буковим шумама расту бројне врсте јестивих гљива, као што су вргањ (*Boletus edulis*), лисичарка (*Cantharellus cibarius*), млечница (*Lactarius deliciosus*) и друге. Сакупљање печурака, нарочито вргања и лисичарке, врло је распрострањено у брдско–планинским селима Западног Поморавља. Мештани их продају накупцима, који их даље транспортују у Чачак, где постоји организовани откуп за страно тржиште. Без обзира што је овај посао сезонског карактера и завистан је од количине и распореда падавина током лета, он ипак представља значајан извор прихода становништва у планинском делу регије.

Богатство Западног Поморавља разним врстама јестивих гљива, лековитих биљака и шумског воћа, пружа широке могућности за њихову прераду и на бази тога развој прехранбене индустрије. За инострано тржиште Западне Европе и Русије, нарочито су интересантни шумски плодови у сувом и смрзнутом стању, где се пласирају под ознаком „здрава органска храна”. Индустријском прерадом се већ дуги низ године бави значајан број приватних предузећа из граница проучаване регије, а највећи значај за регионални развој имају „Interfood 60” из Чачка и „Frigo plod” из Прислонице код Чачка, „Šuma plod” из Врњачке Бање, „Marni” и „Fine food line” из Крушевца и „Food export” из Попине код

Трстеника. „Interfood 60” је једно од водећих приватних предузећа ове врсте, које се бави откупом, прерадом и извозом шумских печурака у земље Западне Европе. Откупљују вргање, лисичарке, рујинице и црне трубе, прерађују и извозе у свежем стању, сушене, замрзнуте, конзервиране и у саламури. Пласман печурака врши се на тржиште Италије 85% и на тржиште Немачке и Француске 15% (www.interfood.co.rs). Са прерадом печурака, као основном делатношћу рада, предузеће је почело 1989. године, а пре пар година су проширили асортиман и на извоз прерађеног шумског воћа. Приликом посете овом предузећу, од власника Милића Петровића је добијена информацију да су на захтев руских партнера, почели производњу и паковање густих сокова од шумског воћа, по специјалним стандардима руског тржишта. Радну делатност ово предузеће обавља кроз своје две пословне јединице у Чачку и Крушевцу, са 68 стално запослених и тридесетак сезонских радника.

Друго веће предузеће из ове категорије је „Marni d.o.o.” из Крушевца је основано 1983. године и деведесетих година XX века је сврстано у првих пет приватних фирми по успешности пословања у Србији. „Marni” је као лидер у откупу, преради и пласману печурака и другог шумског воћа, заступао као једини ову производну грану на међународним сајмовима у Њујорку и Келну, међу десет најзначајнијих предузећа из наше земље (www.ekarija.com). У производном програму печурака „Marni souidis”, који је у свету веома признат и запажен, највеће интересовање је за печуракама у хладно цеђеном сунцокретовом уљу, паштетама и крем супама од печурака. Предузеће је у стечају од 2007. године, а стечајни управник је 1. јула 2013. године огласио продају комплетне имовине фирме. Један део производних погона је закупљен од стране новог предузећа „Fine food line”, које се такође бави прерадом печурака и шумских плодова. Од Александре Ђорђевић, власника овог новог привредног друштва, добијен је податак да је фирма почела да ради 13. априла 2010. године. За сада још увек имају мали број радника, али се надају да ће са повећањем обима извоза ка иностранству за шта постоје добри изгледи, број радника бити повећан.

„Frigo plod d.o.o.” је приватно предузеће које се бави откупом и прерадом шумских плодова и печурака, а налази се у Прислоници код Чачка. Приликом теренске посете овој породичној фирми, од власника Љиљане Живковић, дошло се до информације да посао обављају она и супруг, као стално запослени, са још двадесетак радника у сезони. Тржиште на које пласирају прерађене шумске плодове је искључиво инострано. Ово предузеће је пример могуће децентрализације индустрије из градских у сеоске делове регије, што је веома значајно са аспекта равномерног регионалног развоја. Из разговора се сазнало да су сезонски радници из Прислонице и Прељине, јер је један од циљева оснивача овог предузећа био смањење прилива радно способног континента у Чачак, а ради побољшања услова живота и рада на селу.

Имајући у виду да се тржишна вредност шумских производа значајно увећава уз индустријску прераду, то је неопходно повећати прерађивачке капацитете, нарочито у сеоским деловима регије. То ће омогућити рационалије искоришћавање самониклог

шумског биља (печурака, дивљег воћа, лековитих трава), а такође ће допринети и ревитализацији брдско–планинских насеља. Још увек је мали број мештана који се активно баве прикупљањем шумских плодова. Анкетирањем се сазнало да један човек у току дана може да прикупи око 10 kg печурака, 2–3 kg лековитих биљака и до 25 kg шумског воћа. Просечно зараде до 1.200 дин дневно, јер су плаћени 120 дин/сату, што домаћинствима служи као додатни извор прихода у сезони брања. Међутим, упркос скромним дневницама, број берача је симболичан, јер су им зараде несигурне. Због недостатка берача, на летњим врућинама пропадају огромне количине дивљих плодова, нарочито на Гочу и Гледићким планинама, где их је највише.

Мочварна вегетација се јавља на равним и депресивним теренима дуж Западне Мораве и њених притока, а земљиште на коме се развија вегетација лоше је структуре услед дуготрајних плављења (Гајић, 2010). Мочварна вегетација је распрострањена на западноморавским вештачким језерима и на локалитету Подунавачких бара код Врњачке Бање. Овај тип вегетације се развија у локалним хидрофилним условима, тамо где је вода плитка и обала равна, муљевита и разуђена. Језера Међувршје, Овчарско и Парменац су примери интензивног засипања водене површине муљем, која је временом обрасла бујном мочварном вегетацијом – трскот (*Polygonum amphibium*), љутић (*Ranunculus repens*), шаша (*Typha angustifolia*), рогоз (*Typha latifolia*), водена метвица (*Menta aquatica*), водена боквица (*Alisma plantago-aquatica*), ритски босиљак (*Stachus palustris*) итд. На појединим деловима језера, која су током лета сува, среће се вегетација из рода оштрица (*Carex vulpina*, *Carex riparia*, *Carex distans*). Она чини прелаз између хидрофилне вегетације, ка вегетацији долинских ливада. Подунавачке баре богате су приземном флором мезофитних и хигрохелофитних биљака, као што је оштрица, шаш, трска и водена пиревина. На воденој површини Подунавачких бара расту бели и жути локвањ, орашак, сочивица и друге (Ковачевић, 2005).

ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ЛОВА И РИБОЛОВА

Захваљујући разноврсности станишта у орографском и климатском погледу, као и заступљености различитих биљних фитоценоза, Западно Моморавље се одликује и разноликом фауном. Присуство одређених животињских врста у првом реду је условио биљни свет, а потом и човек. Велико пространство листопадних шума, ливада, пашњака и ораница, испресецаано великим речним токовима, обезбеђује повољне услове за развој животињског света регије. Он представља основу за развој лова и риболова, али и других видова туризма на проучаваном подручју.

Кичмењаци су заступљени у свим својим класама. Класа риба је заступљена у свим воденим токовима и воденим акумулацијама. Западна Морава, иако угрожена отпадним и индустријским водама, располаже значајним рибљим фондом. Престанком рада великих индустријских постројења, дошло је до повећања броја рибље млађи, што је условљено побољшањем квалитета речне воде. Од рибе се срећу караш, шаран, кркуша, клен, смуђ,

мрена, скобаљ, белица, греч, штука, црвенперка (Мисиловић, 1978). У воденим токовима Западног Поморавља, укључујући ту и Подунавачке баре, постоје услови за развој спортског риболова. У Подунавачким барама, пет бара има површину већу од 2 ha, а тачно толико простора је потребно за организовање спортског риболова (Ковачевић, 2005). Поред тога, све друге особености Подунавачких бара задовољавају услове потребне спортском риболову (дубина од 2 m, квалитет воде I или II класе, заступљеност обраслих плићака и одсуство угрожавања утицаја насталих суседним наменама). Међутим, информација која је добијена приликом посете представништву Удружења спортских риболоваца Србије у Крушевцу, јесте да се на воденим токовима проучаване регије врло ретко организују такмичења у спортском риболову. На Подунавачким барама се организују такмичења у пецању на пловак, која су за сада још увек локалног карактера. Међутим, то указује да ова водена повшина има услове за развој спортског риболова и да је његова прва туристичка афирмација почела. Риболовачка друштва из проучаване регије, која функционишу у систему Удружења спортских риболоваца Србије у Крушевцу су општинска организација спортских риболоваца „Расина” и клуб спортских риболоваца „Чигра”, у Трстенику је то општинска организација спортских риболоваца „Петар Спасојевић” и у Краљеву су клубови спортских риболоваца „Ибар” и „Enter fishing”. Сви од наведених клубова имају своје извршне и надзорне одборе, дисциплинске и такмичарске комисије и веома добру међусобну сарадњу.

Од водоземаца су присутне жабе. Гмизавци живе у шумама. Најбројније су змије, а срећу се и шумски гуштери, зелембаћи и даждевњаци (Поповић, 1996).

Орнитофауну ливадских и шумских екосистема Западног Поморавља, чине све врста птица које се срећу на простору наше земље. У шумама храста китњака, сладуна и цера најчешће врсте птица су славуј, шумска шева, ћук, жуња, кос, детлић, кобац, дугорепи сеница и друге (Просторни план града Крушевца, 2010). У близини насеља, јављају се сеоска ластва, голуб, сврака, врана, кос, чавка, врабац и др. Врабац је у србијанској народној ношњи имао функцију заштитног знака Врњачке Бање за време њеног учешћа у „Играма без граница” деведесетих година XX века. На обали Западне Мораве гнезди се ластва бегуница и гњурац (Ковачевић, 2010). Раније је овде било више дивљачи, јер је и пространство шумског покривача било веће. Како су се шуме крчиле, а лов на дивљач повећавао, то је и њихов број опадао. Ефикаснијом заштитом ловачких друштава, који воде бригу о ловно интересантној пернатој дивљачи, дошло је до ловостаја. Приликом посете ловачком удружењу „Краљево”, добијен је податак да они поседује своју фазанерију у селу Витановац, на контакту Доње Груже и Западног Поморавља. Фазанерија је капацитета 25.000 фазанских јаја. То им омогућава довољан број фазана за одстрел, али и за продају другим ловачким удружењима (Просторни план града Краљева, 2010).

Од сисара, Западно Поморавље настањују папкари, месождери, глодари и бубоједи. Месождере чине многобројне врсте паса и мачака, затим вукови и лисице који настањују искључиво шумске површине (Ковачевић, 2010). Папкаре чине домаће животиње: говеда,

свиње, овце, козе и коњи, као и ловно интересантна крупна дивљач: дивље свиње, дивље козе, кошуте, срне, јелени и муфлони. Са крчењем шумских површина и култивисањем земљишта, број папкара се смањило. Од глодара су у великом броју распрострањене веверице, мишеви, пацови и зечеви. Најбројнији бубоједи су кртице и јежеви.

Лов је првобитним становницима Западног Поморавља био једна од основних делатности, а данас се користи само у рекреативне и туристичке сврхе. Ловци су организовани у ловачка удружења. Ловачка друштва са територије проучаване регије која су чланови Ловачког савеза Централне Србије су: ЛУ „Књаз Милош” Пожега, ЛУ „Чачак” Чачак, ЛУ „Радиша Поштић” Мрчајевци, ЛУ „Раде Јоксић” Жежевица, ЛУ „Краљево” Краљево, ЛУ „Соко” и „Војвода Луне” Врњачка Бања, ЛУ „Крушевац” Крушевац, ЛУ „Трстеник” Трстеник, ЛУ „Јухор” Варварин и ЛУ „Хајдук Вељко” Ћићевац (www.lovackisavez.rs). Сва ова удружења су са традицијом постојања преко сто година и имају добру међусобну сарадњу. Ловачка друштва организују велики број ловних манифестација током године, што је у функцији развоја овог вида туризма у Западном Поморављу. Неке од њих које су одржане у 2014. години су „Сабор ловаца Годачица 2014”, „Сабор ловаца Котленик 2014”, као и многе друге манифестације (www.lukraljevo.org). Циљеви ловног газдовања на просторима набројаних ловишта проучаване регије се могу сврстати у опште (подразумевају заштиту, гајење, лов и коришћење гајених врста дивљачи) и посебне који подразумевају побољшање услова гајења и заштите дивљачи уз постизање одговарајућег броја и трофејне структуре (Стратегија општине Врњачка Бања 2013–2023, 2015).

ДРУШТВЕНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА

Друштвеногеографске карактеристике обухватају особениости становништва, привредних и непривредних делатности и насеља у Западном Поморављу. Делатности примарног сектора привреде, пољопривреда и шумарство, обрађени су у поглављу Природни потенцијали као фактор регионалног развоја. Пољопривреда је доведена у везу са територијалним распрострањењем типова земљишта, док је шумарство обрађено у поглављу о флористичким карактеристикама, на бази чега се развила дрвнопрерађивачка индустрија регије. Саобраћај и туризам, као терцијарне привредне делатности, такође су обрађене у поглављу Природни потенцијали као фактор регионалног развоја. Саобраћајна мрежа у је анализирана у зависности од морфолошких услова у регији, који су у долини Западне Мораве повољни, док у брдско–планинском делу регије представљају ограничавајући фактор за трасирање саобраћајница. Морфолошки облици рељефа су условили и развој одређених врста туризма у Западном Поморављу (планински, екскурзиони, транзитни, културни, излетнички, сеоски, екотуризам), док су хидрографски потенцијали допринели развоју бањског, здравствено–лечилишног и купалишног туризма.

ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ У ФУНКЦИЈИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА

Географске карактеристике становништва Западног Поморавља приказане су кроз анализу њиховог порекла, промене броја становника и домаћинства, територијалног размештаја, природног и механичког кретања, као и променама у биолошким и социо–економским структурама. Интензивније искоришћавање природних потенцијала у периоду после Другог светског рата, истиче се као један од главних фактора демографских промена у Западном Поморављу. Осим природних фактора, на кретање броја становника, домаћинства и густине насељености, утицали су и историјски, економски и социјални фактори. За разлику од многих депопулационих крајева Србије, у Западном Поморављу је од друге половине XX века, изражен позитиван популациони тренд.

Међутим, истраживањима на терену дошло се до закључка да су највећи демографски проблеми који су у другој деценији XXI века задесили Западно Поморавље, везани за процес деаграризације и депопулације у сеоским подручјима и индустријализације и концентрације у градским и приградским срединама унутар регије. Из тог разлога ће у овом поглављу посебан акценат бити стављен на „трансфер” руралног у урбано становништво, ради дефинисања праваца равномерног демографског и регионалног развоја.

ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА

Данашње становништво Западног Поморавља досељено је миграционим струјама од почетка XIV до XIX века. Узроци су били бројни и већином су се преплитали, али су у основи економске и историјско–психолошке природе. За Значајније досељавање на ове просторе је започето крајем XVIII века (1791. године), доношењем фермана, којим је Србима дозвољена слободна трговина стоком и дате извесне повластице. Београдски пашалук је већ у то време имао неку врсту аутономије, „а када се Шумадија ослободила турске власти почетком XIX века, она је привукла скоро све миграционе струје континенталног блока”. Главне метанастазичке струје досељавања у овај крај су косовско–метохијска, динарска, а у мањем обиму вардарско–моравска и тимочко–браничевска (Станисављевић, 1974).

По Јовану Цвијићу, Западно Поморавље је највише насељено становништвом са простора Црногорских брда и површи, Херцеговине, Новопазарског, Сјеничког и Рашког краја. Оно се кретало попречним путевима кроз превоје и метанастазичке вратнице: Мокру гору, Кокин Брод и Јавор, где се једним делом заустављало и трајно насељавало. Преко Јавора је водио накраћи пут од поменутих емиграционих подручја, преко Драгачева у Чачанску котлину и друге делове Западног Поморавља и Шумадије (Павловић, 1998). Ови крајеви су имали периферни положај на Турско царство, били су слабије насељенији и богатији од карстних предела Црне Горе и Херцеговине, па су из тог разлога привлачили досељенике (Станисављевић, 1974) Насељавање је настављено и после Другог српског устанка, када је кнез Милош Обреновић дозволио насељавање на земљи која до тада није била насељена. Досељавало се становништво из неослобођених крајева Србије. То је углавном било српско становништво, али је међу њима били и Цинцара и Грка. Цинцари су били главни носиоци трговине у Србији, па су се највише насељавали у градским срединама (Савић, 1969).

У етнографском размештају, најстарији досељеници су заузимали сунчане планинске стране, као и долинске стране изоловане од јаких ветрова. Избегавали су камените терене, а по предању су се обично заустављали тамо „где су чули рику бикова, певање петлова и ројеве пчела” (Цвијић, 2000). Досељеници су се груписали у села, обично према месту одакле су дошли, а настањивали су пределе који су их највише подсећали на родни крај.

Најинтензивније насељавање Пожешке котлине било је у време социјалних, националних и ослободилачких покрета у Босни и Херцеговини крајем XIX века (Спасовски, 1980). Тада се највише становништва на простор Пожешке котлине населило из Херцеговине, Црне Горе, Вишеградског краја, Бјељинских брда, Грахова и Никшићких Рудина, Полимља и Потарја, Прибоја, Пријепоља и Нове Вароши (Мисиловић, 1978). Села у Овчарско–кабларском сектору Западне Мораве, Дучаловићи, Врнчани и Рошци, насељени су становништвом које је пореклом из Херцеговине (Ивков и Матић, 1997).

Значајан део становништва Чачанско–краљевачке котлине је досељен динарском миграционом струјом, која је долазила из црногорско–херцеговачких брда преко Пештера, Сјенице, средњег Полимља, Таре, Јавора, и Драгачева (Петровић, 1993). Њој су се прикључивали и досељеници из Новопазарског и Рашког краја. Досељеници динарске метанастазичке струје насељавали су планинске пределе у долини Ибра, Гледићких планина и Гоча. Природна је тежња планинаца била да се дохвати плодне земље у равнијим пределима. Како каже Цвијић (2000), из тог разлога врлетна и пасивна Ибарска клисура није могла дуже задржати новодошло становништво из јужнијих крајева, већ је оно тежило да се спусти у питомију долину Западне Мораве. Тада је у ове крајеве дошло и доста шиптарског живља, али се оно овде није задржавало, већ се одсељавало на север (Поповић, 1996). Друга, значајнија миграциона струја, која је дала становништво Краљевачкој котлини је из косовско–метохијске области, из околине Истока и Ђураковца (Милановић, 1973). Ово становништво се кретало преко Ибарског Колашина и подгорине Копаоника, преко Ушћа и Студенице. Са собом је донело, у науци познат, „ибарски или џемстски тип насеља” (Група аутора, 1966).

Становништво Крушевачке и Трстеничке котлине је такође насељено косовско–метохијском, моравско–вардарском и динарском миграционом струјом. Кнез Милош је после 1836. године, на молбу црногорског владике Петра I, насељавао у крушевачкој нахији Црногорце из Топлице (Марјановић, 2010). Они су највише били насељени у Великој Дренови, Каменару и Пакашници. Динарског становништва има доста у околини Крушевца и то највише у Пакашници, Лазарици и Вучку (Савић, 1969). У доњој Расини и при ушћу Јужне и Западне Мораве, налазе се јаке струје моравско–вардарског становништва. У Бивољу, Јасици и Лазарици, доминирају досељеници из Јужног Поморавља (Врађанци). Становништво из долине Јужне Мораве и становништвом Крајине, које је досељено тимочко–браничевском струјом, населило је пределе у долиноској равни Западне Мораве.

Почетак XX века карактерише насељавање знатно мањег обима и без изразитих скокова. У периоду после Другог светског рата када градски центри Западног Поморавља доживљавају брз развој привреде, период насељавања се интензивирао. То је омогућило јаку концентрацију становништва на територију градова и приградских зона Чачка, Краљева, Трстеника и Крушевца. Повећана потреба за радном снагом у индустрији и занатству, довела је у регију младо, активно и најспособније становништво од 20–40 годна старости. Тада се на територију Западног Поморавља досељавало становништво из околних регије, али и из Војводине, Косова и Метохије, Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и изванредан број оних који су рођени у иностранству. То је у значајној мери утицало и на пораст животног стандарда становништва проучаване регије.

ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА 1948–2011. ГОДИНЕ

Циљ шездесетогодишње анализе кретања становништва Западног Поморавља јесте да се сагледају основне тенденције у његовом броју и територијалном размештају. Промене у кретању укупног броја становника Западног Поморавља, резултат су природног прираштаја, миграционих процеса и привредног развоја овог краја. Од друге половине XXI века, са развојем индустрије у градовима Западног Поморавља, број становника је почео нагло да расте. Природни потенцијали су били значајан аспект регионалног развоја, који су на посредан начин преко развоја привреде, утицали и на демографска кретања унутар регије. Отуда су на промену броја Западног Поморавља у периоду после Другог светског рата, највише утицали савремени социоекономски процеси: индустријализација, урбанизација и деаграризација. Концентрација индустрије у градским центрима у долини Западне Мораве условила је драстичне регионалне разлике у размештају становништва. Због привлачности градских услова живота, дошло је до миграција на релацији село–град, што је условило напуштање пољопривреде.

Табела 29. Кретање броја становника Западног Поморавља 1948–2011. године

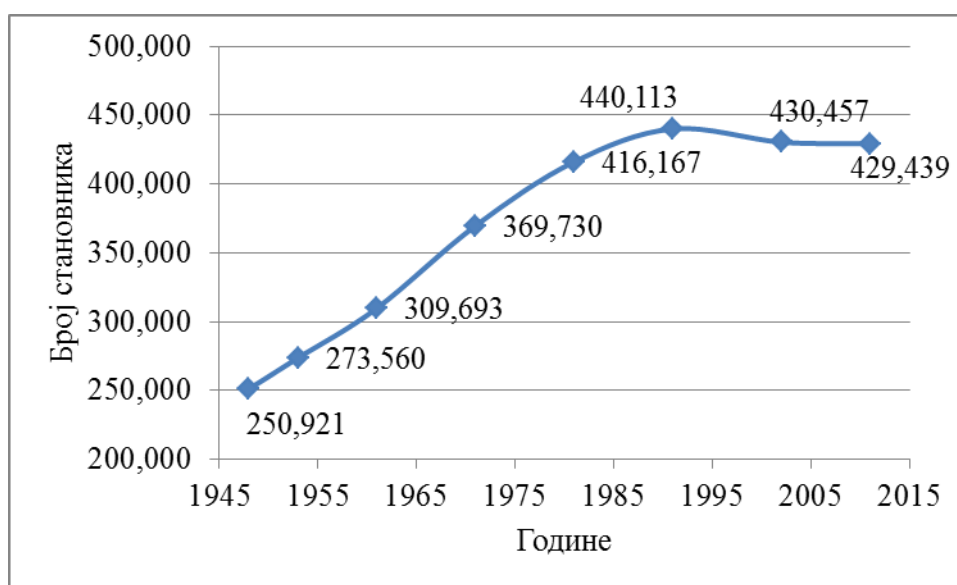
Година	Укупно становника		Градска насеља		Остала насеља	
	Број становника	Ланчани индекс	Број	Индекс	Број	Ланчани индекс
1948	250.921	-	53.799	-	197.122	-
1953	273.560	109.0	69.654	129.5	203.906	103.4
1961	309.693	113.2	102.290	146.9	207.403	101.7
1971	369.730	119.4	136.447	133.4	233.283	104.8
1981	416.167	112.5	205.955	150.9	210.212	96.7
1991	440.113	105.8	232.367	112.8	207.746	93.6
2002	430.457	97.8	234.786	101.0	195.671	99.5
2011	429.439	99.8	239.325	101.9	190.114	96.4

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Обрада аутора

Посматрано по међупописним периодима, од 1948. до 1953. године становништво регије се увећало, иако је пораст броја становника био ометан страдањима за време Другог светског рата (1939–1945). Године 1948. у Западног Поморављу је живело 250.921 становника, од чега у градским насељима 21,4% и у осталим 78,6% (табела 29). У петогодишњем међупописном периоду 1948–1953, број становника је увећан за 22.639, односно за 8,3% (индекс 109,0). Према попису из 1961. године у Западног Поморављу је живело 309.693 становника, што је за 34.393 више него 1953. године (индекс 113,2). Овде долази до значајног пораста удела градског становништва у укупном становништву регије, које је 1961. године износило 33,0% (табела 29).

Нагли пораст се десио у следећем међупописном периоду 1961–1971. године, када ланчани индекс илуструје најинтензивније повећање броја становника (графикон 15). Ради

се о временском интервалу у којем је процес индустријализације био веома развијен, па је становништво регије увећано за 52.044, односно за 16,8%. Овако велики пораст популације је резултат интензивних миграционих кретања, када је велики проценат људи са Косова и Метохије и Старовлашко–рашког краја, дошао у градове Западног Поморавља у потрази за послом и трајно их населио. Развој индустрије условио је просторну поларизацију проучаване регије око центара развоја, па су у овом међупописном периоду нарочито брзо популационо јачала имиграциона насеља Пожега (индекс 207,7), Краљево (индекс 150,8), Чачак (индекс 144,6), Трстеник (индекс 137,8) и Крушевац (индекс 134,4). У ова насеља су осим становништва из других регија, мигрирали и аутохтони становници из брдско–планинског дела Западног Поморавља.



Графикон 15. Кретање броја становника Западног Поморавља 1948-2011. године

Аномалија у континуитету раста укупног становништва регије настала је због удвостручавања броја становника градског насеља Рибнице у Краљевачкој котлини и приградског насеља Крушевца, Бивоља. Становништво Рибнице је удвостручено у попису 1961. године у односу на пописа становништва 1953. године, а пораст је настављен и у 1971. години, када ланчани индекс има вредност од 206,5. Наредни попис 1981. бележи пад становништва Рибнице за 72,2% (Ковачевић, 2010). У Бивољу је број становника 1961–1971. године увећан за 202%, док наредни попис 1981. бележи пад становништва Бивоља за 97%. Неочекивани раст броја становника Бивоља и Рибнице, а потом и пад, резултат су мењања величине атара ова два насеља.

Нешто мањи пораст популације од 49.086 становника или 13,4%, настављен је и у следећој декади 1971–1981. године. На смањивање броја становника у овом међупописном периоду утицало је интензивирање емиграција ка иностранству, нарочито у Швајцарску и Немачку. У овој декади се изједначава удео градске и сеоске популације (табела 29). Таквој тенденцији допринела је индустријализација, која је условила изградњу великог

броја индивидуалних и колективних стамбених објеката у градским насељима Западног Поморавља.

У целокупном анализираном периоду 1948–2011. године, попис из 1991. године је регистровао највећи број становника који је живео у Западног Поморављу – 439.289. То се доводи у везу са позитивним природним прираштајем, али и чињеницом да су индустријски погони били тада у развојном зениту. У овом међупописном периоду (1981–1991), становништво регије је увећано за 23.122 или за 5,5%.

Процес индустријализације и урбанизације пратио је нагли пораст броја становника Западног Поморавља све до краја XX века, када је дошло до економске кризе и пада индустријске производње. Попис из 2002. године бележи први пад броја становника, први пут после 50 година константног раста. У међупописном периоду 1991–2002, број становника је смањен за 2%, односно за 8.832. Ову декаду обележио је рат у бившим југословенским државама, санкције међународне заједнице, светска економска криза, друштвено–политичке промене, војна интервенција страних држава на Србију, што је свакако оставило последице и на кретање броја становника Западног Поморавља. Осим тога, депопулација је у толикој мери захватила брдско–планинске делове регије, да ни миграције из бивших држава СФРЈ (1995) и са Косова и Метохије (1999), које су дале велики део становништва проучаваној регији, нису условиле значајније промене у укупној популацији.

Незнатно опадање броја становника од 0,2% је настављено и у последњем међупописном периоду 2002–2011. године, када је укупна популација регије смањена за 1.018 становника (табела 29). То је последица недовољног природног обнављања становништва, али и негативног миграционог салда. Исељавање лица са простора Западног Поморавља у прве две деценије XXI века, углавном је мотивисано економским разлозима. Предузећа у државном власништву која су у претходним деценијама била доминантан покретач привредног развоја, налазила су се у процесу приватизације. Западно Поморавље је осамдесетих година XX века било регија препознатљива по економским активностима у сектору металне, хемијске, дрвне, прехранбене и многих других грана индустрије. Садашње стање које је оптерећено незапосленošћу, неизвесношћу и нестабилношћу, одредило је правце исељавања ка већим привредним центрима Србије. Осим тога, Западно Поморавље је регија која традиционално шаље велики број студената на факултете, углавном Београдског и Крагујевачког Универзитета. По завршетку студија, они се запошљавају у успешна предузећа у тим градовима, где оснивају своје породице и остају да живе. Последњих година све је чешћа појава одласка свршених студената, највише медицинске струке, на рад у Немачку, Шведску и друге европске земље.

Посматрано у целини, у периоду од 1948. до 2011. године укупна популација Западног Поморавља је порасла за 70,2%, односно за 178.518 становника (табела 30). Удео градског становништва у укупном је у посматраном периоду порастао са 21,9% на 55,7%, док је у истом периоду удео сеоске популације смањен са 78,1% на 44,3%. У градским

насељима су присутне обе компоненте пораста, природна и миграциона, па су у њима велики индекси раста – Матарушка Бања (627,6), Пожега (620,4), Краљево (503,9), Рибница (492,1), Трстеник (466,9), Врњачка Бања (431,0), Крушевац (423,8) и Чачак (395,8). Још веће индексе пораста забележила су приградска насеља Кованлук (1034,8), Мудраковац (941,8), Чаири (848,2), Мало Головоде (620,0), Ковачи (520,7), Пакашница (450,7), Капиција (466,6), Бељина (378,1), Трбушани (371,3), Кулиновци (307,1), Лазарица (263,8) и Дедина (227,7). Значајан пораст популације остварила су и тзв. „линеарна” насеља дуж ибарске и западноморваске магистрале – Осаоница (500,0), Конарево (455,0), Бегово Брдо (296,7), Ратина (278,9), Коњевићи (230,9), Руђинци (218,6), Подунавци (211,5), Читлук (201,8), Ново Село (198,8), Штулац (187,2), Врба (168,4) и Прелбина (152,1).

Табела 30. Однос становништва градских и сеоских насеља Западног Поморавља

година	укупно	градска насеља	остала насеља
1948	250.921	53.799	197.122
1953	275.300	69.654	203.906
1961	309.693	98.842	207.403
1971	361.737	127.812	233.925
1981	416.167	204.994	210.212
1991	440.113	234.886	205.227
2002	430.457	233.414	195.671
2011	429.439	239.325	188.646

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Обрада аутора

За разлику од њих, депопулациони процеси су изражени у сеоским насељима на вишим ободима котлина, где је стално смањење броја становника последица опадања природног прираштаја и емиграција. Период од 1961. године прати тренд опадања броја становника периферних руралних насеља, лоцираних на високим ободима котлина Западног Поморавља. Тај тренд пада сеоске популације се појавио због механичког одлива становништва.

У условима саобраћајне изолованости и функционалне неразвијености, младо и радно способно сеоско становништво се исељавало у градске и приградске зоне Западног Поморавља. Најбрже опадање становништва забележено је у насељима на падинама Котленика – Трговиште (индекс 5,2), Печеног (38,8), Лађевци (54,0) и Тавник (68,9). Сеоска насеља на Јелици, која имају су од 1948–2011. године највише остала без становништва су Рајац (индекс 28,6), Брезовица (29,5), Бањица (30,0), Премећа (33,0) и Петница (40,8). На северном ободу Чачанске котлине у подгорини планине Вујан, тој групи насеља припадају Остра (45,8), Бресница (47,4), Горња Горевница (54,9), Бечањ (55,6), Горња Тречча (57,8) и Прислоница (61,9). Изразита депопулација је и у насељима северног обода Краљевачке и Трстенике котлине, која се налазе на падинама Гледићких

планина. То су Лободер (6,7), Горњи Дубич (25,2), Божуревац (49,7), Мала Сугубина (50,1), Риљац (52,6) и Годачица (56,6).

Присутне просторне разлике у кретању броја становника у градским насељима на једној страни и сеоским на другој, потврђују полазну хипотезу истраживања и указује на повезаност демографског и привредног развоја. Концентрација индустрије у градским насељима довела је до њиховог бржег економског развоја у односу на рурални део, што је проузроковало просторно–демографско диференцирање два дела исте географске целине. Даље социоекономске и привредне прилике, условиће динамику и правце будућег демографског развоја Западног Поморавља.

ТЕРИТОРИЈАЛНИ РАЗМЕШТАЈ СТАНОВНИШТВА

Промене у броју становника и њихова динамика одразиле су се на општу густину насељености, која за разлику од многих крајева Србије, у Западног Поморављу показује тренд раста. Густина насељености 1948. године је била 105,2 ст/км², а на крају посматраног период 1,7 пута више (табела 31). Индустријализација и урбанизација током друге половине XX века, условиле су просторно–демографску диференцијацију регије. То је довело до стварања зоне концентрације у котлинском делу и зоне депопулације у брдско–планинском делу регије, па је општа густина насељености је у градским насељима повећана 4,3 пута у односу на 1948. годину. Регионални центри Западног Поморавља, Крушевац, Чачак, Краљево, Пожега и Трстеник, као изразити полови концентрације, утицали су на пораст броја и густине насељености и њихових приградских насеља. Територијалим удаљавањем од главних функционалних центара, вредности густине насељености се смањују.

Табела 31. Општа густина насељености Западног Поморавља (ст/км²)

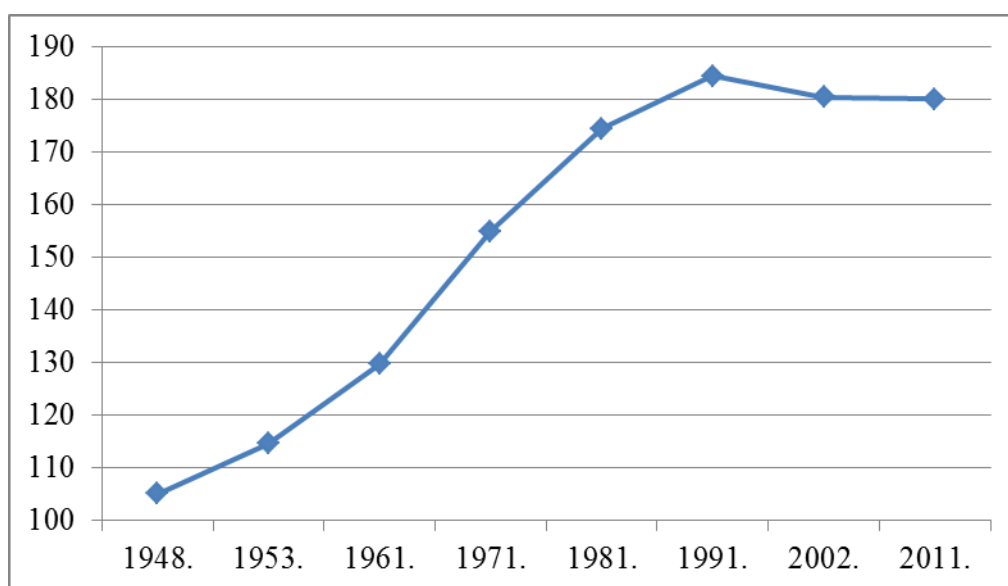
Година	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Укупно	105,2	114,6	129,8	155,2	174,4	184,4	180,4	180,0
Градска насеља	611,3	791,5	1.162,4	1.550,5	2.340,4	2.640,5	2.668,0	2.719,6
Остала насеља	85,8	88,7	90,2	105,5	91,5	90,4	85,1	82,7

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Обрада аутора

На просторну дистрибуцију становништва, односно њихов територијални размештај, пресудан утицај имају природни потенцијали (морфолошки, климатски, хидрографски и педолошки) и степен привредне развијености. Релефне особености простора (надморска висина, нагиб терена, експозиције, могућност трасирања саобраћајница), пресудно су утицале на то да размештај становништва не буде регионало уједначен. Савремени социо–економски процеси су условили да становништво све више силази са планинских обода котлина у ниже делове око речних долина. Ту су услови за

живот повољнији, захваљујући морфологији терена, већим обрадивим површинама и бољим саобраћајним везама.

Најгушће насељен део Западног Поморавља је широки низијски појас у долини Западне Мораве, од 200 до 300 m н.в. Густина насељености 1948–2011. године је достигла највеће вредности у градским насељима, где се број становника по km² површине, повећао са 1.070,9 на 6.263,3 у Пожеги, 1.332,9 на 5.648,6 у Крушевцу, 1.097,8 на 5.532,3 у Краљеву, 1.136,5 на 4.498,8 у Чачку, 641,8 на 2.996,4 у Трстенику и са 121,4 на 518,8 у Врњачкој Бањи. Још већа концентрација становништва забележена је у приградским насељима Мало Головоде (381,8 на 2.367,3), Мудраковац (87,9 на 828,4), Капиција (81,7 на 381,2), Кованлук (56,7 на 586,4), Конарево (70,3 на 320,1), Ковачи (61,8 на 321,8), Трбушани (54,1 на 200,8), Коњевићи (51,7 на 119,3), Чаири (5,7 на 48,7) и др. Становништво се концентрише око магистралног пута у долини Западне Мораве, који поред своје саобраћајне функције насељима које тангира даје и трговачку функцију.



Графикон 16. Просечна густина насељености становништва Западног Поморавља 1948–2011. године

На општу густину насељености израчунату на основу последњег званичног Пописа становништва 2011. године, пре свега су утицали демографски фактори. Наиме, током друге половине XX века у планинским сеоским насељима густина насељености почела нагло да опада, услед миграрања становништва ка градским центрима Западног Поморавља. „Бела куга” је смањила број становника у хипсометријском појасу преко 750 m н.в, у коме сада већину чини слабије покретно старије становништво, које није репродуктивно способно. Из тог разлога, према подацима последњег званичног пописа, најмању густину насељености (до 40 ст/ km²) имају насеља на падинама Гледићких планина: Лободер (2,1), Горњи Дубич (10,0), Лешево (28,2), Годачица (29,3), затим насеље Трговиште на Котленику (2,5), насеља на падинама Јелице: Брезовица (13,4), Премећа (24,3), Петница (30,0), Рајац (30,6), насеље Дучаловићи (27,9) на Овчару и насеља Остра

(36,0) и Вујетинци (36,9) на падинама планине Вујан. Сва ова насеља су удаљена од важних друмских саобраћајница, па је та изолованост на изванредан начин онемогућила да се у њима развију поједине функције, као што су здравствена, образовна, индустријска, трговинска и друге. То иде у прилог хипотези са почетка рада да су унутар регије присутне значајне просторне разлике у нивоу функционалног развоја градских и сеоских насеља.

Овакав територијални размештај становништва, који подразумева концентрацију на једној страни и депопулацију на другој страни, указује на савремене демографске промене у Западном Поморављу. Оно што је евидентно на терену јесте чињеница да изузетно наглашена поларизација у смислу просторног размештаја становништва, отежава равномерни регионални развој. Да би се ови негативни демографски процеси ублажили, неопходно је предузети мере за побољшање услова живота људи на селу. Оне би, између осталог, подразумевале боље саобраћајно повезивање брдско–планинских села са њиховим регионалним центром. На нивоу центара месних заједница и већих села, треба отворити трговинске и занатске радње, како би се извршила децентрализација истих из градских и приградских насеља Западног Поморавља. Становништву планинских села које жели да остане да живи и ради на својим поседима, неопходно је омогућити унапређење пољопривредне производње. То би подразумевало обезбеђивање кредитних средстава за набавку савремене механизације, као и организовање шире мреже за откуп пољопривредних производа. Ово су само неке од мера чија би се примена у будућности могла позитивно одразити на привредну и демографску ревитализацију овог дела проучаване регије.

ПРИРОДНО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

На природно обнављање становништва утичу биолошки, социоекономски, културни, психолошки и многи други фактори. Вишегодишњим праћењем и анализом основних показатеља природне компоненте наталитета, морталитета и природног прираштаја, могуће је утврдити динамику промена и указати на тенденције будућег демографског развоја. Временски оквир истраживања природног кретања становништва Западног Поморавља условљен је расположивом виталном статистиком која је за Републику Србију дата на нивоу општина, а не по насељима.

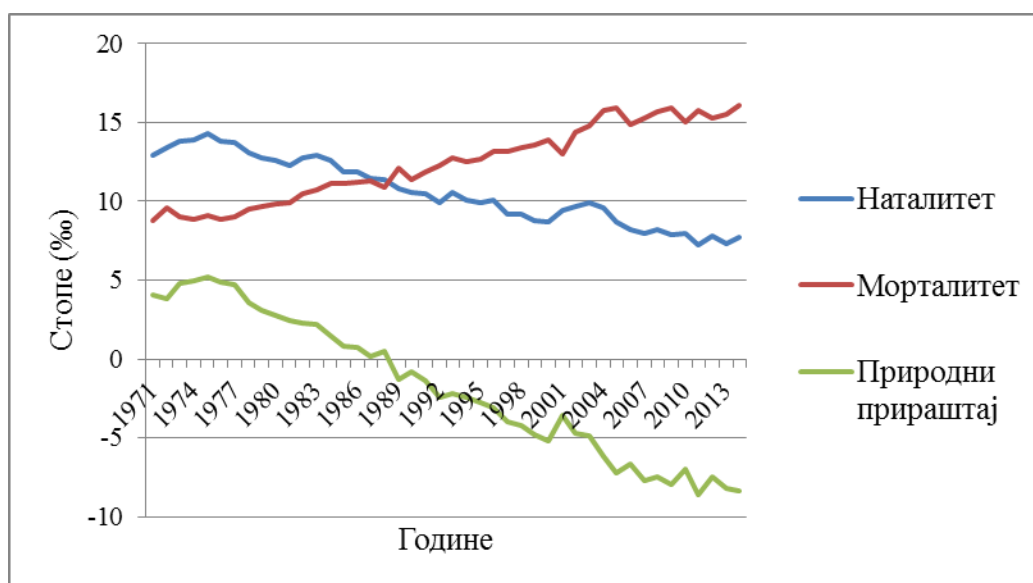
Природни прираштај територије се у посматраном периоду стално мењао, али од осамдесетих година XX века његова главна карактеристика јесте константно опадање. Такву тенденцију је условио интензиван период индустријализације регије, с обзиром да су се брачни парови због радних обавеза све чешће одлучивали за двоје, некад и за једно дете. Овакав систем рађања је на почетку XXI века условио изразито негативне демографске процесе у Западном Поморављу, када наталитет опада у апсолутном смислу.

Табела 32. Стопе природног кретања становништва општина Западног Поморавља од 1971. до 2014. године (у %)

Година	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај	Година	Наталитет	Морталитет	Природни прираштај
1971	12,9	8,8	4,1	1993	10,6	12,8	-2,2
1972	13,4	9,6	3,8	1994	10,1	12,5	-2,4
1973	13,8	9	4,8	1995	9,9	12,7	-2,8
1974	13,9	8,9	5	1996	10,1	13,2	-3,1
1975	14,3	9,1	5,2	1997	9,2	13,2	-4
1976	13,8	8,9	4,9	1998	9,2	13,4	-4,2
1977	13,7	9	4,7	1999	8,8	13,6	-4,8
1978	13,1	9,5	3,6	2000	8,7	13,9	-5,2
1979	12,8	9,7	3,1	2001	9,4	13	-3,6
1980	12,6	9,8	2,8	2002	9,7	14,4	-4,7
1981	12,3	9,9	2,4	2003	9,9	14,8	-4,9
1982	12,8	10,5	2,3	2004	9,6	15,8	-6,2
1983	12,9	10,7	2,2	2005	8,7	15,9	-7,2
1984	12,6	11,1	1,5	2006	8,2	14,9	-6,7
1985	11,9	11,1	0,8	2007	8	15,3	-7,7
1986	11,9	11,2	0,7	2008	8,2	15,7	-7,5
1987	11,5	11,3	0,2	2009	7,9	15,9	-8
1988	11,4	10,9	0,5	2010	8	15	-7
1989	10,8	12,1	-1,3	2011	7,2	15,8	-8,6
1990	10,6	11,4	-0,8	2012	7,8	15,3	-7,5
1991	10,5	11,9	-1,4	2013	7,3	15,5	-8,2
1992	9,9	12,3	-2,4	2014	7,7	16,1	-8,4

Извор: Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010, подаци по општинама, РЗС, Београд 2010; Витална статистика 2011-2014, Саопштења РЗС; Сопствена обрада аутора.

На основу података из табеле 32, општа стопа наталитета општина које чине Западно Поморавље износила је 12,9% (1971), 12,3% (1981), 10,5% (1991), 9,4 (2001) и 7,2% (2011). Посматрано по пописним годинама, ниво наталитета је константно био испод просека за Централну Србију. Ниске вредности наталитета, осим горе поменутих промена у репродуктивном понашању становништва, резултат су и промена у старосној структури становништва регије. Овакво кретање стопа наталитета указује на значајан демографски проблем општина које улазе у састав Западног Поморавља, јер становништво нема ни просту репродукцију и биолошки стари.



Графикон 17. Кретање стопа наталитета, морталитета и природног прираштаја у Западног Поморављу 1971-2013. године

Стопа наталитета опада како по годинама, тако и по пописним декадама, на основу којих се добија још реалнија слика о овом параметру. Посматрани период од 1971. до 2011. године подељен је на четири декаде. На основу просека, пре распада СФРЈ, на простору проучаване регије стопа наталитета се кретала од 13,4 (1971–1980) до 11,9 (1981–1990). Затим је у трећој декади (1991–2000) она пала на 9,7%, да би у последњој декади (2001–2011) износила свега 8,6% (табела 33).

Табела 33. Просечне стопе параметара природног кретања становништва Западног Поморавља 1971–2011. по декадама (у ‰)

Година	Стопе		
	Наталитета	Морталитета	Природног прираштаја
1971-1980	13,4	9,2	4,2
1981-1990	11,9	11	0,9
1991-2000	9,7	12,9	-3,2
2001-2011	8,6	15,1	-6,5

Извор: Витална статистика 1971–2011, Саопштења, РЗС, Београд.

На основу графичког прилога 17, види се да је највећа стопа наталитета на простору општина које чине Западно Поморавље забележена је на почетку посматраног периода 1975. године (14,3%), а најмања 2011. (7,2%). Ова тенденција смањења стопе наталитета карактерише свих девет општина проучаване регије, али са значајним унутаррегионалним разликама. Више стопе наталитета од просечне вредности за Западно Поморавље у целини (12,8%), 1971. године су имале општине Краљево (15,4%), Крушевац (14,8%), Пожега (13,7%), Чачак (13,3%) и Лучани 13,1%, док су ниже стопе од просечног наталитета регије имале општине Варварин (12,1%), Врњачка Бања (11,8%), Трстеник (11,4%) и Ћићевац 10,7%.

Четрдесет година касније, више стопе наталитета од просечне вредности за Западно Поморавље (7,2‰), имале су само општине Краљево (9,0‰), Чачак (8,6‰), Крушевац (8,5‰) и Врњачка Бања 7,8‰. Оваква различитост стопа наталитета, условила је интрарегионалну диференцијацију. Вредности стопа наталитета су у периоду 1971–2011. дупло смањене у Ћићевцу (10,7 на 5,2‰), Лучанима (13,1 на 6,1‰) и Пожеги (13,7 на 6,4‰), на шта су утицале промене у старосној структури условљене константним емиграцијама омладине и млађег средовечног становништва. На основу теренских истраживања у виду анкете која је спроведена међу становништвом појединих насеља поменутих општина (Дучаловићи, Дљин, Мрзеница и Јелен До), они најзначајнијим узрочником пада наталитета сматрају констанан пад броја новорођене деце после 1990. године и изражене миграционе процесе са ових подручја. Осим тога, незапосленост родитеља, стамбено питање и материјални приходи породице, наводе као главни узрок пада наталитета материјално добростојећих породица, које се најчешће одлучују за једно или двоје деце. Са друге стране, сиромашни појединци су схватања да материјални фактори нису пресудни када је у питању број деце и ове породице имају знатно већи број чланова домаћинства. Такође сматрају да образовни ниво родитеља утиче на стопу наталитета на тај начин што образовани родитељи имају мање деце од необразованих. Ово објашњавају чињеницом да је мањем броју деце у породици много лакше обезбедити средства за школовање и студирање. Данашњи начин одгајања деце, који је постао прилично одговоран и захтеван, наводе као још један од значајних узрока пада наталитета. Термин „одговоран” се односи на комплетну ситуацију која влада у друштву (дрога, секте), па је анкетирано становништво мишљења да је већи број деце теже контролисати и усмеравати на прави пут.

За разлику од наталитета, стопа морталитета становништва Западног Поморавља је била у сталном порасту, а од 1989. године је константно виша од стопе наталитета за исти период. Посматрано по декадама, расла је са 9,2‰ у првој на 11‰ у другој, затим на 12,9‰ у трећој, да би у последњој декади (2001–2011) стопа морталитета достигла просечну вредност од 15,1‰ (табела 33). Према томе, она се од прве до последње декаде увећала 1,6 пута. На основу табеле 32 може се констатовати да је морталитет био најмањи на самом почетку посматраног периода 1971. године (8,8‰), а највећу вредност је достигао 2014. (16,1‰). С обзиром на то да последња фаза демографске транзиције наступа када вредности стопе морталитета постану више од стопе наталитета, за територију Западног Поморавља се може рећи да је она почела у предпоследњој деценији XX века.

Компарација података о смртности становништва по административним јединицама проучаване регије, показала је да економски неразвијене општине имају далеко више стопе морталитета. То је директна последица депопулације изазване малим националним дохотком по глави становника, ниским животним стандардом и демографским процесом старења. Више стопе морталитета од просека за Западно Поморавље (8,8‰), 1971. године су имале општине Ћићевац (11,6‰), Варварин (9,5‰) и Лучани (9,2‰). Резултати

последњег пописа становништва 2011. показали су да је стопа морталитета Западног Поморавља скоро удвостручена (15,8%). Интрарегионалне разлике показују да вредности испод просека регије имају општине Пожега (11,7%), Чачак (13,9%), Краљево (14,4%) и Крушевац (14,5%). Смртност становништва општине Врњачка Бања је на нивоу регионалног просека (15,8%). Изразито високе стопе морталитета имају општине Ћићевац (19,1%), Варварин (18,5%), Лучани (17,1%) и Трстеник (16,4%). Максималне вредности морталитета од 20,1% су забележене 2005. (општина Варварин) и 2008. (19,8%) за општину Ћићевац.

Током целог анализираног периода стопе морталитета у Западном Поморављу биле су знатно изнад просека за Централну Србију, што указује да је највећи демографски проблем регије управо процес демографског старења. С обзиром да се на почетку друге деценије XXI века материјални положај становништва погоршава услед економске кризе и немогућности запошљавања, то се и у наредним годинама може очекивати пораст стопе морталитета уколико изостане помоћ државе.

Природни прираштај, као основни показатељ демографске динамике регије се током посматраног периода стално мењао, али његова главна карактеристика јесте константно опадање од 1975. године (графикон 17). Кретање општих стопа природног прираштаја општина које чине Западно Поморавље, карактеришу две фазе. Прва, која је трајала од 1971. до 1988. године и коју су бележиле позитивне стопе природног прираштаја и друга фаза, која је почела 1989. и траје до 2014. године, а карактеришу је опште стопе природног прираштаја које имају негативне вредности (табела 32). Оне су резултат константно ниског наталитета и високог морталитета становништва. Природни прираштај је био највећи 1975. (5,2%) у времену када је наша земља имала висок животни стандард, а Западно Поморавље било економски јако. У години након НАТО агресије на Србију (2000), природни прираштај је прешао преко -5%, а најнижи је био 2011. године (-8,6%). Анкетирањем са терена дошло се до информација да су основни узроци овако драстичног опадања наталитета, пре свега опадање стопе наталитета и пораст стопе морталитета, пад нивоа животног стандарда становништва због економске пасивности у регији и немогућности запошљавања, промена друштвеног и породичног статуса жене нарочито подизањем културно-образовног нивоа, убрзани процеси урбанизације на једној и деаграризације на другој страни, механичко кретање становништва, као и интензиван процес демографског старења регије

За добијање реалније слике, вредности природног прираштаја се могу посматрати и по већ формираним декадама. Просечне годишње стопе природног прираштаја, иако имају тенденцију опадања, у прве две декаде су имале позитивне вредности. Ипак, са почетком XXI века изражене промене имају неповољан ток са тенденцијом продубљивања, што указује да је Западно Поморавље захватио интензиван процес депопулације. У првој посматраној декади (1971-1980) просечна стопа природног прираштаја је износила 4,2%, а у последњој (2001-2011) је пала на -6,5% (табела 33). По овим параметрима, природни

прираштај Западног Поморавља је веома низак у односу на Централну Србију, а смањење броја становника регије ће у будућности само интензивирати постојећи процес.

Различите стопе природног прираштаја представљене по општинама које се налазе у долини Западне Мораве, условљавају изразиту просторно–демографску поларизацију регије. Најнижу стопу природног прираштаја има општина Ћићевац, која је чак и 1971. године имала негативну вредност (- 0,9‰). Исте године, мање од просека за Западно Поморавље (4,1‰) имале су општине Трстеник (2,7‰), Варварин (2,6‰), Врњачка Бања (3,8‰) и Лучани 3,9‰. Пописом из 2011. све наведене општине изузев Врњачке Бање, су имале изузетно ниске стопе природног прираштаја (Ћићевац -13,9‰, Варварин и Лучани - 11,5‰, Трстеник -10,1‰), које су далеко испод просека за ниво регије те године (-8,6‰).

С обзиром да представља резултанту кретања наталитета и морталитета, стопа природног прираштаја директно подражава опадајући тренд наталитета. Како је наталитет на овом простору после 2000. године веома низак, потребно је имати на уму чињеницу да ће садашњи контингент живорођене деце, бити далеко мањи у контингенту фертилног и радно способног становништва. Не може се рачунати да садашњи контингент живорођених у будућности буде битније промењен, чак иако би се повећала стопа наталитета, јер ће сплет негативних социоекономских фактора у регији имати велики утицај на демографске токове.

Ову констатацију нарочито треба уважавати ако се има у виду да је становништво најважнији аспект регионалног развоја и да садашње тенденције могу довести до демографске угрожености регије, нарочито њених појединих општина (Ћићевац, Варварин, Лучани, Трстеник). Негативне компоненте природног кретања становништва које у Западном Поморављу трају последње две деценијаме, немогуће је спречити једнократним и појединачним ангажовањима органа локалне заједнице. За решавање овог проблема потребне су корените економске промене у друштву, путем едукативних, финансијских, стручних и културних подстицаја.

МЕХАНИЧКО КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Поред већ наведеног природног кретања становништва, веома значајан фактор регионалног развоја је и миграционо кретање, које такође утиче на бројно стање популације. Миграције су у прошлости били веома значајни извори становништва, којима је добрим делом и насељена територија Западног Поморавља. У долини Западне Мораве укрштале су се, услед разних друштвених, економских и социјалних збивања, неколике миграционе струје, које су измениле етничку структуру становништва у овом крају (Станисављевић, 1974). Главне метанастанзичке струје досељавања су биле динарска и косовско–метохијска, а у мањем обиму и моравско–вардарска и тимочко–браничевска (Милосављевић, 2013).

По мишљењу Милисаве Лутовца, „у долини Ибра од Косовске Митровице до Краљева су се попут реке и њених притока, стицале миграционе струје из западних делова

Старе Рашке, Црногорских брда и површи, Херцеговине и Косова и Метохије. Најважнија је била западна динарска струја, која је низ Ибар ишла у Западно Поморавље, а делом се уз западне падине Копаоника, преко превоја, спуштала у долине Расине и Жупе” (Лутовац, 1978, 214, 220). Ова регија је имала периферни положај у односу на Турско царство, била је слабо насељена, али богатија од карстних предела Црне Горе и Херцеговине, па је привлачила досељеничко становништво. Динарски досељеници који су се задржали по брдима Шумадије, касније су силазили и насељавали западноморавску долину, крчећи лугове (Марковић, 1970).

Од свих видова миграција током друге половине XX века, стална пресељења на релацији село–град су имала највећи значај. Оне су својим интензитетом и последицама имале доминантну улогу на формирање демографских и функционалних обележја Западног Поморавља. Ова миграциона кретања су условљена економским факторима, пре свега неусклађеним развојем примарних делатности са једне стране и секундарних и терцијарних делатности са друге стране. Унутрашње мигрирање карактерише силажење људи из висинских у долињска насеља, у потрази за плоднијом земљом, школовањем и другим могућностима за стицање квалификација (Николић и сар, 2011). Због повећане потребе за радном снагом услед развоја индустрије у регионалним центрима Западног Поморавља, поред становништва из брдско–планинских делова регије, у њих је имигрирало и становништво из Груже, Ибарско–копаоничког краја, Старовлашко–рашке висије, али и из Војводине, Косова и Метохије, Босне и Херцеговине и Црне Горе (Марјановић, 2010).

Табела 34. Домицилно становништво Западног Поморавља према резултатима пописа становништва 2011.

Општине и међузбирови	Број становника 2011. године	Број становника који од рођења станује у истом месту	Удео домицилног становништва у укупном
Пожега	17.265	8.864	51,3
Лучани	1.295	859	66,3
Чачак	115.337	62.996	54,6
Краљево	116.844	59.163	50,6
Врњачка Бања	27.223	12.827	47,1
Трстеник	42.966	25.385	59,1
Крушевац	103.830	57.689	55,6
Варварин	3.799	2.429	63,9
Тићевац	880	572	65,0
Западно Поморавље	429.439	230.784	53,7

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Миграције, резултати по насељима, књ. VIII, РЗС, Београд, 2013; Обрада аутора

За разлику од тога, миграциона кретања на почетку XXI века се испољавају кроз разне облике трајног исељавања становништва Западног Поморавља, углавном према

Београдској регији. Овим миграцијама треба додати и све чешћи одлазак појединаца, али и читавих породица, на привремени рад у иностранство, највише Немачку, Швајцарску и скандинавске земље. Основни чинилац изразите емиграције је економски фактор, који је овога пута условљен ограниченим могућностима за запошљавање у оквиру регије, као и већим личним дохоцима и бољим услови за школовање деце у развијенијим подручјима.

На интензитет миграционих процеса Западног Поморавља, указује однос домицилног и досељеног становништва. У све три пописне године (1971, 1991, 2011), више од половине становништва Западног Поморавља чинило је аутохтоно становништво које од рођења живи у истом месту. Унутаррегионалне разлике су изражене на нивоу општина и насеља. Из табеле 34, види се да је највећи проценат аутохтоног становништва управо у најмање развијеним општинама – Лучани (66,3%), Ђићевац (65,0%) и Варварин (63,9%). Посматрано по насељима, више од 70% домицилног становништва имају она насеља која су лоцирана на високом планинском ободу регије (Стубал 75,1%, Вујетинци 74,7%, Риљац 72,3%, Дљин 71,3%, Брезовица 70,3% и Остра 70,0%). Са друге стране, највише досељеног становништва је сконцентрисано у приградским и градским насељима. Она су захваљујући повољном саобраћајном положају, развила одређене функције (индустријску, образовну, здравствену, управну и др.), што их је чинило привлачним за насељавање. Најмање учешће аутохтоног становништва у популацији по попису 2011. године имају Мало Головоде (37,4%), Кованлук (40,5%), Врњци (40,8%), Врњачка Бања (44,8%), Ново Село (44,9%), Ратина (45,7%), Трстеник (45,8%), Рибница (47,2%), Паруновац (47,5%) и др. Посматрано на нивоу општина (табела 34), најмање домицилног становништва имају Врњачка Бања (47,1%), Краљево (50,5%) и Пожега (51,3%).

Табела 35. Досељено становништво према времену досељавања по попису становништва 2002. године

Територија	До 1945.	%	1946-1960.	%	1961-1970.	%	1971-1980.	%	1981-1990.	%	1991-2002.	%	Непознато	%	Укупно
Пожега	157	1.7	1,261	13.9	1,828	20.2	1,800	19.9	1,574	17.4	1,933	21.3	513	5.7	9,066
Лучани	13	3.0	84	19.3	62	14.2	65	14.9	79	18.1	112	25.7	21	4.8	436
Чачак	1,395	2.4	10,832	18.8	11,153	19.3	10,778	18.7	8,417	14.6	11,582	20.1	3,537	6.1	57,694
Краљево	1,367	2.4	8,431	14.7	11,316	19.8	11,533	20.1	8,785	15.3	11,384	19.9	4,425	7.7	57,241
В. Бања	227	1.7	1,545	11.7	1,994	15.1	2,265	17.2	2,435	18.5	3,324	25.2	1,393	10.6	13,183
Трстеник	800	3.7	4,075	18.9	3,173	14.7	3,828	17.7	4,211	19.5	3,319	15.4	2,209	10.2	21,615
Крушевац	1,349	2.7	7,842	16.0	9,856	20.1	10,095	20.6	7,084	14.4	9,085	18.5	3,746	7.6	49,057
Варварин	68	4.8	298	20.9	213	14.9	221	15.5	231	16.2	329	23.0	69	4.8	1,429
Ђићевац	11	1.5	52	7.2	33	4.6	30	4.1	29	4.0	56	7.7	512	70.8	723
Западно Поморавље	5,389	2.6	33,970	16.2	39,628	18.9	40,615	19.3	32,845	15.6	41,124	19.6	16,425	7.8	209,996

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години, Миграциона обележја, подаци по насељима, књ. VIII, РЗС, Београд, 2004.

Имиграциона кретања у Западном Поморављу могу се пратити по времену трајања. Усељавање је вршено стално, а интензитет је зависио од потребе за радном снагом за привреду регије (Поповић, 1996). Интензивно насељавање Западног Поморавља наступило је после Другог светског рата, када се на овај простор доселило 97,4% мигрантског становништва (табела 35). С обзиром да досељено становништво према времену досељавања у последњем званичном попису 2011. није приказано по насељима већ само по општинама, анализа ће се вршити према резултатима пописа из 2002. године, који су дати на нивоу насеља.

У периоду до 1945. године на простор проучаване регије се доселило свега 5.389 (2,6% укупно досељених), да би у периоду 1946–1960. овде било 33.970 тј. 16,2% досељене популације. Наредни двадесетогодишњи период је обележила јака индустријализација регије, што је условило прилив од 80.243 или 38,2% досељеника. Од 1961–1970. у Западно Поморавље је досељено 39.628 (18,9%), а 1971–1980. године 40.615 или 19,3% досељене популације по попису из 2002. године. Процентуално, највише досељеника било је у регионалним центрима Чачку, Крушевцу и Краљеву, којима просторно и функционално гравитира највећи број насеља у регији. Тако је нпр. 1971–1980. од укупног броја досељеника који су дошли на територију чачанске општине, њих 68,5% насељено у градско насеље Чачак. У истој декади, 60,2% досељене популације је насељено у тада индустријски јаком граду Крушевцу, док је остатак досељеника настањен у преосталих 42 насеља ове општине која територијално припадају Западном Поморављу у ужем смислу (РЗС, 2004). Нешто мањи број досељеника бележи се у периоду 1981–1990. године, 32.845 (15,6%), када се миграторни токови полако смирују. Процес постепеног смањења учешћа миграционе компоненте у порасту броја становника регије, индикатор је два процеса. Први је да је дошло до завршетка поларизацијске фазе урбанизације већих регионалних центара Западног Поморавља. На други макропроцес указује релативно велики број исељеног становништва и отпочињање пресељавања на релацији град–град, уз напомену да функције градских насеља проучаване регије више не задовољавају све социо–економске потребе њиховог становништва (Николић, 2010).

Табела 36. Однос аутохтоног и досељеног становништва Западног Поморавља по пописима 1971, 1991. и 2011. године

Година	Укупно становника	Од рођења станују у истом насељу		Досељено у насеље сталног становања					
				Из исте општине		Из друге општине Србије		Из друге републике или покрајине	
1971.	361.737	187.111	51,7	74.193	42,5	89.759	51,4	10.674	6,1
1991.	440.113	226.956	51,6	81.395	38,2	97.458	45,7	34.304	16,1
2011.	429.439	230.784	53,7	57.720	29,1	35.435	17,8	105.500	53,1

Извор: Попис становништва и станова 1971. Миграциона обележја, књ. IX, резултати по насељима, СЗС, Београд, 1973; Пописи становништва 1991. и 2011. Становништво према миграционим обележјима, подаци по насељима, Документациони материјал РЗС, 2015; Обрада аутора.

Међу послератним декадама, највећи удео има последња декада, када је у Западно Поморавље имигрирало 41.124 или 19,6% укупно досељене популације. Управо у том периоду су ратови и нестабилна политичка ситуација на простору бивше СФРЈ и Косова и Метохије, довели у Западно Поморавље неколико стотина хиљада људи, који су се у већем обиму овде трајно населили. У периоду од 1971. до 2011. године дошло је до пораста досељеника из других република и покрајина у Западно Поморавље, са 6,1% на 53,1%. Учешће досељеника из исте општине је посматраном раздобљу опало са 42,5% на 29,1%, а из друге општине са 51,4% на 17,8% (табела 36). Од укупно 198.655 досељеног становништва, колико је пописом 2011. године регистровано на простору Западног Поморавља, 105.500 чине досељеници из друге републике или покрајине. Од тог броја, 79,1% (83.367 лица) су из друге покрајине исте републике, 17,3% (18.304 лица) су из бивших република СФРЈ, 3,6% (3.768 лица) потичу из других земаља, док је 61 лице из категорије непознатих (РЗС, 2013).

Деведесетих година XX века услед ратних сукоба, на простор Западног Поморавља долази до значајног досељавања становништва из Босне и Херцеговине и Хрватске. Већина прогнаних лица са територије Хрватске су из Книна и Петриње. Неколико дана након егзодуса Срба из Книнске Крајине 5. августа 1995. године, колоне избеглих лица су населиле простор ове регије, али је њихова регистрација обављена следеће, 1996. године. Старачка домаћинства избеглих су без примања, болесни су и нису радно способни. Друга категорија домаћинства, која су радно способна, суочавају се са проблемом незапослености, али и нерешеним питањем трајнијег смештаја (Ковачевић, 2010). У Комесаријату за избеглице и миграције повереништва у Краљеву добијен је да је током јуна 2014. године на територији Града Краљева регистровано 358.000 избеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине.

Број досељеника се повећава 1999. године, када се на територију Западног Поморавља досељавају интерно расељена лица са Косова и Метохије, који су утицала на привидан пораст броја становника регије у пописима после 1991. године. Пад укупног броја становника Западног Поморавља у пописима 2002. и 2011. године би био далеко већи, да није било овог механичког прилива након егзодуса 1999. године. Осим на промене у укупном броју становника, досељеници из јужне српске покрајине су утицали и на промену густине насељености у појединим деловима Западног Поморавља. Наиме, Косовци су се највише населили на територију општина Краљево, Крушевац и Врњачка Бања, посебно у приградска насеља. Према подацима Службе за ванредне ситуације Градске управе града Крушевца, број интерно расељених лица у пролазу током јуна 1999. године био је 25.269 лица. У периоду 2010–2014. године, њихов број се значајно смањује. Према последњој евиденцији обрађеној децембра 2015. године, на територији Града Крушевца се налази 6.982 интерно расељена лица са Косова и Метохије (5,3% домицилног становништва). Број интерно расељених лица која су у периоду 01.01.2014. до 30.06.2015. године пријавила пребивалиште на територији Града Крушевца, износи 373.²⁵

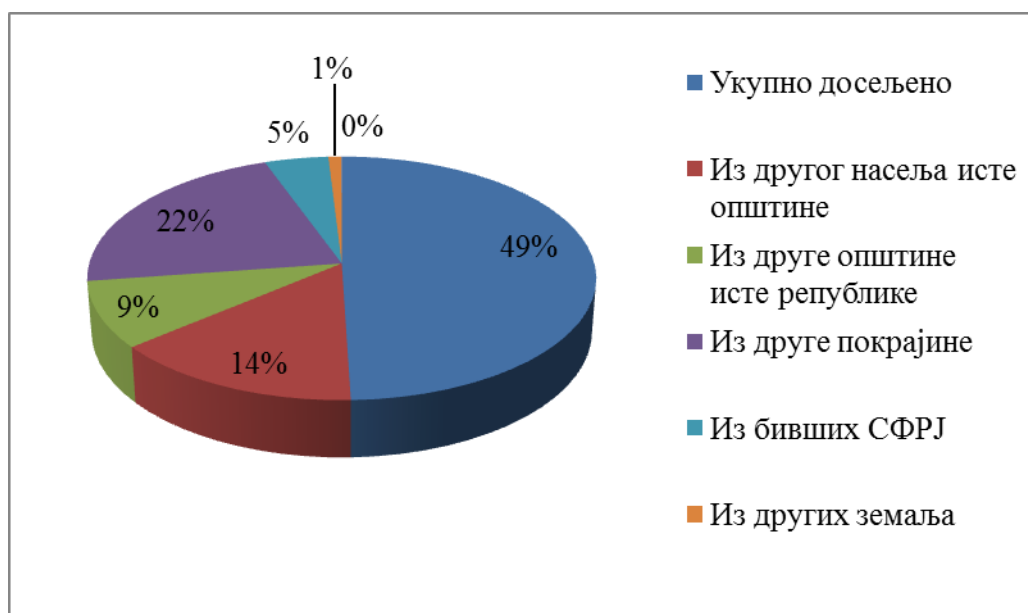
²⁵ Подаци добијени у Комесаријату за избегла и расељена лица Града Крушевца

У канцеларији Повереништва за избеглице и миграције у Краљеву добијен је податак да је у овом граду на првој регистрацији 2000. године, евидентирано 19.800 расељених лица са територије Косова и Метохије. Удео досељених у домицилном становништву града Краљева је тада износио 16%, што је био највећи проценат у Републици Србији. Приликом анкета обављених на терену, као главни разлог интензивног насељавања у Краљево Косовци наводе да је то први већи град у Ибарској долини са развијеном здравственом, образовном, упрваном и многим другим функцијама, које им омогућавају нормално одвијање живота. Најчешће се насељавају код родбине, мада велики део расељеника са Косова и Метохије је још седамдесетих година XX века изградио породичне куће у приградским насељима Кованлук, Ковачи, Ратина, Чибуковац, Јарчујак, а највише у градском насељу Рибници. Град Краљево је расељенима организовао смештај у 28 колективних центара, од којих је највећи био у насељу Витановац у Доњој Грузи. У сеоском Дому културе 1999. године је било смештено 32 породице, највише из општина Клина и Пећ (Вујадиновић, 2006). Временом се број породица у Витановцу смањивао, с обзиром да је одређени број њих премештен у колективни центар у Матарушкој Бањи. Највећи број досељених са Косова и Метохије смештени су објекте Природног лечилишта и одмаралишта „Матарушка и Богутовачка Бања” и Специјалне болнице за рехабилитацију „Агенс”. Интерно расељена лица из метохијских села у општинама Клина, Исток, Ђаковица смештена су у објектима: вила „Маричић”, вила „Морава” хотел „Жича”, вила „Луковић” и вила „Козара” (Попадић, 2010). Од тада су ови објекти, који су некада коришћени за смештај туриста, остали ван туристичке функције и представљају колективне центар за расељена лица. Године 2009. укинут је највећи колективни центар у Србији, вила „Маричић”. У њему је од 1999. године живело око 250 расељених са Косова и Метохије, углавном из метохијских сеоских подручја. Највише расељених смештено је у новоизграђене станове на Берановцу недалеко до Краљева. Изградњу две стамбене зграде за социјално становање финансирани су Републички комесаријат за избеглице, немачка хуманитарна организација „ХЕЛП” и локална самоуправа Краљева. Око 50 расељених је пресељено у хотел „Жича” и „Три виле”, који припадају Природном лечилишту и одмаралишту „Матарушка и Богутовачка Бања”. Поред колективног центра вила „Маричић”, укинут је и колективни центар вила „Морава”, у ком је било смештено око 100 станара расељених са Косова и Метохије и избеглица из Босне и Херцеговине. У колективном центру у Матарушкој Бањи (хотел „Жича” и четири виле Природног лечилишта и одмаралишта „Матарушка и Богутовачка Бања”) и даље живи око 130 расељених са Косова и Метохије. И поред више планова за затварање колективног центра и исељавање преосталих интерно расељених лица из објеката Природног лечилишта и одмаралишта „Матарушка Бања” и Специјалне болнице за рехабилитацију „Агенс” до тога још није дошло (Попадић, 2010). Последњи званичан податак је да на крају 2015. године на територији Града Краљева живи 19.570 интерно расељених лица из јужне српске покрајине.²⁶

²⁶ Подаци добијени у Комесаријату за избеглице и миграције повереништва у Краљеву

На територију општине Врњачка Бања је према подацима Комесаријата за избеглице, 1999. године дошло око 6.000 расељених лица са Косова и Метохије. Њихов број се током времена смањивао, тако да је 2015. године регистровано 3.000 расељеника. Према речима надлежних из канцеларије Комесаријата за избеглице општинске управе Врњачка Бања, разлог двоструког пада броја расељених лица је што се велики проценат њих одселио према Београду. Други разлог смањења је то што је један део расељеника пријавио пребивалиште на територији општине Врњачка Бања, што их убраја у категорију сталног становништва.

Оно што би свакако требало напоменути је чињеница да су Косовци још и пре 1999. године, благовремено и постепено прелазили на територију Западног Поморавља. Најчешће су куповали куће у селима на потезу од Краљева ка Врњачкој Бањи, где су прво прелазили у њих да живе најстарији чланови породица, затим деца и на крају када продају имање на Косову и Метохији, прелазили су се и средњи нараштаји. Осим Косоваца, на обод Краљевачке и Врњачке котлине се од 2010. године интензивно насељавају и Руси. Разлог за насељавање на овом простору је близина цивилно–војног аеродрома „Морава” у Лађевцима која им омогућава брзу комуникацију са својом матицом, а погодује им и оштрија клима у високој подгорини Гоча. То су углавном млади, високо образовани брачни парови са децом, који врло јефтино купују напуштене сеоске куће и имања у Грачацу, Заклопачи, Отроцима, Роћевићима и Врдилима. С обзиром да је депопулација у Западног Поморављу већ у поодмаклој фази и да земљишне поседе годинама нико није обрађивао, Руси су дошли на идеју да на њима производе здраву органску храну.



Графикон 18. Досељено становништво у насеље сталног становања на територију Западног Поморавља по Попису становништва 2011. године

Скоро трећина становништва (29,1%) је досељена унутаропштинским миграцијама, углавном пресељавањем становништва из насеља на планинама ка насељима дуж

важнијих друмских комуникација (графикон 18). По Милановићу (1973, 85–87) ово „силажење” планинског становништва на дно котлина довело је до тога да су се многа приградска насеља развила у типичне радничке насеобине дуж главних саобраћајних праваца (Кованлук, Ратина, Паруновац, Мало Головоде, Врњци, Коњевићи).

Дневне миграције су карактеристичан тип трајних миграција на релацији село–град и град–село. Део становништва Западног Поморавља представља дневну миграциону струју, којој припадају запослени у градској привреди, градско становништво запослено у сеоским срединама, као и ученици и студенти који се школују у општинским центрима регије. На основу интерне документације Републичког завода за статистику за попис 2011. године, од укупног броја дневних миграната у Западног Поморављу, 69,0% (44.474) чини радничка популација, док је 31,0% (19.982) или сваки трећи дневни мигрант ученик или студент. Традиционално, највећи број студената са простора Западног Поморавља студира у великим универзитетским центрима Србије, мада се последњих година због материјалног статуса родитеља, све чешће одлучују за студирање у Чачку, Краљеву, Крушевцу, Врњачкој Бањи и Трстенику. Већину дневних миграната који се школују у другом насељу исте општине чине основци и средњошколци који похађају жељену школу у својим или суседним градским центрима регије (Стаменковић и Гатарић, 2006).

Од укупне активног становништва које обавља занимање, унутар своје општине мигрира 70,8% (РЗС, 2015). Од свих девет општина које улазе у састав Западног Поморавља, једино у Пожеги више од половине радничке популације (51,2%) мигрира ван своје општине, углавном према Ужицу и Ариљу. Највеће учешће активног становништва које обавља занимање у оквиру своје општине има Крушевац (86,5%), Краљево (83,6%) и Чачак (81,4%). Ова три градска насеља су најјачи имиграциони центри регије са полифункционалном улогом и развијеним секундарним и терцијарним делатностима. С обзиром на високо учешће радничког становништва у дневним миграцијама, један од праваца регионалног развоја треба да буде усмерен на обезбеђивању радних места у локалним срединама. У том погледу је поред локалних самоуправа, неопходна и подршка државе, како би се оснивањем, радом и развојем малих и средњих предузећа обезбедио равномеран регионални размештај активног становништва у непољопривредним делатностима. Међутим, интензитет миграција село–град је почео да слаби деведесетих година XX века, зато што је услед економске кризе дошло до стагнације у развоју индустрије Западног Поморавља. Предузећа су се затварала, па се велики број радника поново вратио на своја сеоска имања и пољопривреди као једином сигурном извором егзистенције.

Периодичне или повремене миграције се обављају с времена на време и то код оног становништва које не припада дневним мигрантима. У њима учествују лица која одлазе у град ради задовољења ради здравствених и културних потреба, продаје робе на градским пијацама или куповине исте у граду.

ПРОМЕНЕ У БИОЛОШКИМ СТРУКТУРАМА СТАНОВНИШТВА

Структура становништва је функција његовог природног и механичког кретања, а истовремено и његов чинилац. Управо из тог разлога, састав једне популације треба посматрати у узрочно–последичној вези и спречи са њеном динамиком (Брезник, 1988, 295). Проучавање биолошких структура, нарочито полне и старосне, од великог је значаја са аспекта регионалног развоја, јер висок фертилитет утиче на формирање младе старосне структуре становништва. Са друге стране, демографско старење утиче на пораст стопе морталитета, на ниво активности и на све остале структуре становништва.

Анализа полно–старосне структуре омогућује праћење демографског развоја становништва током дужег временског интервала и прогнозирање његове демографске будућности. С тим у вези, испитивањем су обухваћене године са међупописним размацима од двадесет година (1971, 1991, 2011), како би се у компаративној анализи боље сагледале квалитативне промене популације Западног Поморавља.

Унутаррегионалне разлике између котлинског и брдско–планинског дела, одражавају се на тип структура становништва. То даље утиче на будуће демографске токове у регији, па је полно–старосна структура на почетку и на крају анализираних периода најрелевантнији показатељ за дефинисање прогноза и пројекција становништва Западног Поморавља.

ПОЛНА СТРУКТУРА

Полна структура је у чврстој вези са старосном структуром и стадијумима демографског старења, као интегралног показатеља развоја становништва. У савременим условима, демографски млађе популације имају веће учешће мушког, док су код старијих популација бројније жене (Живковић, 2004). Иако се по законима природе на 100 женске деце у просеку рађа 106–107 мушке деце, жена је обично више, јер дуже живе од мушкараца. Промене у полном саставу становништва Западног Поморавља у посматраном временском периоду, дате су кроз процентуално учешће мушког и женског становништва по старосним групама и типу насеља, као и кроз стопу маскулинитета.

Табела 37. Полна структура становништва Западног Поморавља

Година	Свега	Мушко		Женско		Стопа маскулинитета
		Број	%	Број	%	
1971.	361.737	178.123	49,2	183.159	50,6	973,9
1991.	440.113	215.894	49,0	224.426	51,0	962,9
2011.	429.439	208.891	48,6	220.548	51,4	947,1

Извор: Попис становништва и станова 1971. Пол и старост, 2. део, подаци по насељима и општинама, књига VIII, СЗС, Београд 1973; Попис становништва 1991., подаци по насељима и општинама, књига IV, СЗС, Београд, 1993; Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Пол и старост, подаци по насељима, књига II, РЗС, Београд 2012; Сопствена обрада аутора

На основу података из табеле 37, у све три пописне године уочава се домиција женског у односу на мушко становништво, са тенденцијом постепеног пораста удела жена са 50,6% (1971), на 51,0% (1991) и 51,4% (2011). На већи број жена утицали су многобројни фактори, међу којима се на првом месту издвајају рат на простору бивших југословенских република, који је затекао мушку популацију на одслужењу војног рока. Такође, у НАТО агресији 1999. године страдао је велики број мушког становништва са простора Западног Поморавља, нарочито из Краљева и Крушевца, који су били војно ангажовани на Косову и Метохији. Осим ратова, на јачи контингент женске популације утиче и мања изложеност тешком физичком раду, али и мање конзумирање алкохола и дувана у односу на мушкарце.

Из свега наведеног је евидентно да се мушка деца више рађају, али и више умиру. Посматрано по старости, уочава се неуједначена полна структура становништва Западног Поморавља. У свим кохортама до 39 година старости доминира мушко становништво, а код кохорти старијих од 40 година, жене су бројније од мушкараца. По Брезнику (1988, 301) мушка популација је бројнија до узраста до 14 година, затим се успоставља извесна равнотежа, док је са већом старосћу већа и смртност мушког становништва. Посматрано по великим старосним групама, становништво Западног Поморавља по попису из 2011. године се уклапа у напред наведена емпиријска истраживања Брезника. На основу табеле 38, у старосној групи до 19 година веће је учешће мушке популације, у старосној доби 20–39 и 40–59 учешће мушке и женске популације је прилично уједначено, док у старосној групи преко 60 година проценат жена износи чак 55,4% (РЗС, обрада аутора).

Табела 38. Полна структура Западног Поморавља по старосним групама

Мушко становништво									
Година	Укупно	0-19		20-39		40-59		60<	
		Свега	%	Свега	%	Свега	%	Свега	%
1971.	178.394	56.360	31,6	58.896	33,3	41.711	23,4	20.852	11,7
1991.	215.894	58.570	27,1	62.690	29,3	59.007	27,3	34.565	16,1
2011.	208.891	43.983	21,1	56.258	26,9	60.482	28,9	48.251	23,1
Женско становништво									
Година	Укупно	0-19		20-39		40-59		60<	
		Свега	%	Свега	%	Свега	%	Свега	%
1971.	183.159	54.667	29,7	58.612	32,1	45.245	24,5	25.394	13,7
1991.	224.426	56.626	25,2	65.366	29,1	60.212	26,6	42.807	19,1
2011.	220.548	41.522	18,8	54.662	24,8	64.295	29,1	59.986	27,3

Извор: Попис становништва и станова 1971. Пол и старост, 2. део, подаци по насељима и општинама, књига VIII, СЗС, Београд 1973; Попис становништва 1991, подаци по насељима и општинама, књига IV, СЗС, Београд, 1993; Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Пол и старост, подаци по насељима, књига II, РЗС, Београд 2012; Сопствена обрада аутора

У анализи полне структуре се користи стопа маскулинитета, као показатељ колико има мушкараца на 1000 жена. Стопа маскулинитета младог становништва регије је 1.059,3, млађег средовечног 1.029,2, старијег средовечног 940,7 и старог становништва 804,4 (табела 39). Овакво опадање стопе маскулинитета са порастом старости, условљено је повећаном смртношћу становништва по старости.

Табела 39. Полна структура и стопе маскулинитета по типу насеља Западног Поморавља у пописима 1971, 1991. и 2011. године

Година	Територија	Свега	Мушко	%	Женско	%	Стопа маскулинитета
1971.	З.Поморавље	361.737	178.394	49,3	183.159	50,6	973,9
	Градска	127.812	62.285	48,7	65.527	51,3	950,5
	Остала	233.925	116.109	49,6	117.632	50,4	987,1
1991.	З.Поморавље	440.113	215.894	49,1	224.219	50,9	962,9
	Градска	234.886	114.296	48,7	120.590	51,3	947,8
	Остала	205.227	101.598	49,5	103.629	50,5	980,4
2011.	З.Поморавље	429.439	208.891	48,6	220.548	51,4	947,1
	Градска	239.325	114.606	47,9	124.719	52,1	918,9
	Остала	188.646	94.285	50,0	94.361	50,0	999,2

Извор: Документација Републичког завода за статистику; Сопствена обрада аутора

Промене у полном саставу становништва по типу насеља су најочигледније када се посматрају на почетку и на крају анализираног периода. Разлике у полној структури између градских и осталих насеља регије нису драстично изражене, али је у обе категорије евидентна доминација женског дела популације. У градским насељима преовладава женско становништво које је напустило село ради образовања, запошљавања и удаје. У односу на почетак посматраног периода уочава се да је дошло до релативног пораста женског континента у градским деловима регије, јер је њихов број порастао за 59.192, док је мушко становништво повећано за 52.321. Стопа маскулинитета у градским насељима Западног Поморавља је опала са 950,5 на 918,9.

У осталим насељима на почетку анализираног периода је однос мушкараца и жена био приближно исти, да би се 2011. године потпуно изједначио. Овде су разлике у полној структури изражене једино на нивоу насеља, где више мушког становништва имају сеоска насеља са развијеном пољопривредном функцијом. То су емиграциона насеља у вишим брдско–планинским деловима Западног Поморавља у којима доминира мушко нежењено становништво, чији је женски део популације мигрирао у град у потрази за бољим условима живота. Највише стопе маскулинитета 2011. године су биле у Соколићима (253), Јездини (196), Горњој Црнишави (150), Вујетинцима (147), Доњој Црнишави (93), Горњем Дубичу (79), Јанчићима (72) итд.

Одласком младих из брдско–планинских подручја Западног Поморавља, а нарочито женског дела популације, долази до поремећаја полног састава старосних група које су

репродуктивно способне. Управо из тог разлога промене у полној структури представљају ограничавајући фактор регионалног развоја, јер се у планинским деловима Западног Поморавља не обезбеђује ни проста репродукција становништва.

СТАРОСНА СТРУКТУРА

Старосна структура становништва је једна од најважнијих демографских структура, чија је анализа основа за сва друга проучавања. Она је релевантан показатељ друштвено-економских прилика из прошлости, одраз свих компоненти савременог кретања становништва, а уједно и главни фактор за прогнозирање његове демографске будућности. За разлику од полне структуре која се током друге половине XX и почетком XXI века незнатно мењала, промене старосне структуре проучаване регије су знатно израженије. Процес старења становништва који је карактеристичан за Србију у целини, присутан је и у Западном Поморављу.

Табела 40. Старосна структура становништва Западног Поморавља по старосним групама

Год.	Тип насеља	Укупно	Старосне групе							
			0–19	%	20–39	%	40–59	%	≥60	%
1971.	Западно Поморавље	361.737	111.027	30,7	117.508	32,5	86.956	24,0	46.246	12,8
	Градска насеља	127.812	40.868	32,0	46.709	36,5	29.795	23,3	10.440	8,2
	Остала насеља	233.925	70.159	30,0	70.799	30,3	57.161	24,4	35.806	15,3
1991.	Западно Поморавље	440.113	115.196	26,2	128.326	29,2	119.219	27,1	77.372	17,5
	Градска насеља	234.886	66.167	28,2	71.888	30,6	64.822	27,6	32.009	13,6
	Остала насеља	205.227	49.029	23,9	56.438	27,5	54.397	26,5	45.363	22,1
2011.	Западно Поморавље	429.439	85.505	19,9	110.920	25,8	124.777	29,1	108.237	25,2
	Градска насеља	239.325	49.118	20,5	64.960	27,1	69.833	29,2	55.414	23,2
	Остала насеља	188.646	36.387	19,3	45.960	24,4	53.476	28,3	52.823	28,0

Извор: Попис становништва и станова 1971. Пол и старост, 2. део, подаци по насељима и општинама, књига VIII, СЗС, Београд 1973; Попис становништва 1991., подаци по насељима и општинама, књига IV, СЗС, Београд, 1993; Попис становништва, домаћинства и станова 2011. У Републици Србији, Пол и старост, подаци по насељима, књига II, РЗС, Београд 2012; Обрада аутора

Поред смањивања фертилитета у условима промене природне репродукције, на измене у старосној структури деловали су недемографски (социјални и економски) и демографски фактори (миграције становништва). Старосна структура досељеног становништва је утицала на његов укупан број, али га није подмладила. Процес старења се

нарочито интензивирао деведесетих година XX века, који је под утицајем поменутих фактора добијао различите правце и динамику у оквиру саме регије. Смањење женског репродуктивног континента, опадање континента радно способног становништва и стварање старачких домаћинстава у брдско–планинским деловима Западног Поморавља, директно се одразило на неравномеран регионални и друштвено–економски развој (Николић и сар, 2011).

Према подацима последњег пописа из 2011. године, од укупног броја становника Западног Поморавља, једну четвртину (25,4%) чини становништво старо 60 и више година. Учешће младог становништва у укупној популацији је 19,9%, средовечно становништво им удео од 54,9% и то млађе средовечно 25,8% и старије средовечно 29,1%. Услед смањења наталитета и опадања плодности жена, удео младог становништва до 19 година, у четрдесетогодишњем анализираном периоду је константно опадао. У периоду 1971–2011. године удео младог становништва (0–19) је смањен са 30,7% на 19,9%, а млађег средовечног (20–39) са 32,5% на 25,8%. Насупрот томе, учешће старијих генерација становништва је повећано: старије средовечно (40–59) са 24,0% на 29,1%, док је учешће старог становништва (60 и више година) удвостручено са 12,8% на 25,2% (табела 40).

Просторна дистрибуција становништва из брдско–планинских у котлинске делове Западног Поморавља, условила је на почетку посматраног периода разлике у интензитету процеса старења у градским и сеоским насељима. Удели младог становништва 1971. године не показују значајнија варирања у односу на тип насеља, па њихова равномерна заступљеност указује да су се центри репродукције тада подједнако налазили и градским и сеоским деловима регије. Удели најстаријег становништва исте године већ показују значајне разлике, с обзиром да је у сеоским деловима Западног Поморавља живело дуго више становништва старијег од 60 година. Разлике се уочавају и у млађем средовечном континенту који је у градским центрима био заступљенији, што указује на започет процес миграција из села ка граду и трансфер становништва у непољопривредне делатности, пре свега индустрију.

Јачањем демографске транзиције и свих видова демографских кретања, опадање удела младих и процес старења становништва се одвијао подједнако и у градским и сеоским насељима Западног Поморавља. Наиме, удео младих до 19 година у градским насељима опао је са 32,0% у 1971. на 28,2% у 1991. и 20,5% у 2011. години (табела 40). У сеоским насељима учешће овог континента је смањено са 30,0% (1971) на 23,9% (1991) и 19,3% (2011). Удео старијих од 60 година у истом периоду се у градским насељима повећао са 8,2% (1971) на 13,6% (1991) и 23,2% (2011), односно са 15,3% (1971) на 22,1 (1991) и 28,0% (2011) у осталим насељима регије. Старосни састав градског становништва указује да је и у регионалним центрима Западног Поморавља у значајној мери изражен тренд демографског старења.

Даљи демографски и привредни развој регије зависи од бројности и учешћа популације млађе од 39 година. Удео наведене старосне групе износио је 1971. године

63,2%, а 2011. године 45,7%. Просторни размештај становништва млеђег од 39 година по насељима је веома разнолик, а његово учешће варира од 15% па до преко 50%.. Повољну основу за даљи развој имају популационо већа насеља са учешћем популације до 39 година од 54,1% у Лазарици, 50,3% у Ратини, 49,2% у Трнави, 48,8% у Конареву, 47,4% у Трбушанима, 47,0% у Новом Селу итд. Добра саобраћајна повезаност са регионалним центрима Западног Поморавља и развијеност одређених функција у поменутиим насељима, утицали су на то да младо становништво остане да живи и ради у њима. С друге стране, насеља у којима становништво млађе од 39 година чини мање од трећине укупног становништва су у подгорини Гледићких планина (Рајинац 16,9%, Горњи Дубич 27,8%, Риљац 29,5%), Јелице (Брезовица 22,0%, Рајац 27,4%) и Овчара (Дучаловићи 19,4% и Овчар Бања 28,7%). Изузетак чине села Трговиште испод Котленика, које нема ни једног становника млађег од 39 година, као и село Лободер на Гледићким планинама, са свега четири становника из ове старосне групе (прилог 6).

Табела 41. Индекси старења становништва Западног Поморавља по полу и типу насеља

Година	1971.	1991.	2011.
Укупно	0,42	0,67	1,27
Мушко	0,37	0,59	1,10
Женско	0,46	0,76	1,44
Градска насеља	0,25	0,48	1,13
Остала насеља	0,51	0,92	1,45

Извор: Документациони материјал СЗС и РЗС; Обрада аутора

Прегледније праћење промена процеса старења становништва може се постићи сврставањем популације у одређене стадијуме демографске старости, тј. анализом индекса старења. По Пеневу (1995) становништво је класификовано у седам стадијума, почев од ране демографске младости до најдубље демографске старости. Становништво Западног Поморавља се 1971. године налазило у четвртом стадијуму, на прагу демографске старости, са индексом старења од 0,42. Услед негативног природног прираштаја током осамдесетих година XX века, процес старења становништва је интензивирао, тако да је популација Западног Поморавља 1991. године ушла у демографску старост (индекс старења 0,67).

По последњем попису из 2011. године, индекс старења је увећан на 1,27, што становништво ове регије сврстава у стадијум најдубље демографске старости. За 40 година, индекс старења је увећан три пута, чиме је озбиљно доведена у питање могућност обнављања основних виталних континенталних становништва Западног Поморавља. Индекс старења женског становништва је у целом посматраном периоду био већи у односу на мушко становништво, јер је животни век жена дужи (табела 41).

Просторна дистрибуција становништва довела је до различитог интензитета демографског старења у градским насељима котлинског дна и сеоским насељима на

ободима котлина у Западном Поморављу. За 40 година (1971–2011) становништво сеоских насеља је прешло из стадијума означеног као демографска старост у стадијум најдубље демографске старости (индекс 1,45). Најдубље су у процесу старења одмакла периферна насеља, која су ван главних путних праваца регије. Постоје два насеља која по последњем попису нису имала ни једног становника млађег од 19 година, па су њихови индекси старења изузетно високи—Лободер 21,0 и Трговиште 17,0. Неповољну старосну структуру и високе индексе старења (од 2,0 до 4,0) имала су планинска насеља Печеног (2,1), Велуће (2,5), Роћевићи (2,4), Голубовац (2,5), Риљац (2,6), Горња Омашница (2,6), Соколићи (2,5), Мала Сугубина (2,8), Тучково (2,8), Дедевци (2,9), Лорет и Петница (2,9), Рајац (3,1), Горња Трпча (3,1), Округлица (3,3), Видова (3,4) и Међувршје (3,5). Најнеповољнију старосну структуру у регијису 2011. године имали Горњи Дубич (4,0), Гавез (4,4), Брезовица (6,7) и Рајинац (10,6). Ово су мала планинска села на Јелици и Гледићким планинама, чија ће демографска будућност имати одлике лаганог биолошког гашења (прилог 6).

Повољнију старосну структуру у односу на планинска насеља, 2011. године су имала равничарска насеља у долини Западне Мораве. Индексе старења ниже од 1,25 (по Пеневу шести стадијум старости) имала су насеља Балуга Трнавска (0,72), Лазарица (0,73), Бивоље (0,84), Мудраковац (0,87), Ратина (0,92), Дедина (0,97), Вукушица (0,98), Грдица (0,98), Бакионица (0,99), Гари (0,99), Трнава (1,00), Заклопача (1,01), Осаоница (1,02), Конарево (1,02), Мало Головоде (1,04), Јарчујак (1,05), Лопаш (1,07), Љубић (1,07) и Кованлук (1,17). Становништво наведених, углавном приградских насеља, налази се у стадијуму дубоке демографске старости, где је просечна старост становнишва између 40–43 године (прилог 6). Повољнији услови за живот, развијеност поједних функција, као и доста добри услови за интензивну пољопривредну производњу у долини Западне Мораве, успорили су емиграцију и депопулацију у овим насељима, што се одразило на „повољнију” старосну структуру у односу на остале делове регије.

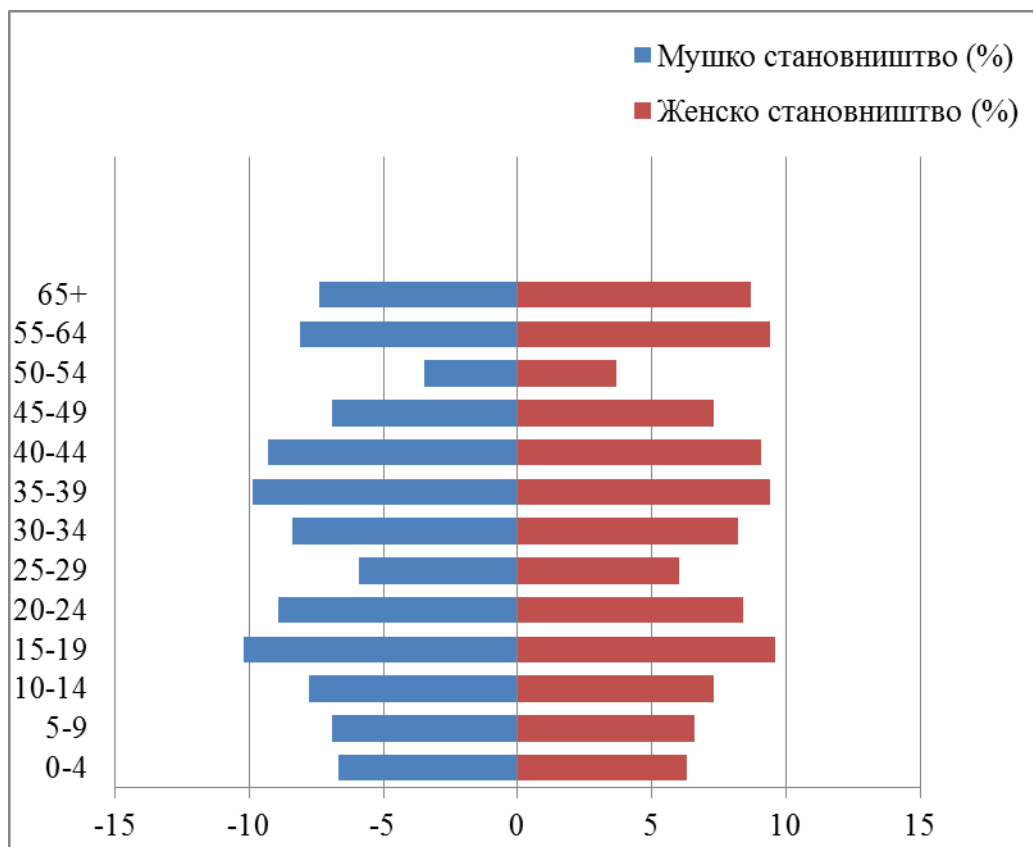
Од осам градских насеља Западног Поморавља, њих пет имају индексе који их сврставају у шести стадијум старости—Краљево (1,02), Пожега (1,04), Рибница (1,04), Чачак (1,12) и Крушевац (1,15). Регионални градски центри Трстеник (1,36), Врњачка Бања (1,53) и Матарушка Бања (1,73), већ су прешли у стадијум најдубље демографске старости.

Табела 42. Коефицијент старења становништва Западног Поморавља по полу и типу насеља

Коефицијент старења	1971.	1991.	2011.
Укупно	12,8	17,6	25,2
Мушко	11,7	16,0	23,1
Женско	13,9	19,1	27,2
Градска насеља	8,2	13,6	23,1
Остала насеља	15,3	22,1	28,0

Извор: Документациони материјал СЗС и РЗС; Обрада аутора

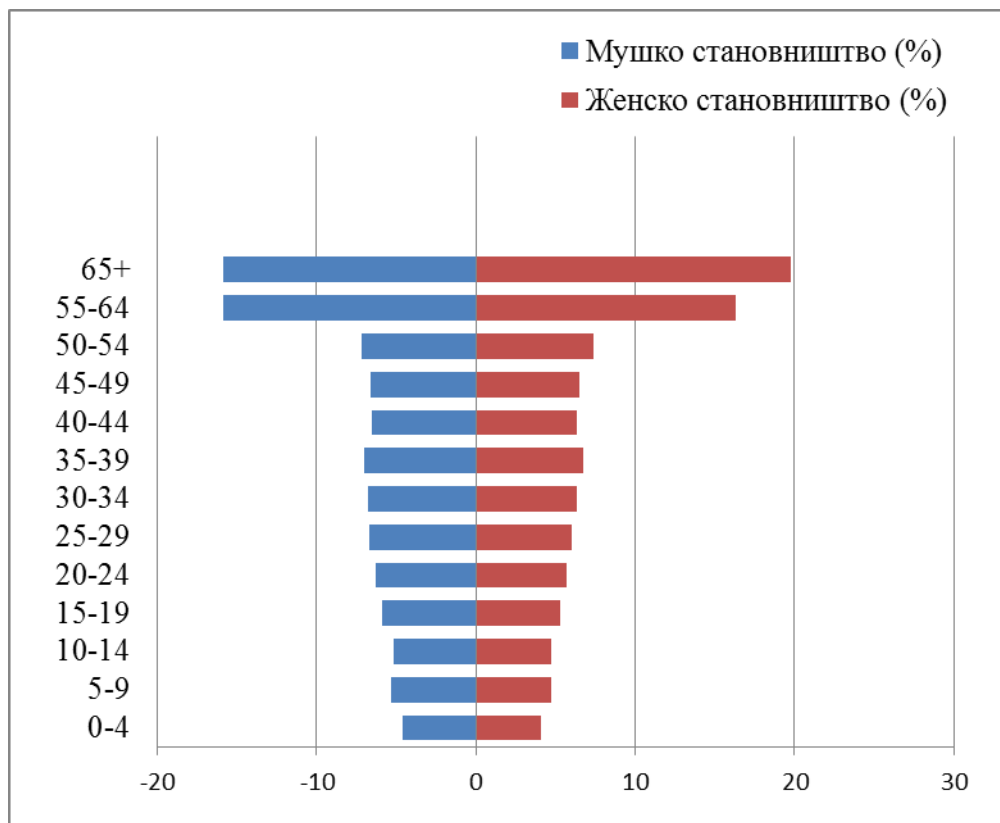
Осим индекса старења, директан показатељ израженог процеса старења на простору Западног Поморавља је коефицијент старења. Он изражава однос становништва старог преко 60 година и укупног становништва у регији. Учешће овог континента износило је 1971. године 12,8%, 1991. године 17,6%, а 2011. године чак 25,2% (табела 42). То значи да је сваки четврти становник Западног Поморавља старији од 60 година.



Графикон 19. Старосна пирамида становништва Западног Поморавља 1971. године

Један од најпрегледнијих начина сагледавања старосне структуре представљају старосне кохорте, које када се графички прикажу, добијају пирамидални облик. Да би међупописна поређења била могућа, вредности се у старосним пирамидама дају у процентима (Брезник, 1980). Старосна пирамида становништва Западног Поморавља на основу резултата пописа становништва 1971. године има неправилан облик. Најмања је кохорта становништва која је 1971. године имала 50-54 године, а то су генерације које су се рађале за време Првог светског рата. За њом по величини следи кохорта генерација које су рађане током Другог светског рата, а која је 1971. године имала 20-29 година. Очекивано је да ће, с обзиром на одсутност и страдање мушкараца током ратова, бити најмање потомства. Најмања кохорта генерација, генерације које су се рађале за време Првог светског рата, је утолико мања што су оне пасивно или активно учествовале и у Другом светском рату, те биле изложене страдању (Ковачевић, 2010). Највећа кохорта је кохорта становништва које је 1971. имала 15-19 година. Они су рађани у првој половини педесетих година XX века, када је земља почела са опоравком од рата. Поређењем полова,

увиђа се да је женско становништво било бројније у свим кохортама старијим од 45 година, а незнатно и кохорти која је рађана за време Другог светског рата. У свим осталим кохортама била је бројнија мушка популација (графикон 19).



Графикон 20. Старосна пирамида становништва Западног Поморавља 2011. године

Старосна пирамида становништва Западног Поморавља на основу резултата пописа становништва 2011. године добија регресиван облик. Најстарија кохорта је најбројнија, при чему је женска популација значајно старија од мушке. Три најмлађе кохорте су уједно и најмање у пирамиди (графикон 20). База пирамиде је мања него икада, а учешће жена је бројније само у кохортама становништва старијег од 50 година. Она потврђује „неписано правило“, да се пре и после рата чешће рађају мушка деца (Ковачевић, 2010).

Израчунавање просечне старости становништва је веома важно са становишта његове репродуктивне способности. По попису из 2011. године, просечна старост становништва Западног Поморавља износила је 43,9 година (просек за ниво Републике Србије је 42,2 год.). Значајне су разлике у просечној старости мушког и женског становништва, јер је мушка популација у регији просечно стара 42,5 година, а женска 45,2 године (РЗС, 2014). Имајући у виду да репродуктивни период код жена траје до 45 година, просечна старост жена Западног Поморавља је достигла ниво који прелази границу за репродукцију. Уколико се просечна старост женске популације у будућности не умањи, Западном Поморављу прети изумирање становништва. Нешто је боља слика за градска насеља регије, чија је просечна старост укупног, мушког и женског становништва, на

нивоу републичког просека. Најмлађе становништво има Краљево (40,7 година), затим следе Пожега (41,4 године), Чачак и Крушевац (41,5 година), Трстеник (42,9 година) и Врњачка Бања (44,2 године). Овако неповољна старосна структура становништва Западног Поморавља представља ограничавајући фактор у свим аспектима регионалног развоја. Интензивно старење становништва, нарочито у брдско–планинским деловима регије, отежава искоришћавање природних ресурса услед деаграризације и неминовно води гашењу сеоских домаћинстава. Оно што је такође забрињавајуће јесте податак да су подаци последњег званичног пописа показали да оваква тенденција није присутна само у сеоским насељима, већ се односи на проучавану регију у целини.

ПРОМЕНЕ У ЕКОНОМСКИМ СТРУКТУРАМА СТАНОВНИШТВА

Економске структуре становништва и промене које се у њима дешавају, непосредни су показатељ привредног развоја проучаване регије. Њихову полазну основу чини економска структура активног становништва тј. радне снаге, као главни субјективни чинилац и покретач процеса производње. Брз послератни друштвено–економски развој Западног Поморавља, изазвао је значајне промене у економској структури условљавајући његову просторну поларизацију и диференцијацију. Те промене се огледају кроз расподелу укупног и активног становништва у корист непољопривредних делатности, пре свега секундарних и терцијарних.

СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА ПРЕМА ЕКОНОМСКОЈ АКТИВНОСТИ

Као последица повећања укупног броја становника у регији, повећао се и број активних лица са 176.232 (1971) на 216.172 (1991). Број активних лица је увећан за 22,7%, а број укупне популације за 21,7%, што је показатељ веома брзог повећања броја активног становништва регије. Општа стопа активности Западног Поморавља повећала се од 1971. године када је износила 48,7% до 1991. године за 0,4% (табела 43).

Табела 43. Структура становништва Западног Поморавља према економској активности према пописима 1971, 1991. и 2011. године

Година	Активна лица		Лица са личним приходом		Издржавана лица		Стопа активности
	Број	Удео (%)	Број	Удео (%)	Број	Удео (%)	
1971.	176.232	48,7	16.860	4,7	168.645	46,6	48,7
1991.	216.172	49,1	53.848	12,2	170.093	38,6	49,2
2011.	175.877	41,0	100.059	23,3	153.503	35,7	40,9

Извор: Попис становништва и станова 1971. Пољопривредно становништво, књ. XI, резултати по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1975; Попис становништва 1991. Активност и пол, књ. VII, подаци по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1994; Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. У Републици Србији, Економска активност, подаци по насељима, РЗС, Београд 2012; Обрада аутора

Ово изразито повећање учешћа активног становништва крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века последица је досељавања радно способних лица на проучавану територију, али и ангажовања дела издржаваног, нарочито женског становништва. После деведесетих година XX века долази до опадања броја активног становништва на 175.877 (2011), услед изразитог смањења броја активних лица у брдско–планинским деловима Западног Поморавља. По резултатима последњег званичног пописа из 2011. стопа активности је смањена за 8,3% (табела 43). Ово смањење се јавља као последица перманентног исељавања младог радно способног становништва ка Београду, а такође представља и показатељ старења становништва у регији.

Највећу стопу активности у 2011. години имала су она планинска насеља регије у којима је удео активног пољопривредног становништва у укупном становништву висок. Стопу економске активности већу од 50% имала су насеља Брезовица на Јелици (91,1%), Лазац (59,9%), Међувршје (58,3%), Рошци (56,1%), Бапско Поље (54,8%), Самаила (53,9%), Љубава (52,9%)²⁷. Пољопривредно становништво одликује већа активност услед старења сеоске популације. Осим тога, висока стопа активности је резултат екстензивног начина пољопривредне производње која изискује значајно ангажовање женске популације на пољопривредним газдинствима (Вујадиновић, 2006).

Популационо мала насеља брдско–планинског дела Западног Поморавља одликује исто тако мали број активног становништва, што представља ограничавајући фактор њиховог регионалног развоја. Најугроженија насеља су Трговиште на Котленику са 10 активних становника, Пасјак са 12, Овчар Бања са 44, Видова са 48, Јелен До са 50, Тучково и Табановићи са по 55, и Међувршје са 56 активних становника (РЗС, 2015). Са друге стране, највећи број активног становништва по попису из 2011. године имају приградска насеља Краљева – Жича (1.985), Конарево (1.445) и Ратина (1.323), Крушевца – Мудраковац (1.962), Дедина (1.163), Мало Головоде (1.107), Пакашница (1.010), затим Ново Село код Врњачке Бање са 1.721 активним становником и Велика Дренова код Трстеника са 1.011 активних (прилог 7).

Смањење броја активних лица у периоду 1971–2011. године, праћено је порастом лица са личним приходима. Ова категорија становништва је у посматраном периоду увећана готово 5 пута, са 16.860 на 100.059, односно са 4,7% на 23,3% (табела 43). Ово повећање лица са личним приходима, праћено просторним преразмештајем становништва, доводи се у везу са чињеницом да су остваривањем права на пензију, многи пољопривредници формално постају лица са личним приходима. Осим тога, повећање ове економске категорије након деведесетих година XX века, последица је све интензивнијег старења становништва регије.

У Западног Поморављу су изражене промене и у погледу издржаваних лица, која су у периоду 1971–1991. године бележила раст (графикон 21). Услед позитивних демографских процеса праћених порастом броја становника регије, дошло је до раста броја издржаваних лица у апсолутном износу са 168.645 на 170.093. После деведесетих

²⁷ Документација РЗС, Београд, обрада аутора

година XX века, услед смањења стопе наталитета и природног прираштаја, као и исељавања младог становништва, дошло је до опадања броја и удела ове економске категорије у укупном становништву регије. У посматраном периоду 1971–2011. удео издржаваних је смањен за 10,9% (табела 43).

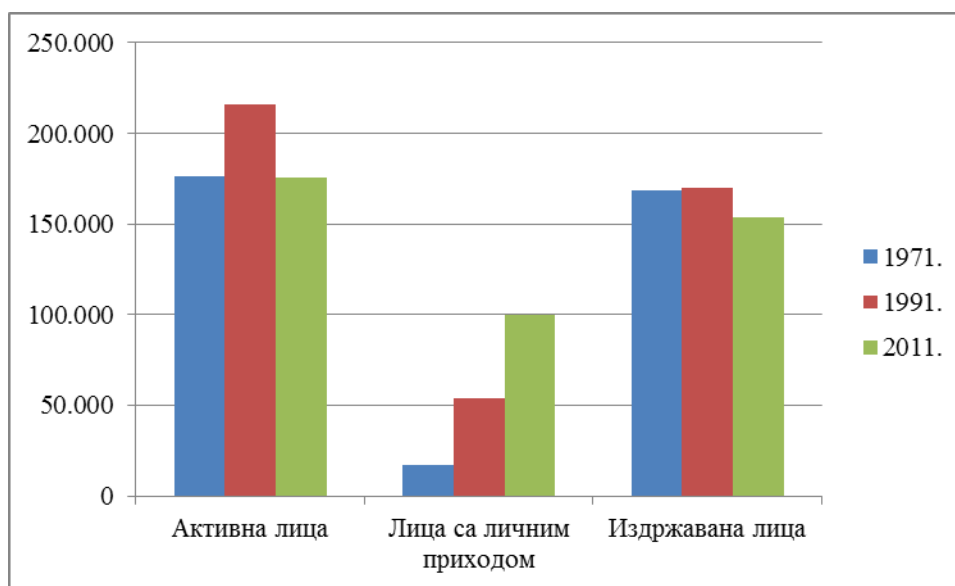


График 21. Становништво Западног Поморавља по економској активности 1971, 1991. и 2011. године

Број издржаваних лица на 100 активних становника износио је 1971. године 95,7, затим 78,7 (1991) и 87,3 (2011). Посматрано на нивоу регије, удео ове економске категорије становништва највећи је у насељима на котлинском дну у којима је процес демографске транзиције најмање одмакао и која имају најповољнију старосну структуру. Таква су насеља Гари (75,9%), Шанац (60,8%), Бивоље (54,2%), Рибница (44,4%), Крвавица (43,2%), Драгосињци (44,1) итд. На повољност старосног састава ових насеља утиче велики број младих у њима, који се налази на школовању. Са друге стране, најмање издржаваних лица имају сеоска насеља на високом ободу котлина у долини Западне Мораве, која због неповољне старосне структуре имају мање учешће школског континента. Таква су насеља Дедевци (23,6%), Лазац (26,5%), Лазаревац (26,7%), Лорет (28,8%), Глобаре (29,4%), Гугаљ (29,6) и друга популационо мања насеља (прилог 7).

Коефицијент економске зависности је још један од показатељ економске активности регије, изражавајући однос између активног становништва на једној и издржаваног становништва и лица са личним приходима на другој страни. У анализираном периоду, вредности коефицијента су варирале од 1,05 (1971), преко 1,04 (1991) па до 1,44 (2011). Дакле, 1971. године је на 100 активних становника долазило у просеку 105 издржаваних и лица са личним приходом, док 2011. на 100 активних има 144 неактивна лица. Коефицијент економске зависности указује на то да би стандард био већи уколико би његова вредност била једнака или мања од 1 (Ковачевић, 2010). Привредне прилике од седамдесетих па све до почетка деведесетих година XX века у регији су биле изузетно

повољне, што се одразило на ниске вредности коефицијента економске зависности. Према последњем попису из 2011. године, број неактивних је значајно увећан, указујући на недовољно висок животни стандард становника у бројним насељима Западног Поморавља.

На основу изнетих чињеница могуће је закључити да је структура становништва према економској активности није у функцији регионалног развоја. Овде се пре свега мисли на неповољну старосну структуру, негативан природни прираштај и константно мигрирање радног континента ван граница регије. Све то утиче на константно смањење броја активних лица у апсолутном износу. Иста тенденција је везана и за категорију издржаваних лица, које ће у будуће такође опадати, пре свега услед смањења броја деце и омладине. Једино ће број лица са личним приходом расти, због утицаја низа демографских и економских фактора.

АКТИВНО СТАНОВНИШТВО ПРЕМА ДЕЛАТНОСТИМА И СЕКТОРИМА ДЕЛАТНОСТИ

Економска структура активног становништва може се посматрати са више аспеката, а један од најчешћих је подела активног становништва према делатностима и секторима делатности. Она указује на степен развијености привреде, тј. омогућује сагледавање утицаја привредних кретања на економски састав популације. Структуру привреде Западног Поморавља определили су природни фактори и потенцијали, па су делатности становништва проучаване регије све до средине XX века зависиле од искоришћавања плодног обрадивог земљишта у долини Западне Мораве, шума на околним планинама и мрко–лигнитног угља у Чачанско–краљевачком басену. Због тога су пољопривреда, експлоатација шуме и рударство представљали традиционалне привредне гране. У периоду после Другог светског рата почела са радом и прва индустријска предузећа („Прва петолетка”, „Магнохром”, „Будимка”, Фабрика вагона, „Јасен”, „14. октобар”, „Мерима”, „Жупа”), па је током друге половине XX века Западно Поморавље постало привредно препознатљиво подручје по развијеној машинској, металној, хемијској, прехранбеној и многим другим врстама индустрије. То је утицало на трансфер радне снаге из примарног у секундарни и терцијарно–квартарни сектор, што је изазвало велике промене у структури активног становништва према делатности.

Због привредне стагнације и отежаних услова за запослење, број активног становништва које обавља занимање смањен је од 1991. до 2011. године за 56.928 лица, док је у истом периоду укупно становништво смањено за 10.674 лица. Структура активног становништва по делатностима за 1971, 1991. и 2011. годину дата је у табели 44. Према резултатима пописа из 1971. половина становништва Западног Поморавља се бавила пољопривредном делатношћу (57,7%), потом индустријом и рударством (16,0%) и трговином и угоститељством (4,6%). У осталим делатностима је радило преосталих 20% становништва. Пописом из 1991. скоро да су се изједначили удели (по једна трећина) активних у пољопривреди и индустрији, тако да су заједно са трговином и туризмом опет

апсорбовали око 80% радно активног становништва регије. Ситуација се значајно изменила у последњем званичном попису 2011. године, када опада учешће и пољопривреде и индустрије. Туризам и трговина бележе пораст, а 20% укупног радно активног становништва је ангажовано у културно–просветној и здравственој делатности. Овакве промене у структури активног становништва по делатностима, указују на значајне трансформације које су утицале на повећање степена економске развијености.

Табела 44. Активно становништво према врстама делатности 1971, 1991. и 2011. године

Делатности	1971.		1991.		2011.	
	Број	%	Број	%	Број	%
Пољопривреда и шумарство	101.686	57,7	65.473	34,3	25.452	19,0
Индустрија и рударство	28.197	16,0	61.465	32,2	30.275	22,6
Грађевинарство	5.816	3,3	8.017	4,2	5.492	4,1
Саобраћај и везе	4.935	2,8	7.826	4,1	6.698	5,0
Занатство и личне услуге	6.697	3,8	4.963	2,6	2.277	1,7
Трговина и туризам	8.107	4,6	18.707	9,8	22.773	17,0
Култура, просвета, здравство	7.225	4,1	13.553	7,1	27.462	20,5
Стамбено-комунална услуга	1.057	0,6	1.909	1,0	4.153	3,1
Остале делатности	705	0,4	2.863	1,5	2.142	1,6
Ванделатности	6.697	3,8	5.917	3,1	6.564	4,9
Непознато	352	0,2	191	0,1	669	0,5
Лице на привременом раду у иностранству	4.758	2,7	-	-	-	-
УКУПНО	176.232	100,0	190.884	100,0	133.957	100,0

Извор: Попис становништва 1971. Активно становништво према делатности, подаци по насељима, књ. X, СЗС, Београд, 1974; Попис становништва 1991. Активно становништво по делатностима, Централна Србија I и II део. Документација, књ. XII, СЗС, Београд, 1993; Попис становништва и станова у 2011. у Републици Србији, Документациони материјал РЗС, Београд, 2014; Обрада аутора

Због погрешно вођене аграрне политике, фаворизовања развоја индустрије и терцијарних делатности, у Западног Поморављу је у посматраном периоду највеће смањење запослених забележено у области пољопривреде и шумарства. Запосленост у примарном сектору је смањена три пута, са 57,7% у 1971. години на 19,0% у 2011. години (табела 44). Мање вредновање рада у пољопривреди уз примену савремене механизације која је сама по себи смањила потребу за радном снагом, довели су до тога да је становништво напуштало обраду земље. Индекс опадања у периоду 1971–2011. био је 25 поена, јер пољопривреда није могла да обезбеди сеоском становништву приходе

приближне зарадама у осталим делатностима, због чега је оно временом у аграрној делатности налазило само додатно занимање. Ово напуштање пољопривреде је са собом носило много негативних последица, пре свега смањивање степена искоришћености пољопривредних површина као једног од основних природних географских аспеката регионалног развоја Западног Поморавља. Процес деаграризације је био најинтензивнији у сеоским насељима на котлинском дну у близини регионалних центара у којима је становништво налазило запослење.

Упоредо са смањењем активних лица која обављају занимања у примарном сектору, у анализираном периоду је дошло до повећања њиховог удела у секундарном сектору. Нагли индустријски развој Западног Поморавља остварен је од шездесетих до деведесетих година XX века, што се манифестовало брзим повећањем активног становништва које је своје запослење нашло у индустрији. Индекс раста у овој делатности у периоду 1971–1991. је износио 218,0, док је у укупном посматраном периоду 1971–2011. индекс нижи и износи 107,4. Повећање броја радника било је последица интензивног развоја индустрије базираног на експлоатацији природних ресурса Западног Поморавља као што су минералне сировине, мрки угаљ, шума, хидроенергија. Опадање индекса у периоду 1991–2011. тумачи се као последица смањења броја активних лица која обављају занимање са 190.884 на 133.957. Осим тога, са економском кризом која је наступила деведесетих година XX века, предузећа су одлазила у стечај, смањивала и број радника и обим производње, тако да је учешће активних у индустрији и рударству 2011. године смањено на 22,6% (табела 44). Секундарни сектор осим индустрије и рударства, чини и грађевинарство, које је у периоду 1971–1991. остварило индекс раста од 137,8 услед изградње индустријских, стамбених и саобраћајних објеката. Успоравање привредног раста и економска криза почетком XXI века, одразила се на смањење броја запослених у грађевинарству 2011. године.

Табела 45. Структура активног становништва према секторима делатности

Год.	Привредне делатност						Квартарни сектор		Непознато и лица на привременом раду у иностранству	
	Примарни сектор		Секундарни сектор		Терцијарни сектор					
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%		
1971.	101.686	57,7	34.013	19,3	20.267	11,5	15.156	8,6	5.110	2,9
1991.	65.473	34,3	69.482	36,4	40.086	21,0	15.652	8,2	191	0,1
2011.	25.452	19,0	35.767	26,7	56.933	42,5	15.136	11,3	669	0,5

Извор: РЗС, Обрада аутора

У периоду 1971–2011. године у Западног Поморављу је дошло до утростручавања пораста запослених у терцијарном и кварталном сектору. Тако нагло повећање удела ових сектора, показатељ је правца и степена привредног развоја регије (графикон 22). Од свих услужних делатности, једино се туризам заснива на искоришћавању расположивих

природних и антропогених потенцијала којима регија располаже, пре свега минералних извора, хидропотенцијала Западне Мораве и бројних сакралних објеката. У туризму и угоститељству 2011. године радило је 3,1% активних лица која обављају занимање, што указује на изузетно низак степен развоја ове привредне гране. Унутар регионалне разлике су најочљивије уколико се удео запослених у туризму анализира по општинама. С тога је је у Врњачкој Бањи, где постоје најбољи потенцијали за развој туризма, и највише становништва запослено у овој делатности – 771 лице или 10,1% од укупно радно активних. Остале општине Западног Поморавља имају испод 4% запослених у туризму – Краљево (3,2%), Чачак (2,9), Крушевац (2,3%) и Трстеник (2,5%), док преостале општине имају мање од 1% (РЗС, 2015, обрада аутора). Пораст запослених у туризму у будућности могуће је очекивати само у случају адекватнијег искоришћавања расположивих природних ресурса, где би се планском вредновањем побољшали услови за развој бањско–лечилишног, купалишног и других видова туризма које је могуће развијати у границама регије.

Раздвајање трговинске делатности од туризма и угоститељства у пописима 1991. и 2011. године, омогућило је разјашњавање стања о броју запослених у ове две делатности. Тако је за разлику од малог удела активних у туризму, број истих у трговини скоро дуплиран, па је 2011. године у трговини радило 13,9% активног становништва Западног Поморавља. Повећање броја запослених у трговини последица је привредног напретка регије и повећања куповне моћи становништва. Осетно је повећање броја запослених и у саобраћајној делатности (са 2,8% на 5,0%), односно пораст од 280,9 индексних поена.

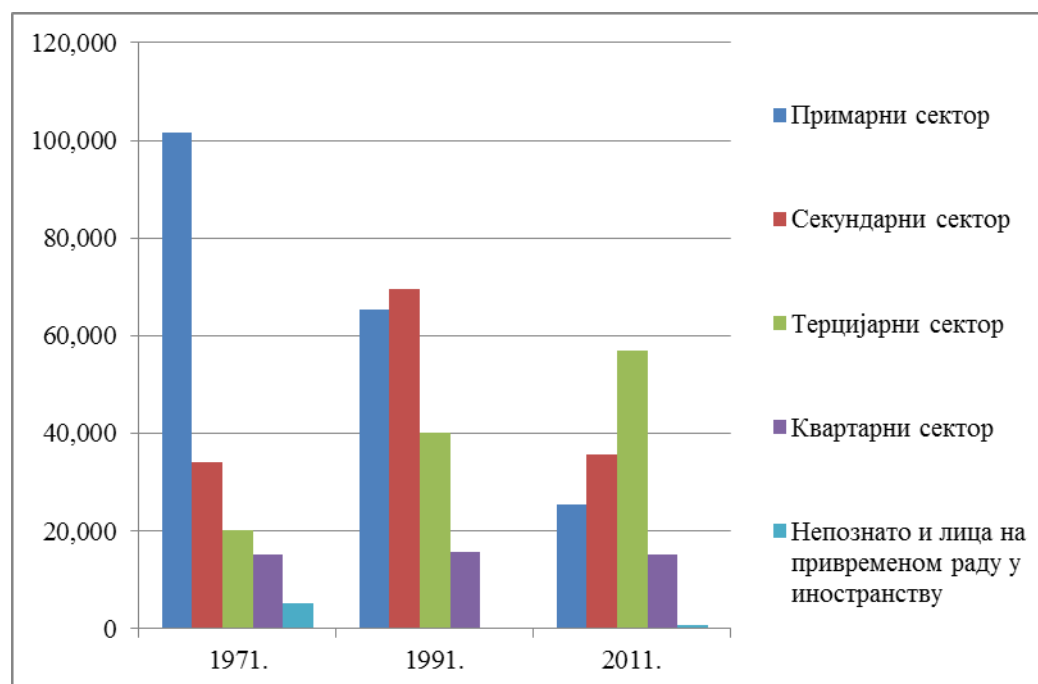


График 22. Структура активног становништва према секторима делатности у Западног Поморављу 1971, 1991. и 2011. године

Упоредо са развојем секундарних и терцијарних делатности, створили су се услови и за бржи развој управне, образовне и здравствене делатности. Активно становништво које обавља ово занимање повећало се од 1971. до 2011. године за пет пута, док се њихово учешће у укупном становништву повећало са 4,1% на 20,5% (табела 45). Индекс раста запослених у управној, образовној и здравственој делатности у истом раздобљу износио је 380%.

ПРОМЕНЕ У СТРУКТУРИ ПОЉОПРИВРЕДНОГ СТАНОВНИШТВА

Привредни развој регије током друге половине XX века, условљен пре свега развојем секундарних и терцијарних делатности, праћен је променама у броју и уделу пољопривредног становништва у укупном. Индустријализација је условила интензивна миграциона кретања из брдско–планинских насеља са обода котлина у главне функционалне центре регије. Тако је процес деаграризације већине сеоских насеља Западног Поморавља са слабом саобраћајном инфраструктуром отпочет шездесетих година XX века, преласком активног пољопривредног становништва у друге делатности. На тај начин се драстично смањио број пољопривредног становништва, али са изразитом просторном диференцијацијом израженом кроз концентрацију непољопривредног становништва у градска и још више приградска насеља регије. У њима је деаграризација била знатно интензивнија него у планинским насељима која су удаљена од пута М–5.

Анализа пољопривредног становништва Западног Поморавља је извршена на основу резултата пописа из 1971, 1991. и 2002. године, из разлога што планом публикавања података Пописа становништва, домаћинстава и станова у 2011. није предвиђено исказивање истих на нивоу насеља, већ само на нивоу општина. Како проучаваној регији не припадају свих девет општина у целини, већ само њихова поједина насеља, онда дати подаци не би били упоредиви са 1971. и 1991, који су обрађени по насељима. Само из тог разлога у анализи пољопривредног становништва неће се обађивати последњи званични попис, иако су подаци у њему и меродавнији.

Према попису становништва 1971. године Западно Поморавље била је аграрна средина, са близу трећином пољопривредног становништва. Тридесет година касније, учешће пољопривредног становништва у укупном је смањено 4,1 пута, што је врло блиско његовом учешћу у европски развијеним земљама. У процесу деаграризације дошло је до делимичног или потпуног напуштања пољопривреде, што је довело до тога да се од 1971. до 2002. године учешће пољопривредног становништва смањи са 28,3% на 6,9% (табела 46). Оно што је такође важно јесте и чињеница да је у посматраном периоду деаграризација у Западном Поморављу била утолико интензивнија уколико се има у виду да је током смањивања броја пољопривредног становништва (за 72.477 лица), растао укупан број становништва регије (за 69.363). Најинтензивније смањивање пољопривредног становништва десило се управо у време најаче индустријализације од седамдесетих до деведесетих година XX века, када се њихово учешће смањило за 16,5%

(табела 46). Тако брза деаграризација довела је до тога да је удео пољопривредног становништва у регији (6,9%) био 2002. године знатно мањи од просека за Централну Србију (11,0%).

Табела 46. Укупно, пољопривредно и активно пољопривредно становништво Западног Поморавља

Год.	Укупно	Активно	Пољопривредно		Активно пољопривредно			Стопа активности
			Број	Удео у укупном (%)	Број	Удео у укупном (%)	Удео у укупном (%)	
1971.	361.737	176.232	102.212	28,3	64.924	17,9	36,8	63,5
1991.	440.113	216.172	52.103	11,8	37.311	8,5	17,3	71,6
2002.	431.100	199.996	29.735	6,9	14.447	3,4	7,2	48,6

Извор: Попис становништва и станова 1971. Пољопривредно становништво, књ. XI, резултати по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1975; Попис становништва 1991. Пољопривреда. Домаћинства и пољопривредна газдинства према величини поседа и изворима прихода, књ. III, подаци по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1994. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Пољопривредно становништво, књ. VII, подаци по насељима, РЗС, Београд, 2004. Обрада аутора

Високо учешће пољопривредног у укупном становништву било је основно обележје западноморавских брдско–планинских села седамдесетих година XX века. Од укупно 230 насеља регије, њих 94 су 1971. године имали преко 80% пољопривредног у укупном становништву. Таквих је највише било у општини Трстеник (67%), где од укупно 51 насеља њих 34 је имало преко 80% пољопривредног становништва. Изузетно високо учешће, преко 90% пољопривредног у укупном становништву, имала су насеља на високим планинским ободима Западног Поморавља. Таквих је највише било у општини Трстеник (15) и то Божуревац, Брезовица, Бучје, Горња Омашница, Горњи Дубич итд, Крушевац (12) и то Бела Вода, Љубава, Вратаре, Глобаре, Каменаре, Коњух итд, Чачак (9) и то Брезовица, Брезница, Вујетинци, Остра, Петница, Рајац итд. и из општине Краљево таква су три насеља Дедевци, Драгосињци и Трговиште (СЗС, 1974; прилог 8).

Резултати пописа из 2002. показују драстично смањење пољопривредне популације, а најинтензивније промене су захватиле насеља која су имала бржу функционалну трансформацију. Високо учешће пољопривредног у укупном становништву, веће од 50%, задржала су 2002. године 20 насеља из проучаване регије. Из општине Трстеник су то насеља на Гледићким планинама – Милутовац (61,8%), Горњи Дубич (55,0%) и Рујишник (56,3%), као и Риђевштица (55,3%). Из општине Чачак са преко 50% пољопривредног становништва је укупно 6 насеља и то су Вујетинци (85,6%), Бечањ (69,8%), Остра (58,4%), Бресница (57,3%) и Катрга (57,6%) на падинама планине Вујан и насеље Рајац (54,9%) на Јелици. Највише насеља из ове категорије налази се у општини Крушевац (9) и углавном су сва сконцентрисана у граничној зони на преласку из Западног Поморавља према Темнићу. То су Љубава (79,6%), Глобаре (77,6%), Лазаревац (73,6%), Каменаре (72,2%), Шашиловац (69,6%), Коморане (67,1%), Падеж (63,1%), Вратаре (60,0%) и

Крвавица (57,5%). Из општине Пожега само је насеље Табановићи у овој категорији, са 64,6% пољопривредног становништва (РЗС, 2004). Сва ова наведена насеља су ван главних саобраћајница и са неповољном старосном структуром, која ће се у наредном периоду одразити на недостатак виталне радне снаге у пољопривреди. То ће, ако се настави овим темпом, неминовно довести до гашења пољопривредних домаћинстава у поменутих планинским насељима регије.

Најмање учешће пољопривредног становништва у укупном имају насеља која леже на котлинском дну, поред западноморавске и ибарске магистрале. Ова, углавном приградска насеља, одликују се развијеним неаграрним функцијама и знатним бројем запослених у Крушевцу (Мало Головоде са 0,7%, пољопривредног становништва, Бивоље 0,9%, Капиција 1,1%, Лазарица 1,2%, Краљеву (Рибница 1,0% и Кованлук 1,5%) и Чачку (Атеница 3,7% и Трнава 6,5%).

Табела 47. Промене у структури пољопривредног становништва Западног Поморавља 1971, 1991. и 2011. године

Година	Укупно пољопривредно	Активно		Издржавано	
		Број	%	Број	%
1971.	102.212	64.924	63,5	37.288	36,5
1991.	52.103	37.311	71,6	14.792	28,4
2002.	29.735	14.447	48,6	15.288	51,4

Извор: Попис становништва и станова 1971. Пољопривредно становништво, књ. XI, резултати по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1975; Попис становништва 1991. Пољопривреда. Домаћинства и пољопривредна газдинства према величини поседа и изворима прихода, књ. III, подаци по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1994. Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. Пољопривредно становништво, књ. VII, подаци по насељима, РЗС, Београд, 2004. Обрада аутора

Процес деаграризације огледа се и кроз опадање броја и удела активног пољопривредног становништва у укупном активном становништву. По попису из 1971. године у Западног Поморављу је било 64.924 активна пољопривредника или 18% укупног становништва. Почетком XXI века у регији је било 14.447 активних пољопривредника, односно 3,4% популације, што је шест пута мање (табела 47). На смањивање активног пољопривредног становништва у укупном утицали су депопулација и емиграција из руралних ка урбаним деловима регије.

Упоредо са опадањем броја пољопривредног и активног пољопривредног становништва у Западног Поморављу, дошло је до пораста стопе активности. Ова кретања су последица неравномерног пада пољопривредног у укупном, као и активног пољопривредног у укупном активном становништву регије. Имајући у виду да се процес опадања пољопривредног становништва у укупном брже одвија, за очекивати је да ће стопа преосталог становништва у пољопривреди бележити пораст. У периоду 1971–1991. године, она се повећала за 8,1%, са 63,5% на 71,6% (табела 47). Овај пораст стопе активности може се довести у везу са убрзаним старењем становништва и дужином

радног века у пољопривреди, где се пољопривредно становништво активира раније, а радни век завршава касније. У другом међупописном периоду 1991–2011. услед изражених негативних демографских процеса (смањење броја укупног, пољопривредног и активног пољопривредног становништва), дошло је до пада стопе активности за 23%, са 71,6% на 48,6% (табела 47).

У периоду 1971–1991. године број издржаваног пољопривредног становништва опао је са 37.288 на 14.792, а учешће у пољопривредном становништву са 36,5% на 28,4% (табела 47). Смањење учешћа издржаваног становништва је директна последица напуштања пољопривреде и старења становништва. Опадањем броја активног пољопривредног становништва, мањи је и број деце која чине издржавано пољопривредно становништво. У последњем међупописном периоду (1991-2011) дошло је до пораста удела издржаваног у укупном пољопривредном становништву за 23%, упркос опадању укупног пољопривредног становништва. То се може објаснити чињеницом да услед интензивног процеса демографског старења у регији, све је више остарелог активног пољопривредног становништва које прелази у категорију издржаваног пољопривредног становништва. Овакви трендови се негативно одражавају на регионални развој брдско–планинског дела Западног Поморавља и на организацију пољопривреде као водеће привредне делатности сеоског становништва.

ПРОМЕНЕ БРОЈА И ВЕЛИЧИНЕ ДОМАЋИНСТАВА 1948–2011. ГОДИНЕ

Интензивне промене броја становника у Западном Поморављу током друге половине XX века, утицале су и на промене броја и величине домаћинстава. Бржи пораст броја домаћинстава од броја становника објашњава се уситњавањем вишечланих сеоских породичних задруга путем деобе. Новоформиране породице са млађим становништвом, услед процеса индустријализације, најчешће су се пресељавале у градска и приградска насеља Западног Поморавља. На то је превасходно утицао њихов повољан саобраћајно–географски положај и развијеност функција, па су у њима изгледи за запошљавање под дејством економског фактора били далеко бољи.

На промене величине, састава, социјалних и економских обележја домаћинстава, највећи утицај је имао процес деаграризације и трансфер пољопривредног становништва у непољопривредне делатности. У Западном Поморављу је по попису из 1948. године било 55.706 домаћинстава, да би у попису 1971. године њихов број био скоро удвостручен – 101.971 (табела 48). Посматрано по међупописним периодима, апсолутни број домаћинстава се најдинамичније променио од 1961. до 1971. године, што је у складу са популационим развитком и наглом индустријализацијом регије. Тада је број домаћинстава у Западном Поморављу повећан за 22.093 (ланчани индекс раста 127,6). У наредним пописним годинама број домаћинстава је сразмерно растао са бројем становника. Године 1981. евидентирано је 122.624 домаћинстава, а 1991. године још 9.263 више. Повећење броја домаћинстава је настављено све до пописа 2002. године, када је у овој регији било

највише домаћинстава у шездесетогодишњем анализираном периоду – 139.471 (базни индекс 250,4). У последњој декади тренд се мења, па услед смањења броја становника и гашења бројних самачких домаћинстава, укупан број домаћинстава први пут после пола века, бележи пад. Године 2011. у Западног Поморављу је регистровано 132.385 домаћинстава, што је за 7.086 мање него 2002. године (табела 48).

Табела 48. Бројно кретање становништва и домаћинстава у Западног Поморављу 1948-2011. године

Година	Број становника	Базни индекс 1948/100	Број домаћинстава	Базни индекс 1948/100	Просечан број чланова по домаћинству
1948	250.921	100	55.706	100	4,5
1953	273.560	109,0	62.357	111,9	4,4
1961	309.693	123,4	79.878	143,4	3,8
1971	369.730	147,3	101.971	183,1	3,5
1981	416.167	165,8	122.624	220,1	3,4
1991	440.113	175,3	131.887	236,8	3,3
2002	430.457	171,6	139.471	250,4	3,1
2011	429.439	170,2	132.385	237,7	3,2

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Упоредни преглед броја домаћинстава 1948–2011. и станова 1971–2011. подаци по насељима, књ. XXI, РЗС, Београд, 2014; Обрада аутора

Посмарано у периоду 1948–2011. године број домаћинстава је увећан за 76.679 и индекс раста броја домаћинстава (237,7) у поређењу са индексом раста броја становника (170,2), је изразито већи. На пораст броја домаћинстава, нарочито у градским насељима, највећи утицај су имала пресељавања становништва из брдско–планинских села, као последица индустријализације. Примера ради, индекс промене броја домаћинстава за период 1948–2011. године у Трстенику је износио 650,3, Пожеги 587,2, Краљеву 494,6, Крушевцу 429,3 и Чачку 480,8 (РЗС, 2014). Промене броја домаћинстава по насељима су условљене њиховим саобраћајним положајем и развијеношћу функција у њима. Осим поменутих градских насеља, највиши индекси раста у посматраном периоду забележени су и у њиховим приградским насељима – Чаири (1.450,0), Мудраковац (1.398,8), Кованлук (1.301,8), Мало Головоде (906,7), Конарево (598,5), Кулиновци (495,2) и др (прилог 5).

Супротно порасту у равничарским насељима, број домаћинстава се смањује у вишим и изолованијим брдско–планинским деловима регије. Најниже индексе у анализираном периоду имала су насеља Трговиште (15,9), Лободер (28,1), Међувршје (38,6), Горњи Дубич (55,4), Јанчићи (53,3), Папратиште (59,1), Премећа (64,9) и др (прилог 8). Смањење броја домаћинстава у поменутих насељима последица је пада стопе наталитета и фертилитета, миграција младог становништва услед запослења и школовања, али и гашења преосталих старачких домаћинстава.

Интензивнији пораст броја домаћинстава од броја становника у послератном периоду, пратио је процес опадања величине домаћинстава изражене просечним бројем чланова. За 63 године, просечан број чланова по домаћинству у Западно Поморављу је смањен са 4,5 на 3,2. Најинтензивније смањење било је у периоду од 1953. до 1961. године. Тада је просечан број чланова пао испод четири (3,8), што је последица емигрирања млађих чланова сеоских домаћинстава, запослености супружника, промене става о величини породице и уопште због промене животног стандарда становништва проучаване регије. Прве породице које су се у Западно Поморавље доселиле са Косова и Метохије и Црногорских брда и површи, бројале су по седморо и више деце. Оне које су досељене после Другог светског рата, имале су четворо до петоро деце. Друга генерација је већ имала двоје или троје, а трећа до које су неки стигли има једно или два детета (Ковачевић, 2010). Садашња величина домаћинства (3,1 члан), указује да се на простору Западног Поморавља не обезбеђује ни проста репродукција становништва.

СТРУКТУРА ДОМАЋИНСТАВА ПРЕМА БРОЈУ ЧЛАНОВА

Упоредо са опадањем величине домаћинстава и смањењем просечног броја чланова, дошло је до промена у структури домаћинстава као последица брзог процеса демографске транзиције. Она се од друге половине XX века мењала у правцу повећања учешћа домаћинстава са 1, 2, 3 и 4 члана, док се смањивао удео великих домаћинстава са 5, 6 и више чланова. Учешће домаћинстава са 6 и више чланова је од 1971. (14,2%) смањено 1,7 пута до 2011. (8,4%). Вишечлана домаћинства, која обухватају више породица, све су ређа појава, нарочито у урбаним деловима регије. Ову категорију домаћинстава у Западном Поморављу најчешће чине три или четири генерације, где је син остао да живи на селу у заједници са родитељима, формирајући притом своју породицу. Теренским истраживањима дошло се до информације да у овим случајевима није дошло до поделе на два домаћинства, мада млађи чланови најчешће живе одвојено у засебним кућама, али у заједничком дворишту. Вишечлана домаћинства у Западно Поморављу су различитог имовинског стања, а према изворима прихода су то најчешће чисто пољопривредна или мешовита домаћинства.

Домаћинства са 1 до 4 члана су још 1971. чинила три четвртине (72,3%) свих домаћинстава Западног Поморавља, да би њихово учешће према попису из 2011. прешло 4/5 (82,5%). Према подацима последњег званичног пописа становништва из 2011. године, дошло је до пораста домаћинстава са 1 и 2 члана, док сва остала домаћинства бележе пад. Значајан је податак да је учешће трочланих домаћинстава од 1971. до 1991. године опало са 21,5 на 17,9%, али је у наредном двадесетогодишњем међупописном периоду поново порасло на 18,4% (табела 49). Највеће промене су забележене код једночланих и двочланих домаћинстава чији су удели у константном порасту, који је у поређењу са свима осталима био највећи. Једночлана или самачка домаћинства су увећана за 9,5% или 1,9 пута. У погледу старосне структуре у селима брдско–планинског дела регије

преовлађују самачка старачка домаћинства, за разлику од градских и приградских у којима доминирају млађи чланови. Њих углавном чине припадници мушког пола који су се у Западно Поморавље доселили ради запошљавања у привреди, али нису формирали своје породице. Број једночланих домаћинстава се повећао и услед изражене и све чешће појаве развода склопљених бракова.

Табела 49. Величина домаћинстава према броју чланова у Западног Поморављу по пописима 1971, 1991. и 2011. године (у %)

Година	Број чланова					
	1	2	3	4	5	6 и више
1971.	10,8	15,7	21,5	24,3	13,5	14,2
1991.	13,5	22,2	17,9	24,8	9,8	11,8
2011.	20,3	25,1	18,4	18,7	9,1	8,4

Извор: Попис становништва и станова 1971, књ. VI, СЗС, Београд 1974; Попис становништва 1991, Домаћинства и породице, књ. VI, СЗС, Београд 1993; Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, Домаћинства према броју чланова, књ. X, РЗС, Београд 2013, Обрада аутора

Двочлана домаћинства су у периоду 1971–2011. године такође увећана за 9,4% или 1,6 пута. Њих углавном чине млади брачни парови без деце. Они се после ступања у брак одвајају из шире породице и формирају посебно домаћинство. Према томе, домаћинства са 1 до 2 члана су чинила више од једне четвртине (26,5%) свих домаћинстава Западног Поморавља 1971. године, а 2011. је скоро удвостручен на 45,4%. Све наведене промене које су се у у другој половини XX века догодиле у структури домаћинстава према броју чланова, изазване су развојем непољопривредних делатности Западног Поморавља и у њиховој су директној функцији.

СТРУКТУРА ДОМАЋИНСТАВА ПРЕМА ИЗВОРИМА ПРИХОДА

Промене у социоекономским обележјима домаћинстава Западног Поморавља, могуће је сагледати кроз анализу активности чланова домаћинстава. Подаци о социоекономској структури домаћинстава нису публиковани по униформној методологији у пописима становништва, па из тог разлога нису у потпуности упоредиви. У попису 1971. године домаћинства су по изворима прихода категорисана у пољопривредна, непољопривредна и мешовита, док су у попису 1991. њима додата и домаћинства без прихода. Попис становништва из 2011. године поред ове четири категорије има и остале изворе прихода домаћинстава, где су убројани пензија, социјална примања и друге врсте прихода (РЗС, 2013). Методологија новог пописа се разликује од претходних због усклађивања према препорукама Европске Уније.

Доступни подаци показују да је на промене у социо–економској структури домаћинстава утицао развој привредних делатности у Западног Поморављу. Оне се огледају у смањењу учешћа домаћинстава са изворима прихода из пољопривреде, а

повећању удела домаћинства са приходима из непољопривредних и нарочито мешовитих делатности. До шездесетих година XX века пољопривреда је овде била традиционална привредна грана од које је највећи проценат домаћинства остваривао приходе за живот. Подаци из пописа 1971. године показују да је једна трећина домаћинства (31,3%) имала пољопривредни карактер, али се тај удео за само две деценије смањио 2,5 пута, а за четири деценије чак 10 пута (табела 50).

Табела 50. Домаћинства Западног Поморавља према изворима прихода у %

Година	Категорија домаћинства				
	Пољопривредна	Непољопривредна	Мешовита	Без прихода	Остали приходи
1971.	31,3	51,9	16,8	-	-
1991.	12,8	68,9	16,1	2,2	-
2011.	3,0	26,0	33,0	2,3	35,7

Извор: Попис становништва и станова 1971, Величина поседа и извори прихода домаћинства, књига VI, СЗС, Београд 1974; Попис становништва 1991, Домаћинства и пољопривредна газдинства према величини поседа и изворима прихода, књ. III, СЗС, Београд 1993; Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији, основне карактеристике домаћинства, књ. XIII, РЗС, Београд 2013; Обрада аутора

Развој индустрије и занатства у већим центрима регије довео је до миграња младог становништва из сеоских насеља и недостатка радне снаге у пољопривреди. Тај процес је временом толико напредовао да је произвео то да четрдесет година после значајан број пољопривредних домаћинства уопште и нема пољопривреднике, а ако их има они су старији од 65 година. Унутаррегионалне разлике се најбоље виде анализом по општинама које улазе у састав Западног Поморавља, па је у датом периоду највеће смањење пољопривредних домаћинства евидентирано у Врњачкој Бањи (28,5 пута), Тићевцу (21,6 пута), Крушевцу (17 пута) и Краљеву 15,5 пута (табела 51).

Удео непољопривредних домаћинства је од 1971. до 1991. године услед индустријализације и деаграризације повећан за трећину. Међутим, почетак економске кризе деведесетих година XX века утицао је на то да се удео изразито непољопривредних домаћинства смањи за 43% или 2,7 пута (табела 51). Посматрано по општинама, највеће опадање удела непољопривредних домаћинства је забележено у некада јаким индустријским центрима – Крушевцу, Краљеву, Пожеги и Лучанима. Затварањем фабрика, а ради све тежег запошљавања, неки чланови тих домаћинства су се орјетисали на бављење пољопривредом на сопственим имањима, како би породици обезбедили егзистенцију. Највеће учешће непољопривредних домаћинства присутно је у функционално најразвијенијим насељима регије.

За Западно Поморавље је на почетку друге деценије XXI века карактеристична доминација категорије мешовитих домаћинства, чије је учешће порасло два пута у односу на 1971. и 1991. годину. Индустријализација Западног Поморавља је апсорбовала радну снагу, али се она једним делом није одрекла и рада на свом пољопривредном

поседу. Тако је настала категорија мешовитих домаћинстава, која остварују приходе и од пољопривреде и ван ње, а да се притом аграрна густина није значајније променила, осим у брдско–планинским деловима регији који су захваћени интензивном емиграцијом (Стевановић, 2005).

Табела 51. Структура домаћинстава према изворима прихода по општинама Западног Поморавља 1971. и 2011. године

Општина	1971			2011			Остали извори прихода
	Пољопривредна	Непољопривредна	Мешовита	Пољопривредна	Непољопривредна	Мешовита	
Пожега	38,4	43,1	18,4	4,8	23,0	39,0	31,5
Лучани	23,2	28,1	48,7	6,7	17,5	35,6	38,5
Чачак	29,0	13,4	57,6	2,5	29,8	31,4	34,1
Краљево	27,9	57,7	14,4	1,8	58,8	31,1	36,2
В. Бања	22,8	61,1	16,1	0,8	26,2	30,6	40,0
Трстеник	51,2	31,3	17,5	7,5	20,2	35,2	34,5
Крушевац	27,2	22,2	20,3	1,6	25,9	32,8	36,8
Варварин	60,5	4,5	35,0	5,4	12,2	40,1	34,6
Ћићевац	38,9	14,5	46,6	1,8	20,7	39,2	36,1

Извор: Попис становништва и станова 1971, Величина посуда и извори прихода домаћинстава, књига VI, СЗС, Београд 1974; Попис становништва 1991, Домаћинства и пољопривредна газдинства према величини посуда и изворима прихода, књ. III, СЗС, Београд 1993; Попис становништва, домаћинстава и станова у 2011. у Републици Србији, основне карактеристике домаћинстава, књ. XIII, РЗС, Београд 2013. Обрада аутора

Међу њима доминирају пољопривредно–радничка домаћинства, у којима се комбинују извори прихода са сопственог пољопривредног газдинства и непољопривредних делатности. Повећање удела мешовитих домаћинстава је одраз савремених социо–економских промена у селима Западног Поморавља, јер представљају индикатор процеса деаграризације. Део сеоског становништва, процесом урбанизације, се преселио у градска насеља регије, али се истовремено није одрекао наследног права на земљу. У процесу раслојавања сеоског становништва, мешовита домаћинства чине прелазни облик, који ће временом потпуно прерасти у непољопривредни, тежњом млађих генерација. По степену активности својих чланова, ова домаћинства премашују све остале категорије захваљујући могућностима да искористе своје радне потенцијале (Вујадиновић, 2006).

Методологијом пописа 2011. године уведена још једна категорија домаћинстава са осталим приходима, где се убрајају социјална примања и пензионери. Таквих

домаћинства је у Западном Поморављу било 35,7%, од чега највише у Врњачкој Бањи (40,0%), Лучанима (38,5%), Крушевцу (36,8%) и Краљеву (36,2%). Присуство више од три категорије домаћинства са различитим изворима прихода, указује на процес интензивне социоекономске диференцијације регије.

ПРОБЛЕМИ И ПРАВЦИ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВОЈА

У погледу интензитета раста становништва Западног Поморавља, могу се издвојити две фазе. Први период 1948–1991. године карактерише се експлозивним порастом, који је проузрокован позитивним природним прираштајем до осамдесетих година XX века, као и функционалним развојем насеља. Друга фаза демографског развоја се односи на период после деведесетих година XX века, када је дошло до опадања становништва регије за 10.674. Вредност индекса раста укупног становништва 1948–2011. износио је 170,2, што показује да је у Западном Поморављу још увек очувана виталност популације, која представља задовољавајућу основу за регионални развој. Томе су у значајној мери допринели имиграциони таласи Срба са територије бивших држава СФРЈ и Косова и Метохије, крајем XX века.

Просечна густина насељености је у истом периоду повећана са 105,2 на 180,0 становника по km^2 . Међутим, регионални размештај становништва је изразито неравномеран, што потврђује полазну хипотезу истраживања. Просторни размештај популације показује да је су на нивоу регије јасно издиференциране две зоне насељености. Прва зона насељености је у долини Западне Мораве и доњих делова њених већих притока, где у појединим приградским насељима живи преко $500 \text{ ст}/\text{km}^2$ – Мало Головоде $2.367,3 \text{ ст}/\text{km}^2$, Мудраковац $828,4 \text{ ст}/\text{km}^2$, Кованлук $586,4 \text{ ст}/\text{km}^2$. Друга, знатно ширира зона густине насељености, простире се у брдско–планинском ободу на северном и јужном делу Западног Поморавља. Са удаљавањем од долине Западне Мораве, морфолошки услови за изградњу саобраћајница и насељавање се погоршавају, што утиче на нагло опадање броја становника са порастом надморске висине. Тако су на пример, 2011. густину насељености испод $30 \text{ ст}/\text{km}^2$ имала села Лободер ($2,1 \text{ ст}/\text{km}^2$), Горњи Дубич ($10,0 \text{ ст}/\text{km}^2$), Лешево ($28,2 \text{ ст}/\text{km}^2$) и Годачица ($29,3 \text{ ст}/\text{km}^2$) на Гледићким планинама, затим Трговиште на Котленику ($2,5 \text{ ст}/\text{km}^2$) и Брезовица ($13,4 \text{ ст}/\text{km}^2$) и Премећа ($24,3 \text{ ст}/\text{km}^2$) на падинама Јелице (прилог 4).

Негативна последице депопулације брдско–планинског дела регије је изражен процес демографског старења популације. У Западном Поморављу младо становништво (до 19 година) је 2011. године чинило 20% популације, радно способно (20–59 година) 55% и старо (преко 60 година) 25%. Индекс старости се кретао у распону од 0,7 забележен у насељу Балуга Трнавска до 21,0 у Лободеру. Ово указује на јасно изражене разлике у старосној структури између средишњег, долинског и северног и јужног, брдско–планинског дела територије. Овако супротна унутаррегионална демографска кретања

представљају основни демографски проблем Западног Поморавља, који се негативно одражава на укупан регионални развој.

Један од праваца регионалног развоја треба да буде проналазак узрока због којег се становништво концентрише око градских насеља. Јасно је да регионални центри због својих функционалних садржаја, пружају веће могућности за потпуније задовољење животних и радних потреба становништва. Уколико се то прихвати као основни мотив унутрашњих миграција у регији, онда се решење овог проблема само намеће. На територију са које долазе досељеници, у овом случају високи котлински обод Западног Поморавља, потребно је унети функционалне садржаје у оној мери која би била довољна да смањи привлачну снагу у градове. У структури пољопривредног становништва, забележено је његово драстично опадање, што није погодна основа за убрзани развој занемарене пољопривредне производње. Економска криза која је наступила после деведесетих година XX века, утицала је на смањивање броја запослених у готово свим привредним делатностима, осим трговине, здравства, просвете и државне управе. Оно што би био један од предлога мера за отварање нових радних места и пораст броја активних јесте планска стратегија локалних и државних власти заснована на интензивнијем и рационалнијем искоришћавању расположивих природних потенцијала којима регија располаже. На тај начин би се унапредили услови за развој пољопривреде, туризма и отварање малих и средњих предузећа ван градских центара Западног Поморавља, како би се ублажили депопулациони процеси у брдско–планинском делу регије.

На основу свега изнетог следи закључак да је степен развијености Западног Поморавља достигао ниво у коме се мора водити рачуна о правцима будућег демографског развоја. Са једне стране постоји брз економски и популациони развој градских и приградских насеља регије, а са друге стране, остали, брдско–планински део регије, који годинама стагнира. Ти неусаглашени односи између насеља, стално продубљују већ постојеће разлике. У том контексту, људски фактор се јавља као индикатор квалитативних односа између ове две групе насеља. Осим ових унутарегионалних миграција, пажњу заокупљају и миграциона кретања становништва са других територија у Западно Поморавље. На основу њиховог праћења могуће је констатовати да су и за ову категорију досељеника, главни градски центри регије такође били коначно одредиште. Велики прилив становништва током деведесетих година XX века из јужне српске покрајине, посебно у градске и приградске зоне Краљева, Крушевца и Врњачке Бање, превазилази њихове апсорпционе могућности, из чега произилазе многи демографски проблеми.

САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗМЕШТАЈ ИНДУСТРИЈЕ ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА

Период од изградње железничке пруге Пожега–Сталаћ 1909. године до Другог светског рата, значајан је за све општине у долини Западне Мораве. Овом пругом су повезани сви источни крајеви Србије, од Дунава до Јадранског мора, а поменути период је обележен напретком свих привредних грана (Просторни план града Крушевца, 2010). Развој индустрије у Западном Поморављу везује се за период после Другог светског рата, а заснован је на природним ресурсима којима је регија располагала или сировинама које су се обезбеђивале из увоза. Прва индустријска предузећа у Западном Поморављу која су почела да раде још пре Другог светског рата била су Барутана „Обилићево” (1889), „Прва крушевачка фабрика сапуна” (1919), Индустрија машина и компоненти „14. октобар” (1923) и „Жупа” (1934) из Крушевца, и „Фабрика вагона Краљево” (1936) из Краљева (Савић, 1969). У међуратном периоду у Чачанској котлини 1930. године су са радом започели Фабрика хартије и Војнотехнички завод „Чачак”. Од 1948. године са првим Петогодишњим планом, у Чачанској котлини почиње интензивно да се развија металопрерађивачки индустријски комплекс представљен фабрикама „Слобода”, „ЦЕР” и „ФРА” (Поповић, 1996).

Шездесетих година XX века проучавана регија постаје препознатљива по економским активностима у области секундарног сектора, где су биле развијене готово све индустријске гране – метална, металопрерађивачка, електроиндустрија, хемијска, дрвна, текстилна, прехрамбена и индустрија грађевинског материјала. Већи део индустрије настао је овде због близине сировинске базе, као што је случај са дрвном, месном и индустријом пића. То је утицало на регионални размештај, па је тако нпр. индустрија грађевинског материјала лоцирана у селу Јелен До код Пожеге, у непосредној близини каменолома креча. Развој хемијске, текстилне и металопрерађивачке индустрије и још неких производних грана, не може се објаснити близином сировина. Разлози за њихов интензиван развој на територији Западног Поморавља могу се објаснити изузетно повољним саобраћајним положајем на раскрсници важнијих магистралних путева и пруга, јер је такав положај повољан због лаког допремања сировина и отпремања готових производа. Индустријска зона у проучаваној регији је смештена уз западноморавску и ибарску магистралу, што се са становишта пољопривреде оцењује као изузетно неповољно јер је заузето најплодније алувијално земљиште.

Погоршани услови привређивања у Србији који су обележили последњу деценију XX века, одразили су се на стагнацију привредног развоја Западног Поморавља. Са процесом транзиције, највећи број индустријских предузећа у друштвеном власништву се нашао у процесу реструктуирања и приватизован је тендерском методом. Поједина стратешка предузећа Западног Поморавља као што су ИМК „14. октобар”, хемијска индустрија „Жупа” Крушевац и Фабрика вагона Краљево, још увек траже стратешког партнера. У тако тешким условима функционише привреда регије још од почетка XXI

века, додатно оптерећена специфичном ситуацијом у којој се нашла метална и прехрамбена индустрија као водеће привредне гране. Њих карактерише велики износ губитака, велики дугови према јавним предузећима, недостатак обртног капитала, смањене функционалне способности ресурса, висок степен незапослености уз потенцијалне технолошке вишкове радне снаге (Просторни план општине Пожега, 2004). Ове негативне тенденције у развоју индустрије утицале су на смањење њеног учешћа у структури народног дохотка, па је тако удео индустрије у укупном народном дохотку општина које улазе у састав Западног Поморавља 1981. године износио 40,1%, а 2005. године 28,2%.²⁸ Основни узрок овог смањења су економске санкције према нашој земљи, које су условиле отежано снабдевање сировинама из увоза, слабу репродуктивност предузећа и пад индустријске производње.

Приватно предузетништво је основна карактеристика привреде Западног Поморавља на почетку XXI века. У то време долази до отварања значајног броја приватних предузећа, којих је у Западног Поморављу највише у Србији. Чињеница је да је постојање некадашњих великих друштвених предузећа из области металне, прехрамбене и других грана индустрије, утицало на иницијативу великог броја малих и средњих предузећа да започну активности у сличним секторима. Мала и средња предузећа добијају све већи значај у привредним токовима регије и њихова заступљеност је 98,3% укупног броја предузећа (Просторни план града Крушевца, 2010).

Велики број приватних предузећа је прерастао у средње развијена предузећа са широким спектром производа из разних грана индустрије и бројем запослених између 80 и 500. Унапређење рада малих и средњих предузећа у условима пада укупне запослености, намеће се као реалан правац регионалног развоја Западног Поморавља. Њихова динамичност и флексибилност су шанса за запошљавање младог становништва, али и преузимање радника који у транзицији друштвених предузећа остали без посла.

Просторни размештај индустрије на нивоу регије је неравномеран. Пре свега, индустрија је настала у градским центрима регије, тако да сеоска подручја Западног Поморавља у просторним смислу нису захваћена процесом индустријализације. Насеља у којима послује више од 10 привредних субјеката су или приградска насеља или тзв. линеарна насеља дуж ибарске и западноморавске магистрале. Таква су насеља Конарево, Грдица, Ратина и Адрани код Краљева, Прељина, Трбушани и Атеница код Чачка, Бакионица код Пожеге, Чаири код Трстеника и Дедина, Лазарица и Паруновац код Крушевца.

²⁸ Општине у Србији 1982. и 2006. године, РЗС, Београд

ГРАНСКА СТРУКТУРА ИНДУСТРИЈЕ

Током читавог послератног периода индустрија Западног Поморавља је имала динамичан раст, трансформишући привредну, социјалну и територијалну структуру регије. Традиционална опредељеност пољопривреде на воћарство, повртарство и сточарство, обезбеђивала је одличну сировинску базу за развој прехранбене индустрије. За текстилну индустрију се не може рећи да је условљена близином сировина, али као могући разлог њеног интензивног развоја након Другог светског рата може се узети велики број неквалификоване женске радне снаге. Природни услови у регији не обезбеђују развитак металне индустрије, али је она постаје водећа у оквиру осталих грана и може се, уз пољопривреду, сматрати носиоцем регионалног развоја Западног Поморавља.

ПРЕХРАМБЕНА ИНДУСТРИЈА

Прехрамбена индустрија спада у групу развијенијих прерађивачких грана Западног Поморавља, која је заснована на преради пољопривредних производа. Због тога се на проучаваној територији релативно рано јављају објекти ове индустријске гране, која се врло брзо развија упоредо са порастом броја становника у регији. За развој прехранбене индустрије у овој регији постоје повољни природни услови, базирани на богатој сировинској основи. Оно што се могло закључити на основу теренских истраживања је чињеница да су улагања у индустријску прераду пољопривредних производа у другој деценији XXI века на завидном нивоу. Прехрамбена индустрија је представљена фабрикама за производњу хлеба и пецива, млека и млечних производа, кланицама за прераду меса и производњу месних прерађевина, фабрикама за прераду воћа и поврћа, производњу пића и флаширање воде.

Од свих грана млинска индустрија се најпре почела развијати и врло брзо доживела експанзију. Прва индустријска предузећа су се јавила као потреба савременог начина живота, јер је тржиште тражило брашно бољег квалитета какво воденице нису могле дати, али и у стандардима квалитета производње који се нису могли контролисати у воденицама. Такође, постојеће воденице нису могле да произведу довољну количину брашна која је била потребна да нахрани становништво које се механичким кретањем увећавало. Крајем XIX века, тачније 1822. године подигнут је у Рибници први млин, који је за погонску снагу користио воду и дрво. Капацитет млина је био 700 t и запошљавао је 13 радника (Лучић, 2001). На истом месту се 1912. године подиже нов, модернији млин знатно већег капацитета, који је омогућавао фину мељаву (Ковачевић, 2010). Први млин у Чачанској котлини је подигнут 1889. године, под називом „Парни млин Петра М. Николића и компаније”. Поред њега, 1911. године је у насељу Атеница почео да ради млин „Павла Брушије и синова”. Након Првог светског рата поменути млинови су реконструисани на електрични погон, па је мељава вршена савременим ваљцима

(Поповић, 1996). И у Крушевачкој котлини је 1922. године у власништву тамошње задруге, подигнут модеран млин „Расина”. Млин је млео пшеницу и раж за потребе индустрије „Житопромет” из тадашњег Светозарева. За интензивнији развој млинске индустрије није била довољна сировинска база из Западног Поморавља, већ се жито довозило из Војводине и Мачве (Савић, 1969).

На основама некадашње млинске индустрије у Крушевцу се од 1947. године развија градска пекара „Бранко Перишић”. Она је највећа и најсавременија пекару у Расинском округу, у којој се на годишњем нивоу произведе по 10.000 t хлеба, сланих и слатких пецива, тестенина и кондиторских производа. Осим Расинског округа, пекарска индустрија „Бранко Перишић” својим производима снабдева и делове Топличког и Нишког округа.²⁹ Поседује млин капацитета 18.000 t пшенице и других жита на годишњем нивоу, од којих производе део брашна за сопствене потребе.

У Краљевачкој котлини се производњом хлеба и пецива баве градска пекара и пекара „Млади радник”. Градска пекара „Пекарство а.д” од средине 2013. године послује у оквиру највеће националне компаније за производњу хлеба и пецива „Дон Дон” из Београда. Краљевачка производна јединица је девети погон у низу, која је перкарској индустрији дата у закуп на период од осам година. „Дон Дон” је преузео све постојеће капацитете, покретну и непокретну имовину ове градске пекаре, која се налазе у краљевачком приградском насељу Грдица (www.tvojih5minuta.rs). „Пекарство а.д” има традицију постојања дужу од пола века и на чије је производе навикнуто становништво овог града на Ибру. Приликом теренског обиласка од надлежних је добијен податак да се приликом честих анкета, које спроводе међу потрошачима, показало да локално становништво више поверења има у градске пекаре него у приватне. С тим у вези, циљ новог власника краљевачке пекарске индустрије јесте да одрже поверење грађана, а да притом производни процес и асортиман производа подигну на виши ниво. Управо из тог разлога се хлеб у Краљеву у новим погонима пекаре „Дон Дон” производи под брэндом краљевачке градске пекаре, која је годинама била лидер у пекарској индустрији Србије. Дневно из ове пекаре изађе по 16.000 векни хлеба, а укупан инсталисани капацитет износи 22.000 векни на дан. У новозакупљене погоне су запослили 70 радника, од којих је велики део са искуством стеченим вишедеценијским радом у погону „Пекарство а.д”. Својим производима свакодневно снабдевају тржиште Краљева, Чачка, Рашке, Врњачке Бање, Трстеника и Горњег Милановца. „Дон Дон” је инвестирао у пекару набавком нових машина и ремонтом постојећих, уграђивањем система за вентилацију у производне погоне, као и пуштањем у рад коморе за замрзавање пецива.³⁰ Велика улагања у технологију и стручно усавршавање запослених, резултирала су повећањем нивоа квалитета производа и ширењем тржишта. Од како је почео са радом у Краљеву, „Дон Дон” и краљевачка пекара сваког месеца донирају одређену количину пецива „Дечијем селу” на Берановцу.

²⁹ Подаци добијени у градској пекари „Плима пек” у Крушевцу

³⁰ Подаци добијени у пекари „Дон Дон” у Грдици

Други велики произвиђач хлеба и пецива из Краљевачке котлине је приватна пекара „Млади радник”, која је почела са радом 1990. године као мала занатска радња у насељу Грдица. Модернизацијом производног процеса које је пратило повећање асортимана и проширивање капацитета производње, 2005. године су трансформисани у предузеће „Млади радник д.о.о”. У производним погонима од 1.000 m² и десет малопродајних објеката у Краљеву, запослено је укупно 120 радника. Дневна производња предузећа „Млади радник д.о.о” је 10.000 хлебова и пецива, које пласирају у пекаре у Краљеву и продавнице прехранбене робе у Врњачкој Бањи, Трстенику и Крушевцу.³¹ Производе преко 150 врста различитих пекарских производа, од белих и интегралних хлебова и пецива, лиснатих теста, крофни, колача, па до широког асортимана смрзнутих лиснатих пецива и пита котурача. Сви производи се израђују од висококвалитетних врста брашна по старој домаћој рецептури и без додатка конзерванса, што потврђују редовне контроле квалитета које врши Завод за јавно здравље Краљево (www.mladiradnik.rs). Њихов значај у регионалном развоју Западног Поморавља огледа се у активном учешћу на сајмовима хране и свим другим манифестацијама (Пасуљијада, Купусијада, Пројада), као и хуманитарним акцијама које се организују на нивоу регије. Предузеће „Млади радник д.о.о” је једно од привредних субјеката из Краљевачке котлине, које је током мајских поплава 2014. године претрпело огромна оштећења. Изливањем Западне Мораве дошло је до потапања магацинског простора са репроматеријалом за производњу, али и производних хала у којима је трајно уништен велики број електронских машина. Велики губитак у пословању настао је привременом обуставом рада пекаре, све док надлежне инспекције нису дозволиле поновно пуштање у производњу након детаљне дезинфекције простора. Средства која су добијена од државе на име одштете од поплава, уложена су за адаптацију оштећених објеката и машина, чиме је ово предузеће оправдало статус лидера у пекарству Рашког и Расинског округа.

Пекарска индустрија „Понс” из Чачка је по квалитету и квантитету својих производа лидер пекарске индустрије, не само у Западном Поморављу, него и у читавој земљи. Пекара је почела са радом 1991. године у насељу Трбушани код Чачка и тренутно запошљава 260 радника, од чега је 7 технолога производње. Оно што је карактеристично за пекару „Понс” је податак да имају значајно учешће висококвалификоване радне снаге и у редовима пекара. У пекари се свакодневно произведе преко 150 различитих врста дневних и полутрајних пекарских производа – дневни бели хлебови, специјалне врсте хлебова, бела и специјална пецива, крофне и замрзнута теста. Капацитет производња пекаре „Понс” износи 3.000.000 kg готових производа на месечном нивоу.³² Тржиште за пласман производа пекаре „Понс” је готово цела Србија од Ниша до Новог Сада, а својим производима снабдевају хипермаркете „Идеа”, „Метро”, „Супер Веро”, „Интерекс”, „Делхазе” и малопродајне објекте у Западном Поморављу. Приликом теренских истраживања, од директора производње Дејана Мирковића добијен је податак да ово

³¹ Информације добијене у пекари „Млади радник” у Грдици

³² Подаци добијени у пекари „Понс” у Трбушанима

водеће чачанско предузеће из сектора прехранбене индустрије велику пажњу поклања сталном иновирању и модернизацији пословања. Константно се ради на усавршавању у области технологије и аутоматизације, а производни процеси су конципирани у складу са највишим међународним стандардима HCCPR, IFS, FSCC (www.pons.rs). Такође, могу се похвалити и поседовањем HALAL стандарда, који им омогућује производњу артикала намењених исхрани припадника исламске вероисповести. Од 2000. године пекара „Понс” акценат ставља на производњу здраве хране, за шта се сматрају пионирима на републичком нивоу. Из те њихове идеје се, према речима Мировића, развио читав систем производње здраве хране у пекарској индустрији Србије. Чачанска пекара „Понс” има добро разрађене брендове „Фриго Понс” као синоним за производњу замрзнутих производа и „Здрави залогаји” као синоним за производњу хлеба и пецива од специјалне врсте брашна, намењених здравој исхрани. Од 2015. године су у производни процес увели брендове „Посебно укусно” и „Сваки дан”. „Понс” је приватизацијом чачанске градске пекаре „Исхрана” задржао део истоимене производне линије, желећи на тај начин да одржи поверење потрошача који имају дугогодишњу навику куповине у градској пекари. Као награда за успешан рад и допринос привредном и регионалном развоју, власник пекаре „Понс” Иван Матијевић је 2010. године добио признање „Про бизнис лидер”. Носилац награде је истакао да му ово признање потврђује да је фабрика опстала на тржишту у последњих 20 година у условима отежаног привређивања, а њему као власнику је потврда да предузеће којим руководи има добру будућност. Правци даљег развоја пекаре „Понс” су усмерени према извозу на европско и руско тржиште, развоју продајне мреже HORECA (хотели, ресторани, кафитерије), проширивању производног асортимана и повећању броја сопствених малопродајних објеката са постојећих 35 на 50.

Производњом хлеба, свежих пецива и колача у Чачанској котлини се још бави и предузеће „Мока”, чија је главна делатност приликом основања 1994. године била прерада и дистрибуција кафе. Почетком 2005. године је покренута и индустријска производња пекарских производа, која обухвата производњу више врста хлебова, пецива и смрзнутог теста (www.mokasa.com). Према речима надлежних из ове чачанске фирме, капацитет производње у 2015. години је 20.000 хлебова за смену. Са унапређењем производње и порастом броја артикала, предузеће „Мока” је ширило своју дистрибутивну мрежу. Тренутно имају 2.500 купаца, углавном на територији Западне и Средње Србије, које са својих 70 производних артикала снабдевају лично, путем 10 доставних возила. Предузеће „Мока” располаже са 2.500 m² производног простора у индустријској зони Чачка и има 40 запослених радника.

Највећи произвођач млека и млечних производа на територији проучаване регије је „Милкоп” из Тавника. То је погон млекарне „Милкоп” из Рашке, који је на територији Западног Поморавља почео са радом 1997. године. Дистрибутивни центар и производни погони млекарне се налазе на Ибарској магистралу у селу Тавник, између Чачка и Краљева. Дobar саобраћајни положај је од важности за лако допремање цистерни са млеком, које се откупљује са територије свих девет општина Западног Поморавља. Подаци прикупљени

на терену од шефа погона у Тавнику говоре да се дневно у млекари преради 50.000 литара млека, а укупан капацитет млекаре је 80.000 литара. Млекара је опремљена најсавременијим уређајима за прераду, паковање и кондиционирање млечних производа. Погон у Тавнику је допуна матичној млекари „Милкоп” из Рашке, тако да се у њему производи само качкаваљ, ситни сир, сурутка и млеко у кеси. У млекари је запослено 45 радника из Чачанско–краљевачке котлине, а дистрибуција готових млечних производа се врши у добро разрађеној продајној мрежи широм наше земље, али и у Црној Гори, Македонији и Босни и Херцеговини.³³

Млекара „Мала четворка” из Врдила код Краљева сапада у категорију малих предузећа, које се бави откупом и прерадом млека и производњом млечних прерађевина. Млекара „Мала четворка” је нова на тржишту, јер под тим именом постоји од 2014. године. Настала је приватизацијом некадашње млекаре „Фармад” која је 2014. године отишла под стечај, па је нови власник производне погоне у Врдилима, узео под закуп. Свих 42 радника који су радили у некадашњој млекари су задржани, а такође је интересантно поменути да на етикетама млечних производа и даље стоји назив „Фармад”, како би због препознатљивог квалитета и разрађеног тржишта задржали старе купце. Капацитет млекаре „Мала четворка” је прерада 10 t млека дневно и производња јогурта, павлаке, сира, паприке у павлаци и млечног намаза. Млеко откупљују од индивидуалних пољопривредних произвођача са територија Краљева, Чачка и Лучана. Тржиште на које дистрибуирају своје производе су малопродајни објекти у свим градовима Западног Поморавља, а крајем 2015. године су ушли и на Београдско тржиште.³⁴ Мање млекаре које се баве откупом и прерадом млека на територији Крушевачке котлине су „Милка МД”, „Јастребачки Екобисер”, „Погледи”, „Нина” и „Максимлек”. На већим пољопривредним газдинствима са специјализованим сточарским фармама, као нпр. у Милочају, Мрчајевцима, Витановцу, Горобилу и Мачковцу, постоје мини–млекаре за потребе газдинства.

Кланична индустрија и индустрија сухомеснатих производа заснива се на преради меса и масти (Павловић, 1988). Ова грана спада у ред најважнијих у оквиру прехранбене индустрије Западног Поморавља, а њен развој је условљен порастом броја становника у градским центрима регије. Највећи значај за регионални развој има месна индустрија „Котленик промет”, која је јединствена по томе што има заокружен читав процес у производњи и продаји меса, почевши од сопствене фабрике хране за животиње, фарми за узгој, кланице са прерадом меса и мреже малопродајних објеката. Месна индустрија „Котленик промет” из Лађеваца код Краљева је основана 1990. године, као породична фирма Славише Тошовића и његових синова Миломира и Миодрага. Име је добила по планини Котленик, у чијој се подгорини налази. Захваљујући високом квалитету својих производа, ова породична фирма је израсла у правог лидера, не само у Западном Поморављу, него у читавој Србији. Фабрика сточне хране, тзв. мешаона, налази се у

³³ Подаци добијени у млекари „Милкоп” у Тавнику

³⁴ Подаци добијени у млекари „Мала четворка” у Врдилима

Доњим Лађевцима и запошљава 15 радника. Капацитет мешаоне је 30 t у једној смени, а жита за прераду узгајају на сопственој земљи у долини Западне Мораве, на повшини од 200 ha. Предузеће „Котленик промет” поседује и сопствене фарме за узгој говеда и свиња, на којима је запослено 25 радника, од чега је осам ветеринарске струке. Фарма за тов јунади је у чачанском селу Бресница, а за тов свиња у Обрви и Бечњу. Фарме су од самог почетка рада заштитни знак квалитета овог краљевачког предузећа, јер су један од ретких примера домаћинског пословања и успешне приватизације код нас. Савремена кланица за прераду меса, која запошљава 50 радника, главни је носилац производног процеса „Котленик промета”. Од главног технолога предузећа добијен је податак да се на месечном нивоу овде произведе 200 t јунећег меса, 100 t свињског меса и 100 t производа од меса. Асортиман готових месних производа, заснован на рецептури старих мајстора и на традиционалан начин сушења, учинили су да производи „Котленик промета” буду препознатљиви по свом квалитету, широм наше земље и у иностранству. Мрежу малопродајних објеката чини 20 продавница на територији Краљева, Чачка, Врњачке Бање, Крагујевца, Београда, Ивањице и Горњег Милановца (www.kotlenik-promet.com). Првокласно месо које добијају у свом зокруженом производном процесу, резултат је континуираног рада на побољшању генетског материјала, контролисаног осемењавања и здравствене заштите од стране личне ветеринарске службе, а у сарадњи са референтним установама и институтима у земљи. На листи сталних корисника производа овог предузећа су установе као што су дечији вртићи и здравствени центри у Краљеву, Чачку и Крагујевцу, што је свакако доказ квалитета и одраз бриге за здравље најмлађих и болесних. У „Котленик промету” је запослено 250 радника са простора Чачанско–краљевачке котлине, који на посао долазе аутобуским превозом, организованим од стране фирме. Реченица једног од саговорника са терена да је „Котленик промет обезбедио опстанак и будућност бар три села на обронцима Котленика”, довољно говори о значају овог предузећа за регионални развој Западног Поморавља. У погледу полно–старосне структуре запослених, предњаче мушкарци млађе старосне доби. Интересантан је податак да ће се свих шесторо унучади власника Славише Тошовића по завршетку факултета из области технологије, пољопривреде, ветерине и економије вратити у Лађевце, како би допринели још успешнијем развоју овог предузећа. У прилог значаја „Котленик промета” за регионални развој Западног Поморавља иде и податак да је Миодраг Тошовића је 2012. године проглашен добитником награде менаџер године у Србији (www.kotlenik-promet.com).

Већи прађивачи меса у Западног Поморављу су „САН” и „НИД” из Тавника и „Глицић” из Старог Трстеника. Прерада меса „САН” из Тавника је предузеће основано 1999. године, чија је основна делатност прерада свињског, јунећег и говећег меса и производња сухомеснатих производа (www.sandoo.rs). Спада у категорију средњих предузећа, са 110 запослених радника. Месо за прераду добијају од месаре из Шапца, са којом имају дугогодишњу сарадњу.³⁵ Месне прерађевине продају путем малопродаје

³⁵ Подаци добијени у месној индустрији „САН” у Тавнику

преко мреже од девет трговинских радњи на територији Западног Поморавља, а 2001. године су почели и са велепродајом.

Кланица и прерада меса „НИД” из Тавника се бави прерадом свежег свињског, говеђег и јагњећег меса, и производњом месних прерађевина од 2006. године. Живу стоку откупљују угавном од узгајивача из Чачанско–краљевачке котлине, коју даље прерађују по сопственој рецептури. Из широког асортимана производа издвајају се све врсте кобасица, димљено месо, сланина, разне врсте салама и сухомеснатих производа. Предузеће „НИД” запошљава 120 радника, а своје производе продају у мрежи од 10 малопродајних објеката у Краљеву, Чачку, Крагујевцу, Горњем Милановцу и Мрчајевцима (www.nidtavnik.co.rs). О трстеничкој месној индустрији „Глицић” нема расположивих података, из разлога што власник није желео да сарађује када је наука у питању.

Лидер у индустрији алкохолних пића у Западном Поморављу је крушевачки „Рубин”. Фабрика је почела са радом 1955. године у насељу Лазарица, где се погони за прераду грозђа и подруми са бурадима простиру на површини од 14.000 ha. Основни циљ предузећа приликом оснивања био је производња вина уз развој виноградарства на ободима Трстеничке и Крушевачке котлине. Током шездесетих година XX века „Рубин” је почео флаширање сопствених производа, а врло брзо њихова робна марка вињак постала је најпродаваније пиће на југословенском тржишту и најпопуларнији извозни производ. Рубинов вињак је произвођен по француској технологији примењеној на домаћим сортама грозђа, а тајна његовог квалитета лежи у процесу дестилације и старења у храстовим бурадима. Крајем осамдесетих година XX века крушевачки „Рубин” је постао највећи произвођач вињака у Европи, с обзиром да је из фабрике годишње излазило по 15 милиона литара овог пића (www.rubin.rs). Тај период карактерише и значајно улагање у технологију производног процеса, праћено увођењем најсавременије линије за пуњење вина, шприцера и других алкохолних пића. Упоредо са тим, стручни тим фабрике „Рубин” је у сарадњи са задругарима из Западног Поморавља, Темнића и Топлице, радио на проширивању засада винограда. Приликом посете овом крушевачком привредном субјекту, од директора развоја Марка Малићанина добијен је податак да фабрика има сопствене виноградарске површине од 1.100 ha на 21 локацији од Прешева до Ћуприје. Производни асортиман чини преко 50 врста вина, ракије и осталих јаких алкохолних пића, а вино „Розе” им је годинама уназад најпродаванији производ. Фабрика алкохолних пића „Рубин” је 2005. године приватизована од стране домаће компаније „Инвеј” и од тада послује у статусу великог предузећа са 300 запослених радника. Крушевачки „Рубин” је друштвено одговорно предузеће из сектора прехранбене индустрије, које има стратешки значај за регионални развој Западног Поморавља.

Производњом ракије на стари занатски начин бави се породично предузеће „Гегула” из Краљева. Предузеће се налази у саставу „Helga group” основане 1992. године, а власници су Марија и Милан Јовичић. Породица Јовичић је производила ракију по старој рецептури од шљиве црвене ране шумадинке, још с краја XIX и почетка XX века. Кроз

развијену породичну традицију, Милан и Марија су део нетакнуте природе села Буковица претворили у укусне напитке, упаковане у специјалну дизајн линију која предузеће „Гегула” разликује од осталих произвођача пића. Њихова ракија је карактеристична по природно жутој боји, која је производ дуготрајног складиштења у храстовим бурадима. Предузеће „Гегула” производи све врсте воћних ракија, а посебно су познати по ракији са медом, медом и златним листићима, медом и боровницом и медом и орахом. Своје производе продају искључиво у free-shop радњама.³⁶

Велико богатство извора природне минералне воде на територији Западног Поморавља, условило је интензиван развој предузећа за флаширање воде и производњу безалкохолних пића. Имајући у виду да се највећи број извора налази у Врњачкој котлини, то је највећа фабрика за експлоатацију природне минералне воде „Врњци” подигнута у истоименом селу крај западноморавске магистрале. Темеље фабрици минералне воде „Врњци” на локацији Витојевачког поља поставио је председник СФРЈ Јосип Броз Тито (Ковачевић, 2010). Тако је 1970. године основана самостална фабрика минералне воде „Вода Врњци а.д”, капацитета 60 милиона литара воде годишње. Вода се са изворишта Топла вода до фабрике доводила подземним цевоводима, у којој се по најсавременијим методама вршило њено флаширање. Када се први пут појавила на тржишту флаширана минерална вода „Врњци” 1970. године, на територији Југославије је било 13 произвођача стоне минералне воде (Ковачевић, 2010). У првој години постојања, вода из фабрике у Врњцима је на сајму у Сарајеву 1970. године у конкуренцији од 76 излагача, добила Grand Prix и златну медаљу за квалитет (www.vodavrnjci.rs). Компанија „Вода Врњци” 1976. године проширује производни асортиман са дотадашње производње само минералне воде, на палету производа освежавајућих безалкохолних напитака (Просторни план општине Врњачка Бања, 2005). На тржишту се појављују у пластичној амбалажи од 1,5 и 0,5 л, а из асортимана се издвајају „Егзотик”, „Фрутела”, „Врњци кола”, „Врњци тоник” и слабо газирана минерална вода. Компанија „Вода Врњци” 2002. године постаје акционарско друштво, када се поред извора Топла вода, у експлоатацију укључује и извор Борјак (Стратегија одрживог развоја општине Врњачка Бања 2013–2023, 2015). Две године касније, фабрика „Вода Врњци” је приватизована, тако да данас представља једну од водећих компанија у сектору прехранбене индустрије у Србији. Запошљава око 200 радника, углавном локалног становништва, где је од укупног броја само њих десетак са високом стручном спремом. Поред производних погона у селу Врњци, ова компанија има своје дистрибутивне центре у Београду, Нишу, Крагујевцу и Новом Саду. Производи се продају широм наше земље, али и у Црној Гори, Босни и Херцеговини и Македонији.³⁷

У суседном насељу Врњачке котлине Новом Селу, 2000. године је основано предузеће „Влајковић глобус”, које се бави флаширањем маломинерализоване воде „Врњачко врело” (Ковачевић, 2010). Извор издашности 4,2 л/сек се налази на властитом имању породице Влајковић, одакле вода директно прелази на аутоматску производњу

³⁶ Подаци добијени теренским истраживањима

³⁷ Подаци добијени у фабрици „Вода Врњци” у Врњцима

линију. Оно што је значајно истаћи је податак да се у овом процесу не примењује никакав третман који би изменио природни састав минералне воде (www.vrnjackovrelo.co.rs). Вода се пласира искључиво на домаћем тржишту, а највећи купци су маркети „Delhaize”, „Metro СС”, „Vero”, „Idea” и „DIS”. На пословима пуњења воде „Врњачко врело”, транспорта исте до купца и администрације везане за флаширање воде, у предузећу „Влајковић” ради 26 запослених. По старосној структури, то су углавном млади људи из Врњачке, Трстеничке и Краљевачке котлине.³⁸

У Трстеничкој котлини се флаширањем природне изворске воде „Mg Мивела” бави предузеће „Нова Слога”, чије је седиште у Трстенику. Његова основна делатност је флаширање минералне воде „Mg Мивела” која извире у атару села Велуће, на контакту Западног Поморавља и Александровачке Жупе. Фабрика за пуњење воде се налази на 800 m од изворишта у суседном селу Тоболац и ради од 1985. године, када је на тржиште изашла прва боца „Mg Мивеле” (www.mgmivela.com). Ова газирана минерална вода је по високом садржају магнезијума који износи 343 mg у једном литру, јединствена у Србији. Та концентрација магнезијума подмирује дневне потребе човека, а унос воде „Mg Мивела” се препоручује свим старосним добима, без ограничавајућих фактора (Милосављевић, 2013). Теренским истраживањима дошло се до податка да је у 2014. години у овој фабрици произведено 20 милиона литара воде, а 2015. године преко 30 милиона литара. Тржиште за пласман је домаће и инострано, јер се „Mg Мивела” извози у све бивше републике СФРЈ, САД и Русију.³⁹ Трстеничка фабрика „Нова Слога” је пример успешне приватизације, која је 2008. године извршена од стране компаније „Фриком” у власништву највеће хрватске приватне компаније „Агрокор”. „Нова Слога” спада у категорију малих предузећа, са 50 запослених радника. Осим флаширања минералне воде, делатност „Нове Слоге” је прерада и замрзавање воћа и поврћа, која се даље испоручује за „Фриком”. Предузеће „Нова Слога” у свом саставу поседује вински подрум са дестилацијом и пунионицом капацитета 7.000 t, сушару од 1.200 m², хладњачу са тунелом за брзо замрзавање капацитета 1.400 t, фабрику зачина, чајева и зрнастих производа (Просторни план општине Трстеник, 2009).

Како се у свету резерве пијаће воде константно смањују, стона односно флаширана вода ће у будућности бити све траженије на тржишту. Експлоатација постојећих извора минералне воде као природних ресурса којима располаже проучавана територија, намеће се као реалан правац регионалног развоја Западног Поморавља. Осим наведених, на овом простору се налазе и многобројна друга изворишта чисте и квалитетне пијаће воде, чије би флаширање могло да постане значајан извор прихода сеоском становништву.

Као изразито повртарско–воћарски крај, Западно Поморавље има добро развијену мрежу примарних (хладњаче) и секундарних прерађивачких капацитета. Једна од најстаријих и уједно највећих фабрика за прераду и промет воћа у тадашњој Југославији је пожешка фабрика „Будимка”. Основана је 1947. године и прво проширење производног

³⁸ Подаци добијени у фабрици „Влајковић глобус” у Новом Селу

³⁹ Подаци добијени у предузећу „Нова Слога” у Трстенику

асортимана је извршено 1956. године, када је започета производња воћних сокова и нектара, мармелада, џемова и пекмеза (Симовић, 1954). У 1962. години је отворен погон за прераду меса, чиме „Будимка” отпочиње производњу конзерви говеђег меса и паштета. Широки асортиман производа употпуњен је 1968. године укључивањем у производни процес прерађевина од поврћа, при чему су у кругу фабрике подигнути и одговарајући објекти за то (Мисаловић, 1978). Осамдесетих година XX века „Будимка” је била велико предузеће са 1.000 радника и производним капацитетима 25.000 t. У њој се годишње производило по 12.000 t готових производа, од чега је 4.000 t бистрих сокова, 2.000 t воћних пулпи и 1.900 t мармеладе, 1.450 t воћних сокова (Спасовски, 1988). Фабрика „Будимка” је била јак бренд који гарантује квалитет сваког производа као здраве органске хране, па због тога на логу фирме стоји знак јабуке будимке. Током седам деценија постојања „Будимка” је константно осавремењавала свој заштитни знак, али задржавајући при томе висок квалитет производа и препознатљивост на тржишту. С тим у вези, 2012. године су имплементирали NSSR стандард, чиме су безбедност и квалитет својих производа у потпуности ускладили са европским стандардима (www.budimka.rs). Пошто се пред крај XX века прехрамбена индустријска грана, којој припада „Будимка”, нашла у отежаним условима привређивања то је захтевало знатна улагања у модернизацију и проширивање постојећих капацитета. Подаци са терена говоре да је основни проблем фабрике у Пожеги био превише широки асортиман производње, који је због тога условљавао релативно мале производне серије, које су временом постајале нерентабилне. Имајући у виду да је Пожешка котлина типичан воћарски крај, тежиште је требало ставити на проширивање производње воћних прерађевина и сужавање асортимана поврћа и месних прерађевина.

Настали проблеми у пословању фабрике покушани су да се реше приватизацијом 2008. године, од стране предузећа „Панкомерц” из Новог Сада. Међутим, била је то само још једна у низу неуспелих приватизација државних предузећа Западног Поморавља, која је раскинута две године касније. Фабрика „Будимка” је након раскидања Уговора о приватизацији 2010. године, враћена у државно власништво. Информације добијене у овом предузећу крајем 2015. године потврђују да је „Будимка” сада акционарско друштво, са 75 запослених радника. Као и многа друга предузећа из Западног Поморавља где приватизација није успешно обављена, и „Будимка” се у другој деценији XXI века налази у предстечајном поступку. Производни процес у овој пожешкој фабрици је трајао до краја 2015. године. Тржиште за пласман готових производа је претежно домаће, али „Будимка” извози и у бивше републике СФРЈ, на тржиште земаља Европске уније и Руске федерације.⁴⁰ Теренска истраживања потврђују да је циљ будућег развоја овог предузећа да се кроз стечај дође до брже приватизације, како би се наставило са пласманом робе на постојећа и нова тржишта. За даљи и успешнији развој фабрике „Будимка” надлежни истичу неопходност улагања обртних средстава у вредности од милион и по евра, што би довело до запошљавања 250 до 300 радника. То би у значајној мери покренуло и

⁴⁰ Подаци добијени у фабрици „Будимка” у Пожеги

пољопривредну производњу у овом делу Западног Поморавља, јер би приходе од пољопривреде имало 15.000 индивидуалних произвођача који би фабрици „Будимка” обезбедили сигурну сировинску базу.

У Пожешкој котлини осим фабрике „Будимка”, од 2004. године послује и приватно предузеће за прераду и конзервирање воћа „YUBBE”. То је представништво белгијске компаније „Dirafrost” у Србији и у потпуности је у страном власништву, с тим што запошљава 100 радника из Пожеге и околних села. Предузеће „YUBBE” се бави откупом свежих малина и купина од коопераната са простора Пожеге, Ужица, Ариља и Ивањице, које складиште и прерађују у сопственој хладњачи капацитета 1.200 т. Приликом теренске посете, од руководиоца предузећа је добијен податак да целокупан асортиман прерађене робе пласирају матичном предузећу „Dirafrost” у Белгији.

Од значаја за регионални развој Западног Поморавља је и производни погон за прераду и конзервирање воћа и поврћа „Biofoodex”, који се налази у месту Штулац код Врњачке Бање. Производни асортиман обухвата домаћи ајвар и пинђур од печене паприке, пастеризоване корнишоне, домаће слатко, мармеладу, џем и пекмез без додатка пектина (www.foodex.co.rs). Оно што ову породичну фирму издваја од осталих конкурентских фирми јесте производња воћних сирупа са целим плодовима воћа, искључиво ручном прерадом и без додатка шећера и конзерванса. Због високог квалитета својих производа, носиоци су 20 медеља са Међународног сајма пољопривреде у Новом Саду. Од директора Дејана Ђаковића је добијен податак да се прерађени производи пласирају синдикалним организацијама у нашој земљи, али и извозе на тржиште Немачке, Аустрије, Швајцарске и Канаде. У фирми ради 16 стално запослених радника, којима у сезони помаже још 30 радника из Штулца, Попине, Руђинаца и Дубља.

Предузеће за прераду и конзервирање воћа и поврћа „Поло” из Заблаћа код Чачка, основано је 1991. године. Из разговора са сувласником предузећа Цанетом Јовановићем добијен је податак да се годишње овде преради 500 т свежег воћа и поврћа, које производи Удружење поврћара „Флодови Западног Поморавља” из Заблаћа. Предузеће запошљава 10 радника, а производе се кисели краставчићи, паприка у филетима, ајвар, фефероне, џемови, суве шљиве. Робу пласирају путем велепродаје синдикалним организацијама у нашој земљи, а од 2013. године је кренуо пласман робе и у Црну Гору, Аустралију и Шведску. „Поло” је пример успешног приватног предузећа, које од свог оснивања до данас никада није пословало са губитком.

Кондиторска индустрија, као посебна грана у оквиру прехранбене индустрије, на простору Западног Поморавља је представљена фабрикама „Арома 1990”, „Етерика” и „Омега”. Крушевачка „Арома 1990” је била међу првим приватним фирмама у бившој Југославији, која је основана у последњој деценији XX века. Њен оснивач је Василије Динић, дипломирани хемичар са дугогодишњим радним искуством на руководећим пословима у сектору хемијске индустрије бивше Југославије. Своје знање је искористио да са супругом и синовима у Крушевцу започне породичну производњу мириса за хемијску индустрију и арома и боја за кондиторску индустрију. Захваљујући високом

квалитету својих производа, фирма „Арома 1990” је постепено проширивала асортиман на производњу дезертних прелива, топле чоколаде, боје за кућну употребу, надева за пекарство и посластичарство, јодирање и паковање кухињске соли, кечапа и инстант производа од кафе (www.aroma1990.co.rs). Бројни светски признати сертификати су додељивани фирми „Арома 1990”, а између осталог указано им је поверење да производе своје робне марке (дезертне преливе и топлу чоколаду) продају у великим трговинским ланцима као што су „Metro СС” Србија и „Delhaize” Србија. Према подацима са терена, „Арома 1990” је 2015. године запошљавала 25 радника из Крушевца и околине. Готове производе за сада продају само на домаћем тржишту.

Сличну делатност има и фабрика „Етерика” из Трстеника, која производи робу широке потрошње намењену употреби у домаћинству: ароме и екстрати, течне боје, боје у праху, декоративне мрвице, желатин, кокосово брашно и кокос у боји (www.eterika.rs). „Етерика” је такође породична фирма власника Милуна Бабића, основана 1991. године. Тимом од 14 запослених радника руководе три искусна технолога, а као потврда напорног рада и квалитетних производа стижу им бројна признања са међународних сајмова хране у Москви и Паризу. Половина готових производа ове трстеничке фабрике се пласира у извоз земљама региона, а „Етерика” је и дугогодишњи поуздан партнер прехрамбеној индустрији Србије у снабдевању бојама, аромама и адитивима.

У Новом Селу код Врњачке Бање од 1990. године ради приватно предузеће за производњу и паковање кондиторских (ратлук, желе бомбоне, ароме и екстрати), прашкастих (шлаг крем и пена, пудинг), зрнастих (бибер, ким, оригано, пиринач, сусам) и пржених снек производа (кикирики). Сировине су домаћег и увозног порекла, а паковани производи се продају на тржишту Србије и Црне Горе. Врњачка „Омега” углавном снабдева veleпродаје здраве хране и велике маркете попут „Рода Меркатор”, „Интерекс” и „Фалкон” Подгорица (www.omegavb.com). Поред богатог асортимана за кондиторску индустрију, фирма „Омега” производи и широку лепезу материјала за паковање као што су украсне кесе, натрон кесе, украсни папир и алуминијумске фолије. Према информацијама добијеним теренским истраживањима, „Омега” је 2015. године запошљавала 40 радника. Реч је о подједнакој заступљености мушке и женске радне снаге, где жене доминирају у пословима паковања, а мушкарци у тежим физичким пословима и транспорту робе до купца.⁴¹ Сви запослени велику пажњу поклањају заштити животне средине, константним спровођењем управљања отпадом који настаје као последица производног процеса.

Својим производним циклусом прехрамбена индустрија има све потребне услове да подстакне ревитализацију руралних простора Западног Поморавља. Оно што је на основу теренских истраживања уочено као недостатак, јесте недовољан број млекара, али и увођење асортимана нових млечних производа у већ постојећим млекарима. Интензиван развој ратарства, пре свега кромпира, изискује потребу за већим бројем чипсара, с обзиром да Чачанска чипсара ради пуним капацитетом и не успева да преради сву

⁴¹ Подаци добијени у фирми „Омега” у Новом Селу

количину кромпира. Такође, неопходна је изградња већег броја фабрика за производњу сточне хране, које ће се базирати на локалној сировинској бази пшенице и кукуруза. Све наведене мере су у циљу да се комплетан репро–ланац од производње сировина до добијања готовог производа заврши на територији проучаване регије, како би становништво које се бави пољопривредом, могло себи да обезбеди услове за живот.

ИНДУСТРИЈА ГУМЕ И КОЖЕ

Индустрија гуме „Трајал” Крушевац се развила на темељима барутане „Обилићево” 1889. године, која је била прво индустријско предузеће у Западног Поморављу и једна од три барутане у тадашњој Краљевини Србији (Савић, 1969). Крушевачка барутана „Обилићево” је била орјентисана за наменску производњу средстава за војно–полицијску употребу. Прве радне године (1892) произвела је 37 тона црног барута. После Другог светског рата барутана мења назив у предузеће „Милоје Закић” и шири производни програм на производњу привредних експлозива, активних угљева и заштитних маски (www.trayal.rs). Производња на бази прераде каучука и гумарски програм се уводи 1974. године, пуштањем у рад фабрике „Трајал”. Четири одвојена сектора – Фабрика пнеуматика, Фабрика гумено–техничке робе, Фабрика експлозива и Фабрика заштитних средстава су 1995. године обједињени у Трајал корпорацију. Имајући у виду хетерогеност производње овог крушевачког привредног субјекта, акценат је стављен на гумарску индустрију. У производним погонима Трајал корпорације у Паруновцу код Крушевца и у Тићевцу, производе се све врсте пнеуматика за грађевинске и пољопривредне машине, као и гумено–техничка роба. Трајалова Фабрика експлозива и пиротехнике је лидер у Србији, јер покрива 90% њеног тржишта. Прашкасте експлозиве и димна пиротехничка средства, Трајал корпорација извози у Македонију, Црну Гору, Албанију и Грузију (www.trayal.rs). Теренским истраживањима 2015. године од директора Трајал корпорације Милоша Ненезића је добијена информација да Египатску војску снабдевају маскама М-3 за заштиту главе и респираторних органа, а за Америку извозе заштитне филтере компанији која је ексклузивни снабдевач НАСЕ космонаутским оделима. Ова дугогодишња сарадња на пољу наменске индустрије, својеврсни је доказ озбиљности и професионалности водећег тима Трајал корпорације и потврда њеног значаја за регионални развој Западног Поморавља. Производни процес у овој крушевачкој фабрици траје 24 часа и обавља се у три смене, али упркос томе не стижу да подмире све потребе тржишта. Према подацима са терена из 2015. године у целој фабрици ради 1.160 запослених, а велики проблем представља недостатак физичке радне снаге за производњу гума.⁴² Трајал корпорација се налази у поступку приватизације, а у великој је предности што све фабрике раде и остварују производњу највећу од почетка XXI века. Добро разрађено тржиште је предуслов за запослење одређеног броја квалификоване радне снаге, што ће свакако повољно утицати на регионални развој Западног Поморавља.

⁴² Подаци добијени у управи Трајал корпорације у Крушевцу

Од 1960. године у Чачку је почело са радом друштвено предузеће „Напредак” које је производило кожно галантерију, тзв. наменску конфекцију за Југословенски народну армију. Главну производну делатност су чинили кожни опасачи, ременици, каишеви, и цераде (Поповић, 1996). У једном периоду рада „Напредак” је производио и кожане ципеле, које су извожене у Чешку, али се производња обуће у овом предузећу више не ради. Пре приватизације која је извршена 2008. године од стране београдске компаније „Агропрогрес”, предузеће „Напредак” је запошљавало 60–80 радника, у зависности од потребе (Поповић, 1996). Подаци добијени 2015. године приликом теренског обиласка предузећа „Напредак” у Чачку, говоре да сада радну делатност обавља 15 запослених. Производи се техничка конфекција за војну индустрију, што домаћу, што инострану, а такође раде и конфекцију за цивилне фирме попут „Застава оружје” из Крагујевца, „Крушик” из Ваљева и „Слобода” из Чачка.

Пред крај XX века производњом кожне галантерије су почеле да се баве две приватне пожешке радионице, које своје производе пласирају углавном у иностранство. Предузеће „Princ leather” из Пожеге је основано 1990. године као занатска радња за производњу и поправку предмета од коже, једини те врсте у Западном Поморављу. Захваљујући високом квалитету коже коју увозе из Италије, временом су створили препознатљиво име, како на просторима Србије, тако и ван њених граница. Основни производ фирме „Princ leather” је пословна кожна галантерија, искључиво ручне израде. Овде је све подређено жељи купаца и сви производи раде са утиснутим логом фирме наручиоца, па представљају уникатан пословни поклон (www.princleather.com). Приликом теренских истраживања од власника овог успешног пожешког привредног субјекта Љуба Марјановића, добијена је информација да је „Princ leather” на Сајму графима 2008. године добио престижну награду „Златни печат”. Своје производе не продају у трговинским радњама у Србији, већ се искључиво ради велепродаја и извоз робе за Шведску, Албанију, Швајцарску, Аустрију и државе бивше СФРЈ. У фирми „Princ leather” је запослено 30 радника.

„Галман” је приватно предузеће породице Мандић из Пожеге, које се од 2007. године бави искључиво ручном производњом кожне галантерије врхунског квалитета и дизајна. Производни програм обухвата широк асортиман мушке и женске ексклузивне кожне галантерије (торбе, новчаници, кајшеви), као и пословну галантерију (акт торбе, роковници, фото рамови и албуми, привесци, футроле и оквири за меније ресторана и хотела). Прерађену кожу увозе из Италије, а готови производи који излазе из радионице галантерије Мандић се продају путем дистрибутера у малопродајним објектима на тржиштима Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине (www.galman.co.rs). Производни процес обавља 12 запослених радника.⁴³

⁴³ Информације добијене приликом обиласка радионице за прераду коже „Галман” у Пожеги

ТЕКСТИЛНА ИНДУСТРИЈА

Текстилна индустрија Западног Поморавља своје корене има у Крушевачкој котлини, где је 1937. године почело да ради предузеће „Обилић”. Производило је американ платна од памука који је увозен из Аустралије, Чехословачке и Египта. Прва крушевачка фабрика текстила је имала машину за намотавање, штрик машину и 64 разбоја, а готове производе је продавала искључиво на домаћем тржишту. Највећи део њене производње рађен је за војне потребе. У послератном периоду фабрика „Обилићево” је национализована као и остала индустријска предузећа, али се укида 1946. године преношењем производних машина у текстилну индустрију „Цвета Дабић” у Ужице (Савић, 1969). Традицију прве крушевачке фабрике текстила у послератном периоду врло успешно наставља конфекција „Звезда”. У производним погонима је радило 800–1.000 радника, а половину готових производа извозила је на инострана тржишта САД, СССР, СР Немачке, Канаде итд. Основни производи су били женски зимски комплети, мушка одела, зимски капут и јакне разних врста и типова (Родић, 1985). Први застој у раду ове фабрике настао је увођењем економских санкција према нашој земљи, па је конфекција „Звезда” 2002. године ушла у стечај. Теренским истраживањима 2015. године од директора Милована Илића је добијена информација да су склопили уговор са конфекцијом „Мона” из Београда. Производњу обавља 80 запослених жена, које месечно сашију по 2.000 одевних предмета за водећу националну модну кућу. Судбина крушевачке фабрике „Звезда” је за сада још увек неизвесна, али има индиција да ће је „Мона” приватизовати.⁴⁴

После крушевачке фабрике текстила, најдужу традицију има пожешка индустрија трикотаже и конфекције „Младост”. Основана је 1958. године из некадашњег занатског предузећа „Маљен”, чијом је реконструкцијом развијена индустријска производња мушког, женског и дечијег рубља, постељине и чарапа (Спасовски, 1988). У јеку производње „Младост” је била средином осме деценије ХХ века, када је у производњи радило 600 запослених и производило се 450.000 пари чарапа (Мисаиловић, 1978). Предузеће је због отежаних услова привређивања приватизовано 2008. године, где је купцем 70% друштвеног капитала проглашен Конзорцијум физичких лица индустрије „Младост”. Осталих 30% капитала је пренето на запослене, без накнаде (www.pziv.rs).

Водећа предузећа из сектора текстилне индустрије Западног Поморавља у другој деценији ХХИ века су „Ramaх” и „Пут слободе” из Пожешке котлине, „P....S....fashion” и „Tiffany production” из Чачанске котлине, „Крунатекс”, „Елипса” и „O!Philip” из Краљевачке котлине, „Fim baby” из Трстеничке котлине, „Тодор” из Врњачке Бање и конфекције „ТИД 1990” и „Степ” из Крушевачке котлине. У индустрију текстила су кренули као породичне занатске радње које су касније са општим развитком привреде у регији, прерасле у значајна индустријска предузећа у ком се обиму и данас појављују. Све

⁴⁴ Подаци добијени у конфекцији „Звезда” у Крушевцу

наведене фабрике су по квалитету својих производа и промету који остварују, међу водећим националним произвођачима текстила.

Породично предузеће „Ramaх” Пожега је спада у категорију малих предузећа, које се бави производњом мушке, женске и дечије гардеробе. Оно што „Ramaх” разликује од других текстилних произвођача одеће јесте податак да се сви производи израђују мануелним путем, па су неуједначеност боје и штампе део оригиналности ове робне марке. Предузеће броји 49 запослених радника, од чега је њих петоро са високом стручном спремом (инжењери, дизајнери, конфекционари). У полно–старосној структури запослених преовлађују жене са средњом стручном спремом, старосне доби 40–55 година.⁴⁵ Предузеће „Ramaх” је основано је 1951. године као услужна кројачка радионица, која уводећи у производњу сертификовану робну марку прераста у значајно предузеће са препознатљивим брендом. Готове производе продају на домаћем тржишту путем велепродаје и малопродаје, преко мреже сопствених и изнајмљених малопродајних објеката у Београду, Пријеполу, Ужицу, Ивањици, Руми, Лозници и на Златибору.

Друго пожешко текстилно предузеће је „Пут слободе”, које је своју делатност производње луксузне женске гардеробе почело 1989. године у малој кројачкој радионици у Паризу. Руководећи тим породице Милетић поседује три деценије радног искуства стеченог на тржишту Француске, где и данас део породице живи и ради. Производни погони фирме „Пут слободе” у Србији, са најсавременијим машинама за прераду текстила на Балкану, налазе се у Пожеги. Производњом која се обавља у модерном објекту површине 4.000 m², руководи Драгана Милетић, ћерка власника предузећа „Пут слободе”. Од ње су добијене информације да овај пожешки текстилни погон све сировине за производњу женске гардеробе обезбеђују искључиво увозом из Европске уније. У фирми је запослено 80 радника, углавном женског пола јер је главна делатност овог погона у Србији шивење готових производа. Тржиште за пласман је искључиво инострано, док само 10% укупне производње пласирају у своја два малопродајна објекта од којих је један у склопу фабрике у Пожеги, а други у Панчеву.⁴⁶ Из широке палете производа фабрике „Пут слободе” посебно се издвајају женске бунде од еколошког крзна и преврнуте коже, намењене модном тржишту Париза. Због великог интересовања домаћих купаца, ова пожешка фирма је проширила своју продајну мрежу кроз добро развијен систем дистрибутера.

Чачанска котлина је позната по предузећима текстилне индустрије која производе водеће националне робне марке. Једна од њих је „P....S....fashion”, која је међународно признат бренд женске одеће и аксесоара, и на нашем тржишту постоји од 1996. године. То је породична фирма власника Предрага Пантовића и његове супруге Слађане, која као главни дизајнер креира савремене модне стилове за пословну жену. Око себе окупљају млад и креативан тим висококвалификованих људи из сектора маркетинга, моделарства и текстилног инжењерства, који им помажу да „P....S....fashion” постане најперспективнији

⁴⁵ Подаци добијени у предузећу „Ramaх” у Пожеги

⁴⁶ Подаци добијен и у фабрици „Пут слободе” у Пожеги

европски бренд (www.ps.rs). Сваком новом колекцијом коју пласирају тржишту, труде се да она својим дизајном и квалитетом иде корак даље од претходне, што је јасна потврда сталне упућености у светске модне трендове. У производним погонима и шивачницама фирме „P....S....fashion” у Чачку запослено је 450 радника, углавном женског пола.⁴⁷ За рад користе репроматеријал домаћег и увозног порекла, а готове производе продају у својих 19 специјализованих продавница по свим већим градовима Србије. На простору Западног Поморавља „P....S....fashion” поседује два малопродајна објекта у Чачку и по један у Краљеву, Врњачкој Бањи и Крушевцу. Своја представништва имају и у земљама региона (Црна Гора, Босна и Херцеговина, Македонија и Хрватска), али и у Француској, Чешкој и Словачкој. Модној креаторки Слађани Пантовић, власници фирме „P....S....fashion” Удружење пословних жена Србије је доделило престижну награду „Цвет успеха – жена змај” за 2007. годину (www.poslovnezene.org.rs). Специјално признање је ова млада чачанка добила за допринос запошљавања локалног становништва, као и веома успешног усклађивања каријере и породице са четворо деце.

Модна конфекција „Tiffany production” је основана 1982. године, као пионир у производњи текстила у приватном сектору у Чачанској котлини. Спада у категорију средњих предузећа и запошљава 80 радника.⁴⁸ Породица Радоичић је у посао кренула као мала фирма са скромном производњом, али су уз велики труд и залагање 1995. године регистровани сопствену робну марку и лансирани бренд TFY (www.tiffanyproduction.com). Производе и продају мушку и женску гардеробу намењену различитим циљним групама. Од конкурентних фирми их издваја јединствен стил и висок квалитет репроматеријала, који увозе из Турске. Ово чачанско предузеће је пионир у текстилној индустрији и када је у питању франшизни облик пословања, који су увели још деведесетих година XX века. Угледавши се на западњачки систем пословања развили су мрежу од 70 франшизних радњи, од којих су 35 у Србији, 25 у Босни и Херцеговини и 10 у Црној Гори (с). Прво су почели са производњом цинс гардеробе, али су захтеви тржишта условили проширивање асортмана на целокупну одећу намењену популацији од 24–45 година. „Tiffany production” 2005. године у производни процес уводи нову колекцију за пословне мушкарце. То их је позиционирало и на иностраном тржишту, с обзиром да је ово чачанско предузеће 2006. године склопило уговор о стратешком партнерству са највећим светским произвођачем деним платна. Текстилна индустрија „Tiffany production” своју компанију има и на територији Босне и Херцеговине, која је уједно и давалац франшиза на том тржишту.

Краљевачка фабрика за производњу дечије конфекције „O!Philip” основана је 2002. године, као породична фирма Данијеле и Невенке Божић. Материјали за шивење су првокласног квалитета, јер се увозе из Италије, Турске и Француске. Бренд „O!Philip” је заштићен жигом и на конкурентском тржишту текстила веома лако препознатљив по униформном дизајну и врхунском квалитету. Према речима власнице, кључ успеха фирме

⁴⁷ Подаци добијени у управи „P....S....fashion” у Чачку

⁴⁸ Подаци добијени од маркетинг службе „Tiffany production” у Чачку

лежи у деценији напорног рада, великог труда и залагања изузетног тима стручњака, али и високој производној технологији, где само једна савремена машина којом располажу вреди неколико стотина хиљада евра. Производни погони и седиште фирме се налазе у насељу Чибуковац поред магистралног пута Краљево–Рашка, где на површини од 1.500 m² радну делатност обавља 42 запослена радника. Дечија конфекција „O!Philip” се продаје путем велепродаје у преко 100 градова у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини и Македонији. У Краљеву постоје четири малопродајна објекта, а „O!Philip” је стално присутан као излагач на сајмовима моде у Србији. Имајући у виду да је императив пословања ове краљевачке фирме врхунски квалитет и дизајн производа, на сајму моде 2009. године у Београду су понели ласкаво признање за најбољу колекцију јесен/зима 2007/2008. године. Године 2013. конфекција „O!Philip” је од Агенције за регионални развој добила признање за допринос развоју привреде у регији, а 2014. године је власници и директорки фирме Данијели Божић додељена ласкава титула „Жена змај” (www.poslovnezene.org.rs). У питању је специјално признање од Удружења пословних жена Србије за велики труд који је ова краљевчанка уложила при запошљавању жена.

Велики значај за регионални развој Западног Поморавља има и конфекција „Елипса” из Краљева. Основана је 1987. године као приватно породично предузеће власника Јована и Божане Пантовић, које се бави дизајнирањем и производњом робне марке намењене савременој пословној жени. Производни погони на површини од 4.000 m² налазе се у Врњачкој Бањи и у Ковачима код Краљева, одакле излазе готови производи који се продају у 20 сопствених малопродајних објеката и преко добро развијене мреже дистрибутера широм Србије (www.elipsa.rs). Материјале које користи „Елипса” су врхунског квалитета и увозе се искључиво из Немачке и Италије, тако да су крајњи производи удобни за ношење, елегантни и увек у тренду. У овој приватној фирми је запослено 250 радника са територије Краљевачке и Врњачке котлине. Структуру радне снаге највећим делом чини женско становништво средње стручне спреме, старости 30–50 година. Креативни тим фирме „Елипса” предводи супруга власника, Божана Пантовић, у улози текстилног инжињера. Она је за свој рад награђивана више пута, а последње признање је добила 2015. године од Удружења пословних жена Србије. Божани је припала ласкава титула „Жена змај 2015.”, а фирма „Елипса” из Краљева је проглашена за „најевропскију женску фирму” (www.poslovnezene.org.rs). Теренским истраживањима од добитнице награде се сазнало да значај овог признања лежи у афирмацији женског предузетништва, са циљем да се јавности скрене пажња на видљивост доринуса жена економском и регионалном развоју. Главни дизајнер ове краљевачке модне куће је ћерка власника фирме, креатор и дизајнер Марија Пантовић, која идеје за нове колекције налази на сајмовима моде широм Европе које редовно посећује. Најбоља потврда да квалитет производа краљевачке модне марке „Елипса” задовољава најстрожије стандарде, јесте податак да своју робу осим на домаћем тржишту, пласирају у Немачку, Хрватску, Црну Гору и Босну и Херцеговину.

„Крунатекс” из Краљева је приватно предузеће за производњу и трговину текстилним производима, као што су ћебад, постелине, јастуци, вуница, конци, предива и разне врсте пешкира фротира и кухињских крпа. Предузеће је основано 1992. године као породична компанија, која је захваљујући врхунском квалитету својих производа постала једна од водећих у veleпродаји текстила у Србији. Материјале за производњу обезбеђују искључиво из увоза и то из Чешке, Кине, Индије, Турске, Молдавије и Русије (www.krunateks.co.rs). Предузеће „Крунатекс” је ексклузивни заступник брeнда „Teteks Yarn Limited” доо из Тетова (Македонија), чија дистрибуција готових производа у Србији иде искључиво преко ове краљевачке компаније. Производни погон и седиште фирме „Крунатекс” се налази у Адранима, одакле робу пласирају искључиво путем veleпродаје и преко само једног малопродајног објекта у Краљеву. Тржиште је углавном домаће, а почели су са извозом у Црну Гору, Хрватску и Босну и Херцеговину. Предузеће „Крунатекс” спада у мала предузећа и запошљава 19 радника, углавном женског пола.⁴⁹

Синоним развијене текстилне индустрије Западног Поморавља деведесетих година XX века била је модна кућа „Тодор” из Врњачке Бање. Пословала је у статусу великих предузећа, са 1.200 запошљених радника у производним погонима у Врњачкој Бањи и Рашки. Основана делатност конфекције „Тодор” при оснивању 1989. године била је производња дечије, мушке и женске конфекције. Готови производи се пласирају путем мреже од 50 сопствених малопродајних радњи широм Србије и veleпродајом у сарадњи са 150 купаца. Радну снагу ове породичне фирме чини углавном старија женска радна снага, преузета из других текстуалних предузећа са овог простора која су отишла у стечај. Због легалног пословања, „Тодор” је био један од 300 највећих пореских обавезника у земљи. Велики економски намети су власника Мирка Тодоровића приморали да 2013. године број запослених сведе на границу средњег предузећа, револтиран што у истом сектору индустрије „цветају предузећа која раде на црно”. Међутим, „Тодор” је и даље остао брeнд у текстилној индустрији Србије, само што фирма послује у смањеном облику. Сведена је на свега 200 запослених, од чега је њих 60 наставило рад у текстилној производњи. Почетком 2016. године подаци прикупљени са терена говоре да се „Тодор” као модна марка више не производи, јер се власник преоријентисао са индустрије текстила на хотелијерство. Саградили су и отворили два луксузна хотела – „Александар” у Врњачкој Бањи и „Beograd Art Hotel” у Кнез Михајловој улици у Београду.

У Трестеничкој котлини највећи произвођач текстила је конфекција “Fim baby” из Велике Дренове. Почели су са радом 2001. године, а производе комплетан асортиман гардеробе и опреме за бебе – бодиће, беби сетове, постелине, ограде за кревете, корпе за изношење беба, вреће за спавање и друго (www.fimbaby.rs). Предузеће је средње величине и запошљава 45 радника из Велике Дренове и околних села: Милутовац, Селиште, Риљац и Медвеђа. Захваљујући напорном раду власника Саше Новаковића „Fim baby” производи су због изузетног квалитета веома лако нашли пут до купаца у земљи и иностранству. „Fim baby” има своја два малопродајна објекта у Трстенику и у Великој Дренови у кругу

⁴⁹ Подаци добијени у фирми „Крунатекс” у Адранима

фабрике, а путем велепродаје робу пласирају дугогодишњим пословним партнерима. Своје дистрибутивне центре ова трестеничка конфекција има у Бања Луци, Никшићу и Москви, а велики део свог производног асортимана извозе у Белорусију и земље Европске уније.⁵⁰ Велики значај се у „Fim baby” придаје квалитету материјала за шивење готових производа, с обзиром да се ради о опреми за најосетљивију популацију. С тим у вези њихови производи поседују „ОКО-ТЕХ” стандарде који гарантују да производи не нарушавају здравље бебе. Добитници су специјалног признања „Про бизнис лидер 2009” за једну од најуспешнијих домаћих фирми са значајним извозом својих производа (www.fimbaby.rs).

Традицију пионира текстилне индустрије у Крушевачкој котлини, где се и прво развила у проучаваној регији, данас врло успешно настављају предузећа „ТИД 1990” и „Степ” из Крушевца. Власници конфекције „ТИД 1990” су Томислав и Драгица Маринковић, који су радно искуство стекли у крушевачким текстилним индустријама „Звезда” и „Јастра”. Приватни посао су започели 1990. године у занатској кројачкој радњи у Крушевцу, која се 2007. године преструктурирала у предузеће (www.tidy.rs). Теренским истраживањима 2015. године дошло се до информације да „ТИД 1990” запошљава 30 радника из Крушевца и околних села, а баве се производњом ХТЗ опреме, јакни за одрасле, радних одела и гардеробе за ловце и шумаре. Под робном марком „Tidy” производе дечије јакне изузетног квалитета. Пласман готових производа се врши путем малопродаје у сопственом бутику у Крушевцу и велепродајом у Јасици индустријским купцима.⁵¹ Крушевачки „ТИД 1990” послује и на тржиштима Босне и Херцеговине, Црне Горе и Белгије, а 70% своје целокупне производње извози у Немачку.

Друга важна крушевачка фабрика текстила је „Степ” која је са радом почела још 1974. године, као приватно предузеће за производњу дечије гардеробе узраста до 14 година (www.konfekcijastep.rs). „Степ” се развијао упоредо са конкурентском државном фирмом „Јастра” која је имала исту производну делатност, па је само висок квалитет крајњих производа одржао ову крушевачку дечију конфекцију на тржишту четири деценије. Фирма је у власништву породице Петровић и сви њени чланови су ангажовани на пословима моделара, дизајнера и менаџера. Радну делатност обавља 50 запослених радника, углавном жена шивача из Крушевца и околних села. Робу за сада пласирају искључиво на домаће тржиште у неколико својих продајних објеката широм Србије.⁵²

МЕТАЛНА И МАШИНСКА ИНДУСТРИЈА

Привредни развој Западног Поморавља од Другог светског рата до периода транзиције карактерисала је полифункционална структура свих грана индустрије, али са изразитом доминацијом металског комплекса. Потребе за производима машинске индустрије након њене стагнације на територији Западног Поморавља крајем XX века,

⁵⁰ Подаци добијени у конфекцији „Fim baby” у Великој Дренови

⁵¹ Подаци добијени у конфекцији „ТИД 1990” у Крушевцу

⁵² Подаци добијени у конфекцији „Степ” у Крушевцу

мотивисале су мале предузетнике са дугогодишњим радним искуством стеченим у ондашњим фабрикама, да дуж западноморавске магистрале на потезу од Пожеге до Крушевца формирају своја приватна предузећа. Предузећа су од породичних постепено прерасла у мала и средња, на шта су у великој мери утицали сачувани контакти са добављачима сировина и репроматеријала, као и проверена и већ разрађена тржишта. Нека од првобитних предузетничких иницијатива, као што је пример са краљевачким предузећима „Амига” и „Радијатор” и чачанским „Унитехна”, постала су велики индустријски и привредни субјекти проучаване регије.

Најстарије предузеће из сектора металне индустрије у Западном Поморављу је Индустрија машина и компонената „14. октобар” Крушевац, које постоји још од 1923. године. Основано је од стране аустријских и мађарских инвеститора, као предузеће специјализовано за поправку старих и изградњу нових вагона. Фабрика је настала из чисто капиталистичких разлога, са циљем да се у Крушевцу, који је имао везу са узаним и нормалним колосеком, оспособи железнички возни парк након Првог светског рата. Сировине за рад су биле домаћег порекла (гвожђе, угаљ, боја), а једним делом су се увозиле из Немачке, Аустрије и Мађарске (Родић, 1985). Временом се проширивала радна делатност и асортиман производа, што је уз пораст квалитета коришћене технологије довело до укључивања у производни процес грађевинских машина и производа намењених војној индустрији. У периоду после Другог светског рата, крушевачки „14. октобар” постаје највећи произвођач машина за грађевинарство, рударство, пољопривреду и војне намене у тадашњој Југославији (Савић, 1969). Осим машина, производе се и компоненте, одливци, контејнери, резервоари, цистерне и производи по специјалним захтевима купаца (www.14-oktobar.co.rs). Производне хале овог предузећа су саграђене у индустријској зони „Јасички пут” у Крушевцу. До деведесетих година XX века у њима је радило до 9.000 радника. Половина произведених машина је ишла у извоз, а половина је продавана на домаћем тржишту.

Први застој у раду овог западноморавског стратешког предузећа настао је после НАТО агресије 1999. године, када је у два наврата срушена главна хала која је била „технолошко срце” производње. Информације са терена које су добијене од директора Исаиловића крајем 2015. године, потврђују да се фабрика налази у стечају и спремају се за продају стратешком партнеру. У договору са новим стечајним управником и кроз наставак успешног рада, сигурни су да из стечајног поступка могу да изађу као „здрави” предузеће. Оно што је такође битно је податак да комплетан фабрички капитал штити Влада Републике Србије, јер уколико би се одрекли предузећа које има значајну производњу, то би у потпуности уништило и онако урушену крушевачку привреду. До 2015. године у фабрици је радило 800 радника, а након одређивања за социјални програм, до краја те године је остало 200 запослених. Тренутно се ради на производњи уговорених послова са дугогодишњим партнерима, као што су РТБ „Бор”, РБ „Колубара”, РБ „Тамнава”, „Слобода” Чачак и „Крушик” Ваљево. До сада је произведено и продато 19.000 машина на

домаћем и 11.000 машина на страном тржишту.⁵³ Значајну сарадњу ИМК „14. октобар” остварује са Војно–техничким институтом и као продукт тога изашао је најновији производ тзв. систем „Морава”. Намењен је потребама Војске Србије као будућност савремене ракетне технологије, који може да лансира ракете до 40 km удаљености.

У Крушевачкој котлини од 1997. године приватно предузеће „Б.О.С. Компани”, које се бави производњом грађевинске лимарије (олуци, цеви, држачи олука, окапнице, снегобрани) и профилисаних лимова (кровни и фасадни лимови за покривање стамбено–пословних објеката). Производни погони и стовариште црне металургије „Б.О.С. Компани” се налазе у индустријској зони „Јасички пут” у Крушевцу. С обзиром да се ради о кабастим производима, „Б.О.С. Компани” располаже камионима велике носивости, како би роба безбедно стигла до купца. Користе најсавременију технологију за производњу грађевинске лимарије коју израђују од висококвалитетних лимова, како би крајњи производ био дуготрајан. Због поверења купаца и потребе за проширивањем тржишта, предузеће „Б.О.С. Компани” је средином 2015. године отворило своје представништво у Београду (www.boskompani.com). Спадају у категорију средњих предузећа са 70 запослених радника, а готове производе продају путем велепродаје и малопродаје у Србији, Македонији и Хрватској.

Лидер у Србији када је у питању производња елемената од нерђајућег челика са традицијом дугом шест деценија је предузеће „Латифовић д.о.о.” из Крушевца. Најважнији производи су им елементи ентеријера грађевинских објеката (гелендери, рукохвати, металне компоненте за опремање базена и купатила), елементи за опремање јавних објеката (шалтер сале и шанкови угоститељских објеката, металне полице и столице), а од недавно раде и носеће челичне конструкције хала, мостова, кровова и настрешница (www.latifovic.rs). Производни погони „Латифовић д.о.о.” се налазе у индустријској зони „Јасички пут” у Крушевцу, а предузеће спада у категорију малих и запошљава 50 радника. У оквиру производних погона имају сопствени продајни објекат, а раде извоз за Црну Гору, Хрватску и Алжир.⁵⁴ На традицији успешног пословања погона за топло цинковање челичних конструкција, које је до 2001. године радило у саставу предузећа „Латифовић д.о.о.”, развила се крушевачка „Цинкара”. Основне производне делатности ове фабрике топлоцинкованих конструкција су жичане ограде, метална базишта, заштитне путне ограде и разне врсте челичних конструкција. Предузеће је опремљено најсавременијом опремом за топло цинковање које обавља 60 запослених радника у производним погонима на површини од 12.000 m² (www.cinkara.rs).

Приватна породична фирма „Унитехна” из Крушевца је основана 1980. године и бави се производњом металне опреме за грађевинарство и пољопривреду. По свом производном програму који обухвата грађевинска и магацинска колица, зидарски ручни алат (мистрије, шпаклице, мацоле, тесле), пољопривредни ручни алат (лопате, садиљке, грабуље, мотике, чешагије, појилице) и димовски програм (чункови и фуруне),

⁵³ Подаци добијени у Индустрији машина и компоненти „14. октобар” у Крушевцу

⁵⁴ Подаци добијени у предузећу „Латифовић д.о.о.” у Крушевцу

крушевачка „Унитехна” је јединствена у Западном Поморављу. Предузеће запошљава 50 радника и своје производе пласирају велепродајом и путем малопродајне мреже у осам радњи у Западном Поморављу. Тренутно имају извоз у земље бивше Југославије и Словачку, са тенденцијом проширивања тржишта.⁵⁵

Индустријски развој Трстеничке котлине карактерише монофункционална структура базирана на металској индустрији, која је технолошки оријентисана и везана за компанију „Прва петолетка”. Њен историјски развој почиње 1949. године када се оснива државно привредно предузеће „Петолетка” за израду делова за ваздухопловство. Са производњом у још недовршеним халама, почело се 1950. године, са 102 запослена радника (Милосављевић, 2013). Фабрички комплекс се простире на површини од 62 ha, у оквиру кога је лоцирано 10 металопрерађивачких капацитета: ППТ „Хидраулика”, ППТ „Сервоуправљачи”, ППТ „Цилиндри”, ППТ „Кочна техника”, ППТ „Научно истраживачки центар”, ППТ „Холдинг”, ППТ „Индустријска пнеуматика, ППТ „Заптивке”, ППТ „Ремонт и енергетика” и ППТ „Наменска” (Просторни план општине Трстеник, 2009). Фабрика почиње да ради пуним капацитетом, а због велике потражње хидраулике и пнеуматике, оснивају се погони у Брусу и Александровцу. Године 1970. у Трстенику је у оквиру компаније „Прва петолетка” постављен камен темељац за фабрику наменске индустрије (www.ppt-namenska.rs). Производни асортиман се са годинама рада проширује на индустријску електронику, вакум технику, дизалице, алате, заптивке, аутоматске линије, пнеуматске уређаје и остало. Радници „Прве петолетке” изводе радове на хидроелектранама, термоелектранама, бранама, акумулационим језерима и рударским коповима широм бивше Југославије. Један од најзначајнијих подухвата ове трстеничке компаније је подизање куполе тешке 4.000 t на храм Светог Саве у Београду (Стратегија одрживог развоја општине Трстеник 2010–2020, 2010). „Прва петолетка” је била један од најзначајнијих извозника бивше Југославије, обзиром да је извозила у преко 30 земаља света на четири континента. У периоду пре транзиције у компанији „Прва Петолетка” је радило 7.000 радника из Трстеничке, Крушевачке и Врњачке котлине, али и велики број досељених из Старовлашко–рашке регије (Родић, 1985). Највише запослених у својој историји „Прва петолетка” је имала 1989. године, 15.700. Са 2.500 запослених, „Прва петолетка” је 2002. године ушла у процес приватизације. Одлуком Владе Републике Србије и Министарства одбране, из система „Прва петолетка” издвојена је Фабрика наменске индустрије (www.ppt-namenska.rs). Заједничком ангажовањем 713 запослених радника, 4. јануара 2016. године је регистрована нова фирма под називом „ППТ Петолетка д.о.о”. Закупили су производне погоне у којима су до пре пар месеци радили и 18. јануара 2016. године званично почели са производњом. Приликом теренских истраживања, од инжењера Љубисава Симоновића се дошло до информације да је примарни циљ новооснованог друштва „ППТ Петолетка д.о.о” да сачува уговорене послове и настави дугогодишњу сарадњу, као и да уговарањем нових тржишта упосли више младих људи.

⁵⁵ Подаци добијени у предузећу „Унитехна” Крушевац

У Трстеничкој котлини се металопрерадом већ четири деценије бави приватно предузеће „АСБ алати” из Доњег Рибника, чија је основна делатност производња алата за ливење алуминијума под притиском и ињекционо бризгање пластичних и гумених маса (www.asbalati.rs). Они поседују најсавременије алатнице опремљене компјутеризованим машинским системима, захваљујући чему су способни да одговоре и најзахтевнијим купцима. Неке од референтних фирми за које су радили алате су крагујевачки „Фиат”, чачански „Унипромет”, крушевачки „Унимер” и „Техноградња”. Предузеће „АСБ алати” запошљава 52 радника углавном из Рибника и околних села. Своје готове производе највећим делом пласирају на инострано тржиште, мада раде и за домаће купце. У сарадњи са предузећем „Крушевац-пласт” израђују производе од висококвалитетне пластике, као што су корпе за хлеб и пецива, холандезе за јагодичасто воће, корпе за веш, корпе за смеће са педалом, саксије, жардињере, ноше, корита за купање итд.⁵⁶

Још једно предузеће из сектора металопрерађивачке индустрије у Трстеничкој котлини је „Рој” из Медвеђе, које је по својој делатности јединствено у Западном Поморављу. Баве се производњом комплетне металске опреме за пчеларство укључујући ту и производњу кошница. Директор фирме Радомир Брадић је уједно и председник Удружења пчелара Западног Поморавља. Теренским истраживањима се дошло до сазнања да је један од најважнијих циљева власника фирме „Рој” опстанак младих на селу и побољшање демографске слике порастом наталитета. С тим у вези је запослио 55 младих људи из Медвеђе и околних села Омашница и Опарић, међу којима је склопљено 12 бракова и изрођено двадесеторо деце.⁵⁷ Произведену пчеларску опрему (центрифуге, кошнице, заштитну опрему, восак) пласирају на домаће тржиште, а значајан део асортимана извозе у Норвешку, Румунију, Босну и Херцеговину, Албанију и Хрватску. Потребе за пчеларском опремом из Медвеђе се стално повећавају, али главни проблем у фабрици је недостатак радне снаге због чега не могу да постигну онолику производњу колику тржиште потражује.

Већа предузећа из сектора машинске индустрије на територији Врњачке котлине су „Металотитан”, „Интерклима”, „Омни пројект”, „Технодент” и „Fluidotechnic”. Предузеће „Металотитан” је основано 1986. године у Врњачкој Бањи и бави се производњом процесне опреме, уређаја и алата од киселоотпорних прокрона, ватроотпорних прокрона и титана. С обзиром да је са радом почело када су још увек добро пословала велика друштвена предузећа у Западном Поморављу, попут „Прве петолетке”, „Магнохрема”, „Фабрике вагона” и „14. октобра”, предузеће „Металотитан” је свој производни програм базирао на изради специјалних резервних делова за неведене гиганте (www.metalotitan.com). Када су почетком XXI века ови велики друштвени системи драстично умањили обим производње, „Металотитан” се преоријентисао на производњу опреме за угоститељство (електрични шпорети, фритезе, топле купке, казани за кување хране, судопере, комплетна расхладна опрема, електрични роштиљи, кипери и др),

⁵⁶ Подаци добијени у „АСБ алати” у Доњем Рибнику

⁵⁷ Подаци добијени у пчеларској задрузи „Рој” у Медвеђи

здравство (болнички кревети, колица са носилима, гардеробна опрема, сталак за инфузију, ормани за лекаре, столови и колица за инструменте, пратећа опрема у хирургији итд), прехранбenu и хемијску индустрију (Ковачевић, 2010). Списак референтних фирми са којима сарађује ова специјализована фирма је дугачак, а од значајнијих се издвајају „Хенкел Мерима” Крушевац, „Хемофарм” из Вршца и „Здравље” из Лесковца, за које су рађене специјалне врсте резервоара. „Металотитан” је израдио инвентар многим луксузним хотелима у Бечићима у Црној Гори, Бијељини у Републици Српској и великом броју националних хотела. Сировине за рад су домаћег порекла и набављају их највећим делом од предузећа „Латифовић” из Крушевца, али и других београдских фирми које који су директни добављачи сировина из Немачке. Предузеће „Металотитан” 2015. године запошљава 12 радника из општине Врњачка Бања, углавном млађе старосне доби и мушког пола.⁵⁸

Приватно породично предузеће „Интерклима” из Врњачке Бање је основано 1990. године. Настало је из три самосталне занатске радње које су на овом простору пословале шездесетих година XX века и које су се бавиле извођењем грађевинских радова. Свака од њих је запошљавала по пет радника (www.interklima.rs). Трансформацијом у предузеће у последњој деценији XX века, „Интерклима” почиње да се бави пројектовањем и извођењем радова на термотехничким и хидротехничким постројењима и инсталацијама, као што су топоводи, вреловоди, постројења за пречишћавање отпадних вода итд. Из самог назива предузећа „Интерклима” произилази и делатност климатизације пословних просторија и простора посебне намене (Ковачевић, 2010). Производи ове фирме се пласирају по Србији и Црној Гори, приликом извођења грађевинских радова на пословним и стамбеним објектима. Теренским истраживањима од власника „Интерклиме” добијен је податак да у предузећу ради 120 запослених, од чега је 100 мушкараца и 20 жена. Просечна старост запослених је између 30 и 45 година, а према стручној спреми су то углавном инжењери електротехнике, машинства, грађевине и економисти. Са високом стручном спремом у предузећу „Интерклима” ради 19 запослених.⁵⁹

„Омни пројект” из Новог Села код Врњачке Бање је највеће предузеће Западног Поморавља које се бави производњом професионалне опреме за паковање, етикетирање и затварање производа (www.omniprojekt.co.rs). Лепеза производног програма овог предузећа је широка, а обухвата производњу машина за аутоматско паковање таблета, ситнозрних, течних и грануластих материјала, вертикалне аутоматске пакерице за паковање детерџената, миксери за хомогено мешање прашкастих и ситнозрних производа, машине за целофанирање, пнеуматске варилице, пнеуматске пертлерице за затварање металних туба, мини хладњаче и млекаре, дупликатори, линије за пржење кикирикија, машине за израду тестенина, транспортне траке, сушаре за тестенине и лековито биље (Ковачевић, 2010). Висок квалитет производње, тачност и поузданост, омогућили су присутност машина „Омни пројекта” у фармацеутској, хемијској, прехранбеној и

⁵⁸ Подаци добијени у предузећу „Металотитан” у Врњачкој Бањи

⁵⁹ Подаци добијени у предузећу „Интерклима” у Врњачкој Бањи

петрохемијској индустрији. Референтна листа компанија са којима сарађује ова престижна фирма из Врњачке Бање је дугачка, а од већих се издвајају „Хемофарм”, „Иванчић и синови”, „Фарманова”, „Здравље”, „Фитофармација”, „Модрича”, „Витаминка” Прилеп, „Галенијус фарм” Скопље и још много других. Производи предузећа „Омни пројект” су своје место нашли на тржишту Србије, Босне и Херцеговине, Македоније и Русије. Приликом обиласка производних погона у Новом Селу крајем 2015. године, од власника је добијена информација да тренутно раде машине за велику руску компанију из Иркутска. „Омни пројект” спада у категорију малих предузећа са 20 запослених, од чега је 40% са високом стручном спремом.⁶⁰

Предузеће „Fluidotechnic” је још једно у низу успешних металопрерађивачких привредних субјеката из Врњачке котлине, основано 1993. године. Производни погони се налазе крај западноморавске магистрале у селу Руђинци, а основна делатност предузећа „Fluidotechnic” је пројектовање и производња нестандардне опреме из области хидраулике, пнеуматике и технике подмазивања (www.fluidotehnic.com). Велика предност овог предузећа због чега је веома брзо постао водећи произвођач процесне опреме у Србији, јесте то што је „Fluidotechnic” свој производни програм везао за велике системе где су услови рада изузетно отежани. Главни кооперанти за које предузеће „Fluidotechnic” врши производњу процесне опреме су рудници површинске и подземне експлоатације (Бор, Колубара, Костолац, Косово, Пљевља), железаре („Сартид” и „Никшић”), хидроелектране („Ђердап I” и „Ђердап II”), бродоградилшта (Нови Сад, Бјела), цементаре, ливнице, луке итд (Ковачевић, 2010). Осим за домаће тржиште, „Омни пројект” ради и за ливнице у Ирану, железаре у Русији, Украјини, Перуу, Етиопији и земљама региона. Предузеће запошљава 15 радника, од чега су само две жене које обављају административне послове.⁶¹

У Краљевачкој котлини су лоцирана најзначајнија предузећа из металског индустријског комплекса, која имају врло важну улогу када је у питању регионални развој Западног Поморавља. Индустрија неметала „Магнохром” Краљево је почела да се гради 1947. године на странама простране терасе Западне Мораве, као предузеће које је по капацитету и техничком саставу спадало у ред већих у Европи. На избор локације за градњу овог гиганта утицали су физичко–географски и саобраћајно–географски услови. Фабрика се налази изван водоплавне зоне Западне Мораве, захваљујући елементима рељефа и геолошкој грађи шљунка и песка, преко кога леже лесолике глине. У климатолошком погледу, „Магнохром” је доста добро лоциран, с обзиром да је индустријска зона у североисточном делу града ван удара олујних ветрова (Родић, 1985). Приликом изградње фабрике нарочито се водило рачуна о заштити животне средине, јер се у технолошком процесу ослобађају велике количине прашине. С тим у вези су на фабрици грађени високи димњаци како би се створена прашина убацивала у јача ваздушна струјања, што значајно умањује аерозагађеност градског подручја у непосредној околини

⁶⁰ Подаци добијени у предузећу „Омни пројект” у Новом Селу

⁶¹ Подаци добијени у предузећу „Fluidotechnic” у Руђинцима

фабрике (Милановић, 1973). Саобраћајно–географски услови локације фабрике „Магнохром” су такође изузетно повољни, јер је Краљево главна раскрсница путева и железничких пруга у Западном Поморављу, што олакшава допремање извора сировина за производни процес или отпремање готових производа. Велика предност успешног пословања овог предузећа је била у постојању сопствене сировинске базе, па су у саставу Здруженог предузећа рудника и индустрије ватросталног материјала пословале следеће јединице: „Бела Стена” у Баљевцу на Ибру, „Корлаће” у Корлаћу код Рашке, „Дева” у Ђаковици, „Шумадија” у Чачку, „Магнезит” у Ужицу, „Голеш” у Приштини, „Дивчибаре” у Ваљеву и „Богутовац” у Богutowцу код Краљеву (Група аутора, 1966). Ова интеграција је омогућила да се систематски и плански приступи истраживању руда, па су седамдесетих година XX века у склопу индустрије „Магнохром” пословали рудници магнезита, доломита, азбеста и хромита, фабрика ватросталног материјала, фабрика електротермичких производа и фабрика специјалних програма. Тржиште за пласман производа је био читав свет, преко 30 земаља на свим континентима. Највећи купци су били САД, Немачка, Велика Британија, Француска, Белгија, Пољска (Милановић, 1973). Први значајан преокрет у раду фабрике „Магнохром” настао је увођењем економских санкција према нашој земљи 1990. године, када су практично остали без тржишта. Приватизација предузећа је обављена 2006. године, али је услед непоштовања правила уговора према радницима од стране новог власника, две године касније раскинута.

Приликом теренског обиласка ове краљевачке фабрике од надлежних је добијена информација да је предузеће у приватизационом циклусу. Објављен је јавни позив за продају фабрике ватросталног материјала, док се фабрика електротермичких уређаја за сада неће продавати. Према њиховим речима, у „Магнохрому” тренутно ради само једна ротациона пећ. У периоду 2012–2015. године произвели су око 8.000 t синтер магнезита, који је испоручен иностраним купцима. У погону за електротермичке производе, у истом периоду је произведено око 3.500 електричних бојлера и око 200.000 грејних плоча и цевних грејача. Краљевачки „Магнохром” је био синоним за термоакумулационе пећи, где је годишње из фабрике излазило по 50.000 комада овог економски најрентабилнијег производа. Данас се годишње у просеку произведе од 4.000 до 7.000 ТА пећи, у зависности од потражње на тржишту.⁶² За регионални развој Западног Поморавља, а нарочито Краљевачке котлине, од великог значаја би био опоравак овог индустријског комплекса кроз проналажење стратешког партнера, који би инвестирао средстава у нове технологије и унапређење производње.

Концерн „Фабрика вагона Краљево” је весник краљевачке индустрије и синоним металске индустрије Западног Поморавља, али и читаве земље. Ово индустријско предузеће је подигнуто између два светска рата у индустријској зони „Магнохром”, на четири километра удаљености од центра града. Концерн Фабрике вагона у свом саставу има осам зависних предузећа: „Термопластика” (производња расхладне и вентилационе опреме за теретна и путничка возила), АД „Вагоноградња” (производња локомотива и

⁶² Подаци добијени у Фабрици „Магнохром” у Краљеву

шинских возила), АД „Друмска возила” (производња каросерија за моторна возила), АД „Процесна опрема” (производња металних конструкција), АД „Ливница” (ливење гвожђа), ДОО „Алатница” (производња алата), ДОО „Одржавање” (машинска обрада метала) и ДОО „Турс” (одмаралишта за краћи боравак).⁶³ Она је овде настала због саобраћајних прилика на раскршћу узаног и нормалног колосека, што је Фабрици вагона омогућавало поправку вагона и једне и друге врсте (Савић, 1969). Комплекс има изграђену унутрашњу и спољашњу мрежу индустријских колосека у дужини од око 48 km, која је повезана на пругу Железница Србије. Фабрика вагона је пројектована да производи све врсте отворених и затворених теретних вагона, све врсте специјалних вагона, вагон цистерне за превоз разних киселина, прикључна друмска возила носивости од 14–40 t, све врсте металних конструкција, водоторњеве, антенске стубове, све врсте одливака од сивог или челичног лима и делове од пластике за индустрију (Родић, 1985).

У првом периоду при оснивању (1936–1947) у Фабрици вагона се радило на оправци и реконструкцији вагона и локомотива оштећених у рату, да би већ 1950. године из производних хала краљевачког металског гиганта изашао први направљен вагон (Милановић, 1973). Теренским истраживањима у разговору са једним од бивших директора, дошло се до информације да је фабрика пројектована да производи 1.000 вагона годишње. Осамдесетих година XX века „Фабрика вагона” је била прави симбол југословенске вагоноградње, када је у њој радило 4.500 радника и производило се 12 вагона дневно. Тржиште је била цела земаљска кугла, јер никада није направљен ни најмањи пропуст у производњи, што је била најбоља препорука производа. Из краљевачке „Фабрике вагона” је изашао највећи вагон произведен у Европи, носивости 300 t, направљен за предузеће „Електровојводина”. Оно што је господин Ракић нарочито нагласио је податак да фабрика са радом није престајала ни за време економских санкција према нашој земљи. Тада су највише производили вагон–цистерне за транспорт опасних материја за Француску, што довољно говори колико је поверење уживала ова фабрика ако се има у виду да су Французи највећи произвођачи вагона у свету.

Међутим, почетком XXI века наступа стагнација производње и фабрика улази у једно тешко стање, које траје и до данашњих дана. Последњи вагон је произведен 2003. године, а чињеницу о њеном константном пропадању потврђује информација да су пар вагона произведених после 2003. године практично неупотребљиви, јер због лошег квалитета градње нису испунили услове приликом тестирања пред пуштање у рад. У периоду 1953–2003. године овде је произведено 38.000 вагона, односно 186 различитих типова отворених и затворених теретних вагона.

Приватизација Концерна „Фабрика вагона” је извршена 2006. године од стране украјинске компаније „Азов импекс” из Доњецка. Међутим, због непоштовања купопродајног уговора, 2010. године је поништена приватизација и фабрика враћена на старање држави. Нажалост, држава ни пет година касније није имала слуха за опоравак овог некадашњег краљевачког гиганта, јер се чини да намера није да се обнови

⁶³ Стратегија развоја Града Краљева, 2015. године

производња, већ да се фабрика затвори и њен посед претвори у грађевинско земљиште. Крајем децембра 2015. године покренут је стечајни поступак над матичним предузећем „Фабрика вагона” и два зависна предузећа „Термопластика” и „Друмска возила”. Оно што у последње три године карактерише ово предузеће су штрајкови радника, који су остављени у катастрофалном стању. Нарочито су у тешкој ситуацији радници са преко 40 година радног стажа, који су избрисани са листе за социјални програм јер испуњавају услове за пензију. Међутим, проблем је у томе што им послодавац није уплаћивао дужи низ година радни стаж, тако да не испуњавају услов ни за пензију ни за социјални програм. Они су формално и даље радници Фабрике вагона, али су без здравственог осигурања и плате, па им прети принудно искључење струје и наплата нагомиланих дугова према јавним предузећима.

Из разговора са бившим директором, краљевчанином који је овде провео пола радног века, могло се закључити да перспективе овом предузећу за сада нема, јер су укупна дуговања Фабрике вагона седам милиона евра, а процењена вредност фабричке имовине је шест милиона евра. Будућност овог краљевачког гиганта зависиће од воље државе да пронађе адекватног партнера, који ће је приватизовати на добробит радника, града и читаве регије. Предности инвестирања у Концерн „Фабрике вагона” огледају се у традицији дугој осам деценија и искуству у производњи вагона свих врста, стручном кадру, заокруженом технолошком процесу у оквиру осам зависних предузећа у склопу фабрике, просторним капацитетима од 58 ha на изузетном географском положају, расположивим машинама које су и даље у фабрици и поседовању акредитоване лабораторије са отвореним могућностима производње нових типова вагона.

Краљевачка котлина је у последњој деценији XX века постала позната по великом броју приватних предузећа из металне индустрије, која су по броју запослених и промету робе носиоци њеног привредног развоја. Међу првима је са радом почело предузеће „Амига” 1990. године, као мало породично предузеће власника Мирослава Тлачинца, које се у почетку бавило производњом опреме за јавно осветљење намењене савременим градовима. Те године у доста скромним условима рада, произведени су први ливени канделабри, који су улепшали простор испред манастира Жиче и Градског кеја у Краљеву (www.amiga.rs). Из године у годину усавршаван је производни процес, повећаван обим производње и број радника, прошириван асортиман производа, што је аутоматски отварао нова тржишта предузећу „Амига”, као и нова радна места. У производни програм је укључена производња челично–решеткастих конструкција за спортске и производно–магацинске хале, као и стубови за далеководе и мобилне оператере. Захваљујући високом квалитету производа и коректном односу према сарадницима, краљевачка „Амига” разрађује један нови правац грађевинске оперативе у оквиру које је изграђен велики број мрежа, далековода и жичара у зимским туристичким центрима. Углед који је изградила за две деценије успешног рада, краљевачко предузеће „Амига” је сврстао у правог лидера електро–машинске индустријске делатности у Србији. Располажу са 15.000 km² производно–пословног простора опремљеног најсавременијим машинама

немачке производње у индустријској зони „Стари Аеродром” у Краљеву. То је једно од два велика предузећа из овог града, које запошљава 450 радника, ангажованих на неколико важнијих пројеката у Србији и иностранству. Преовлађује квалификована мушка радна снага, старосне доби до 50 година, али исто тако располажу са значајним бројем инжењера из области електротехнике, машинства, архитектуре, грађевине и економије. Из референтне листе фабрике „Амига” издаваја се изградња шест жичара у ски центрима на Копаонику, Златибору, Дивчибарама и Златару, изградња базних станица, антенских стубова и комплетне монтаже пријемника за сва три мобилна оператера у Србији, изградња модуло стубова са покретном платформом у комплексу фабрике „Фиат” у Крагујевцу, изградња нове спортске хале у Краљеву, комплетно спољње осветљење спортске хале „Арена” у Београду, осветљење комплетне градске зоне у Краљеву, Смедереву и Апатину, осветљење тржног центра у Горњем Милановцу, хотела „Парк” у Новом Саду са специјалним прохромским конусним стубовима, рађеним по посебним захтевима архитектата ова два објекта. Осим у нашој земљи, „Амига” своје производе пласира и у земље Европске уније, Русију и део земаља афричког континента.⁶⁴

Приликом обиласка фабрике од сувласника Ивана Тлачинца добијен је податак да је један од најважнијих послова које је „Амига” до сада урадила, покривање фудбалског стадиона у Габону у Африци, за фудбалско првенство „Афрички куп нација 2012”. Због тог пројекта који је трајао шест месеци, „Амига” је 2011. године отворила своје представништво у овој афричкој земљи, где је ангажовано 30 радника из Краљева. Комплетна челично–решеткаста кровна конструкција тешка 1.500 t монтирана је у Србији, како би се извршила пробна монтажа. Како је квалитет производа најбоља препорука произвођача, овим капиталним пројектом краљевачка „Амига” је себи отворила нова тржишта у Анголи и Уганди.

Застој у пословању је настао је средином 2015. године, услед неуплаћених дуговања од 3,2 милиона евра овој краљевачкој фирми за изградњу Велетржнице у Београду. Проблем је настао из разлога што је овај капитални пројекат уговорен са претходном гарнитуром власти, а када је дошао на наплату, власт у земљи се променила. То је предузеће „Амига” довело у раскорак између неоспорне наплате за квалитетно одрађен посао и доспелих обавеза према држави и радницима. Маја 2015. године је извршена принудна реорганизација пословања предузећа, отпушањем трећине запослених радника. Тако да је Краљево после Фабрике вагона и Фабрике ватросталног материјала, изгубило још једно велико предузеће. Власници се труде да на сваки могући начин сачувају стечени углед фирме и на новим тржиштима наставе са радом као предузеће средње величине.

Лидер у производњи котлова за грејање у Србији је краљевачко предузеће „Радијатор инжењеринг”. У пословном смислу предузеће је правни наследник самосталне занатске радње „Радијатор” основане 1991. године чија је делатност била монтажа и одржавање централог грејања, чиме се предузеће и данас бави. Директор и власник фирме Милан Јанић је приликом теренског обиласка производних погона, изнео информацију

⁶⁴ Подаци добијени у управи предузећа „Амига” у Грдици, Краљево

да фирма под именом „Радијатор инжењеринг” послује од 2002. године, проширивањем постојеће радне делатности на производњу котлова на течна и чврста горива и израду и монтажу металних конструкција. Данас је ова угледна краљевачка фирма лидер у производњи котлова на чврсто гориво, течном гориву, био масу – пелет, шпорета за централно грејање, цистерни за лож уље и бојлера. Поред основне тј. производне делатности, „Радијатор-инжењеринг” изводи радове термотехничких инсталација (грејање, климатизација и инсталације техничких гасова) и изграђује и монтира челичне конструкције. Објекти и инсталације које је извела оператива ове фирме у Краљеву су хотели „Турист” и „Кристал”, Здравствени центар „Студеница”, биоскоп „Кварт”, хотел „Липа” Врњачка Бања, пословно–стамбени објекти у Београду, Нишу, Суботици, Шапцу, Крагујевцу, спортске хале у Лепосавићу и Новом Пазару, и многи други објекти (www.radijator.rs).



Слика 22. Производни погони предузећа „Радијатор инжењеринг” у индустријској зони Шеовац у Краљеву
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Најбољи показатељ квалитета производа ове фирме је свакако чињеница да се производња сваке године повећава, отварају се нова домаћа и инострана тржишта, што је праћено и повећаном потребом за бројнијом радном снагом. Запошљавају 350 радника, од чега је 40 машинских инжењера, који константно раде на подизању квалитета производа. Производне хале и седиште фирме „Радијатор-инжењеринг” је у индустријској зони „Шеовац” у Адранима и у Грдици код Краљева, а своје представнике има у Словенији и Грчкој. Репроматеријал за рад углавном обезбеђују из увоза, искључиво од реномираних произвођача грејних система из Белгије и Аустрије. Готове производе продају на домаћем тржишту, али већим делом извозе у Немачку, Аустрију, Белгију, Украјину и Русију. За успешан рад и допринос привредном и регионалном развоју овог дела Србије награђивани

су више пута од разних институција, а по значају се истиче награда Агенције за страна улагања SIEPA за најбољег извозника у категорији малих и средњих предузећа 2008. године. Предузеће „Радијатор” је у мајским поплавама 2014. Године, приликом изливања Западне Мораве и локалног потока, претрпело велика оштећења производних погона и машина.

„Aero-easte-Europe” из Краљева је по својој делатности јединствено приватно предузеће на територији Западног Балкана и поред панчевачке „Утве” једина је национална компанија која има сертификате за пословање у авиоиндустрији. Спада у категорију малих предузећа, основано је 2006. године и броји 50 запослених радника. Основна делатност предузећа „Aero-easte-Europe” је производња ултра–лаких летилица у категорији Easa–VLA и летилица специјалне намене за аерофотоснимање, запрашивање из ваздуха и медицински транспорт. Приликом обиласка погона ове угледне краљевачке фирме, од Милана Филиповића је добијен податак да се овде годишње произведе 12–15 летилица намењених тржишту Западне Европе. За свој успешан рад предузеће „Aero-easte-Europe” је награђивано више пута. Тако су 2014. године проглашени заслужном организацијом Града Краљева, 2013. године су носиоци награде за инвестицију године, а 2009. године су понели признање Агенције за страна улагања SIEPA за најбољи извозни производ у земљи.⁶⁵

„Евротехна” је водећа фирма у Србији и једна од највећих на Балкану по производњи електроразводних ормана. Производни погони су подигнути 2000. године у Конареву код Краљева и за 15 година рада су се специјализовали за производњу разводних ормана и друге пратеће електро опреме, према високим европским стандардима. Материјали за рад су од домаћих произвођача, али један део и увозе. Тржиште је углавном инострано и то највише за Русију. „Евротехна” има једну специфичност када је у питању пласман готових производа, а то је да они нису директни извозници електроормара већ своју робу продају домаћим фирмама („Амига” Краљево, „Јединство” Ужице), који изводе радове у иностранству.⁶⁶ Неки од значајнијих објеката у нашој земљи које је „Евротехна” опремила својим ормарима су Београдска Арена, Аеродром „Никола Тесла”, ХЕ „Ђердап”, ХЕ „Бајна Башта”, ХЕ „Власина”, ТЕ „Никола Тесла”, ТЦ „Ушће” Београд. У иностранству, производи овог краљевачког предузећа су се нашли у многим тржним центрима и аеродромима у Москви, Луанди, Дохи, Дубаију, Црној Гори и Републици Српској (www.evrotehna.com). Предузеће послује као средње, са 70 запослених радника.

Приватно предузеће „Корали” се налази на Ибарској магистрали у насељу Конарево, четири километра јужно од Краљева према Рашки. Основано је 1993. године са производњом урбаног мобилијара као главном делатношћу рада, а данас представља највећег произвођача те врсте на Балкану. Спада у категорију малих предузећа и запошљава 49 радника. Од директора и власника фирме Душанке Роглић добијена је

⁶⁵ Подаци добијени у предузећу „Aero-easte-Europe” у Краљеву

⁶⁶ Подаци добијени у предузећу „Евротехна” у Конареву

информација да 95% производног асортимана праве у својој фабрици у Краљеву, користећи само врхунске материјале реномираних произвођача, како би крајњи производи били квалитетни и поуздани. Њихови најзначајнији производи су парковска и улична опрема (клубе, жардињере, стубови и ограде, канте за отпатке), штитнице за саднице, јавне чесме, бицикларници, аутобуска стајалишта, опрема за дечија игралишта (клацкалице, љуљашке, тобогани), подземни контејнери за смеће, санитарни тоалети, специјализовани контејнери за рециклажу, рекламни панои и путокази, коралит вазе и ћупови (www.korali.co.rs). Асортиман производа фирме „Корали” је толико богат, да могу да се уклопе у сваку урбану средину. Тржиште на које пласирају своју робу су сви већи градови Србије и Црне Горе, а урбани мобилијар ове успешне краљевачке фирме је своје место нашао и на улицама Бакуа, Абу Дабија, Москве и Софије.

„Техноград инжењеринг” је још једно краљевачко металопрерађивачко предузеће основано 1992. године. На самом почетку рада „Техноград инжењеринг” се бавио увозом гвожђа и његовом дистрибуцијом у нашој земљи, да би 1996. године проширили делатност на производњу арматурне мреже, решеткастих бинор носача и ферг гредица. Атестирани производи ове краљевачке фирме су високог квалитета, што је сврстава међу првих 300 успешних предузећа у Србији. Производни погон од 2.000 m² се налази у Кованлуку, а продајни простор од 300 m² у Ратини, поред магистралног пута Краљево–Крушевац. Од директора мр Милуна Јовановића добијен је податак да предузеће има 50 запослених радника и да у свом склопу има и ексклузиван хотел „Техноград” у Кованлуку поред западноморавске магистрале.

Предузеће за производњу металне опреме као што су мешалице, прекрупачи, круњачи, млинови за детелину, кофичасти елеватори и пужни и тракасти транспортери за производњу сточне хране је „Помак” из Жиче (www.pomak.co.rs). Осим програма за производњу сточне хране, ово краљевачко предузеће производи и опрему за завршне радове у грађевинарству (металне ограде, врата, металне конструкције за хале и настрешнице). Приликом теренског обиласка фабрике у Жичи, од директора Душана Пауновића је добијен податак да фирма има 53 радника и да је 60% производног програма намењено извозу у Пољску, Македонију, Црну Гору, Хрватску и Босну и Херцеговину.

Чачанска котлина је у послератном периоду била позната по фабрици резног алата, фабрици термотехничких уређаја и фабрици електроапарата за домаћинство, које су снабдевале тржиште бивше Југославије. Фабрика термотехничких уређаја „ЦЕР” била је највећи произвођач процесне опреме на Балкану. Фабрику, која је са радом почела још 1953. године, карактерисао је широк асортиман производа високог квалитета, као што су производња термичких уређаја, производња техничких уређаја од керамике и производња сушара за воће. За позицију овог чачанског предузећа на домаћем тржишту, нарочито је била важна чињеница да нема индустријског капацитета који није зависан од производа из производног програма „ЦЕР”. Током друге половине XX века у њему је било запослено 2.000 радника. Сушаре за воће, као основни и најважнији производ, извожене су на све континенте. Први застој у раду овог чачанског предузећа настао је 1999. године, када је у

НАТО агресији на „ЦЕР” бачено 23 бомбе које су уништиле 95% производног простора и фабричке имовине. Након тог догађаја рад је био обустављен све до почетка 2009. године, када је „ЦЕР” приватизован од стране фирме „Словас”. Тада су комплетно обновљене производне хале и почело се са производњом када за акумулаторе за словеначку компанију. Међутим, покушај новог власника да се 20 запослених радника обнови производни процес у фабрици „ЦЕР” није дао значајне резултате, из разлога што нису успели да наплате произведену робу од Словенаца. Теренска истраживања с краја 2015. године, потврдила су да у фабричким халама нема производње и да је предузеће поново на лицитацији.

„Фабрика резног алата” из Чачка је једини произвођач урезница, нарезница, развртача и бургија за метал на територији Србије. Основана 1953. године и једно је од ретких великих система чачанске индустрије, које никада није престајало са радом и опстало у другој деценији XXI века. Најбољи период у раду предузећа био је осамдесетих година XX века, када је у производним халама радило 4.500 запослених и када се остваривао годишњи извоз од 22 милиона долара.⁶⁷ Први застој у раду настао је за време санкција међународне заједнице, а тешка времена за фабрику су се наставила од периода хиперинфлације до грешке у поступку приватизације. У програм реструктурирања 2010. године је ушло седам зависних предузећа Фабрике резног алата, са 580 запослених радника. После неуспеле приватизације 2015. године, држава Србија је стала у заштиту фабричке имовине и запослених радника, која ће их штитити до половине 2016. године. Теренским обиласком производних погона ове фабрике, добијена је информација да је и данас задржан исти производни програм као и пре три деценије, само што је извоз смањен за десет пута. Сарадња је настављена извозом на иста тржишта, а највећи купци готових производа су фабрике наменске индустрије, које због особености своје производње користе специјалне резне алате ове чачанске фабрике. Њихови стални купци су Иран, Немачка, Италија, САД и земље бивше Југославије, као и крагујевачка „Застава” и чачанска „Слобода”.

Компанија „Слобода” Чачак припада групи великих предузеће из области тешке индустрије, са већинским државним капиталом. Основана је 1948. године са широким производним спектром, од електроиндустрије до наменске тј. војне индустрије. Апарати за домаћинство који су у другој половини XX века излазили из чачанских хала су више врста гасних, електричних и комбинованих кухињских штедњака, око десет врста грејних плоча, усисивачи, велики број модела тоалетних и клима уређаја опште намене и кварцних грејалица. Током свог постојања, компанија „Слобода” била је пословни партнер водећих произвођача на пољу светске производње апарата за домаћинство, као што су Ignis, Bosh, Jet gas, Progres и Reder (www.sloboda.co.rs). Много већи део производних капацитета ове чачанске фабрике је намењен војној индустрији, с обзиром да се у њој производи муниција различитог калибра и друга пиротехничка средства. Током НАТО бомбардовања 1999. године фабрика „Слобода” је претрпела велика оштећења, па је

⁶⁷ Подаци добијени у Фабрици резног алата у Чачку

уништавање машина утицало на смањење обима производње. Теренским истраживањима од директора Богићевића је добијена информација да од 2012. године у фабрици „Слобода” не постоји цивилна линија производње, већ се сада ради искључиво наменска индустрија. Година 2015. била је посебно успешна за ово чачанско предузеће, а тако ће бити и у наредном периоду јер имају уговорене послове до 2017. године. Тржишта за пласман производа су највише земље Блиског истока, афричког и америчког континента. Део средстава од профита улажу у нове машине и производне технологије, као и повећање зарада за 1.800 стално запослених радника.⁶⁸

Водеће приватно предузеће у металној индустрији Чачанске котлине је „Унипромет”. По својој делатности ово је јединствено предузеће на територији Западног Поморавља које се бави производњом и уградњом опреме за путеве, као што су челична заштитна ограда за путеве и мостовска ограда. Чачански „Унипромет” се бави још и производњом и уградњом сигналне опреме за путеве, као и производњом преграда у разделном појасу на путевима за заштиту од светла фарова из супротног правца (www.unipromet.co.rs). Производне хале опремљене савременом опремом за сечење и обликовање металних производа се налазе у Чачку, а у Конареву код Краљева „Унипромет” има свој огранак специјализован за производњу челичних шавних цеви.⁶⁹ Производни процес су заокружили 2007. године, куповином чачанске Цинкаре. Референце предузећа „Унипромет” за 15 година рада су бројне, а неке од важнијих су аутопут Е-75, обилазница око Београда, Новог Сада, Краљева, Пожеге, Чачка, наплатна рампа Бубањ поток, мост преко Дунава код Бешке, мост на Ади и сви магистрални и већина регионалних путева у Србији и Црној Гори. Ово предузеће, које је веома значајно за регионални развој Западног Поморавља, запошљава 400 радника из Чачанско–краљевачке котлине.

Прво послератно предузеће из сектора металопрерађивачке индустрије у Пожешкој котлини је Ливница „Пожега”, основано 1948. године. Ливница се бави производњом одливака од сивог лива, а производни програм ове фабрике обухвата одливке за вагоноградњу (кочионе папуче за све врсте шинских возила) и одливке за водовод и канализацију (улични сливници, поклопци и пењалице за шахте). Главни купци готових производа Ливнице „Пожега” су железничка предузећа су ЈП „Железнице Србије” Београд, „Железнице Републике Српске” Добој, „МЖ Транспорт” Скопље, „РЖВ Бјеловар” Хрватска, „Лавовоска железница Лавов” Украјина и „ТМХ сервис Волгоград” Русија (Мисаиловић, 1978). Капацитет фабрике је 10.000 t сивог лива годишње. Најбољи период пословања Ливнице „Пожега” је био седамдесетих година XX века, када је била носилац регионалног развоја Пожешке котлине и запошљавала око 200 радника. Први преокрет у раду настао је 1990. године, када је почела да ради као акционарско друштво. Ливница „Пожега” је била међу првим предузећима из Западног Поморавља која су ушла у процес приватизације. Према речима садашњег управника фабрике, трансформацијом је

⁶⁸ Подаци добијени у фабрици „Слобода” у Чачку

⁶⁹ Подаци добијени у предузећу „Унипромет” Чачак

смањен обим производње за једну трећину, а такође је и број радника опао три пута. Откупом акција 2005. године, нови власник овог пожешког предузећа је постао Концерн „Фармаком М.Б.” из Шапца (www.jedinstvolivnicapozega.rs). Производња је значајно унапређена доласком новог власника, па је 2012. године отворен погон за производњу одливака од композитног лива. Предности коришћења нове врсте тзв. композитног лива је у томе што су они дуготрајнији од сивих ливова, имају мањи штетан утицај на животну средину и могу се употребљавати и у железничком и у друмском саобраћају.⁷⁰ Репроматеријал за рад се обезбеђује искључиво из Немачке, а производња кочионих уметака и ферода од композитног лива се врши по лиценци и у сарадњи са немачком фирмом „Bremserl”. Међутим, услед великих дугова ова добра извозна фирма је ушла у неприлике, па се 2014. године над њом отвара стечајни поступак. Од јануара 2015. године Ливница „Пожега” постаје чланица Јединство групе из Ужица, као девето предузеће у систему ове успешне монтажно–производне фирме. Оно што треба напоменути је податак да променом власника делатност ливнице није мењана, а такође је задржано свих 60 запослених радника. Циљ фабрике Јединство Ливница „Пожега” ДОО је да се новим менаџментом, инвестицијама у нове технологије и наставком сарадње са немачком фирмом „Bremserl”, овој пожешкој компанији врати углед најуспешнијег металопрерађивача у Западног Поморављу.

Предузеће „Потенс-перфорација” из Пожеге се бави производњом перфорираних сита од лимова за све врсте сепарације и флотације, руднике, термоелектране и шећеране. Осим тога, „Потенс перфорација” производи и резервне делове за ремонт термоелектрана, носећу конструкцију за железничку контактну мрежу, челичне конструкције, решеткаста газишта и металну опрему за хладњаче и пекаре (www.potensperforacija.co.rs). По својој делатности су јединствено предузеће у Западног Поморављу и једно од већих у Србији. Корени предузећа „Потенс перфорација” датирају још из 1948. године када је пословало у оквиру познатог пожешког друштвеног предузећа „Потенс”. Као самосталан привредни субјект се издвојило 1990. године и девет година након тога је ушло у власничку трансформацију. Приватизовано је 2009. године од стране тадашњег директора и тренутно запошљава 58 радника, углавном мушког пола. Референтна листа предузећа „Потенс перфорација” је велика, а од најзначајнијих се издвајају термоелектране „Никола Тесла”, „Костолац”, „Пљевља” и „Гацко”, Рударско–топионичарски басен Бор, Рафинерије нафте у Панчеву и Новом Саду, „Гоша” Смедеревска Паланка, „Витал” Врбас, „Дијамант” Зрењанин, „Messer Tehnogas” Београд и још много других.⁷¹

Предузеће „Инмолд” Пожега је основано 2006. године и покрива области конструкције алата за ињекционо бризгање и аутоматизоване системе за млекарску, хемијску и кондиторску индустрију. Од власника Горана Јанковића добијена је информација да су основни производи овог предузећа алати за брзе циклусе дугог века

⁷⁰ Подаци добијени у фабрици Јединство Ливница „Пожега” ДОО

⁷¹ Подаци добијени у предузећу „Потенс – перфорација” у Пожеги

експлоатације направљени од високо квалитетних материјала, који су дизајнирани, произведени и тестирани код нас. Пожешки „Инмолд” спада у категорију средњих предузећа са 150 запослених радника. Осим домаћег тржишта, производе пласирају и у Словенију, Немачку, Аустрију, Мађарску, Канаду и Египат.⁷²

ЕЛЕКТРОИНДУСТРИЈА

Ова индустријска грана се бави производњом уређаја за пренос електричне енергије, а њен синоним на простору Западног Поморавља је чачанска фабрика „Слобода”. Компанија је основана 1948. године са основном делатношћу производње противавионске муниције и противградних ракета за ЈНА. Из војног дела фабрике је 1958. године издвојен цивилни део, који је у девет радних јединица запошљавао 1.680 радника (Поповић, 1996). Те године „Слобода апарати” су почели производњу усисивача „Minor G”, по лиценци немачке компаније „Progres”. Две године касније у компанији „Слобода апарати” је направљен први штедњак на бутан гас „КН-3” по лиценци италијанске фирме „Ignis” и за две године је продато чак 20.000 тих апарата. Убрзо затим је стручни тим инжењера освојио и производњу електричних и комбинованих штедњака, чиме је комплетиран асортиман ове врсте апарата за домаћинство. У Москви је 2. априла 1970. године чачанска „Слобода” потписала уговор о производњи 50.000 штедњака намењених купцима из СССР-а (www.politika.rs, 15.05.2014). Производња фрижидера „Ignis” освојена је 1961. године када је урађено 4.000 комада, али већ наредне године је производњу фрижидера „Слобода” уступила електроиндустрији „Обод” Цетиње (Поповић, 1996). Први застој у раду компаније „Слобода апарати” настао је увођењем економских санкција према нашој земљи 1992. године, када се због затвореног пласмана апарата на инострана тржишта, смањује и број радника за четвртину. Осим тога, „Слобода апарати” су у бомбардовању 1999. године претрпели штету на опреми и грађевинама, која је процењена на 64 милиона евра (www.politika.rs, 15.05.2014). Приватизација овог дела компаније је започета 2005. године, али још увек није окончана. Производне линије „Слобода апарата” су заустављене 2008. године и 400 радника тог сектора је прешло у наменску индустрију „Слобода”.

Значајан произвођач апарата за домаћинство из Чачанске котлине је предузеће „CINI”, основано 1977. године. У првим деценијама рада два њихова референтна производа која су освојила тржиште су била универзална електрична пећница Classic 6000 N и еколошки решо Amigo (Поповић, 1996). Са годинама рада „CINI” је постао лидер у производњи електричних грејача и алуминијумских радијатора у проучаваној регији. Захваљујући радном искуству од четири деценије које је праћено константним растом производње, данас чачански „CINI invest” представља референтну српску фирму са лепезом сопствених производа из области термотехнике. Најзначајнији програми који се већ више година налазе у серијској производњи су термотехнички уређаји за загревање стамбених и пословних просторија, као и уређаји за угоститељство и домаћинства

⁷² Подаци добијени у предузећу „Инмолд” у Пожеги

(www.cini.rs). Приликом теренских истраживања 2015. године, од руководиоца производње Томислава Јовановића добијена је информација да „CINI” спада у категорију средњих предузећа. Запошљава 60 радника од чега је њих 15 са високом стручном спремом, а такође је интересантно истаћи податак да су у погледу полне структуре запослених, жене у благој предности. Производе претежно пласирају на инострано тржиште, а на домаћем тржишту своје уређаје продају грађевинским инвеститорима.⁷³

Највећи произвођач и дистрибутер рачунара, комуникационих технологија и друге периферне опреме у проучаваној регији и један од већих у Србији је компанија „Алти” из Чачка. Производни погони и седиште компаније је у Чачку, а имају и своје представништво у Београду, Бјелом Пољу и Сарајеву. „Алти група” послује у домену корпоративне продаје, велепродаје, малопродаје и интернет продаје. Малопродајно пословање се обавља путем три водећа ланца продавница – WinWin, Emmi и PC Practic (www.alti.rs). Чачанска „Алти група” спада у категорију великих предузећа и запошљава преко 800 радника. У структури запослених доминирају млади, високообразовани кадрови. „Алти група” своје пословање обавља на тржиштима Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, са мрежом од преко 60 продавница ИТ опреме. У овој фирми се велика пажња посвећује заштити животне средине и смањењу штетног утицаја који савремена технологија може имати на здравље људи.

Електроиндустрија Пожешке котлине је представљена предузећима „Termorad group” и „Импро”. „Termorad group” је највеће предузеће за производњу електричних бојлера у Западног Поморављу, које је основано 1994. године. Развојни пут овог предузећа је кренуо од мале занатске радње породице Рајевић и уз напоран рад две деценије касније, достигао статус средњег предузећа са 85 запослених радника. Главни разлог за успешан развојни пут „Termorad group” је у константном усавршавању људских кадрова и унапређењу технологије рада. Од 2011. године су свој производни програм ускладили са европским нормама (знак „С”), док је систем квалитета ISO 9001 уведен још 2008. године.⁷⁴



Слика 23. Производни погони и хале предузећа „Termorad group” у Пожешкој котлини
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

⁷³ Подаци добијени у предузећу „CINI invest” у Чачку

⁷⁴ Подаци добијени у предузећу „Termorad group” у Пожеги

Приликом обиласка овог јединственог привредног субјекта у проучаваној регији, од власника Рада Рајевића је добијена информација да 90% њиховог производног програма чине бојлери са прохромским и емајлираним казаном, капацитета од 30 до 500 l. Осим бојлера, у предузећу „Termograd group” се производе и прохромске и цинковане хидрофорске посуде, прохромски димњаци, електрогрејачи, вентили и термостати.

Предузеће за производњу електричних котлова за грејање „Импро” је основано 2001. године у насељу Тучково код Пожеге, као једино те врсте у Западном Поморављу. Фабрика је релативно нова на тржишту и запошљава свега 5 радника. Од њеног власника добијен је податак да се у овом пожешком микропредузећу интензивно ради на развоју нових производа, како би се задовољиле потребе купаца. Компоненте за производњу се обезбеђују 40% из увоза, док је остатак домаћег порекла. У погону у Пожеги се обавља само један део производње електричних котлова, док се монтажа и продаја врши у кооперантској фирми у Београду. Готови производи се пласирају на инострано тржиште и 2015. године су имали извоз у 10 земаља.⁷⁵

ХЕМИЈСКА ИНДУСТРИЈА

На простору Западног Поморавља хемијска индустрија се најпре развила у Крушевачкој котлини, где се на темељима сапунцијске радионице Глише Јанковића 1839. године развило прво индустријско предузеће. Ова радионица се не може сматрати фабриком у правом смислу, јер се сапун у њој правио директним ложењем испод казана. У радионици је било ангажовано 10 радника који су производили сапун за прање и нешто мало тоалетног сапуна, који је продаван у Крушевцу и околини (Савић, 1969). Повољне саобраћајне прилике олакшавале су транспорт сировина и готових производа, па се већ 1919. године из ове занатске радионице развила „Прва крушевачка фабрика сапуна”. Проширује се техничка опремљеност, повећава се увоз сировина из Енглеске и Француске, тако да се поред сапуна за прање у производни процес уводи 15 врста тоалетног сапуна (Каниц, 1987). Фабрика се толико разгранала да није могла да подмири потребе потрошача. Због тога је одлучено да се 1921. године куповином земљишта поред железничке пруге, подигне нова модернизована фабрика „Мерима” (Карић, 1887). Повољан саобраћајни положај праћен повећаним увозом сировина из иностранства и увођењем линије за производњу козметичких средстава, резултирао је тиме да крушевачка „Мерима” постане најважнија фабрика хемијске индустрије у земљи. Производе различите врсте тоалетних сапуна, детерџената за прање, средстава за личну хигијену, а њихов најподаванији производ је дечији сапун. После привредних промена крајем XX века, крушевачка „Мерима” је власничком трансформацијом 2002. године приватизована од стране компаније „Хенкел”. Током првих десет година ова престижна аустријска компанија је значајно инвестирала у погон „Мерима Хенкел” у Крушевцу, што је позиционирало међу најбоље фабрике детерџената и кућне хемије у свету. Својим

⁷⁵ Подаци добијени у предузећу „Импро” у Тучкову код Пожеге

производима снабдевају 19 тржишта у Европи и код нас, а захваљујући квалитету својих брендова позитивно утичу и на регионални развој Западног Поморавља. У погону „Мерима Хенкел” у Крушевцу се производи „Merix”, „Tide”, „Persil”, „Silan”, „Perwol”, „Mer” и „Ceresit”. Крајем 2014. године у овој фабрици је отворен погон за производњу освеживача за wc шоље „Bref”, који се у компанији „Хенкел” производи само у Крушевцу (www.ekarija.rs). Том приликом је у новом погону посао добило 220 радника, а освојена су и нова тржишта у Француској, Немачкој и земљама Бенелукса.

Друго предузеће хемијске индустрије у Западном Поморављу, које је почело са радом 1934. године, је „Жупа” из Крушевца. Фабрика плавог камена и зелене галице је подигнута у насељу Дедина, у непосредној близини железничке станице (Родић, 1985). Разлог за подизање фабрике хемијске индустрије на овом простору треба тражити у привредним карактеристикама Крушевачке и Трстеничке котлине, у којима је виноградарство после повртарства најзначајнија пољопривредна грана. Очекивања њених оснивача браће Дунда из Крушевца, била су да ће у виноградарском крају једна фабрика плавог камена увек имати довољан број потрошача и сигуран опстанак (Савић, 1969). Хемијска индустрија „Жупа” је била трећа ове врсте у Србији, после фабрике „Зорка” из Суботице и „Зорка” из Шапца (Павловић, 1998). У почетку је фабрика, осим плавог камена, производила и сумпорну киселину и сулфате гвожђа. Интензивним развојем током друге половине XX века, ХИ „Жупа” је изградила неколико нових фабричких постројења и модернизовала постојеће. Комплекс фабрике „Жупа” се састоји од четири производна дела – Фабрика сулфата, Фабрика пестицида, Фабрика флотационих средстава и Фабрика калијумове хемије. Развојем производног процеса и унапређењем технологије, крушевачка „Жупа” је временом постала један од већих произвођача ксантата у свету (www.ekarija.com). Економске санкције према нашој земљи су се негативно одразиле на пословање овог погона хемијске индустрије. Из неуспеле приватизације 2013. године, од укупно 334 радника фабрику је, узевши социјални програм, напустило њих 314, а производни процес је сведен једино на флотациона средства. Две године касније хемијска индустрија „Жупа” је постала део лондонске компаније „Nutrachem”, која је водећи светски дистрибутер плавог камена. Значајним инвестирањем у фабрику проширењем и ремонтом инсталисаних капацитета, поново је покренута производња плавог камена. За сада се све произведене количине пласирају на инострано тржиште, а планови су да се почне и снабдевање домаћег тржишта препаратима из плавог програма. Информација добијена теренским истраживањима 2015. године је да је у производном процесу ове крушевачке фабрике ангажовано 110 радника. Производне активности на којима су ангажовани запослени су фабрици производња ксантата за Рударско–топионичарски басен у Бору у количини од 30 тона месечно и претакање хлора који се увози из Румуније.⁷⁶

„Фабрика мазива” Крушевац званично постоји од 1972. године, када се као самостално предузеће из хемијске индустрије „Мерима” издваја погон за производњу товатних масти. Одмах по издвајању, „ФАМ” је остварио производњу од 1.800 t у

⁷⁶ Подаци добијени у фабрици хемијске индустрије „Жупа” у Крушевцу

асортиману од 60 производа за обраду метала и мазивних масти. Период који је уследио три деценије касније, карактерише се интензивним развојем ове крушевачке фабрике, која од 1992. године послује у саставу Нафтне индустрије Србије. НИС Фабрика мазива–ФАМ је 1995. године основала предузеће за производњу фармацеутских препарата, а 1997. године проширују делатност на израду пластичне и металне амбалаже (www.fam.co.rs). За те потребе проширени су и осавремењени производни капацитети фабрике, која своје представништво има у Македонији и Босни и Херцеговини. Међутим, 2005. године крушевачка Фабрика мазива иступа из Нафтне индустрије Србије и постаје самостални привредни субјект. Две године касније улази у приватизациони поступак из кога је изашла као члан система „Nibens group”. Позитивно пословање фирме није дуго трајало, јер је нови власник задужио ово крушевачко предузеће, што је резултирало раскидом приватизационог уговора. „ФАМ” поново постаје државно предузеће које је захваљујући добром тиму стручњака које га води врло брзо успело да превазиђе настале проблеме и врати овај реномирани крушевачки колектив у производни процес. Од надлежних из Фабрике мазива приликом теренске посете, добијена је информација да је предузеће у формалном стечају у складу са унапред припремљеним планом реорганизације. Велика предност овог крушевачког привредног субјекта је у томе што је задржано старо тржиште, јер су се већ 2013. године са својим производима први пут појавили на немачком и руском тржишту.

У „ФАМ-у” константно раде на унапређењу производње, па су пратећи савремене светске трендове у производни процес укључили производе са нано технологијом која значајно продужује век трајања мотора. Производни програм чини преко 500 различитих производа којима снабдевају четвртину српског тржишта, а након кратког престанка, поново снабдевају и Војску Србије. Према речима директора Фабрике мазива, трећина произведене робе се извози у земље Европске уније и земље у окружењу. Значај овог привредног субјекта на регионални развој Западног Поморавља огледа се у чињеници да су државни лидери у производњи мазивних масти, уља за обраду метала и средстава за одмашћивање и чишћење са највећим трендом раста производње и пласмана моторних уља. Са 80. међународног сајма пољопривреде у Новом Саду 2013. године, „ФАМ” је понео титулу шампиона и апсолутног победника за квалитет својих производа. Њихово моторно уље „Феникс” је најпродаванији и најнаграђиванији производ. Ова крушевачка фабрика је редак пример социјално одговорне фирме, која је максимално коректна према запосленима и према широј друштвеној заједници. Фабрика је после раскида уговора са „Nibens group” захваљујући квалитетној структури запослених радника од којих је велики проценат са високом стручном спремом, успела да се врати на тржиште и прошири производњу. Предузеће је средње категорије и запошљава 220 радника.⁷⁷

Чачанска котлина је некада била синоним за развијену хемијску индустрију, док су радиле фабрике „ПКС Латекс” и „Први мај”. Хемијска индустрија „ПКС Латекс” постоји од 1981. године и производила је уреа и фенол–формалдехидне смоле и СБА латекс,

⁷⁷ Подаци добијени у Фабрици мазива „ФАМ” у Крушевцу

намењене дрвној, текстилној, папирној и индустрији коже (www.shits.org.rs). Економска криза пред крај XX века није заобишла ни ово предузеће, које је због константног улагања у набавку савремене опреме за рад, било оптерећено бројним кредитима. Излаз из такве ситуације надлежни су видели продајом предузећа немачкој компанији НЛС „Chemu trade”, које је извршено 2002. године, са 258 запослених радника. Четири године касније, чачански „ПКС Латекс” је ушао у стечај (www.ekarija.com). Последња информација добијена у овом предузећу је да је 2015. године објављена продаја хемијске индустрије „ПКС Латекс-НЛС” а.д. у стечају. Друго велико чачанско предузеће из сектора хемијске индустрије је „Први мај”, које постоји од 1956. године. Делатност рада овог предузећа била је производња завршних материјале у грађевинарству, а 1990. године су као први у Србији увели грађевинску хемију која се користи у технологији бетона. Економска криза која је захватила грађевинску индустрију на почетку XX века одразила се на застој у раду предузећа „Први мај”, које је издато у осмогодишњи закуп италијанским стратешким партнерима (www.politika.rs). Обиласком погона ове фабрике у Чачку, добијен је податак да је ова Италијанска грађевинска компанија напустила производне погоне хемијске индустрије „Први мај” септембра 2015. године.

Захваљујући доброј сировинској бази за развој дрвне, а нарочито индустрије намештаја, на територији проучаване регије од 2000. године у Прељини код Чачка ради једна врло успешна фирма из сектора хемијске индустрије „Вапекс”. Она је део је руске фирме „Foam line” из Москве и бави се производњом меке полиуретанске пене, разних врста сунђера и душека са пуњењем од цепастиг језгра. Предузеће „Вапекс” у Прељини је средње величине и запошљава око 100 радника, од чега је њих 90% са високом стручном спремом – технолози, менаџери, економисти, преводиоци и финансијери. Комплетан репроматеријал обезбеђују из увоза, а готове производе такође пласирају на инострано тржиште.⁷⁸

Фабрика „Messer Tehnogas” у Краљеву се бави производњом, пуњењем и дистрибуцијом индустријских, медицинских и специјалних врста гасова. Она је део београдске фирме „Messer Tehnogas” која од 1997. године у немачком власништву. У Западног Поморављу, осим Краљева, дистрибутивни центар има и Пожега, али у њој се не врши производња гаса већ само продаја готових боца. У краљевачкој фабрици „Messer Tehnogas”, која је лоцирана у Рибници, врши се производња ацетилена и порозних маса, као и дистрибуција медицинског и техничког кисеоника, гасних смеша аргона, азота и угљен–диоксида.⁷⁹ Фабрика у Краљеву у свом саставу има и референтну лабораторију за испитивање боца, која је јединствена у Србији. Производну делатност обавља 42 радника, углавном инжењера машинства и електротехнике, технолога и медицинских биохемичара, као и значајан број монтажера. Производи компаније „Messer Tehnogas” се користе у скоро свим гранама индустрије, медицине, кућној нези, екологији и научним истраживањима (www.messer.rs). Велику пажњу компанија посвећује заштити животне

⁷⁸ Подаци добијени у производним погонима фирме „Вапекс” у Прељини

⁷⁹ Подаци добијени у фирми „Messer Tehnogas” у Рибници

средине, јер поседују сертификат за производњу горе наведених гасова и испуњавају потребне ISO услове.

„Екстра бојадикс” Краљево је једино активно приватно предузеће из сектора хемијске индустрије у Западном Поморављу, које се бави производњом боја, лакова, лепкова, глет маса и других грађевинских материјала за унутрашњу и спољашњу декорацију објеката. Предузеће постоји од 2000. године и запошљава 15 радника. Све сировине за рад, осим воде и креча, увозе из земаља Европске уније. Производни погони који се налазе у индустријској зони „Стари аеродром” у Краљеву, опремљени су специјалном вентилацијом и распршивачима да би се штетан утицај хемикалија на запослене у производном процесу свео на најмању могућу меру. Готови производи предузећа „Екстра бојадикс” се највећим делом продају путем велепродаје грађевинским фирмама, а имају и један малопродајни објекат у Краљеву.⁸⁰

У Краљевачкој котлини од 1992. године послује приватно предузеће „Афикс”, које се бави производњом пластичних цеви и црева, прерадом полиетилена и полипропилена, као и трговином инсталацијама из области водовода и грејања. Материјали за прераду су искључиво увозног порекла из Европске уније, а тржиште за пласман готових производа је за сада само домаће. Производни погон предузећа „Афикс” се налази у индустријској зони „Магнохром” у Краљеву и запошљава 30 радника. На годишњем нивоу преради се 1.000 t PVC-а, а фабрика се састоји из линија за екстудирање цеви и профила и линија за бризгање пластичних маса. Теренска истраживања су потврдила спремност овог краљевачког предузећа за усавршавање технологије производње набавком нових производних линија, што би резултирало присуство и на иностраном тржишту.

Једина фармацеутска лабораторија у Западном Поморављу која се бави производњом козметике за негу лица и тела је „Medical Plants” из Пожеге. Њен оснивач и власник је мр Маријана Пантелић, специјалиста индустријске фармације, која је своје образовање стекла на Бриселском Универзитету. Производи који излазе из лабораторије „Medical Plants” формулисани су искључиво од природних сировина без парабена, конзерванаса и вештачких боја. Породичну традицију дугу више од две деценије и специфичну рецептуру у производњи медицинске козметике, Маријана је наследила од свог деде, који је био један од првих послератних фармацеута (www.medic-plants.com). Оно што карактерише ову појешку фармацеутску кућу је спој високог квалитета и приступачних цена, због чега имају све већи број задовољних корисника. Своје производе „Medical Plants” продаје у апотекама широм Србије, а имају извоз и за тржиште Црне Горе и Босне и Херцеговине. Од власнице Мирјане Пантелић је добијен податак да у овом појешком микропредузећу ради четворо запослених, од чега су двоје фармацеути, један је економиста и један технолог.

У сектору хемијске индустрије Појешке котлине од 1996. године ради мало предузеће „Target plast”, које запошљава 15 радника. Бави се прерадом гуме и производњом пластичне амбалаже за расадни материјал, кондиторске производе и јаја,

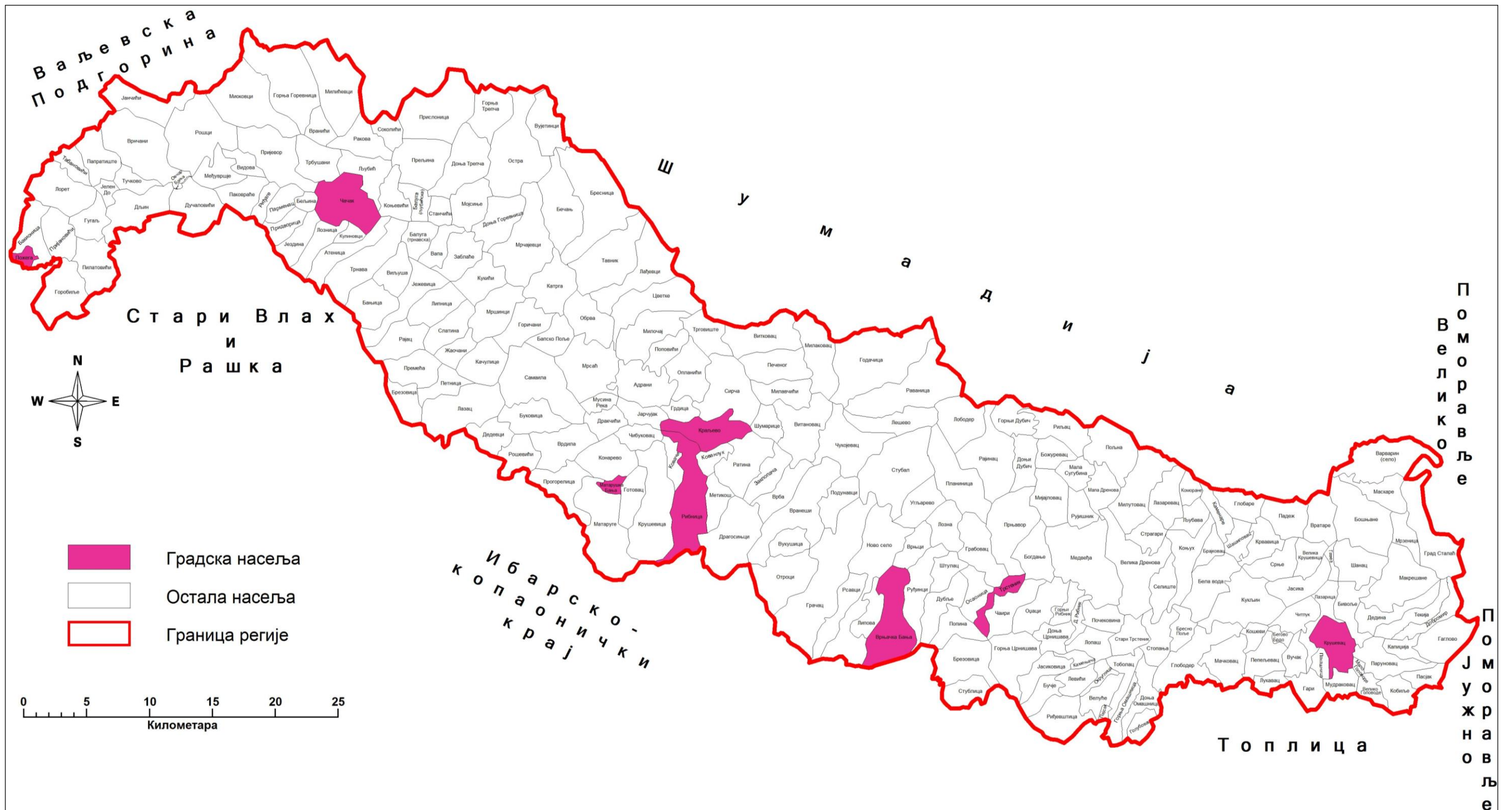
⁸⁰ Подаци добијени на терену

пластичних посуда за пасту, пластичних чаша за пиће, полистрол фолија и плоча (www.targetprozega.com). Ово пожешко предузеће поседује сопствени погон за рециклажу који омогућује прераду одбачених пластичних производа, поштујући том приликом стандарде заштите животне средине. Након рециклаже све сировине пролазе кроз сушару, што у значајној мери побољшава квалитет пластике финалног производа.

ВИСИНСКА РАШЧЛАЊЕНОСТ РЕЉЕФА КАО ФАКТОР ФОРМИРАЊА, РАЗМЕШТАЈА И ФУНКЦИЈА НАСЕЉА

Савремену мрежу насеља Западног Поморавља чини 230 насеља груписаних у 224 катастарске општине. Од укупног броја насеља, њих осам има статус градских – Пожега, Чачак, Краљево, Матарушка Бања, Рибница, Врњачка Бања, Трстеник и Крушевац (карта 12). У њима живи половина (55,7%) становништва Западног Поморавља (РЗС, 2014). Просечна густина насеља износи 9,6 насеља на 100 km² и различита је у поједним деловима територије. Највећа је на котлинском дну дуж речног тока Западне Мораве и доњих делова њених притока, где износи 13,9 насеља на 100 km². Са друге стране, најмању просечну густину насеља има планински део Западног Поморавља, са 4,9 насеља на 100 km². Просечна површина територије по једном насељу у вези је са густином мреже насеља, па је она већа у оним деловима регије који се одликују мањом просечном густином насеља. На једно насеље у Западног Поморављу долази у просеку 10,4 km². Највећу просечну површину имају насеља смештена на већим надморским висинама и у клисурама (20,5 km²), а најмању насеља на котлинском дну (9,3 km²). Просечно растојање између насеља је у обрнутом односу према просечној густини насеља, тј. постепено расте од средишњег дела регије према северу и према југу.

Развој мреже насеља Западног Поморавља условљен је елементима природне средине и социоекономским факторима. Физичкогеографски фактори су определили локални положај, територијални развој насеља и структуру насеобинске мреже. Саобраћајни положај, међутим, утицао је на даљи развој насеља и на промене њихових функција до којих је дошло касније. Из тог разлога су она сеоска насеља која су се налазила на некој од важнијих саобраћајница регије, била више изложена променама и имала шире могућности за стицање нових функција. Сеоска насеља изван саобраћајница су се мање и спорије мењала, задржавајући своју првобитну функцију, пољопривреду. Распоживи природни потенцијали су условили да иницијални развој насеља у регији, буде базиран на аграрној функцији.



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих

Извор основе: Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2012.

Регионални просторни план за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2010.

Републички завод за статистику

Карта 12: Типови насеља Западног Поморавља према критеријуму Републичког завода за статистику

Западно Поморавље, као у осталом и читава Србија до средине XX века, по привредној структури је имало искључиво пољопривредни карактер, а по структури насељености је било рурална средина (Николић, 2013). Интензиван развој индустрије седамдесетих година XX века, проузроковао је многобројне промене физиономских, демографских и функционалних карактеристика насеља у проучаваној регији. Социјална и просторна редистрибуција становништва из примарног у секундарни и терцијарни сектор делатности и из сеоских у градска насеља, утицала је на сукцесију фаза урбанизације (Тошић, 2000). У условима интензивне урбанизације, дошло је до процеса згушњавања приградских и долињских села, а са друге стране до демографског и морфолошког разређивања планинских села (Тошић и Крунић, 2005).

МИКРОПОЛОЖАЈ НАСЕЉА

Насеља Западног Поморавља припадају типу спонтано насталих насеља, где у већини њих преовладава индивидуални интерес при избору места за настањивање. На вишим теренима сеоске куће су дисперзно расуте, а у нижим су већ изражени нуклеуси агломерирања (Николић, 2015). Велики број насеља лежи у долини Западне Мораве, било на оцеднијим деловима равни, било на моравским терасама. Ту су углавном највећа села, саобраћајно најбоље повезана, а и привредно најразвијенија. Постоје села која се налазе и у долинама река и потока који притичу Западној Морави, као и на заравнима планинских обода котлина које улазе у састав проучаване регије. По броју становника и привредној развијености ова села заостају за селима у долини Западне Мораве. Имајући у виду да у рељефу Западног Поморавља постоје знатне висинске разлике (144–1.321 m н.в.), његова рашчлањеност је условила регионалну диференцијацију насеља према положају и према величини.

Долински и брдскопланински рељеф, хидрографски и климатски потенцијали, велике површине под пољопривредним земљиштем, расположиве минералне сировине и шумски комплекси су у основи определили локални положај и територијални развој насеља. На облик основе и структуру насеља, највећи утицај је имао рељеф. То је нарочито изражено код насеља у клисурастим долинама Попинске реке (Попина и Брезовица), Љубостињске реке (Планиница), Риљачке реке (Пољна и Милутовац) и Чемернице (Горња Горевница и Миоковци). Она имају лонгитудинални облик основе и простиру се уз пут. У другим насељима Западног Поморавља појава формирања улица уз пут је честа, међутим она није заступљена у свим деловима насеља. Најчешће ти други делови насеља су разбијеног типа. Нека насеља, као на пример Грачац, Ново Село, Драгосињци, Метикош, Штулац и Дубље, састоје се из много дугих, рељефом искривуданих улица, које се у последње време повезују (Ковачевић, 2010).

Према микроположају у односу на крупне морфолошке целине, насеља Западног Поморавља се могу сврстати у три основне групе: насеља на котлинском дну, насеља на котлинском ободу и планинска насеља. Највећи број њих је настао на контакту различитих морфолошких целина и облика, што је условило простирање појединих насеља у великом вертикалном распону. Морфолошке разлике су омогућиле изразиту

регионалну диференцијацију између долинских и брдскопланинских делова атара једног истог насеља. Нижи делови су лоцирани на алувијалним терасама Западне Мораве на 145–300 m н.в, док су виши на планинском терену до 800 m н.в. Таква су насеља Атеница, Трнава, Остра, Бресница и Горња Горевница из Чачанске котлине, Лађевици, Тавник, Цветке, Годачица, Матаруге и Крушевица из Краљевачке котлине и скоро сва насеља из Врњачке котлине (карта 13). Овакав положај сеоских атара омогућава становништву наведених насеља искоришћавање различитих природних потенцијала: обрадивог земљишта у алувијалним равнинама, а травних површина и шума на падинама Јелице, Котленика, Вујна и Гледићких планина.

Просторни размештај насеља условљен је климатским и хидролошким одликама територије. Околне планине штите насеља у котлинском делу регије од хладних зимских ваздушних струјања, па су климатске прилике у њој погодне за живот. Хидрографски услови су битни али не и пресудни, с обзиром да је Западно Поморавље богатом термоминералним изворима и површинским водама. Изузетак чини алувијална равна Западне Мораве која због честих поплава и близине издани, није насељавана. За локацију насеља најчешће су бирани оцедитији терени на вишим речним и језерским терасама, који нису били изложени поплавним таласима река. Насеља на терасама су она која се простиру између побрђа и река Западне Мораве (Ратина, Кованлук, Заклопача, Богдање, Велика Дренова, Мршинци, Самаила, Вранеши), Ибра (Конарево, Прогорелица, Матарушка Бања), Груже (Витановац, Витковац, Милавчићи, Печеног), Расине (Мудраковац, Паруновац), Пепељуше (Пепељевац, Читлук) и Рибнице (Рибница). Постоје и насеља попут Дљина, Грдице, Милочаја, Адрана, Коњевића и Врбе која досежу врло близу речних обала, па доњи делови њихових атара за време великих вода најчешће буду поплавлени.

Микроположај насеља Западног Поморавља зависи и од размештаја и бонитета пољопривредних површина. Квалитет педолошког покривача није исти у котлинском и брдскопланинском делу регије, што даје различите могућности за привређивање. Највеће површине под обрадивим земљиштем су у алувијалној равни Западне Мораве, па како би се што више плодног тла сачувало за земљорадњу, домаћинства су куће градила на долинским странама. Међутим, јачањем индустрије над пољопривредом смањује се значај обрадивог земљишта, па насеља са долинских страна постепено „силазе” у равницу заузимајући најплодније површине. По богатству шума истичу се катастарске општине Крушевица, Матаруге, Грачац, Раваница, Брезовица, Лободер и Трговиште, док је травна вегетација нарочито развијена у насељима Западног Поморавља која гравитирају околним планинама (Милаковац, Стубал, Годачица, Лешево, Отроци). Минералне сировине као природни потенцијал регије, мање су утицале на микроположај насеља, а знатно више на њихове функције. Мајдан кречњака у Јелен Долу код Пожеге је још 1971. године определио ово насеље да припада индустријско–аграрном типу, што је доказ да му је топографски положај одредио привреду. На то је утицала и тежња становништва да што боље искористи природне потенцијале територије где се насеље јавило.

ХИПСОМЕТРИЈСКИ РАЗМЕШТАЈ НАСЕЉА

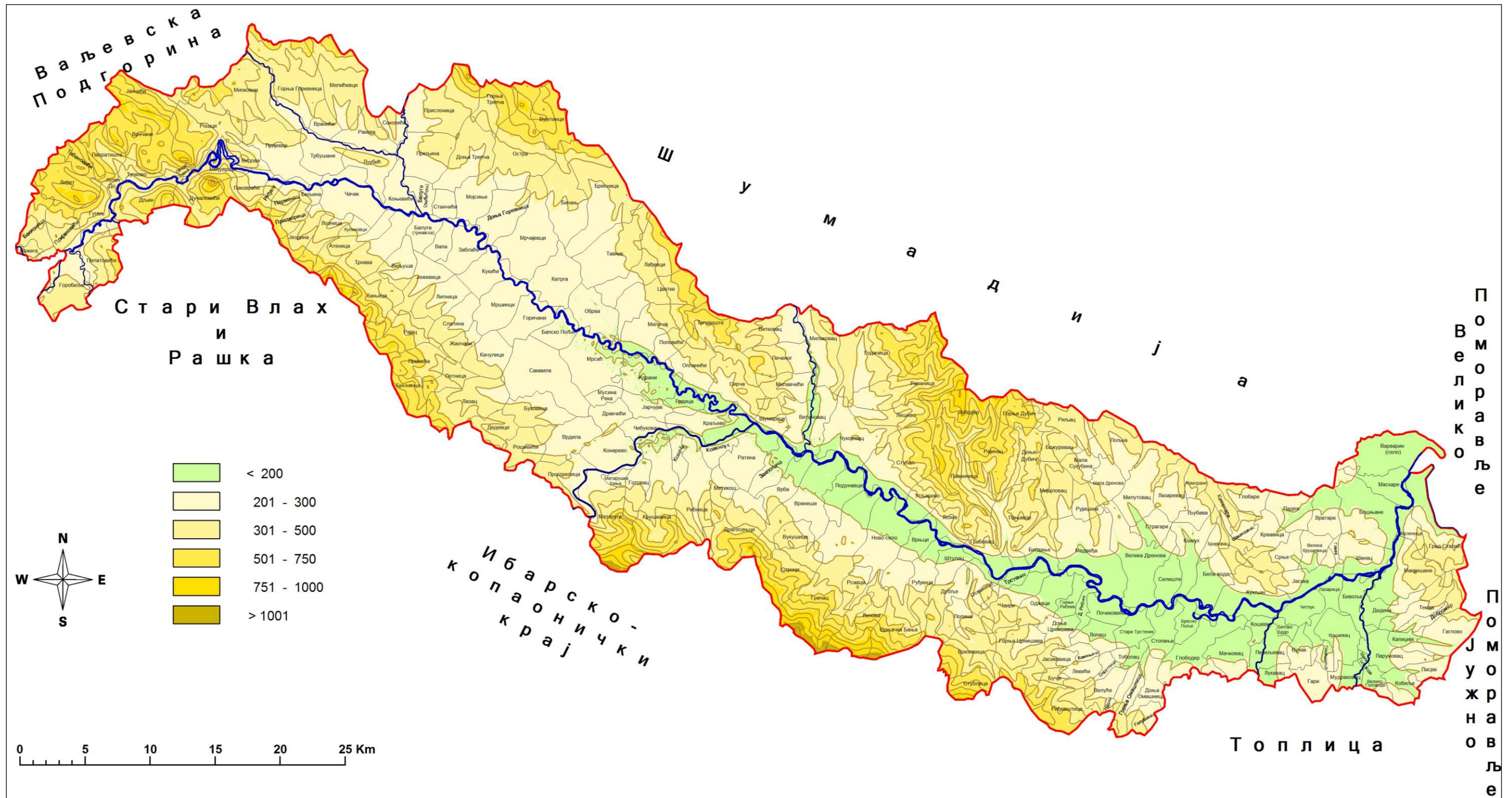
Насеља Западног Поморавља се простиру у распону 145–150 m (Мрзеница, Град Сталаћ, Варвин Село, Маскаре, Бела Вода, Бивоље, Крушевац, Дедина) до 750–780 m (Лорет, Горњи Дубич, Табановићи). По Јовану Цвијићу, у овој области се срећу два типа села: разбијени тип села (шумадијски и ибарски) и збијени тип (тимочки). Први тип села је заступљен у селима у подгорини Јухора и Темнића, Овчара и Гледићких планина. Села на контакту Западног Поморавља и Александровачке Жупе у подгорини Жељина, као и на контакту Западног Поморавља и Драгачева у подгорини Јелице, су разбијеног ибарског типа (Цвијић, 2000). Између ова два типа разбијених насеља, широм нижих и равнијих делова котлина у долини Западне Мораве, распрострањена су збијена села неправилног облика (Савић, 1969). Морфолошке црте рељефа условиле су да многа разбијена насеља која имају велику површину атара, својим положајем захватају два или три висинска појаса. Изузетак чине насеља малих атара, која су искључиво смештена на котлинској равни.

Табела 52. Хипсометријски размештај насеља и популације Западног Поморавља 1971. и 2011. године

Висински појас (m)	Површина		Насеља		Становништво				Густина насељености (ст/км ²)		Индекс становништва 2011/1971
					1971.		2011.		1971.	2011.	
	км ²	% од укупне површине	Број	% од укупног броја	Број	%	Број	%			
<300	1.265,4	53,0	137	59,6	296.958	80,3	379.284	88,3	234,7	299,7	127,7
300-500	751,5	31,5	75	32,6	63.866	17,3	45.953	10,7	85,0	61,1	71,9
>500	369,0	15,5	18	7,8	8.886	2,4	4.202	1,0	24,1	11,4	47,3
Укупно	2.386,2	100	230	100	369.730	100	429.439	100	154,9	179,9	114,5

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. Подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Служба за катастар непокретности Републике Србије; Топографска карта 1:300.000, лист Крагујевац, 1988. година; Обрада аутора.

Насеља на територији Западног Поморавља се могу распоредити у три висинска појаса: насеља која леже на котлинском дну (до 300 m н.в.), насеља на котлинском ободу (300–500 m н.в.) и планинска насеља (преко 500 m н.в.). Имајући у виду да се 84,5% територије Западног Поморавља налази до 500 m н.в, то највећи број насеља (92,5%) има равничарски и брежуљкасти карактер. У висинском појасу до 300 m н.в, који захвата 53,0% регије, налази се 137 насеља. У овој висинској зони је 1971. године живело 296.958 становника (80,3% популације), а 2011. године 379.284 (88,3%). Индекс раста у четрдесетогодишњем посматраном периоду бележи позитивне вредности од 127,7 поена. У овом висинском појасу лоцирани су сви регионални центри Западног Поморавља, али и остала популационо највећа и функционално најзначајнија приградска насеља. У периоду 1971–2011. године, број становника у регионалним центрима (Крушевац, Чачак, Краљево, Пожега, Трстеник и Врњачка Бања) је повећан за 108.057 (индекс 185,3). Концентрација становништва у висинском појасу до 300 m н.в. настала је као последица индустријализације и урбанизације, која је током шесте и седме деценије XX века захватила Западно Поморавље.



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих

Извор основе: Топографска карта 1:300.000, лист Крагујевац, Војногеографски институт, Београд, 1988.

Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2012.

Регионални просторни план за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2010.

Карта 13: Хипсометријски размештај насеља Западног Поморавља

Само је у овом висинском појасу густина насељености за период од 1971. до 2011. године повећана за 65 ст/км², док је у другим висинским појасевима истовремено смањена (табела 52). Пораст учешћа становништва ове зоне резултат је интензивног опадања броја становника у вишим зонама, као и механичког прилива становништва са простора изван Западног Поморавља.

Посматрано на нивоу општина које улазе у састав Западног Поморавља, у висинском појасу 300 м н.в. се налазе сва три насеља из општине Варварин која припадају проучаваној регији (Бошњане, Маскаре и Варварин Село) и оба насеља из општине Ћићевац (Мрзеница и Град Сталаћ). Крушевачка котлина је својим највећим делом смештена у висинском појасу 300 м н.в., тако да је 40 од укупно 43 насеља која припадају Западном Поморављу (93,0%), смештено у овој зони. Осам насеља из Врњачке котлине (Врњачка Бања, Врњци, Вранеша, Подунавци, Грачац, Руђинци, Штулац и Ново Село) припадају овом висинском појасу, што чини 67% насеља која се налазе у Западном Поморављу. Из Краљевачке котлине у висинској зони до 300 м н.в. се налази 31 од 48 насеља из граница проучаване регије (65%), а из Трстеничке 30 насеља од укупних 51 (59%). С обзиром да северни и јужни обод Чачанске котлине чине планине Вујан, односно Јелица, у висинском појасу до 300 м н.в. је лоцирано свега 21 насеље, тј. 35% од укупног броја. Из Пожешке котлине само градско насеља Пожега и приградско насеље Горобиле, припадају овој зони (табела 53). Известан број насеља у најнижем висинском појасу Западног Поморавља успео је, захваљујући повољности свог положаја и развијености функција, да у анализираном периоду одржи број становника. Од укупно 137 насеља до 300 м н.в. пораст броја становника је забележен у 40 насеља (прилог 9).

Табела 53. Размештај насеља и становништва по општинама Западног Поморавља на основу пописа становништва 1971. и 2011. године

Територија општина	Укупан број насеља	<300 м	% од укупног броја насеља	300-500 м	% од укупног броја насеља	>500 м	% од укупног броја насеља
Пожега	11	2	18,2	6	54,5	3	27,3
Лучани	2	-	-	2	100,0	-	-
Чачак	58	21	36,2	28	48,3	9	15,5
Краљево	48	31	64,6	16	33,3	1	2,1
В. Бања	12	8	66,7	4	33,3	-	-
Трстеник	51	30	58,8	16	31,4	5	9,8
Крушевац	43	40	93,0	3	7,0	-	-
Варварин	3	3	100,0	-	-	-	-
Ћићевац	2	2	100,0	-	-	-	-
З. Поморавље	230	137	59,6	75	32,6	18	7,8

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. Подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Топографска карта 1:300.000, лист Крагујевац, 1988. година; Обрада аутора

Са повећањем надморске висине, депопулациони процеси су све израженији. У висинском појасу од 300 до 500 m н.в. који захвата 31,5% регије, налази се трећина насеља Западног Поморавља (табела 53). По попису из 1971. године у овој зони је живело 63.886 становника (17,3%), а по последњем попису 45.952 (10,7%). Индекс промене њиховог броја указује на негативне демографске процесе и износи 71,9 поена. Ова насеља су смештена на побрђу и у низу окружују раван котлина која улазе у састав Западног Поморавља. Идући од запада према истоку, из Пожешке котлине у овом појасу је шест насеља: Бакионица, Пријановићи, Гугаљ, Тучково, Јелен До и Пилатовићи, насеља Дљин и Дучаловићи из општине Лучани, затим 28 насеља из Чачанске котлине (48,3% од укупног броја), 16 насеља из Краљевачке котлине (33,3%), четири насеља из Врњачке котлине (Вукушица, Отроци, Рсавци и Липова), затим трећина трстеничких насеља (16) и Лазаревац, Каменаре и Коморане са северног обода Крушевачке котлине (прилог 9). Сва ова насеља су смештена на контакту котлинске равни и подгорине околних планина које уоквирују проучавану регију.

Висински појас изнад 500 m н.в. захвата 15,5% територије Западног Поморавља и у њему је смештено 18 насеља, што чини 7,8% од укупног броја насеља регије. То су Лорет, Табановићи и Папратиште из Пожешке котлине, Врњчани, Горња Тречча, Рајац, Рошци, Јанчићи, Вујетинци, Брезовица, Бањица и Премећа из Чачанске котлине, Трговиште из Краљевачке котлине, као и Горњи Дубич, Брезовица, Лободер, Рајинац и Стублица из Трстеничке котлине. У овој зони се на 780 m н.в. налазе делови насеља Лорет, највишег у Западног Поморављу. У висинском појасу изнад 500 m н.в. 1971. године је живело 2,4% популације регије, а 2011. године 1,0% (табела 53). Вредност индекса за посматрани период износи 47,3 поена, са реалном тенденцијом даљег пада. Опадање броја становника је условило изостанак основних функција неопходних за нормално одвијање живота. Усложњавање функција насеља у долини Западне Мораве није се дешавало у планинским деловима регије, управо због нерентабилности изазване депопулацијом сеоских насеља, којима прети биолошко гашење.

КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА БРОЈУ СТАНОВНИКА

У насељима Западног Поморавља је 1948. године живело 250.920 становника. Интензивније повећање броја становника наступа у периоду од 1971. до 1991. године, да би у последња два пописа дошло до опадања. Просечан број становника по насељу на територији Западног Поморавља је по попису из 1971. године износио 1.607,5. Године 2011. просечан број је повећан на 1.867,1, па је индекс раста у том периоду достигао вредност од 116,1 поен (табела 54). Међутим, због велике разлике у просечној величини насеља према броју становника између градских и сеоских подручја, анализа Западног Поморавља у целини не даје реалну слику са терена. Наиме, у периоду 1971–2011. године, сеоска насеља бележе константан пад просечне величине са 1.050,8 на 856,4 становника (индекс 81,5), док градска бележе пораст са 17.055,9 на 29.915,6 (индекс 175,4 поена). Сходно правно–статистичкој подели, типологија насеља према броју становника насеља категорише на градска и „остала”, где се приградска популација третира као део руралног

простора. Право стање о просечној величини сеоских насеља без приградских, које је добијено упоредном анализом података за 1971. и 2011. годину, говори да је од укупно 181 сеоског насеља, број становника опао у њих 166 (РЗС, 2014).

Изражене разлике у величини сеоских насеља на једној и градских и приградских насеља на другој страни, резултат су повољног географског положаја, развијене саобраћајне мреже и непољопривредних делатности у овој другој категорији насеља. Инфраструктурни и функционални садржаји утичу на привредни развој и популациони распоред, условљавајући регионалу диференцијацију (Гајић, 2010). Од 1971. до 2011. године забележен је популациони раст у 41 од укупно 230 насеља у регији. Повећање броја становника је изражено у седам градских насеља (Пожега, Чачак, Краљево, Матарушка Бања, Врњачка Бања, Трстеник и Крушевац), 17 приградских (Бељина и Трнава из Чачанске котлине, Адрани, Дракчићи, Кованлук и Ковачи из Краљевачке котлине, Липова, Ново Село и Штулац из Врњачке котлине, Бегово Брдо, Капиција, Јасика, Паруновац, Пакашница, Дедина, Читлук и Мудраковац из Крушевачке котлине) и 17 сеоских насеља (Балуга Љубићска, Пријевор, Паковраће, Вапа, Виљуша, Заблаће, Прељина из Чачанске котлине, Жича, Ратина, Врба, Заклопача и Конарево из Краљевачке котлине, Подунавци из Врњачке котлине, Доњи Рибник из Трстеничке, као и Пепелевац, Јасика и Велико Головоде из Крушевачке котлине). У осталим насељима су доминантна депопулациона обележја, нарочито у оним на вишим надморским висинама, удаљеним од главних саобраћајница које тангирају регију.

Табела 54. Просечна величина насеља Западног Поморавља према броју становника по пописима становништва 1948, 1971, 1991, 2002. и 2011. године

Територија	Пописне године					Индекси	
	1948.	1971.	1991.	2002.	2011.	2011/48	2011/71
Градска насеља	6.724,9	17.055,9	29.045,9	29.348,2	29.915,6	444,8	175,4
Остала насеља	887,9	1.050,8	935,8	881,4	856,4	96,4	81,5
Западно Поморавље	1.090,9	1.607,5	1.913,5	1.871,5	1.876,1	171,1	116,1

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. Подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Обрада аутора.

У типологији западноморавских градова категорисаних према типолошкој скали М. Павловић (1998) и Б. Ђерчана (2015), заступљени су најмањи (варошице), мали и велики градови. Варошица је 2011. године била само Матарушка Бања, са 2.950 становника. У категорију малих градова су прешли Врњачка Бања, Трстеник и Пожега, који су 1971. године, заједно са Рибницом, били у статусу најмањих градова (карта 14). У њима живи 38.500 становника, што чини 16,1% укупне градске популације Западног Поморавља.

У категорији великих градова 2011. године били су Чачак, Краљево и Крушевац, у којима живи 82,0% урбаног и 46,0% укупног становништва регије (табела 55). Они су у целом послератном периоду представљали изразита имиграциона подручја, под чијим се утицајем трансформишу околна насеља. Степен развијености ова три регионална центра Западног Поморавља, достигао је ниво на коме се мора водити рачуна о структури будућег развоја. Противуречности у функционалним односима насеља имају изражен утицај на демографску слику простора, при чему сеоски делови регије стагнирају. То економско, социјално и културно заостајање сеоских подручја повећава јаз у квалитету живљења између села и градских центара, а тиме и мотивацију младих људи да напусте село (Николић, 2015).

Табела 55. Класификација градских насеља Западног Поморавља према броју становника 1971. и 2011. године

Категорија	1971.			2011.		
	Број насеља	Број становника	% у укупном градском становништву	Број насеља	Број становника	% у укупном градском становништву
2.000-5.000	-	-	-	1	2.950	1,2
5.001-10.000	4	30.881	22,6	-	-	-
10.001-20.000	-	-	-	3	38.500	16,1
20.001-50.000	3	104.237	76,4	-	-	-
50.001-100.00	-	-	-	3	196.251	82,0
УКУПНО	7 ⁸¹	135.118	99,1	7 ⁸²	237.701	99,3

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. Подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Обрада аутора

Управо је из тог разлога у руралним деловима регије присутно континуирано демографско уситњавање, праћено повећањем патуљастих села (до 100 становника). На територији Западног Поморавља 1971. године није постојала ова демографска категорија сеоских насеља, док је 2011. године било њих осам. То су насеља Трговиште на Котленику (21 становник), Лободер (26) и Горњи Дубич (79) на Гледићким планинама, Брезовице (90) на Јелици, Међувршје (96) у Овчарско–кабларској клисури и Пајсак (64) на јужном ободу Трстеничке котлине. Будући да се ради о планинским насељима, потенцијали за интензивну пољопривредну производњу у њима су оскудни, инфраструктурна опремљеност недовољна. У категорију патуљастих села су увршћена и два котлинска, приградска насеља, Љубић из Чачка и Осаоница из Трстеника. Драстично опадање броја становника у њима није последица негативног природног прираштаја и емиграције, већ су променом граница атара 1990. године, велики делови ових насеља су ушли у градску зону Чачка и Трстеника (ГУП Чачак 2015, 2013). У свих осам патуљастих села, 2011. године је

⁸¹ Матарушка Бања као осмо градско насеље регије, 1971. године је бројало 1.329 становника, при чему није испуњавало статистичке критеријуме да се уврсти у градска насеља.

⁸² Рибница по попису из 2011. године са 1.624 становника, такође није задовољавала статистички критеријум градског насеља.

живело свега 467 становника, што чини 0,2% од укупне сеоске популације Западног Поморавља (табела 56).

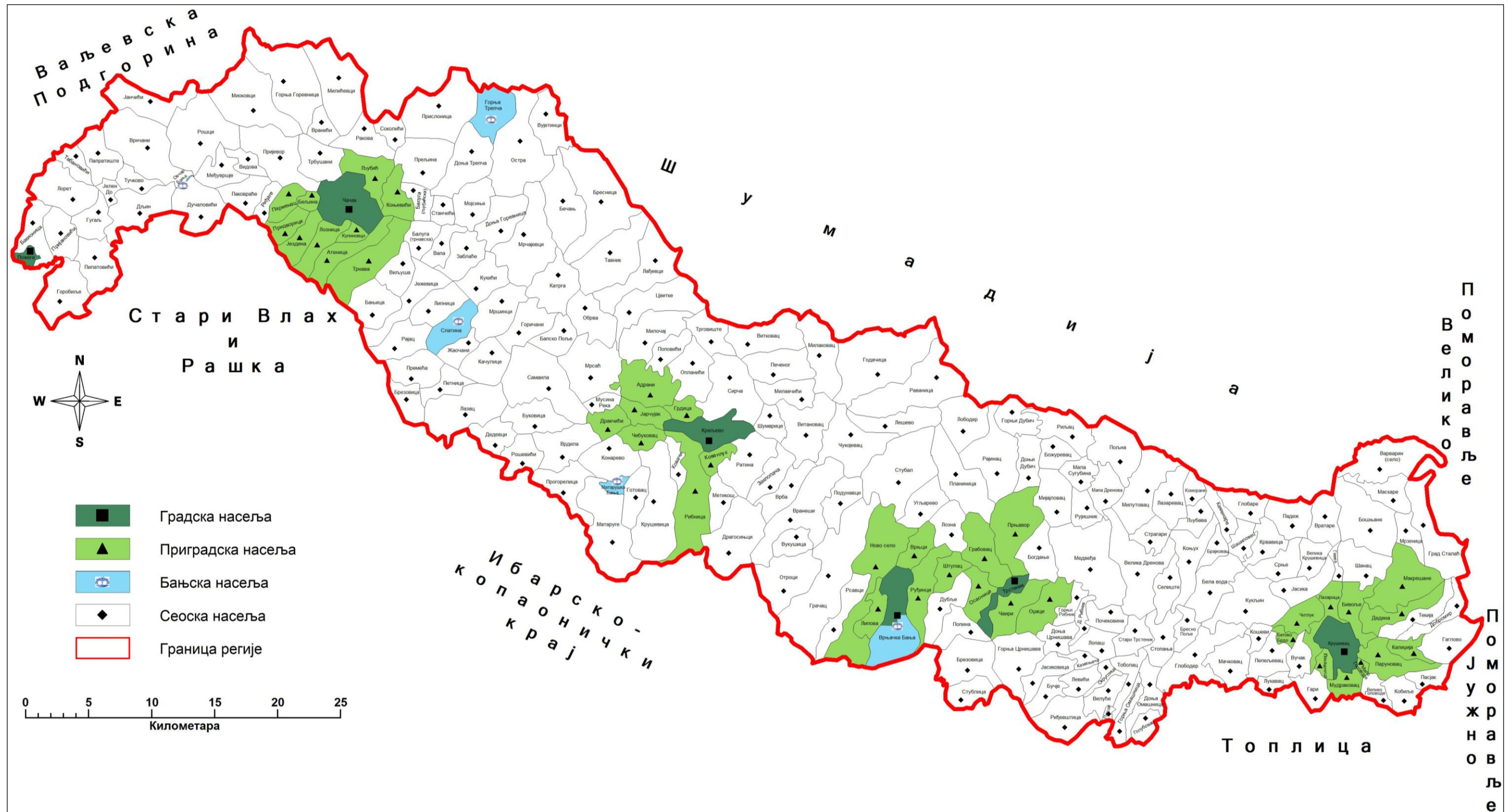
Табела 56. Класификација сеоских насеља према броју становника 1971. и 2011. године

Категорија	Насеља				Становништво			
	1971.		2011.		1971.		2011.	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
<100	-	-	8	3,6	-	-	467	0,2
101-500	56	25,2	83	37,4	19.540	8,4	25.145	13,3
501-1.000	78	35,1	69	31,1	58.257	25,0	50.271	26,4
1.001-2.000	67	30,3	43	19,4	95.239	40,8	59.237	31,2
>2.000	21	9,4	19	8,5	60.247	25,8	54.994	28,9
УКУПНО	222	100,0	222	100,0	233.283	100,0	190.114	100,0

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. Подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Обрада аутора

Број насеља од 101 до 500 становника повећан је са 56 на 83, а њихово учешће у укупном броју сеоских насеља регије са 25,2% на 37,4% (табела 56). То су такође насеља смештена на вишем побрђу околних планина, која су периферна у односу на важније саобраћајнице, због чега су губили младо становништво. У овој групи су најбројнија насеља из Трстеничке котлине, којих има 24 и чине трећину свих насеља од 101–500 становника. То су насеља Грабовац, Рајинац, Планиница, Стублица, Округлица, Доњи Дубич, Голубовац, Божуревац, Левићи, Мала Сугубина, Бучје Прњавор, Камењача, Попина, Лозна, Доња и Горња Црнишава, Велуће, Тоболац, Риђевштица, Дубље, Угљарево, Мијајловац и Чаири. Сва насеља су смештена у висинском појасу изнад 300 m н.в, сеоског су типа, изузев Чаира које је приградско. Смањење броја становника у њему са 1.266 на 458, последица је промена граница градске зоне насеља Трстеник, којом приликом је у његов састав ушао значајан део Чаира.

По заступљености насеља у категорији 101–500 становника, на другом месту је Чачанска котлина са 22 насеља: Јанчићи, Соколићи, Видова, Овчар Бања, Петница, Придворица, Риђаге, Врнчани, Премећа, Јездина, Рајац, Бањица, Станчићи, Паковраће, Балуга Љубићска, Жаочани, Кулиновци, Рошци, Лозница, Вранићи и Кукићи. Пораст броја становника је регистрован у Балуги Љубићској и Паковраћу, насељима у која су се због близине градске зоне преселило становништво из насеља са обода котлине. Категорији сеоских насеља 101–500 становника из Крушевачке котлине припада њих 14: Гавез, Коморане, Добромир, Пајсак, Лукавац, Бивоље, Вучак, Брајковац, Глобаре, Шашиловац, Љубава, Кошеви, Вратаре и Каменаре. Приградско насеље Бивоље је 1971. године имало 6.905 становника, па је пад на 275 становника резултат мењања величине атара услед припајања дела насеља Крушевцу. Краљевачка котлина у демографској категорији 101–500 становника има 10 насеља: Милавчићи, Печеног, Бапско Поље, Мусина Река, Дедевци, Роћевићи, Поповићи, Лешево, Матаруге и Шумарице. Из Пожешке котлине се у овој групи налази две трећине насеља која припадају Западном Поморављу: Јелен До, Табановићи, Тучково, Лорет, Папратиште, Гугаљ и Табановићи, као и Мрзеница из Ћићевца и Маскаре из Варварина (прилог 9).



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих

Извор основе: Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2012.

Регионални просторни план за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2010.

Карта 14: Типови насеља Западног Поморавља према урбанистичком критеријуму

Број насеља од 501 до 1.000 становника смањен је са 78 на 69, док је учешће становништва у њима незнатно повећано са 25,0 (1971) на 26,4% (2011). Овој категорији из Чачанске котлине припада 20 насеља: Атеница, Вапа, Виљуша Горња Трпача, Липница, Качулице, Слатина, Ракова, Горичани, Балуга Трнавска, Парменац, Милићевци, Мојсиње, Коњевићи, Доња Горевница, Катрга, Бечањ, Миоковци и Доња Трпача. Пораст броја становника 1971–2011. године регистрован је само у насељима Вапа и Виљуша. Трстеничка котлина има 16 насеља ове категорије, а то су Рујишник, Горња Омашница, Горњи Рибник, Доњи Рибник, Брезовица, Страгари, Риљац, Доња Омашница, Јасиковица, Мала Дренова, Стари Трстеник, Бресно Поље, Лопаш, Почковина, Селиште и Богдање. У свим сеоским насељима из ове категорије дошло је до опадања броја становника, само је у Доњем Рибнику популација увећана са 437 на 521 (РЗС, 2014). Исти број насеља која броје од 101 до 500 становника има и Краљевачка котлина, а то су Буковица, Милаковац, Дракчићи, Обрва, Драгосињци, Лазац, Раваница, Витковац, Метикош, Јарчујак, Врдила, Грдица, Годачица и Цветке. Колико је процес депопулације унапредовао, сведочи чињеница да је и у насељима на дну котлине која имају добру инфраструктурну опремљеност и везу са регионалним центром Краљевом, број становника опао у знатној мери. Пораст популације у односу на 1971. годину остварило је само приградско насеље Дракчићи, у које се 1999. године доселио велики број интерно расељених лица са територије Косова и Метохије. Из Крушевачке котлине се у овој демографској категорији сеоских насеља нашло њих 12: Гари, Лазаревац, Кобиље, Бегово Брдо, Гаглово, Велика Крушевица, Падеж, Срње, Крвавица, Велико Головоде, Текија и Шанац. Пораст броја становника имају Велико Головоде и Бегово Брдо, који су такође била рецептивна насеља за досељенике са Космета. Исто је и са насељем Липова, као јединим насељем ове категорије из Врњачке котлине, које је у потпуности срасло са Врњачком Бањом. Гастербјатери и интерно расељени са Косова и Метохије су у Липови масовно куповали плацеве и градили куће, с обзиром да је грађевинско земљиште значајно јефтиније него у Врњачкој Бањи. Пораст популације у Липови са 640 на 985, искључиво је резултат механичког прилива. Групи сеоских насеља 501–1.000 становника припадају још Дљин из Лучана, Пилатовићи и Бакионица из Пожеге, Град Сталаћ из Ћићевца. У свих пет насеља је дошло до опадања броја становника у поређењу са 1971. годином.

Као резултат депопулације, број насеља од 1.001 до 2.000 становника је највише опао, и то са 67 на 43, а њихов удео у укупном броју сеоских насеља са 30,2% на 19,4%. Удео становништва у овој демографској категорији насеља је смањен са 25,7% на 13,8% у укупној популацији, и са 40,8% на 31,2% у сеоској популацији Западног Поморавља (табела 56). Иако се ради о насељима која имају повољан саобраћајни положај и развијене одређене функције, да задрже своје и привуке становнике других насеља, успело је њих 11 (РЗС, 2014). Овој групи припада 14 насеља из Краљевачке котлине: Милочај, Лађевци, Чукојевац, Тавник, Заклопача, Стубал, Ковачи, Мрсаћ, Чибуковац, Врба, Самаила, Сирча, Витановац и Рибница. Пораст броја становника у односу на 1971. годину остварило је приградско насеље Ковачи (690 на 1.225) и друмска насеља Заклопача (692 на 1.165) и Врба (1.004 на 1.336). У сва три насеља повећање броја становника је настало услед миграција са Косова и Метохије и из планинског у котлински део територије. У категорији

насеља од 1.001 до 2.000 становника се налази 10 насеља из Чачанске котлине: Бељина, Заблаће, Мршинци, Жежевица, Бресница, Горња Горевница, Прислоница, Пријевор, Прељина и Трбушани, као и девет насеља из Крушевачке котлине: Коњух, Мачковац, Бела Вода, Глободер, Мачковац, Кукуљин, Капиција, Јасика и Лазарица. Углавном се ради о приградским насељима, чији су поједини делови увршћени у градску зону. Трстеничка насеља из категорије 1.001–2.000 становника су Пољна, Стопања, Оџаци и Милутовац. Врњачка котлина има четири насеља ове демографске групе: Штулац, Подунавци, Вранеша и Грачац. Насеље Штулац је у анализираном периоду остварило пораст броја становника са 878 на 1.185, нарочито део уз западноморавску магистралу. У овој демографској категорији се налази приградско насеље Пожеге, Горобиле, као и Варварин Село из општине Варварин.

У Западног Поморављу је број насеља у категорији 1.001 до 2.000 становника смањен са 21 на 19, док је удео становништва повећан са 25,8% на 28,9% у укупној сеоској популацији (табела 56). То су већином приградска насеља (13) и насеља секундарни центри (6), која су због близине главних градских насеља регије и добро развијених функција, пре свега индустријске, апсорбовала становништво из брдскопланинских делова Западног Поморавља. Из Крушевачке котлине су то седам приградских насеља: Паруновац, Пепељевац, Пакашница, Мало Головоде, Дедина, Читлук. У Краљевачкој котлини се у овој категорији налазе два приградска насеља (Адрани и Кованлук) и центра заједнице села (Ратина, Конарево и Жича). Из Врњачке Бање овде спадају приградска насеља Врњци, Руђинци и Ново Село. Чачанска котлина у категорији насеља са више од 2.000 становника има приградско насеље Трnavу и Мрчајевце, као један од три секундарна сеоска центра града Чачка (Николић, 2015). Из Трстеничке котлине овде спадају села Медвеђа и Велика Дренова, која у хијерархији мреже насеља имају статус секундарних центара. Нагли пораст броја становника у 13 насеља демографске величине преко 2.000 становника регистрован у два последња пописа становништва, може се објаснити приливом око 50.000 инертно расељених лица из јужне српске покрајине, од којих се значајан број овде трајно и населио.

ФУНКЦИОНАЛНЕ ПРОМЕНЕ НАСЕЉА ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА

Функционална трансформација насеља на територији Западног Поморавља анализирана је уз помоћ модела који је заснован на промени учешћа појединих сектора делатности у контингенту активног становништва које обавља занимање, у периоду 1971–2011. године. Према овом моделу разликује се девет функцијских типова насеља, издиференцираних на основу критеријума датих у табели 57 (Тошић, 1999). До средине XX века функције насеља проучаване регије су у потпуности зависиле од морфологије атара, удела ораница, ливада и пашњака, шумских површина и водних ресурса, па су расположиви природни потенцијали и низак ниво привредне развијености условили њихов аграрни карактер. Социоекономска трансформација Западног Поморавља условљена је индустријским развојем започетим шездесетих година XX века, која је у великој мери смањила зависност сеоске привреде од природних потенцијала у атару

насеља. Просторно-функционална структура мреже насеља Западног Поморавља има типичан поларизациони карактер, у коме се градски центри Чачак, Краљево, Крушевац, Трстеник и Пожега, истичу као доминантни полови развоја. Процес индустријализације у њима иницирао је трансфер руралног пољопривредног становништва у непољопривредне делатности, па се структурне промене огледају у постепеном смањивању учешћа примарног и у порасту секундарног и терцијарног сектора делатности.

Мрежа насеља Западног Поморавља припада категорији недовољно развијених, са израженом диспропорцијом између нивоа и брзине развоја градских и приградских насеља на једној страни и брдско–планинских насеља на другој. Поједина сеоска насеља (Видова, Међувршје, Прислоница, Витановац, Ратина, Матаруге, Прогорелица, Маскаре) су на почетку друге деценије XXI века развила одређене функције, али су оне и даље недовољне да би се успоставила равномерна регионална прерасподела привредних активности становништва Западног Поморавља.

Табела 57. Промене функцијских типова насеља Западног Поморавља у периоду 1971–2011. године

Функцијски тип насеља	Услов за типологију	1971.	2011.	Промена
Аграрна	I>или=60%	179	73	-106
Аграрно-индустријска	I>II>III	19	34	+15
Аграрно-услугна	I>III>II	0	7	+7
Аграрни тип укупно		198	114	-84
Индустријска	II>или=60%	12	23	+11
Индустријско-аграрна	II>I>III	14	22	+8
Индустријско-услугна	II>III>I	4	59	+55
Индустријски тип укупно		30	104	+74
Услугни	III>или=60%	0	0	0
Услужно-аграрни	III>I>II	0	1	+1
Услужно-индустријски	III>II>I	2	12	+10
Услугни тип укупно		2	13	+11

Извор: Тошић (1999); Републички завод за статистику; Обрада аутора

Аграрном типу је 1971. године припадало 198 насеља или 86,1% свих насеља проучаване регије (карта 15). Највише насеља са преко 60% активних у примарном сектору делатности, било је из Трстеничке котлине (49 од 51), Чачанске котлине (47 од 58) и Крушевачке котлине (31 од 43). Да је регија 1971. године имала пољопривредни карактер, говори податак да је 136 насеља имало преко 90% активног становништва у примарном сектору делатности. Таквих насеља је највише било у Трстеничкој котлини (32), Чачанској котлини (15), Крушевачкој котлини (14), Краљевачкој котлини (6) и насеља Вукушица и Отроци из Врњачке Бање (прилог 10). Колико је процес деаграризације Западног Поморавља био интензиван, говоре подаци о активном становништву по делатностима из пописа из 2011. године. По њима, аграрне одлике, са више од 60% активних у примарном сектору делатности, задржало је 73 насеља (31,8%). То значи да је у односу на 1971. годину, 22 насеља регије прешло у виши функцијски тип

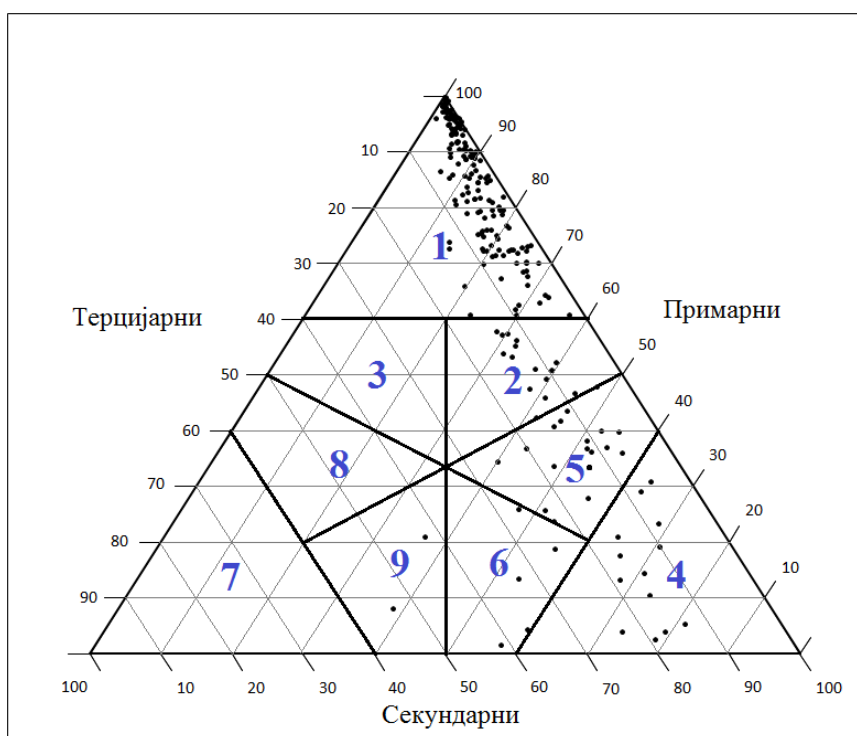
(табела 57). Број насеља која имају више од 90% активних у примарном сектору, 2011. године је смањен са 136 на 10 насеља и то су: Брезовице и Премећа на планини Јелици, Трговиште на Котленику, Рајинац и Мала Сугубина на Гледићким планинама, као и Лазаревац, Каменаре, Коморане, Глобаре и Љубава на северном ободу Крушевачке котлине према Темнићу (прилог 11).

Број аграрно–индустријских насеља је повећан са 19 на 34, а структурне промене у њима се огледају у постепеном смањивању учешћа примарног и порасту секундарног сектора делатности. У овом функцијском типу су се 1971. године нашао насеља у близини главних градских центара регије, чији је значајан удео становништва био запослен у индустријским погонима Краљева (Адрани, Жича, Врба, Заклопача, Конарево, Шумарице), Пожеге (Бакионица, Горобиље, Пријановићи), Крушевца (Бегово Брдо и Читлук) и Чачка (Међувршје). Четрдесет година касније, број насеља аграрно–индустријског типа се увећао за 15, са уделом активних у примарном сектору од 38,8% (Чукојевац на Гледићким планинама) до 59,6% (Бањица на Јелици). Обележја аграрно–услужног типа 1971. године није имало ни једно насеље у Западног Поморављу, а 2011. године је било 7 насеља: Вапа, Доња Горевница, Доња Трепча, Горња Трепча, Балуга Љубићска и Мрчајевци из Чачанске котлине и Варварин Село из Варварина. То су саобраћајно добро повезана насеља са центром, која су у међувремену развила туристичко–угоститељску, образовну и здравствену функцију.

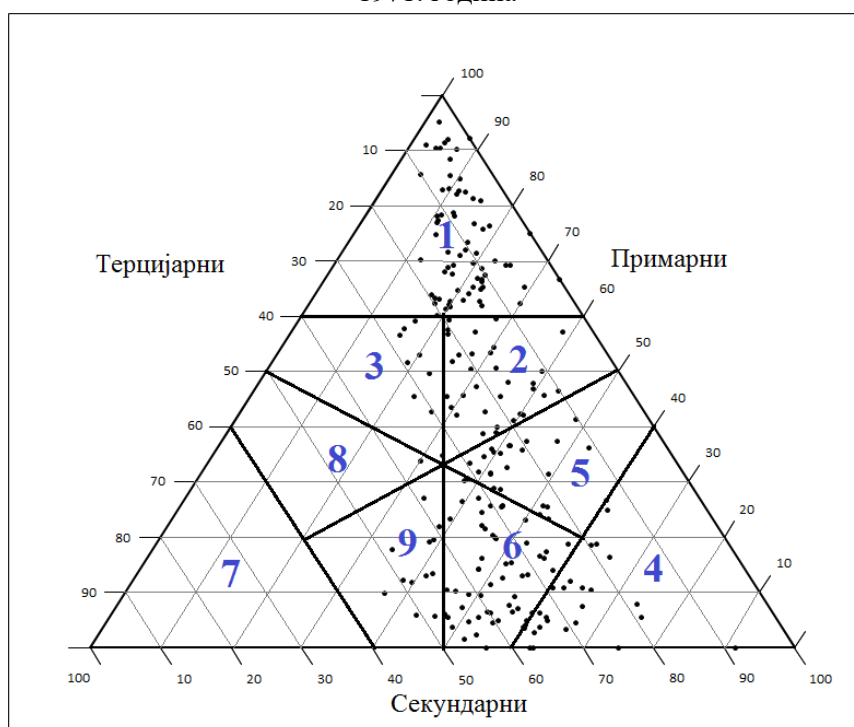
Седамдесетих година XX века само су градски центри и неколицина насеља око њих имали полифункционални карактер, док су остала насеља била монофункционална. У селима се једино развијало основно образовање са релативно дисперзним размештајем школских објеката, који је био у складу са размештајем школског континента становништва (Тошић и Крунић, 2005). Индустријализацијом регије, већина младог и радно способног становништва из села се запошљава у градским центрима и више не живи примарно од земље. У односу на 1971. годину, утицај природних потенцијала на функцијски тип насеља се 2011. године значајно умањио. Међутим, део сеоског становништва који ради у граду, али и даље живи на селу, бави се пољопривредом као додатним извором прихода. Иако су поједина западноморавска села по функционалној типологији неаграрна, пољопривредна је у самим сеоским атарима остала главна функција становништва. На пример, насеље Прогорелица које се налази на граници Западног Поморавља и Доњеибарско–копаоничког краја, 2011. године је сврстано у изразито неаграрна насеља терцијарно–секундарног типа, са свега 5,8% активног становништва у примарном сектору (СЗС, 1974; РЗС, 2014). Већина становништва овог краљевачког насеља је запослена у индустријским погонима у суседном Конареву и рехабилитационом центру „Агенс” у Матарушкој Бањи, али у самом сеоском атару Прогорелице у алувијалној равни Ибра, пољопривреда је остала главна економска функција. У Краљевачкој котлини је слична ситуација још и са насељима Врба (6,6% активних у примарном сектору) и Конарево (9,4%), у Чачанској котлини са Јездином (7,9% у примарном сектору), у Трстеничкој котлини са Попином (11,0%), као и са насељима Гари (10,5%) и Велико Головоде (10,9%) у Крушевачкој котлини. То указује да је пољопривредно земљиште као најзначајнији природни потенцијал сеоских делова

Западног Поморавља остало основа њиховог регионалног развоја. Модернизација пољопривреде, увођење примене агротехничких мера, првенствено механизације, утицало је на смањење потребе за великим људством у пољопривреди.

Индикатори промене структуре делатности указују да се у Западном Поморављу у периоду од 1971. до 2011. године, секундарни сектор најснажније развијао. Број насеља која припадају једном од три индустријска типа, повећао се са 30 на 104, при чему се број насеља индустријског типа повећао са 12 на 23, индустријско–аграрног са 14 на 22 и индустријско–услужног типа са 4 на 59 (табела 57). Индустрија Западног Поморавља се добрим делом базирала на коришћењу локалних сировина (Станисављевић, 1974). Економске и политичке прилике у земљи крајем XX века проузроковане гашењем великог броја фабричких погона, нарочито су се одразиле на функционални развој Западног Поморавља. Анализом просторног размештаја трансформисане структуре делатности, најпре се уочавају функционалне промене у градским центрима регије. Пожега, Чачак и Крушевац су се из претежно индустријског типа, трансформисали у индустријско–услужни тип. Гашењем некадашњих гиганата металске индустрије, „Фабрике вагона” и „Магнохрома”, Краљево је трансформисано из индустријско–услужног у услужно–индустријско насеље. Захваљујући развоју функција управе, здравства (Здравствени центар „Студеница”, Рехабилитациони центар „Агенс”) и образовања (ширење мреже основних и средњих школа и отварање Машинског факултета), у граду на Ибру је 2011. године било 50,8% активних у терцијарном сектору делатности. Трстеник је за четрдесет година задржао одлике насеља индустријског типа (62,4% активних у секундарном сектору), док је Врњачка Бања била и остала насеље услужно–индустријског типа, са 53,2% запослених у сектору туризма и угоститељства (прилог 11).



1971. година



2011. година

Легенда:

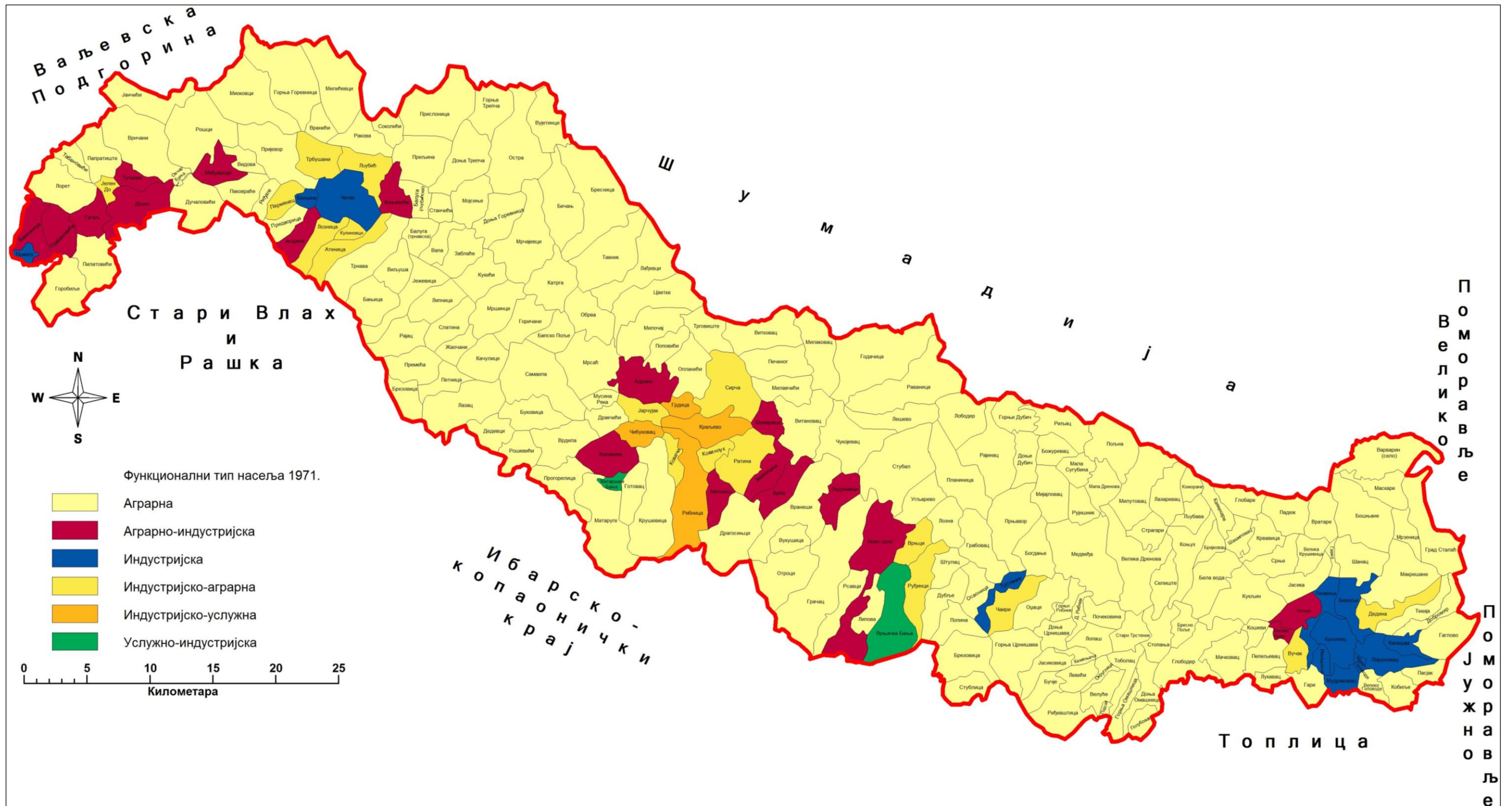
- | | | |
|------------------------|------------------------|------------------------|
| 1. Аграрна | 4. Индустијска | 7. Услужна |
| 2. Аграрно–индустијска | 5. Индустијско–аграрна | 8. Услужно–аграрна |
| 3. Аграрно–услужна | 6. Индустијско–услужна | 9. Услужно–индустијска |

Графикон 23: Функционални типови насеља Западног Поморавља 1971-2011.

У структури делатности Западног Поморавља поред секундарног сектора интензивно се развија се и терцијарни, при чему се број услужних насеља повећао са 2 на 13 (табела 57). У анализираном периоду развило се једно услужно–аграрно насеље, а то су Рсавци из Врњачке Бање. Ово је брдско–планинско насеље чији се значајан део атара налази на падинама Гоча, по функционалној типологији 1971. године припадало је аграрном типу, са 78,2% активних у примарном сектору. Трансформација насеља Рсавци у услужно–аграрни тип 2011. године, може се објаснити близином Врњачке Бање (3 km удаљености), при чему је трећина сеоског становништва запослена у хотелима и угоститељским објектима овог туристичког центра. Највеће промене 1971–2011. године су се одвијале у типу услужно–индустријских насеља, чији је број порастао са 2 на 12.

Седамдесетих година XX века су то била бањска насеља Врњачка Бања и Матарушка Бања, а 2011. године у овој категорији су се наша четири насеља из Краљевачке котлине (Краљево, Матаруге, Прогорелица и Шумарице), три насеља из Чачанске котлине (Трнава, Коњевићи и Видова), три насеља из Врњачке котлине (Врњачка Бања, Липова и Руђинци), насеље Кошеви из Крушевачке котлине и насеље Маскаре из Варварина (карта 16). Услужно–индустријска насеља су имала изразиту функционалну трансформацију, с обзиром да су међу њима два градска и пет приградских насеља. Структурне промене у наведеним насељима и њихов прелазак у квантитативно виши тип, одраз је свеобухватог друштвеноекономског развоја регионалних центара којима гравитирају. То је само још један показатељ неравномерног регионалног развоја и наглашене функционалне диференцијације котлинских и планинских делова Западног Поморавља.

Да би се проучавана регија равномерније развијала неопходно је улагање у развој свих видова савремене инфраструктуре, што је веома битан фактор за прогресивнији развој насеља на планинским ободима. Важан аспект регионалног развоја сеоских насеља Западног Поморавља представља пољопривреда, јер би унапређење ове привредне гране која има све услове за успешан развој, могло позитивно да утиче на њихову будућу трансформацију. Мотивисање сеоског становништва путем обезбеђивања повољних кредита са наменским улагањем у развој интензивног сточарства, до некле би успорило њихово мигрирање према градским и приградским насељима. Такође, обзиром да је Западно Поморавље воћарско–виноградарски крај, позитиван ефекат би имало и отварање што већег броја прерађивачких капацитета у селима на ободу Пожешке, Чачанске и Трстеничке котлине. Отварањем нових радних места у селима која су до сада развила одређене функције (Милутовац, Велика Дренова, Прислоница, Заблаће, Горобиље), унапредио би се њихов хијерархијски положај у систему мреже насеља Западног Поморавља.



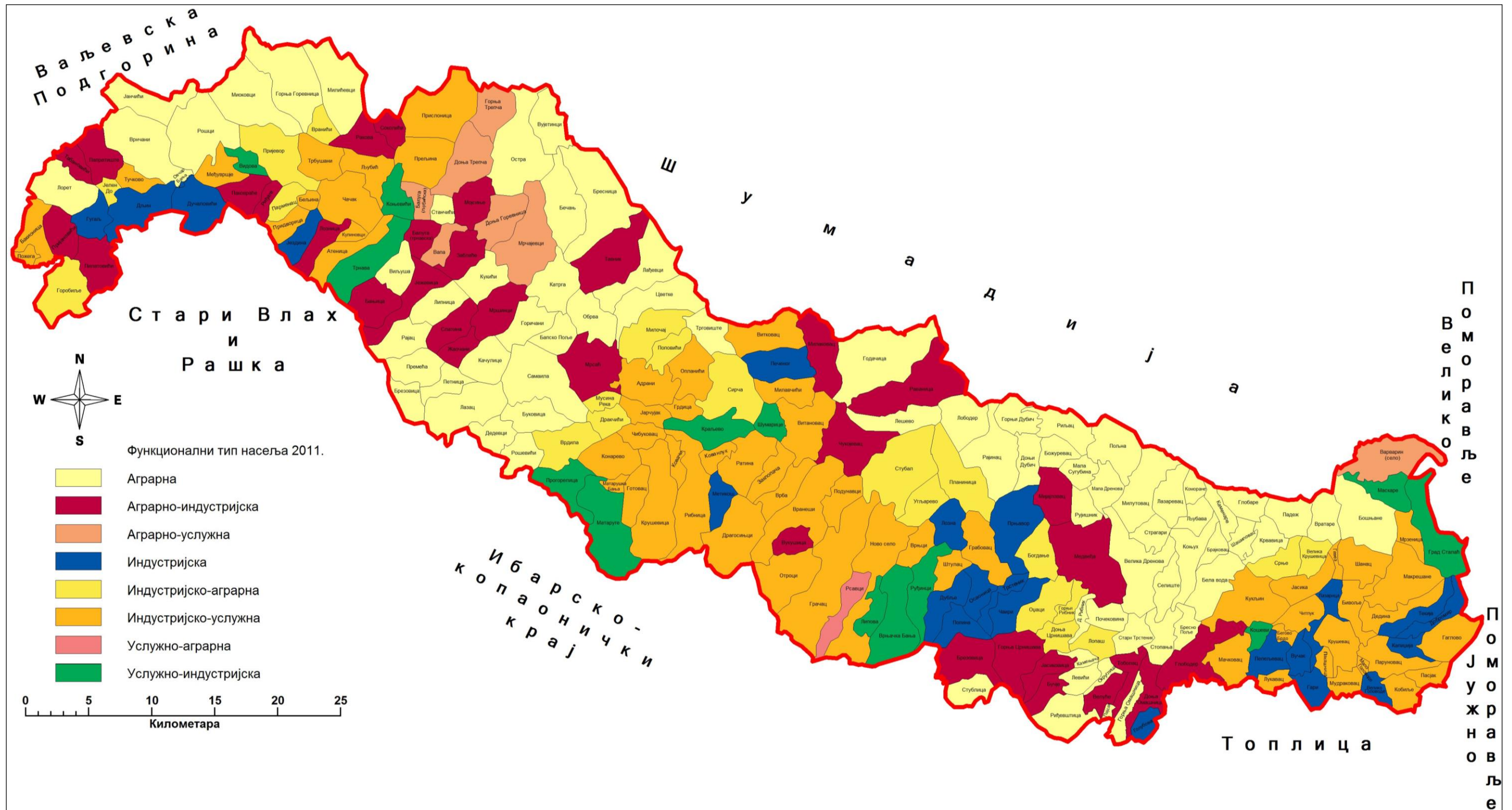
Аутори: И. Пењишевић и И. Потих

Извор основе: Савезни завод за статистику, Београд, 1974.

Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2012.

Регионални просторни план за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2010.

Карта 15: Функционална типологија насеља Западног Поморавља 1971. године



Аутори: И. Пењишевић и И. Потих

Извор основе: Републички завод за статистику, Београд, 2014.

Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2012.

Регионални просторни план за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2010.

Карта 16: Функционална типологија насеља Западног Поморавља 2011. године

*САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У ФИЗИОНОМСКО–ФУНКЦИОНАЛНОМ РАЗВОЈУ
ГРАДСКИХ НАСЕЉА*

За развој градова у Западном Поморављу велики утицај је имао општи ток историјског развоја, смена различитих цивилизација, промена саобраћајних средстава, етнографске и друге прилике. Археолошки налази сведоче о њиховој насељености још у праисторијско и римско доба (Каниц, 1987). Насељене области овог краја имале су своје економске центре, који су у средњем веку обично били на заштићеном и тешко приступачном положају (Станисављевић, 1974). Развој средњовековних градова у Западном Поморављу прекинут је освајањем ове територије од стране Турака, који су градовима дали оријентални карактер и прилагодили их свом начину живота (Милојевић, 1951). На основу путописа Евлије Челебије може се закључити да је у то време Ужичка Пожега била мало и незнатно место (Симовић, 1951). На месту данашњег Краљева било је село Рудо поље, док је Крушевац већ тада постојао као варош (Савић, 1969). Турци су знали за лековитост извора Врњачке Бање, али нема података о постојању насеља (Боровић–Димић, 2005). За Чачак је констатовано да је у XII веку подигнут манастир Градац, око којег се оформило истоимено насеље (Поповић, 1996). О Трстенику нема писаних трагова све до 1381. године, када се први пут спомиње у повељи кнеза Лазара (Миљинчић и Плавша, 2001). У Трстеничкој сутесци од стране Турака је било подигнуто насеље које је имало велики стратешки значај.

Одласком Турака из градских центара Западног Поморавља, на њихово место долазе становници из околних села, као и досељеници из других делова Србије. Скоро сви градови регије постали су значајни административни центри своје околине, што је у многама утицало на њихов развој. У периоду до Првог светског рата западноморавски градови су се споро развијали, са карактеристикама традиционалне архитектуре. У току Другог светског рата су доста порушени и разорени, па им је услед ратних страдања смањен и број становника. Послератно напредовање градова Западног Поморавља везано је за развој трговине и занатства, као и за отварање административно–просветних установа. Индустријализација је интензивирала развој Краљева, Чачка и Крушевца као градских насеља у којима се концентрише велики део радничке класе из сеоских подручја Западног Поморавља и из суседних регија. Пожега је још увек имала пољопривредни карактер, док се Врњачка Бања развијала аналогно својој балнеолошкој функцији (Станисављевић, 1974).

ПОЖЕГА

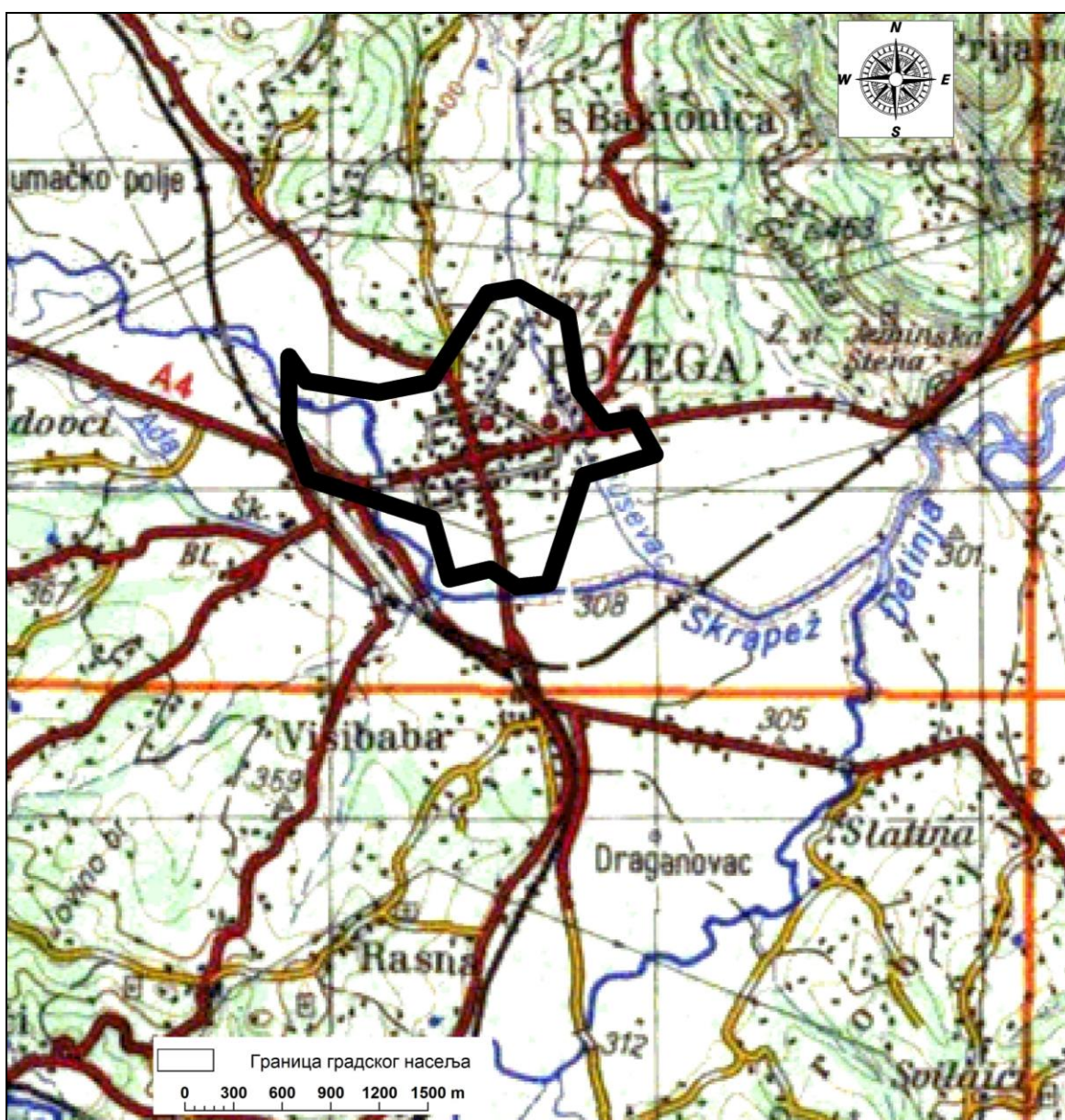
Пожега је једино градско насеље истоимене општине са површином урбане територије од 1,5 km², на којој је 2011. године живело 13.153 становника у 4.392 домаћинства (РЗС, 2014). Морфолошки је смештена на дну Пожешке котлине (305–350 m н.в.), на речној тераси Скрапежа. Градско насеље има повољан саобраћајно–географски положај, јер се налази на раскрсници важних друмских и железничких путева. Према територијално–административној подели Србије, Пожега је једино градско насеље

Западног Поморавља које припада Златиборском управном округу. Од Ужица као центра округа и гравитационог центра, Пожега је удаљена 24 km источно, док се у односу на Београд налази 187 km југозападно (Тошић, 2001). Погодни географски услови и природна богатства утицала су на то да Пожега буде насељена још од најранијих периода праисторије. Из металног доба потиче хумка великих димензија пронађена у њеном насељу Горобиљу, док је у насељима Пилатовићи, Табановићи и Папратиште, рекогностицирано више хумки из бронзаног и старијег гвозденог доба (Зотовић и сар, 1978). У Пријановићима и Горобиљу пронађени су остаци римске опеке и другог грађевинског материјала, што упућује на чињеницу да је на овом простору било веће римско насеље (Каниц, 1987). Данашње градско насеље Пожега је настало у близини значајног урбаног жаришта *Municipium Malvesatium*, римске провинције *Dalmatie*. Под именом Пожега први пут се спомиње у књигама дубровачких трговаца из 1476. године (Станисављевић, 1974).

Рани средњи век је обележен продором Старих Словена, да би у периоду оснивања самосталне српске државе под вођством великог жупана Стефана Немање, Пожега са околином ушла у састав жупе Моравица (Игњић, 1993). За време Турске владавине била је центар Пожешке нахије, док је само место било претежно насељено Турцима (Мисаиловић, 1978). Катастарски турски пописи из 1516. године помињу Пожегу као насеље са 101 домаћинством, 22 куће неожењених Срба и 13 домова Муслимана, док турски дефтери из 1559. године помињу нахију Пожегу као трговинско место у кадилуку Чачка (Просторни план општине Пожега, 2004). Прву половину XIX века обележили су важни историјски догађаји (Први и Други српски устанак), у којима су учествовали и виђени људи из овог краја. Пожега се нарочито поноси тиме што са овог простора потиче кнез Милош Обреновић, покретач и вођа Другог српског устанка. То је насеље које се одликује дугвременом урбанистичком уређеношћу, с обзиром да је први регулациони план Пожега добила још 1832. године (Симовић, 1951). Тако ова варошица на Скрапежу постаје административни, економски и културни центар ширег подручја које обухвата не само пожешки срез, већ и делове драгачевског и ариљског краја. Поштански саобраћај у Пожеги је почео да се одвија 1835. године, а телеграфски 1869. године. Железницу уског колосека Пожега је добила 1912. године, пругу нормалног колосека 1972. године, електрично осветљење 1927. године, водовод 1956 – 1959. године и канализациону мрежу 1963. године (Тошић, 2001).

По облику основе насеља, Пожега има облик неправилног четвороугла. Он је у горњем делу сужен, јер га са севера окружују ниске падине Ваљевских планина, а са западне стране засеца речна долина Скрапежа (карта 17). Унутрашње урбанистичко уређење Пожеге датира још из прве половине XIX века, када по налогу кнеза Милоша у Пожеги борави Лазар Зупан. На основу његовог плана, а у складу са специфичном конфигурацијом терена на контакту више геоморфолошких целина, почиње да се уређује варошица на Скрапежу. Приликом урбанистичког уобличавања Пожеге централно место је предвиђено за кружни трг, који је настао усецањем улица на раскршћу главних

саобраћајница. Полупречник кружнице Трга слободе је 50 m, зато што у то време није постојао дужи конопач за мерење.⁸³ Трг је орјентисан тачно у односу на четири главне стране света (одступање $\pm 5^\circ$) и у односу на њега главне градске улице се секу под правим углом. Споредне улице идући ка периферији града делом одступају од овог правила, на местима где геоморфолошки облици то нису дозволили. То се посебно односи на северни део града, који је изграђен на брдовитом терену.



Карта 17. Атар градског насеља Пожеге на топографској карти 1:100.000

(Извор: Војногеографски институт, Београд, 1980.)

У унутрашњој физиономији насеља, централно место припада Тргу слободе, око кога су подигнуте јавне зграде и установе, стамбене зграде, занатлијске и трговачке радње (слика 24). Пожега је карактеристична по томе што у њеној спољашњој физиономији нема

⁸³ Подаци добијени из Дирекције за урбанизам у Пожеги

маркантних зграда, већ су сви објекти грађени по систему до пет спратова. Некада је у силуети насеља као својевремени симбол доминирао индустријски димњак фабрике „Будимка”, који је противно вољи Пожежана срушен.



Слика 24. Трг слободe у Пожеги
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Повећаном концентрацијом становништва у граду и функционалним јачањем Пожеге шездесетих година XX века, долази до промена у њеној просторној и физиономској структури. Према Плану детаљне регулације из 2015. године, градско насеље Пожега се састоји од три веће просторно–функционалне целине: Централног градског језгра, Стамбене зоне и Привредно–радне зоне. Централно градско језгро је намењено колективном становању у стамбеним зградама, у чијем је приземљу пословни простор. У њему се налази зграда општине, установе културе, школе, дом здравља и друга јавна предузећа. Стамбена зона је намењена индивидуалним стамбеним објектима и у њој су саграђене породичне куће са двориштима. У Пожеги има 10 стамбених зона и то су Трећи реон, Радовина, Лисиште, Котарски грм, Прудови, Зеленац, Миловића ливаде, Татојевица, Бакионички поток и Марјановића брдо (План детаљне регулације Пожеге, 2015). Трећа просторно–функционална целина у Пожеги је привредно–радна зона. Она захвата површину од 100 ha и налази се у југоисточном делу Пожеге, на изласку из града према Чачку. Саграђена је поред саобраћајне петље испред Пожеге и физички је потпуно одвојена од стамбене зоне, што је јединствен пример у Западног Поморављу.

Интензивније насељавање Пожеге наступило је почетком XIX века, досељавањем становништва из јужних и југозападних делова динарске области, нарочито са Сјеничко–пештерске висоравни, Црне Горе и Херцеговине (Мисаиловић, 1978). Пожега је током XX

века била значајан имиграциони центар Западног Поморавља, што је условљено развојем индустрије у њој. Захваљујући функционалном развоју привредних и ванпривредних делатности Пожеге, дошле су до изражаја савремене географске промене. Њихова главна манифестација је интензивирање процеса урбанизације у самом градском насељу, а деаграризације и дерурализације у сеоским деловима Пожешке котлине. То је даље резултирало позитивним демографским променама, које се огледају у континуираном порасту урбане популације. Индекс промене броја становника у периоду 2011/48 износио је 584,8 поена, а броја домаћинстава 550,4 поена. Густина насељености је у истом периоду повећана са 1.070,9 на 6.263,3 ст/км². У атару Пожеге се у другој деценији XXI века осећа недостатак простора за даље територијално ширење, с обзиром да је у анализираном периоду број становника повећан за шест пута. Негативне промене у погледу старосне структуре изражене су кроз индекс демографског старења који је 2011. године износио 1,0. По њему се становништво Пожеге налази у шестом стадијуму демографске старости. Коефицијент старења је повећан са 6,4% (1971) на 21,4% (2011), али у поређењу са осталим градским насељима Западног Поморавља, Пожега има најмање процентуално учешће становништва старијег од 60 година у укупном градском становништву (РЗС, 2014).

Основне функције Пожеге мењале су се са развојем саобраћајне мреже и утицајем политичких околности, али полазиште овог најзападнијег градског насеља проучаване регије јесте аграрна функција. Све до Другог светског рата становништво Пожеге се највише бавило пољопривредном производњом, с обзиром да је котлина у којој је морфолошки смештена, традиционални воћарско–ратарски и сточарски крај (Станисављевић, 1974). Са оснивањем акционарског привредног друштва „Маљен” које се бавило куповином и прерадом дрвета, чешљањем вуне и мељавом жита за људску и сточну исхрану, аграрна функција је постепено уступала место аграрно–индустријској (Мисаиловић, 1978). Највећи развојни ефекат Пожеги дала је педесетих година XX века индустријска функција, када је овде отворен пољопривредно–индустријски комбинат „Будимка”. Даљи функционални развој насеља условљен је јачањем секундарног сектора и опадањем пољопривредног у укупном становништву. По функционалној типологији, Пожега је 1971. године имала одлике индустријског насеља, са 68,4% активних лица запослених у секундарном сектору (СЗС, 1974). По последњем попису 2011. године, Пожега се развија као индустријско–услужно насеље, са 53,6% активних у секундарном сектору, 40,0% у терцијарном и 6,4% у примарном сектору (РЗС, 2014).

Може се слободно рећи да је индустрија од оснивања првих производних погона средином XX века, па све до економске стагнације, била носилац регионалног развоја и остваривала највећи део народног дохотка у Пожеги. Гашењем великих производних погона текстилне, дрвне и металопрерађивачке индустрије, главни носиоци развоја града на Скрапежу почетком XXI века постају мала и средња предузећа прилагођена савременим условима тржишта. Према успешности на основу броја запослених и промета који остварују, у Пожеги се издвајају фирме прехрамбене индустрије („Yubbe”, „Есо fruttini”, „NS export”, „Носана”, „Euro frigo”), машинске индустрије (Ливница „Пожега”,

„Потенс перфорација”, „Инмолд”, „Перформ”, „Пан комерц” и „Мирковић панели”), електроиндустрије („Терморад” и „Импро”), дрвно–прерађивачке индустрије („Гинко”, „Механопринт”), текстилне индустрије („Рамах” и „Пут слободе”), индустрије коже („Princ leather” и „Галман”) и хемијске индустрије („Target plast”).

Пожега има наглашену саобраћајну функцију, јер се захваљујући свом географском положају, налази на раскрсници магистралних и регионалних друмских и железничких путева. На истоку је магистралном друмском саобраћајницом првог реда преко Овчарско–кабларске клисуре повезана са Чачком и осталим делом Србије, а на западу магистралним путним правцем преко Ужица повезана са Босном и Херцеговином. На југу је магистралним путем Пожега повезана преко Ариља и Ивањице са Црном Гором, а на северу се веза преко Косјерића остварује са Ваљевском Подгорином и Српском Посавином. Будући инфраструктурни коридор који ће проћи кроз Пожешку котлину, приближиће њену привреду потрошачким центрима Западне и Средње Србије и северне Црне Горе, али и највећем потрошачком центру Београду. Организованим друмским саобраћајем у превозу путника бави се предузеће АД „Ракета путнички саобраћај” из Ужица, радна јединица Пожега. У свом саставу ово предузеће има савремено опремљену аутобуску станицу у Пожеги са 12 перона, са којих се дневно оствари 120 полазака у месном и приградском саобраћају. Пожега је најважнији железничко–транспортни терминал на међународном коридору Београд–Бар, са 15 колосека. Железничка станица Пожега се налази у самом граду и савремено је опремљена за несметано одвијање транспорта робе и путника. У њој се укршта магистрални железнички правац Београд–Бар са пругом првог ранга Пожега–Краљево, чиме се остварује непосредна повезаност са осталим деловима железничке мреже у Србији (Просторни план општине Пожега, 2004). Друга железничка станица Јелен До је усмерена на теретни вид саобраћаја, јер се преко ње врши транспорт грађевинског камена и креча из оближењег каменолома.

Пожега је значајан културно–просветни центар овог дела Западног Поморавља. Прва школа у Пожеги је основана 1835. године у једној приватној кући, а први учитељ је био Павле Стојић (Мисаиловић, 1978). Данас се основно образовање одвија преко две матичне школе у Пожеги, са издвојеним четвороразредним одељењима у сеоским насељима. Основна школа „Емилија Остојић” има издвојена одељења у насељима Јелен До, Лорет, Пилатовићи и Горобиле, док друга осмогодишња матична школа „Петар Лековић” нема истурених одељења у насељима која припадају Западном Поморављу. Средње образовање у Пожеги се одвија преко Гимназије „Свети Сава”, Техничке школе и Пољопривредне школе са домом ученика „Љуба Мићић”. Бригу о деци врши предшколска установа „Олга Јовичић Рита”, преко три објекта за смештај деце: „Бамби”, „Пчелица” и „Лептирић”. Носилац културних дешавања у Пожеги је Културни центар, Градска библиотека, Музеј железнице уског колосека, биоскоп и галерија. Културни центар у Пожеги је основан 1947. године и у склопу њега функционише галерија, биоскоп, Радио и ТВ Пожега. Градска библиотека има шест издвојених одељења и располаже фондом од преко 100.000 књига.⁸⁴ Музеј железнице уског колосека је јединствен у Западном Поморављу, а налази се у непосредној близини железничке станице у Пожеги. Састоји се

⁸⁴ Подаци добијени од Јасминке Лаловић-Ђурић из Градске библиотеке у Пожеги

од четири станична колосека, станичне зграде, пет скретница, робне ваге и локомотивске окретнице. Станична зграда је са оригиналним ентеријером и саграђена је по узору на станицу у Прељини код Чачка. На четири колосека смештено је 10 парних, 18 путничких и теретних вагона и четири железничка бицикла. Музеј је отворен сваког радног дана и улаз је бесплатан (Ковачевић, 2003).

Здравствена функција у Пожеги је организована преко Медицинског центра са Домом здравља, болницом, четири сеоске амбуланте и неколико приватних специјалистичких амбуланти и апотека. Пожешка болница представља истурено одељење Здравственог центра Ужице, која располаже са 80 постеља на одељењима за унутрашње и пнеумофизиолошке болести, лабораторијом и службом за трансфузију крви (Просторни план општине Пожега, 2004). У склопу Дома здравља Пожега, који такође представља основну јединицу Здравственог центра Ужице, функционише и Центар за социјални рад. На почетку друге деценије XXI века поље утицаја Пожеге не прелази границе територије истоимене општине што је резултат њеног, још увек скромног, функционалног развоја. Главни иницијатор социоекономске и функционалне трансформације овог градског насеља и њене околине, био је и остао град Ужице.

Туристичка функција Пожеге се развија захваљујући природним вредностима и богатом културном наслеђу из различитих историјских епоха. Постојећи туристички потенцијали највише погодују развоју манифестационог, транзитног и екскурзионог туризма. Пожега је позната као организатор великог броја туристичких манифестација, међу којима се издвајају Ликовна колонија „Прилипац”, Међународни студентски филмски камп „Интеракција”, Интернационални дечији музички фестивал „Ја сам твој друг”, Мајски дани културе, Међународна смотра фолклора мушких и женских певачких група „Саборовање”, Моравска регата итд (www.pozega.org.rs). Од уметничких туристичких вредности Пожеге, пажњу привлачи градска црква Светог цара Константина и царице Јелене која се налази на уласку у Пожегу из правца Чачка. Саграђена је 1833. године, а главни архитекта је био руски емигрант Василије Акурсов (Мисаиловић, 1978). Међутим, туризам у Пожеги још увек није развијен сразмерно могућностима и потребама потенцијалних туриста, што потврђује и недовољан број смештајних капацитета. Највећи смештајни објект је хотел „Пожега” у центру града, који располаже са 120 лежајева у 60 соба, рестораном за 500 гостију и другим пратећим садржајима. Поседује и велики паркинг па је погодан за прихват и услуживање транзитних гостију и екскурзија (Ковачевић, 2003). У Тучкову, на магистралном путу Чачак–Пожега, налази се мотел „Мерак”, који је чувен по квалитетној домаћој кухињи. Располаже са 14 соба и рестораном са 200 места, па је погодан за транзитне посетиоце који путују од Београда према Јадранском мору и Босни (Ћатић, 2007). Даљи развој Пожеге треба базирати на рационалнијем искоришћавању постојећих природних потенцијала, а у циљу превазилажења негативних последица које је економска криза оставила у привреди овог града. Пролазак планираног саобраћајног ауто–путног коридора кроз Пожешку котлину, створиће услове за изградњу нових производних објеката и омогућити побољшање функционалног и демографског развоја овог дела Западног Поморавља.

ЧАЧАК

Градско насеље Чачак се налази на обалама Западне Мораве у централном делу Чачанске котлине, на 242 m н.в. По Попису из 2011. године у њему је живео 73.331 становник у 4.932 домаћинства (РЗС, 2014). Подручје града Чачка се налази у гравитационом подручју Крагујевца као макрорегионалног центра (НТСЈ 1), који својим функцијама опслужује више од милион становника Централне Србије. Чачак је регионални центар и административно, образовно и привредно седиште Моравичког округа, са површином урбане територије од 16,9 km² (ГУП Чачак, 2015). Налази се у оквиру западноморавске осовине развоја и од Београда је удаљен 142 km. Чачак је насеље са веома развијеном саобраћајном инфраструктуром, будући да кроз територију града пролазе три државна пута I реда (М-5, М-22, М-23) и магистрална железничка пруга. У будућности ће се остварити још боља повезаност преко планираних ауто–путних коридора Е-763 и Е-761, који ће се укрштати у Прељини (Просторни план града Чачка, 2010).

Најстарији трагови насељености откривени на територији данашњег Чачка упућују на чињеницу да је ово било важно насеље још за време неолита и бронзаног доба. Пре насељавања Словена на овом простору су највероватније живели Трибали. То потврђује откривена хумка у приградском насељу Атеници, у којој су око 500 године п.н.е. сахрањени трибалски кнез и књегиња са богатим златним и сребрним накитом (Веселиновић, 1991). Као сведок римске доминације на овом простору, када су се Чачак и околина налазили у склопу провинције Далмације, сачуване су у самом центру града Римске терме из III и IV века н.е (Стаменковић и Гатарић, 2001). Тек у VI веку у брдско–планинском залеђу Чачка подиже се византијско утврђење Градина, за које се претпоставља да је представљало административни и верски центар целог подручја (Златић, 1969). Ово утврђење изнад града је имало функцију да штити раскрснице важних друмских саобраћајница. За време српске средњовековне државе насеље се помиње у XIII веку под именом Градац, као седиште жупе којом је управљао Страцимир, брат Стефана Немање (Поповић, 1996).

Под данашњим именом, Чачак се први пут помиње 18. децембра 1408. године, у једном спису из Дубровачког архива (Николић, 2015). У периоду Турске владавине претворен је у паланку, а староседелачко становништво је истребљено. Турски географ Евлија Челебија наводи у Смедеревском санџаку варош „Цацка”, на обали Мораве на београдском путу (Аличић, 1984). Чачак је ослобођен у Првом српском устанку 1804. године и тадашња варош је имала 250 становника. Након поновног турског освајања овог простора 1813. године, притисак и угњетавање српског живља било је неподношљиво. Као одговор на то у селу Трнава код Чачка је у септембру 1814. године избила Хаџи–Проданова буна, али су је Турци свирепо угушили. Много већи значај на путу ослобођења имао је устанак у Такову 1815. године, када је око Чачка вођено неколико узастопних бојева на простору варошког шанца и брда Љубић (Поповић, 1997). У њима је уништена главнина турске војске, па се Чачак после Другог српског устанка развијао као нахијско седиште. Коначним ослобођењем од Турака тридесетих година XIX века, у вароши је живело свега 900 становника (Веселиновић, 1991). Интензивније насељавање је наступило

крајем XVIII и почетком XIX века, када се на ове просторе досељава становништво из северне Црне Горе, Херцеговине и Старог Влаха (Цвијић, 1922).

Кретање становништва по пописима показује перманентно повећање популације у градском насељу Чачку, која је расла са 18.525 (1948) на 48.981 (1971), затим на 70.012 (1991) и 73.331 (2011). Повећање броја становника у градском центру након седамдесетих година XX века у суштини је привидног карактера, јер је условљено миграционим кретањима становништва из сеоских насеља са обода Чачанске котлине (Стаменковић и Гатарих, 2006). Индекс промене броја становника Чачка у периоду 2011/48 износио је 395,8 поена, а броја домаћинстава 480,8 поена. Густина насељености је у истом периоду увећана за четири пута, са 1.136,5 на 4.498,8 ст/км². Процес старења становништва Западног Поморавља није мимоишао ни Чачак, чија се урбана популације по попису из 2011. године налазила у шестом стадијуму демографске старости (индекс старења 1,1). Негативне промене у погледу старосне структуре изражене су кроз индекс демографског старења, који се кретао од 0,2 (1971) до 1,1 (2011) и кроз коефицијент старења који је повећан са 7,4% (1971) на 22,4% (2011). У структурама урбаног становништва запажено је опадање пољопривредног становништва, док су ниво образованости и квалификациона структура повољнији него у Републици Србији (Просторни план града Чачка, 2010).



Слика 25. Панорама Чачка снимана са кеја на Љубићу
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Основу функционалног развоја града Чачка педесетих година XX века дала је индустрија, када су отворени погони наменске и електроиндустрије „Слобода” (1947), Фабрике термотехничких уређаја и Фабрике резног алата (1953). Изграђени индустријски капацитети, мотивисани и подстицани законитостима сопственог развоја, условили су пораст нивоа развијености овог подручја (Родић, 1985). По функционалној типологији, Чачак је 1971. године имао одлике насеља индустријског типа, са 73,0% запослених у

секундарном сектору (СЗС, 1974). Кроз развој индустрије растао је и град Чачак, ширећи свој гравитациони утицај на привлачење радне снаге и становништва из сопствене мреже насеља и из ширег окружења. Међутим, економска криза и НАТО бомбардовање 1999. године, оставили су велике последице на чачанску индустрију која је почетком XX века ушла у фазу рецесије (Просторни план града Чачка, 2010). Од тада се привреда града Чачка заснива на развоју малих и средњих предузећа из области трговине, саобраћаја и других услужних делатности (65% од укупног броја предузећа). На тај начин је Чачак постепено прешао из секундарне фазе урбанизације у терцијарну, па се 2011. године развија као индустријско–услужно насеље са готово подједнаким уделом активних у секундарном (48,0%) и терцијарном сектору (46,5%). У области прерађивачке индустрије, најзаступљенија су предузећа прехрамбене („Понс”, „Interfood” „MACROBella”, „Мока”, „Поло”), металопрерађивачке („Унипромет”, „Атеник комерц”, „Словас”, „CINI”), текстилне („P.S fashion”, „Tiffany”, „Evolution”) и индустрије папира („Precision”, „Литопапир”, „Знамграф”). Развојни потенцијали који су значајни за размештај великог броја малих и средњих предузећа на простору Чачка и његових приградских насеља су присуство магистралних и регионалних друмских и железничких саобраћајница, индустријска традиција са изграђеним производним капацитетима и природне погодности за развој пољопривредне производње као сировинске базе за прехрамбену индустрију. Повољни локациони услови за развој индустрије уз близину конзумног тржишта за пласман готових производа определили су велики број дистрибутивних ланаца за изградњу својих центара у Чачку – Апатинска пивара, „Philip Morris”, „Nestle Delta”, „Frikom”, „Coca-cola”, „Pepsi”, MD international („Henkel”). Своје место и интерес за локацију својих објеката на простору града Чачка нашли су и велики трговински ланци као што су „Темпо”, „Интерекс”, „Рода центар”, „Идеа” (www.cacak.org.rs/privreda).

Чачак је најзначајнији образовни центар Западног Поморавља са 10 основних и осам средњих школа, неколико виших школа, државних и приватних факултета и Институтом за воћарство. Перманентан пораст броја становника градског центра, праћен је отварањем предшколских установа свих профила, од јаслица до припремне предшколске групе. Носилац ове делатности је Предшколска установа „Радост”, која функционише преко 12 организационих јединица на урбаном одручју и предшколским групама у оквиру школских објеката на сеоским подручјима у Мрчајевцима, Прељини, Заблаћу и Пријевору (www.skolskaupravnacacak.rs). У Чачку је још 1805. године радила једна од првих школа у Србији, а како се број становника повећавао, растао је и број образовних установа (Поповић, 1996). У другој деценији XXI века основно образовање у урбаном подручју Чачка се обавља преко школа „Свети Сава”, „Милица Павловић”, „Филип Филиповић”, „Драгиша Мишовић”, „Ратко Митровић”, „Танаско Рајић” и „Вук Караџић”. У Чачку функционишу и три специјалне основне школе: „1. новембар” за децу ометену у развоју, музичка школа „Др Војислав Вучковић” и школа за основно образовање одраслих као део установе „Коста Новаковић” (Николић, 2015).

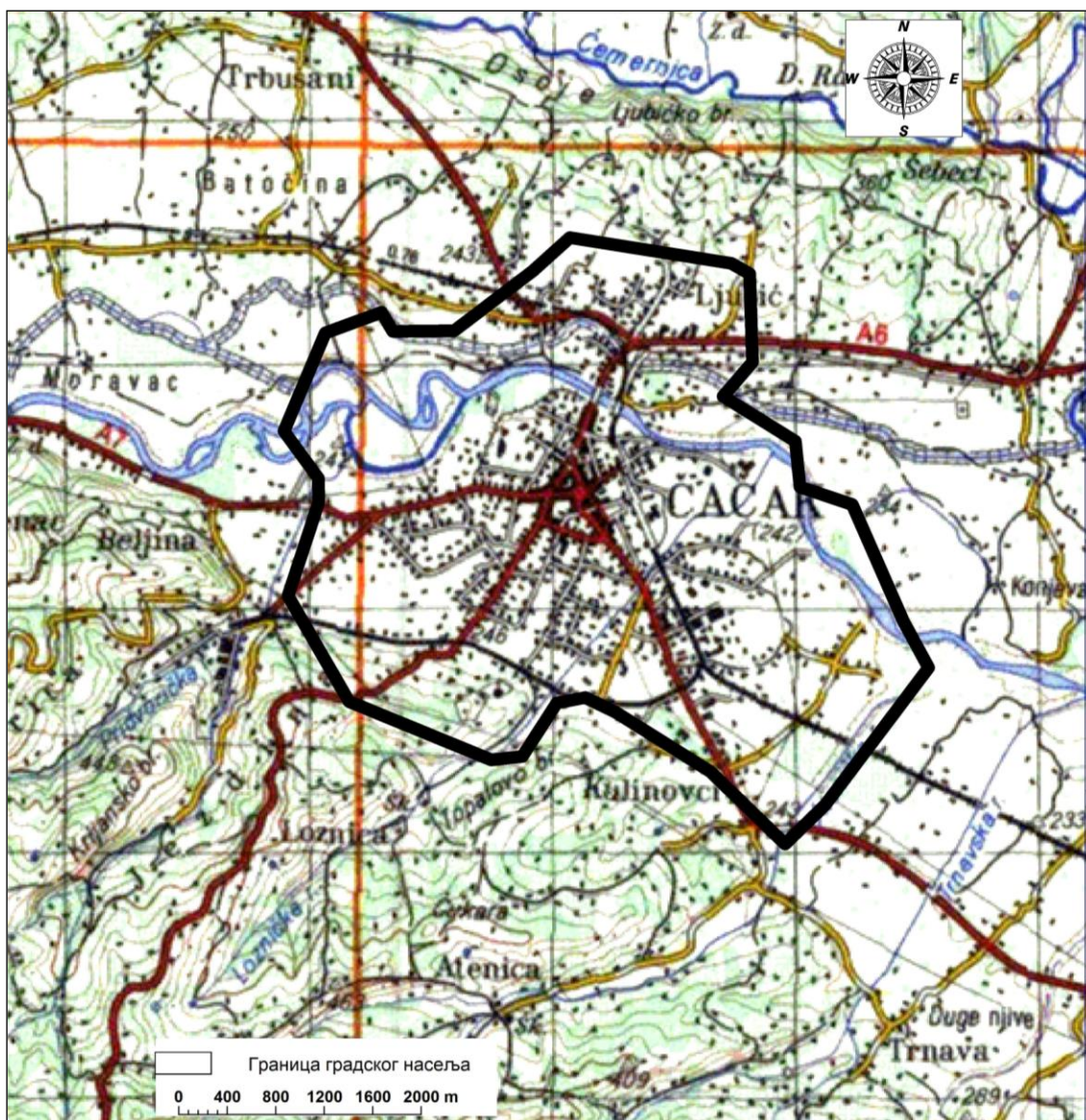
Завидан број основних школа, прати и сразмеран број средњих школа адекватних профила образовања, у складу са потребама чачанске привреде. Средње образовање у градском подручју се одвија у Гимназији, Економској школи, Машинско–саобраћајној

школи, Медицинској школи „Надежда Вилимановић–Јанковић”, Техничкој школи, Прехрамбено–угоститељској школи, Музичкој и средњој школи за лица са посебним потребама. Чачанска Гимназија која је основана 1837. године, једна је од најстаријих средњих школа у Србији (Просторни план града Чачка, 2010). Чачак је град у Западном Поморављу са највећим бројем државних и приватних акредитованих високошколских установа. Академске студије се обављају на Агрономском факултету и Факултету техничких наука, који су део Универзитета у Крагујевцу. За струковне студије постоје Висока техничка школа и Висока пословна школа. Студентима са стране је обезбеђен смештај у Студентском дому, који се налази у непосредној близини факултета (www.skolskaupravicacak.rs). У складу са даљим развојем објеката образовања, Генералним урбанистичким планом из 2015. године планиране су нове локације за потребе вишег и високог образовања. Једна од њих је на простору некадашње касарне „Ратко Митровић”, чијим би се иселењем створиле могућности да се део потребних површина за нове факултете и високе школе задовољи у оквиру овог комплекса (ГУП Чачак, 2015).

Савремена здравствена функција Чачка се огледа у пружању здравствених услуга насељима из мреже града Чачка и општина Моравичког управног округа. Носилац здравствене заштите је Здравствени центар Чачак у чијем саставу се налази Општа болница са 25 служби, Дом здравља са 13 служби, Служба опште медицине организована у три здравствене станице на градском подручју, четири здравствене станице у насељима секундарним центрима и 11 здравствених амбуланти у сеоским насељима (www.cacak.org.rs/zdravstvo). Здравствену заштиту у Чачку пружа и велики број приватних специјалистичких ординација и поликлиника „Медилек”, основана 1992. године као једна од првих приватних здравствених установа у Србији (www.medilek.rs). На градском подручју Чачка постоје и институције социјалне заштите, као што су Центар за социјални рад и две стационарне установе - дом глувих и дом слепих. Просторним планом је предвиђено и отварање дома за стара лица преко 65 година, на локацији бивше војне касарне „Танско Рајић” (Просторни план града Чачка, 2010).

Чачак је град са наглашеном туристичко–угоститељском функцијом, која се развија захваљујући богатом културно–историјском наслеђу градског подручја и разноврсним природним потенцијалима непосредног окружења. Носилац развоја туризма је Туристичка организација Чачка, чија је основна делатност промовисање туристичких вредности града заједно са Овчарско–кабларском клисуром („Мала Српска света гора”) и бањама (Горња Трепча, Овчар Бања и Слатинска бања). Постојећи туристички ресурси погодују развоју транзитог, излетничког, културно–манifestационог и бројних других видова туризма. Смештајни капацитети у самом граду су хотел „Београд” и мотел „Чачак”, мотел „Ливаде” у Прељини, хотел „Коле” у Коњевићима, а значајнији угоститељски објекти су „Таково”, „Стари град”, „Брвнара” у Чачку и ресторан „Атријум” у Прељини (ГУП Чачак, 2015). Манifestације Чачку и његовој непосредној околини спадају у најразвијенији вид туризма, јер су бројне и привлаче значајан број посетилаца. Највећи значај за регионални развој имају „Летњи дани културе у Чачку”, Песничка манifestација „Дисово пролеће”, „Дан Града Чачка” (18. децембар), „Чачански WPP рели”, „Ликовна колонија Српска света

гора”, „Фестивал маске” и „Питијада” у Чачку, „Купусијада” у Мрчајевцима, „Плодови Западног Поморавља” у Заблаћу и Сабор фрулаша Србије „Ој Мораво” у Прислоници. Носиоци културних дешавања у граду су Градска библиотека „Владислав Петковић Дис” која је основана 1848. године и располаже са 140.000 библиографских јединица, Дом културе, Народни музеј, Међуопштински историјски архив и Уметничка галерија „Надежда Петровић” основана 1961. године, као једна од најстаријих и најзначајнијих установа овог типа у Србији. Од сакралних објеката, највећи значај има храм Вазнесења Христовог, црква Светог Кнеза Лазара и споменик Танаску Рајићу на брду Љубићу, Конак Јована Обреновића са музејском поставком, споменик Степи Степановићу и Надежди Петровић у центру града (Привредно–туристички информатор, 2008). У Чачку је развијен и информативно–издавачки сектор, кога чине Радио „Чачак”, Радио „Озон”, ТВ „Галаксија 32”, „Чачански глас” и „Чачанске новине” (www.cacak.org.rs).



Карта 18. Атар градског насеља Чачка на топографској карти 1:100.000
(Извор: Војногеографски институт, Београд, 1980.)

По облику основе насеља, Чачак има изглед линеарног насеља са једном или више паралелних улица и стихијском градњом дуж путних праваца (карта 18). Градско језгро подсећа на арапски број осам, са просторно већим и у основи ширим делом са десне долинске стране Западне Мораве и ужим делом на левој страни реке, који је са севера засечен брдом Љубић. Демографске и функционалне трансформације Чачка, уз постојеће морфолошке особености простора на коме се развија, директно су утицали на његова физиономска обележја. Спољашњу физиономију ужег градског прстена Чачка чине високи солитери (куле) на Алвациници и код хотела „Морава”, али и силоси код железничке станице, у којима су сировине складиштили „Житопромет” и Београдска индустрија пива. Део Чачка „преко Мораве” има још изразитију спољашњу физиономију. Солитери на Љубић кеју су високе спратовности (до 15 спратова), а простором доминира брдо Љубић са спомеником Танаску Рајићу (слика 25).

Од најважнијих остварења скорашњих урбанистичких обликовања унутрашње физиономије Чачка треба истаћи реконструкцију градског језгра, тзв. Градског шеталишта. Примарна или градска улична мрежа је доминантно радијалног карактера, при чему основне радијалне правце чине постојећи улазно–излазни путеви према Прељини, Краљеву, Гучи, Пријевору и Прањанима. Окосницу концепта чини „Јужна магистрала” или Булевар ослободилаца Чачка (садашњи кружни пут који се поклапа са садашњим улазно–излазним правцима према Краљеву са једне и Пожеги са друге стране) и „Јужна магистрала” коју чине ул. Ђорђа Томашевић, ул. Славка Крупежа и Булевар Танаска Рајића. Трансформација насеља је артикулисана и усмеравана искључиво из градског центра, па је највише захватила насеља периурбаног прстена Чачка и насеља дуж важних саобраћајница (Просторни план града Чачка, 2010). Према Генералном урбанистичком плану из 2015. године, ужи градски појас Чачка обухвата 21 физиономску целину: Центар или Градско шеталиште, Алвациница, Палилула, Кошутњак, Циганмала, Авенија липа I и II, Калуђерица, Јездинац, Суви брег, Казаница, Кључ, Спомен парк, Деветачко насеље, Бедем, Динара, Велика и Мала колонија, Љубић кеј, Лупњача и Сајмиште. Приградски појас чини 10 насеља са урбано–руралним карактеристикама: Атеница, Бељина, Јездина, Лозница, Кулиновци, Коњевићи, Љубић, Парменац, Придворица и Трнава. Како би се урбани део града Чачка растеретио од претеране концентрације привредних и непривредних објеката, формирана су насеља секундарни центри: Мрчајевци, Прељина и Мршинци – Слатина (Николић, 2015). Њихова улога је да просторно–функционално интегришу неколико насеља са развијеним центром, где се као примери издвајају Трбушани и Пријевор у гравитационом подручју Чачка, Прислоница и Доња Трпча у гравитационом подручју Прељине, Остра и Бресница у гравитационом подручју Мрчајеваца, и Заблаће и Жежевица у гравитационом подручју Мршинаца (ГУП, 2015). Као специјализована сеоска насеља са бањском функцијом, развила су се Овчар Бања, Горња Трпча и Слатина. О њима је више речи било у поглављу термоминерални извори као фактор регионалног развоја. Подстицањем развоја ових хијерархијски нижих нивоа у мрежи насеља града Чачка, привреда ће се равномерније развијати сходно природним и просторним потенцијалима наведених центара. То ће даље допринети повећању

доступности радних места и стварању услова за унапређење квалитета живота, како становништва у руралним подручјима, тако и у растерећеном градском центру.

Близина функционалних подручја Крагујевца на североистоку, Краљева на југоистоку и Ужица на западу, у великој мери је ограничавајући фактор просторно–функционалног ширења утицаја Чачка као регионалног центра Западног Поморавља. Реално је очекивати да ће се Чачак у ближој будућности, захваљујући успешном развоју малих и средњих предузећа, издиференцирати у односу на остале центре западноморавске развојне осовине. Као основа за успешан регионални развој истичу се погодни терени за лоцирање индустријских објеката и формирање трговинских терминала, нарочито ако се има у виду важност овог града као саобраћајног чворишта значајних инфраструктурних коридора. Такође, расположиви природни ресурси као што је квалитетно пољопривредно земљиште и резерве воде за снабдевање становништва и индустрије, задовољавајућа су основа за даљи развој овог града на Западној Морави.

КРАЉЕВО

Краљево, као регионално средиште Западног Поморавља, морфолошки је смештено у источном делу Чачанско–краљевачке котлине, непосредно испред Краљевачког сужења (Николић, 2010). Развија се у појасу од 192 до 210 m н.в, на контакту алувијалних равница Ибра и Западне Мораве са јужним падинама Котленика. То је градско насеље 180 km јужно од Београда, у коме је у 2011. години живело 64.175 становника. Интензивним развојем индустрије у другој половини XX века, Краљево израста у саобраћајни, административни, здравствени и просветно–културни центар и седиште Рашког управног округа. Његова гравитациона зона се поклапа са административном границом Рашког округа, јер својим функцијама опслужује цело то подручје. Међутим, утицај Краљева превазилази границе округа чије је седиште, јер се у њему налазе институције ширег регионалног значаја као што су Републички завод за статистику и Регионална привредна комора (Просторни план града Краљева, 2010). На основу постојеће административно–територијалне поделе Републике Србије, засноване на критеријумима као што су број становника, природни потенцијали, културно–историјско наслеђе и геополитичка позиција, Краљево је сврстано у НТСЈ 3, Област Рашка (Стратегија одрживог развоја града Краљева, 2015).

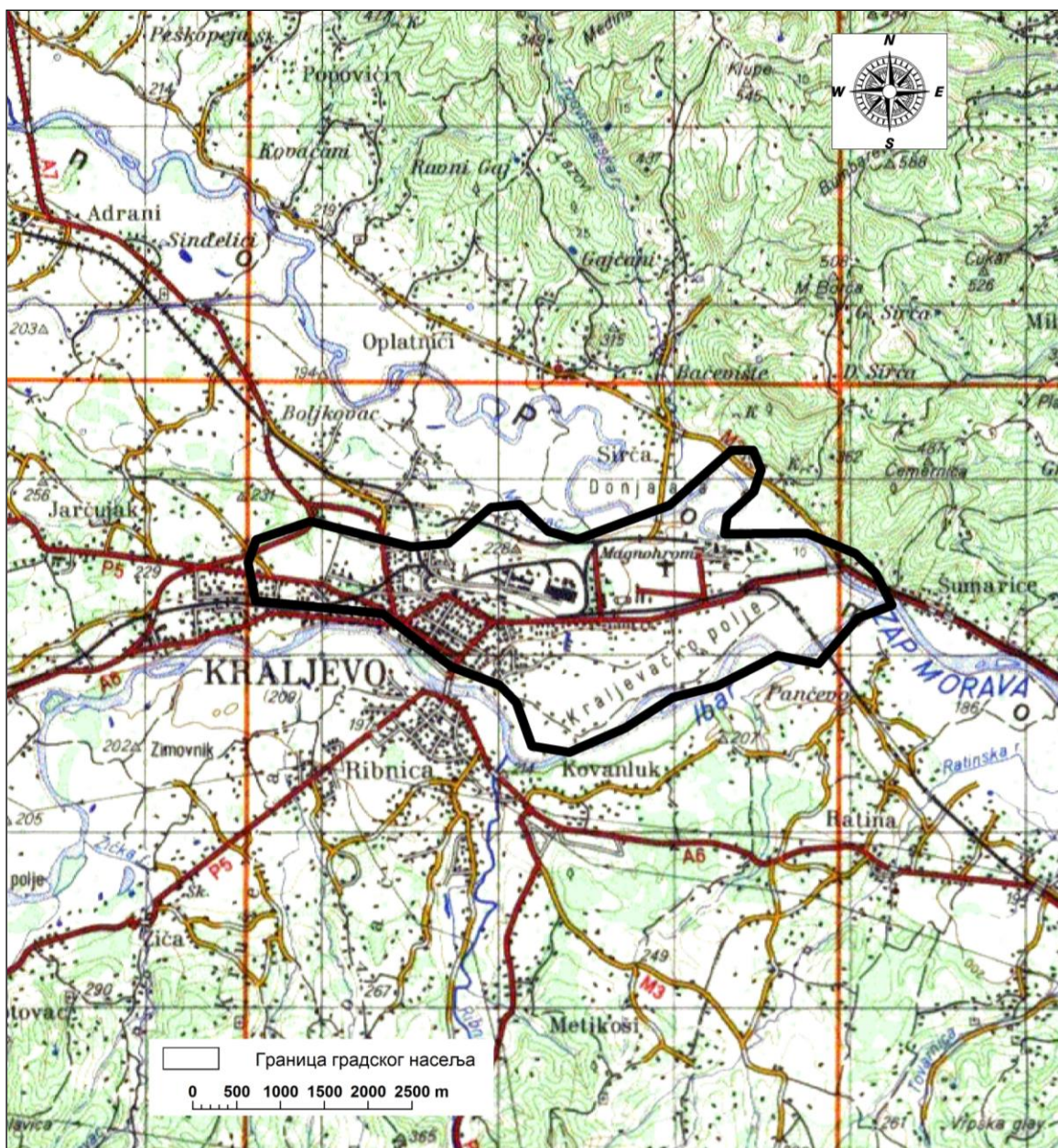
На основу досадашњих историјских и археолошких проучавања, територија око доњег тока Ибра и његовог ушћа у Западну Мораву, била је насељена још у неолиту. На то упућују налазишта у Ратини, Кованлуку и Конареву, али и бројни појединачни археолошки локалитети (Корићанац, 1992). На месту данашњег Краљева је за време Римљана постојало насеље са утврђењем, јер су на околним планинама Римљани вршили експлоатацију руде (Родић, 1985). Овај простор је за време Римског царства био део „Дубровачког пута”, који је повезивао Дубровник са Цариградом. Као густо насељено место помиње се насеље Јанок, које се налазило југозападно од Краљева, на подручју данашњег Конарева (Група аутора, 1966). Са оснивањем српске средњовековне државе, ови крајеви играју веома важну улогу у привредном, политичком и друштвеном животу

као центри духовности. Почетком XIII века у насељу Крушевица у алувијалној равни Ибра, саграђен је манастир Жича, као седиште аутокефалне српске цркве и њеног првог архиепископа Светог Саве (Милановић, 1973). Колико је историја Краљева била бурна, може се видети и по променама назива имена града. Под називом Рудо Поље, данашње Краљево први пут се помиње 1476. године у најстаријем турском катастарском попису, као село у нахији Маглич у брвеничком кадилуку (Радовановић и сар, 2001). Назив Рудо Поље задржава све до 1560. године, када се први пут поред њега јавља и назив Карановац. Претпоставља се да нов назив насеља Карановац долази од имена турског спахије Карана, који је на тој територији имао свој посед (Родић, 1985). Садашње географско име, Краљево добија 19. априла 1882. године, указом Краља Милана Обреновића поводом проглашења Краљевине Србије. Развој „Краљевског града” пратио је и пораст броја становника, који је са 1.022 (1846), повећан на 3.570 (1921). У једном врло кратком временском интервалу од 1949. до 1955. године, Краљево мења назив у Ранковићево, али се убрзо враћа стари назив (www.kraljevo.org). Краљево је један од градова Западног Поморавља у коме је индустријализација најраније почела, а везује за период након Првог светског рата. Улагањем државног и страног капитала у Краљеву се 1922. године гради железничка радионица, из које се 1936. године развила Фабрика вагона (Милановић, 1973). Привредни и популациони развој града прекинут је немачком окупацијом 1941–1944. године, када је октобра 1941. године од укупно 16.000 становника колико је тадашње Краљево имало, у знак одмазде стрељано њих 5.700. Краљево је од окупатора ослобођено 28. новембра 1944. године и тада доживљава урбанистички, популациони и привредни развој, изградњом фабрика које су били гиганти на државном нивоу.

Просторно и временски, преображај насеља од друге половине XX века па до данас, испољава се кроз демографске, физиономске и функционалне промене. Површина урбане територије Краљева у коју је укључена и суседна Рибница, износи 5.454 ha, а катастарске 1.651 ha. То је насеље које се одликује дуговременом урбанистичком и комуналном уређеношћу, с обзиром да је први регулациони план израђен 1832. године. Послератни развој Краљева карактерише периферно ширење и трансформација на простору уже градске територије. Оно је најизразитије било ка западу, због слободног простора између путева за Рашку, Чачак и Горњи Милановац. Ширење Краљева је постепено захватило и стране Грдичке косе, али прешло и на десну обалу Ибра (Милановић, 1973). Урбаном композицијом повезују се два главна физиономска појаса: старо централно урбанистичко језгро и спољни урбани појас са приградским насељима, чији су поједини делови ГУП-ом из 2000. године ушли у састав градског насеља (Радовановић и сар, 2001). Првој физиономској целини одговара територија између речних долина Ибра на југу и Западне Мораве на северу. Због природне предиспонираности терена на коме се развила, ова физиономска целина је неправилног правоугаоног облика, који се шири на месту Грдичког поља (карта 19). Градске стамбене јединице у овој зони су Стара чаршија, Борјак, Зелена Гора, Грдичка коса, Хигијенски завод, Колонија и Сијаће поље.

У спољашњој физиономији Краљева виђеној очима аутора са брда Тава на обронцима Гоча, истиче се пет солитера са 15 спратова, манастир Жича карактеристичне црвене боје који по стилу градње припада Рашкој средњовековној монументалној

архитектури и храм Светог Саве, такође црвене боје. Теренска истраживања су донела један занимљив податак у вези са краљевачким солитерима који су плански грађени без димњака, како би се станари грејали на термоакумулационе пећи произведене у локалној фабрици „Магнохром”. У унутрашњој физиономији Краљева први урбанистички појас главни чини градски центар са Тргом српских ратника, од кога се улице разилазе паралелно и секу под правим углом (слика 26). Та решеткаста структура Краљевачког централног језгра, где улице имају изглед шаховске табле, изграђена је по угледу на амерички град Чикаго (Бачевић, 1985).



Карта 19. Атар градског насеља Краљева на топографској карти 1:100.000

(Извор: Војногеографски институт, Београд, 1980.)

Краљевачки градски центар је оформљен тако да се шири према Ибру и планини Гоч. Дуж леве обале Ибра кроз градско језгро је изграђен кеј, који представља уређено

шеталиште од старог Ибарског моста па до Карађорђевог улице. Поред Трга српских ратника, унутрашњу физиономију Краљева чине и Трг Јована Сарића са зградом општине, поштом, пореском управом и већином банкама, као и Трг Јована Дурока (бивши „Тенк”) на коме су Градски музеј, Дом војске и главна градска црква Св. Тројце. Трг српских ратника има облик високе стене коју заплјускују таласи. На њој је метална фигура српског војника (чувени „Милутин”), са заставом у једној руци и пушком у другој руци (www.kraljevo.org). Репрезентативни Спомен парк изграђен на јужној страни Грдичке косе, својеврсни је симбол Краљева који достојно обележава место на коме је стрељано близу 6.000 грађана. Друга физиономска целина градског насеља Краљево се развила након Другог светског рата, на десној обали Ибра. Он је облика потковице и заузима доње делове атара Рибнице и Ковача, који су део градске агломерације Краљева. Сем појаве спајања са градском територијом, у Рибници код војне касарне је на месту старих приземних кућа патријархално–балканског типа подигнуто неколико модерних вишеспратница са зеленим површинама. Стамбене зоне индивидуалног становања у овом другом физиономском појасу Краљева су Ковачки поток (насеље се развило поред пута Краљево–Матарушка Бања), Жичко насеље (лоцирано на манастирским ливадама, уз исти пут), Берановац (развило се са обе стране пута Краљево–Крушевац) и насеља Мошин Гај и Змајевац, која су настала уз пут који од Краљева води према Гочу и Равној планини (ГУП Краљево 2020, 2013).



Слика 26. Трг српских ратника у Краљеву
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

За развој Краљева највећи значај је имала његова индустријска функција, која је условила повећану потребу за радном снагом. То је резултирало чињеницом да Краљево буде најзначајнији имиграциони центар Западног Поморавља, јер је у секундарном сектору делатности 1971. године радило више од половине (59,5%) свих активних лица

која обављају занимање (СЗС, 1974). Индекс промене броја становника у периоду од 1948. године, када је индустрија почела да се развија убрзаним темпом, па све до 1991. године, када је ушла у фазу стагнације, износио је 458,3 поена. Међутим, механички прилив становништва у Краљево је настављен и након деведесетих година XX века. Као последица политичких прилика и ратних сукоба на простору бивше СФРЈ и Косова и Метохије, велики број избеглих и прогнаних лица се трајно населио у Краљево и његовим приградским насељима Рибници, Ковачима, Јарчуку, Адранима, Чибуковцу и Дракчићима. Према последњем податку из 2014. године, у Краљево је регистровано 19.570 интерно расељених лица са територије Косова и Метохије.⁸⁵ Позитивне вредности миграционог салда на почетку XXI века су надоместили смањење броја становника Краљева, које је било условљено константним падом природног прираштаја. Међутим, механички прилив становништва се није битније одразио на промене у погледу старосне структуре, с обзиром да се градско насеље Краљево по попису из 2011. године нашло у шестом стадијуму демографске старости (индекс старења 1,0).

Један од разлога што је Краљево у последњој деценији XX века примило највећи број расељених лица, сигурно је био повољан саобраћајно–географски положај. Наиме, Краљево је саобраћајно чвориште Западног Поморавља у коме се укрштају друмске и железничке комуникације државног значаја, што насељу омогућава развијеност бројних функција. Ибарска магистрала пролази кроз приградска насеља Адране, Јарчујак и Чибуковац, а западноморавска магистрала кроз Рибницу и Кованлук. Веза између наведених магистралних путева се оставарује преко два моста на Ибру, од којих је „Мост Миломира Главчића” саграђен 2014. године у циљу растерећења саобраћаја који је до тада ишао кроз центар града. Генералним пројектом аутопута Е-761 Појате–Прељина, предвиђен је прикључак другог градског прстена преко петље „Камицора” у Шумарицама, а петљом „Адрани” оствариће се веза државног пута Крагујевац–Краљево са планираним ауто–путем у насељу Адрани (ГУП Краљево 2020, 2013). Велики значај за регионални развој Краљева и целог Западног Поморавља има постојећи цивилно–војни аеродром „Морава” у Лађевцима, чије је пуштање у саобраћај планирано средином 2016. године.

Индустрија је представљала основу функционалног развоја Краљева све до почетка XXI века, када се сусрела са значајним проблемима који су довели до њеног слабљења. Нарочито лоше стање узроковано неуспелим приватизацијама, задесило је велике индустријске комплексе „Магнохром”, „Фабрику вагона”, „Јасен” и „Гвожђар”. Из индустријско–услужног насеља 1971. године, Краљево се четрдесет година касније трансформисало у услужно–индустријско насеље, са 50,8% активних у терцијарно–квартарном сектору делатности (РЗС, 2014). Носиоци савремене индустријске функције су мала и средња предузећа, чија је развијеност у складу са залагањем за структурно прилагођавање тржишним потребама Европске уније. Према успешности пословања највећи значај за регионални развој имају фирме из области металне индустрије („Амига”, „Радијатор”, „Аеро east Europe”, „Евротехна”, „Корали”, „Помак”), прехранбене („Mondi Serbia”, „Sicobergy”, „Котленик промет”, „Нид”, „Сан”, „Милкоп”, „Млади радник”), хемијске („Messer tehnogas”) и текстилне („Елипса”, „Крунатекс”, „O!Philip”). Предузећа

⁸⁵ Подаци добијени у Комесаријату за избеглице и миграције у Краљево 2016. године

су размештена у индустријским зонама „Спортски аеродром”, „Шеовац”, „Ратина-Панчево” и „Конарево” (Стратегија одрживог развоја Краљева 2020, 2013). Зоне су лоциране уз ибарску и западноморавску магистралу, што омогућава ефикасну допрему сировина и транспорт готових производа.

Поред индустријске функције, у Краљеву је дошло до интензивног развоја непроизводних делатности терцијарно–квартарног сектора. Здравствена функција је почела да се развија још од 1837. године, оснивањем Војне болнице „Студеница” по којој носи назив данашњи медицински центар. Он својим здравственим услугама покрива територије града Краљева и општина Врњачка Бања и Рашка. У склопу Здравственог центра „Студеница” који располаже са 600 постеља, налазе се Хирушка болница, Интернистичка болница, Специјалистичка поликлиника и Дечији дом здравља. На територији шире градске зоне се налазе здравствене амбуланте „Женева”, „Хигијенски завод”, „Чибуковац”, „Врба”, „Ратина” и „Рибница”, које имају сталну лекарску и стоматолошку службу (ГУП Краљево 2020, 2013). Носиоци здравствене функције на територији града Краљева су још „Завод за јавно здравље”, „Медицина рада”, „Апотекарска установа Краљево”, Приватна болница „Свети Никола” у Ратини и велики број приватних поликлиника, специјалистичких лекарских и стоматолошких ординација. Од установа социјалне заштите постоји Центар за социјални рад, Дом за децу без родитељског старања СОС „Дечије село” Берановац, Заштитна радионица за професионалну оријентацију и запошљавање инвалида рада, Савез глувих и Савез слепих (Просторни план града Краљева, 2010).

Краљево је веома значајан културно–просветни центар Западног Поморавља, чија се образовна функција реализује преко шест основних школа на градском подручју и пет на приградском, девет средњих школа, једног државног факултета и неколико приватних високих школа. Основне школе у граду су „Светозар Марковић”, „IV краљевачки батаљон”, „Јово Курсула”, „Димитрије Туцовић”, „Браћа Вилотијевић” и „Чибуковачки партизани”. У приградском насељу Рибници постоје матичне школе „Свети Сава” и „Вук Караџић”, која има издвојено одељење на Берановцу. У Адранима је осмогодишња школа „Драган Маринковић”, у Жичи „Живан Маричић”, а у Конареву „Ђура Јакшић”, са издвојеним одељењем у Матаругама. Средњошколско образовање има традицију још од 1882. године, када је у Краљеву отворена прва средња школа (Милановић, 1973). Била је то Ратарска школа, на чијим се основама развила данашња Пољопривредна школа. Данас је мрежа краљевачких средњошколских установа веома развијена и чине је Гимназија, Економско–трговинска школа, Електро саобраћајно техничка школа, Машинско–техничка школа „14. октобар”, Медицинска школа, Пољопривредно–хемијска школа „Др Ђорђе Радић”, Уметничка школа, Музичка школа „Стеван Мокрањац” и Шумарска школа, у оквиру које се налази Дом ученика средњих школа. У Краљеву постоје и основна и средња школа за образовање деце ометене у развоју „Иво Лола Рибар” (www.kraljevo.org/obrazovanje). Образовање и васпитање деце узраста од једне до седам година врши предшколска установа „Олга Јовичић Рита”, преко девет објеката за целодневни боравак у граду и једним објектом у Матарушкој Бањи. Носилац високог образовања у Краљеву је Машински факултет Универзитета у Крагујевцу, у оквиру кога

се налази студентски дом, који припада Студентском центру Чачак (Просторни план града Краљева, 2010). Поред факултета, постоји и пар издвојених високообразовних институција Универзитета из Приштине, као што је на пример Висока економска школа из Пећи која је смештена у основној школи „Живан Маричић” у Жичи.

Најважније установе Културе у граду Краљеву су Завод за заштиту споменика културе основан 1965. године, који има републички значај и надлежан је за 26 општина у Србији, Народни музеј из 1830. године са веома богатом збирком, Историјски архив основан 1961. године, Народна библиотека „Стефан Првовенчани” основана 1945. године са фондом од 139.000 јединица, Краљевачко позориште из 1949. године, Културни центар „Рибница”, Клуб ликовних уметника „Владимир Маржик”, Мултимедијални центар „Кварт” и културно–уметничка друштва „Абрашевић”, „Ризница”, „Карановац” и „Железничар”. У Краљеву је развијен и информативно–издавачки сектор, кога чине Телевизије „Ка”, „Краљевачка”, „Мелос” и „Мих”, Радио „Бум” и издавачка установа „Ибарске новости” (Николић, 2010).

У другој половини XX века Краљево је почело да развија и туристичку функцију захваљујући природним вредностима и богатом културном наслеђу града и околине. Расположиви туристички потенцијали су нарочито погодни за бањски, манифестациони, екскурзиони, излетнички и транзитни вид туризма, с обзиром да су у окружењу бање (Матарушка Бања, Сирчанска бања, Витановачка бања), планине (Гоч и Столови) и сакрални објекти (манастир Жича, црква Свете Петке у Стублу, храм Светог Саве, Католичка црква и црква Свете Тројице у градском центру). Највећи значај за развој туризма у Западном Поморављу има манастир Жича, рашке градитељске школе, као један од бројних споменика потенцијалне културне руте Ибарска долина (Terzić et al, 2014). Жича је саграђена почетком XIII века и задужбина је Стефана Првовенчаног. За седиште српске архиепископије, Жича је узета 1219. године, а значајна је и по томе што је у њој крунисано седам српских краљева. Због тога овај манастир носи епитет „седмобрата Жича”, јер је сваки од краљева након крунисања захтевао да се за њега отворе нова врата (www.spomenicisrbije.com). Због своје бројности и посећености, један од најзначајнијих видова туристичких кретања у Краљеву су туристичке манифестације културног, спортског и уметничког карактера. Највећу пажњу привлаче манифестације „Дани јоргована” која почиње у Краљеву, наставља се на средњовековном граду Магличу и завршава у порти манастира Градац (Terzić et al, 2014). Остале манифестације су „Нарцисима у походе” која се одржава на планини Столови, „Смотра народног стваралаштва деце Србије” у Ратини, „Смотра дечијих фолклорних ансамбала” у Краљеву, „Жички духовни сабор” у порти манастира Жича, Ауто–мото трке „Награда Краљева” на аутодрому Берановац, „Пасуљијада”, Интернационални цез фестивал „JAZZIBAR” (www.jutok.org.rs/dedesavanja-enmanifestations/). За туристе је посебно интересантан обилазак ужег градског језгра, будући да је Краљево један од урбанистички најсрећенијих градова у Србији, чији је план направљен још почетком XIX века (Радовановић и сар, 2011). Посебним га чини кружни градски трг са спомеником Српским ратницима палим у рату 1912–1918. године. Међутим, оно што годинама уназад представља велико ограничење за развој туризма и адекватно искоришћавање расположивих природних и

уметничких вредности у Краљеву, јесте недостатак смештајних капацитета. Постојећи градски хотели су „Турист”, „Кристал”, „Ботика”, „Белведер”, „Драгачево”, „Техноград” и „Бердан”, који располажу са 344 лежаја (Стратегија одрживог развоја града Краљева, 2015).

Наведене градске функције, у првом реду индустријска, испољавале су значајан утицај на регионални развој Краљевачке котлине од друге половине XX века до данас. У функционалној хијерархији издвојено је пет нивоа насеља. Насеље првог реда је Краљево, као регионални гравитациони центар и главни носилац функција које утичу на просторне, демографске и социоекономске промене осталих насеља. Територијални домет његових функција шири се и на суседне регије Гружу, Доњеибарско–копанички крај и делом на насеља у Драгачеву. У односу на остала градска насеља у Западног Поморављу, Краљево заједно са Чачком и Крушевцом, има најразвијенију функционалну структуру у регији. Интензивни процеси урбанизације, агломирања и концентрације, који га карактеришу у последње две деценије, условили су да на 0,8% градске територије живи 51,1% становништва (РЗС, 2014).

Насеља другог реда су лоцирана у приградској зони Краљева и припадају групи насеља на котлинском дну, до 250 m н.в. Према положају приградска насеља се налазе на ниским терасама моравских падина и у долинама потока који се уливају у Западну Мораву. Такав положај одредио је њихов савремени развој, када су индустријализација и урбанизација Краљева утицали на то да приградска насеља стекну нове функције и буду изложена наглим променама физиономије. Краљевачка приградска насеља се налазе у зони која се одликује присутношћу институција терцијарно–квартарне сфере (осмогодишње школе, здравствене амбуланте, трговински терминали, пошта) и производних погона (углавном из сектора прехранбене и текстилне индустрије). Таквих насеља у периурбаном прстену Краљева има седам: Јарчујак, Чибуковац, Дракчићи, Грдица, Адрани, Кованлук и Рибница (ГУП Краљево 2020, 2013). Рибница је по правном критеријуму Републичког завода за статистику, једно од три градска насеља са територије града Краљева (тај статус имају још Краљево и Матарушка Бања). Генералним урбанистичким планом из 2000. године, један део Рибнице (тзв. Доња Рибница), морфолошки је готово спојен са Краљевом, па је уврштен у градску зону (Радовановић и сар, 2001). Други део насеља (тзв. Горња Рибница) по урбанистичком критеријуму је приградско насеље и прекривен је објектима индивидуалног становања на Берановцу и Јовцу (Ковачевић, 2010). Рибница припада старим насељима чије се име кроз историју помиње још 1220. године у повељи Стефана Првовенчаног (Корићанац, 1992). По функционалној типологији, Рибница се 2011. године развија као насеље индустријско–услужног типа, са готово подједнаким уделом запослених у секундарном и терцијарно–квартарном сектору (СЗС, 1974; РЗС, 2014). У периоду 1912–1955. године, Рибница је била седиште истоимене општине и обухватала је подручја три села: Рибнице, Ковача и Кованлука (Ковачевић, 2010). У другој деценији XXI века, ово је једно од најзначајнијих краљевачких насеља са развијеним бројним функцијама: административно–управном (месна канцеларија за насеља Кованлук и Рибницу, станица полиције, војна касарна, пошта), образовном (две осмогодишње матичне школе, вртић), културном (Културни

центар „Рибница”), здравственом (амбуланта ЗЦ „Студеница”, Ветеринарски институт), индустријском (хемијска индустрија „Messer tehnogas”, стоваришта грађевинског материјала), трговинском и угоститељском. Значај и улога Рибнице, али и свих шест осталих приградских насеља као центара у мрежи града Краљева, нарочито је порасла после 1999. године. Наиме, њихов нагли демографски пораст условљен је трајним насељавањем интерно расељених лица са Косова и Метохије. Одлике приградских насеља се огледају у високом процентуалном учешћу младог становништва, а број становника у њима се увећава и природним и механичким прираштајем (Стевановић, 2005). Теренска истраживања су доказала да је тако висока виталност делом последица психолошких особина садашњег приградског становништва, јер су досељени са територије у којој је укореењен обичај да породица има више деце.

Насеља трећег типа су Матарушка Бања и Витановац, који су као секундарни центри развоја издвојени на основу својих функцијских карактеристика, саобраћајног положаја и опремљености објектима јавних служби. Њихова улога у мрежи је да просторно интегришу неколико насеља са развијеним центром. Витановац је уједно и центар Доње Груже са развијеном саобраћајном (кроз насеље пролази пут и железничка пруга Краљево–Крагујевац), образовном (осмогодишња основна школа „Витановац”, здравственом (амбуланта у којој свакодневно ординира лекар опште праксе и стоматолог), туристичком (Витановачка бања чија се вода експлоатише од 1971. године за лечење кожних, очних и стомачних обољења) и административно–управном функцијом (месна канцеларија за Витановац и Милавчић). Како је Витановац у хијерархији мреже насеља града Краљева насеље секундарног степена централитета, гравитирају му сеоски центри Витковац, Стубал и Чукојевац са околним примарним селима (Вујадиновић, 2006).

Матарушка Бања је насеље које по правном критеријуму спада у градска насеља, док по урбанистичком критеријуму има статус бањског насеља (ГУП Краљево 2020, 2013). Због развијености здравствено–лечилишне функције у другој половини XX века, Бања се просторно–функционално трансформирала из сеоског у градско насеље услужно–индустријског типа (РЗС, 2014). Полазиште функционалног развоја Матарушке Бање је туристичка функција, јер је откриће извора термоминералне воде 1897. године, условило развој туризма. У свом развоју Матарушка Бања је прошла кроз четири фазе, током којих су се функције насеља мењале под утицајем политичких и економских околности. Развој туризма у Бањи пратиле су и друге делатности, које су у значајној мери доприносиле његовом развоју (Николић и сар., 2012). У Матарушкој Бањи су поред туристичке, развијене и следеће функције: здравствена (Специјална болница „Агенс”, здравствена амбуланта ЗЦ „Студеница” из Краљева), социјална (Геронтолошки центар који обједињује здравствену и социјалну функцију) саобраћајна (Бања је преко моста на Ибру повезана са магистралним путем и пругом Краљево–Рашка), административно–управна (седиште месне заједнице за насеља Конарево, Матаруге, Готовац и Жича, станица полиције), образовна (вртић „Лане” и неколико издвојених одељења високошколских установа Универзитета из Приштине) и трговинска функција. Захваљујући развијености наведених функција, Матарушка Бања представља један од секундарних центара у мрежи насеља града Краљева.

Међутим, стање које је констатовано на терену приликом обиласка овог западноморавског бањског насеља је да је туристичка функција у Матарушкој Бањи данас најслабије развијена. Анализом туристичког промета у периоду 1974–2014. године, констатовано је рапидно опадање броја туриста, остварених ноћења и просечне дужине боравка. Максималан број туриста у датом периоду забележен је 1976. године (46.634, од чега 2.249 страних), а доводи се у везу са отварањем хотела „Термал”, који је за кратко време постао познат (Попадић, 2010). У току 2014. године Матарушку Бању је посетило 2.792 туриста, што је најмањи број туриста у анализираном периоду (Општине у Србији 1974-2015, РЗС). Теренска истраживања методом интервјуа са надлежним службама овог насеља, потврдила су да за овако лоше стање туризма у Матарушкој Бањи на почетку XXI века постоје два основна разлога. Први разлог је нерешено питање приватизације ДП „Природно лечилиште и одмаралиште Матарушка и Богутовачка Бања”, као предузећа које је кључни носилац развоја туризма. Други разлог негативног туристичког тренда у Матарушкој Бањи је то што је ово насеље примило велики број интерно расељених лица са Косова и Метохије 1999. године. Њихов смештај у објектима који су некада коришћени за смештај туриста (вила „Маричић”, вила „Морава”, вила „Жича” и друге), умногоме је угрозио започет развој туризма Матарушке Бање, јер су остали ван туристичке функције (Попадић и сар, 2015).



*Слика 27. Панорама Матарушке Бање
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)*

Насеља четвртог типа су тзв. друмска насеља, која су због свог саобраћајног положаја развила индустријску функцију. У краљевачкој мрежи насеља овом типу припадају Мрсаћ, Жича, Конарево (гравитира му Прогорелица), Ратина (гравитира јој Врба, Заклопача, Метикоши и Драгосињци) и Сирча (гравитирају јој Трговиште, Поповићи и Опланићи). Савремена индустрија града Краљева је базирана на развоју малих и средњих предузећа, која су највећим делом лоцирана у индустријској зони „Конарево” и „Ратина–Панчево” (Стратегија одрживог развоја града Краљева, 2015). Највећи број насеља припада петом типу који је на најнижем хијерархијском нивоу. То је категорија примарних сеоских насеља са аграрним функцијама, чија су демографска кретања најнеповољнија у мрежи насеља.

ВРЊАЧКА БАЊА

Врњачка Бања је највеће и најпознатије бањско насеље у Србији и центар истоимене општине Западног Поморавља. Морфолошки се налази у југоисточном делу Врњачке котлине и северном подножју Гоча, кога чине долине Врњачке и Липовачке реке. Удаљена је 3 km јужно од магистралног пута Краљево–Крушевац и железничке пруге. У односу на Краљево, лоцирана је 25 km југоисточно, док је у односу на Трстеник, 9 km југозападно. Најкраће растојање између Врњачке Бање и Београда је правцем Ибарске магистрале, у дужини од 200 km (Ковачевић, 2010). Површина урбане територије Врњачке Бање (са Врњцима) према актуелном ГУП 2005–2021. године, износи 1.366 ha, а катастарске 2.468 ha (Стратегија одрживог развоја општине Врњачке Бање 2013–2023, 2015).

Територија Врњачке Бање насељена је још у периоду праисторије, с обзиром да најстарији трагови потичу из периода 3.800–3.100 године пне. Тако је Топла минерална вода била позната још у праисторији, а коришћена је за пиће и купање у римском периоду. О томе сведочи Римски извор и налаз новца из периода од I до IV века (Lukić et al, 2014). Предање каже да су и Турци користили ове воде, а њиховим одласком мештани су затрпавали лековите изворе бојећи се новог кулука (Крагуљац, 2004). Назив насеља потиче од суседног села Врњци, чији је заселак Врњачка Бања била до краја XVIII века. Осамдесетих година XIX века Бања је изгледала као нерегулисано речиште пуно врбака и спрудишта, са кукурузима свуда око реке. Светозар Миљковић пише да су у то време Врњци били једна неуредна селендра са кућама разбацаним по шљивацима и у баруштинама (Топаловић, 2007). Бања је богата термоминералним водама. Приликом каптирања минералне воде (1924), на месту данашњег Римског извора (Fons Romanus), откривен је базен са 500 комада римских новчића из I, II, III и IV века, и др. значајни археолошки налази који упућују на античку и праисторијску насељеност. На локалитету Крстово брдо, налази се црквина којој припадају култна обележја (Миљковић и Ковачевић, 2003).

У новијем урбаном развоју разликује три развојна периода Врњачке Бање. Први, траје до краја Првог светског рата, почиње изградњом, односно обновом каптаже 1857, организовањем „Основателног фундаторског друштва лековите кисело-вруће воде” 1868.

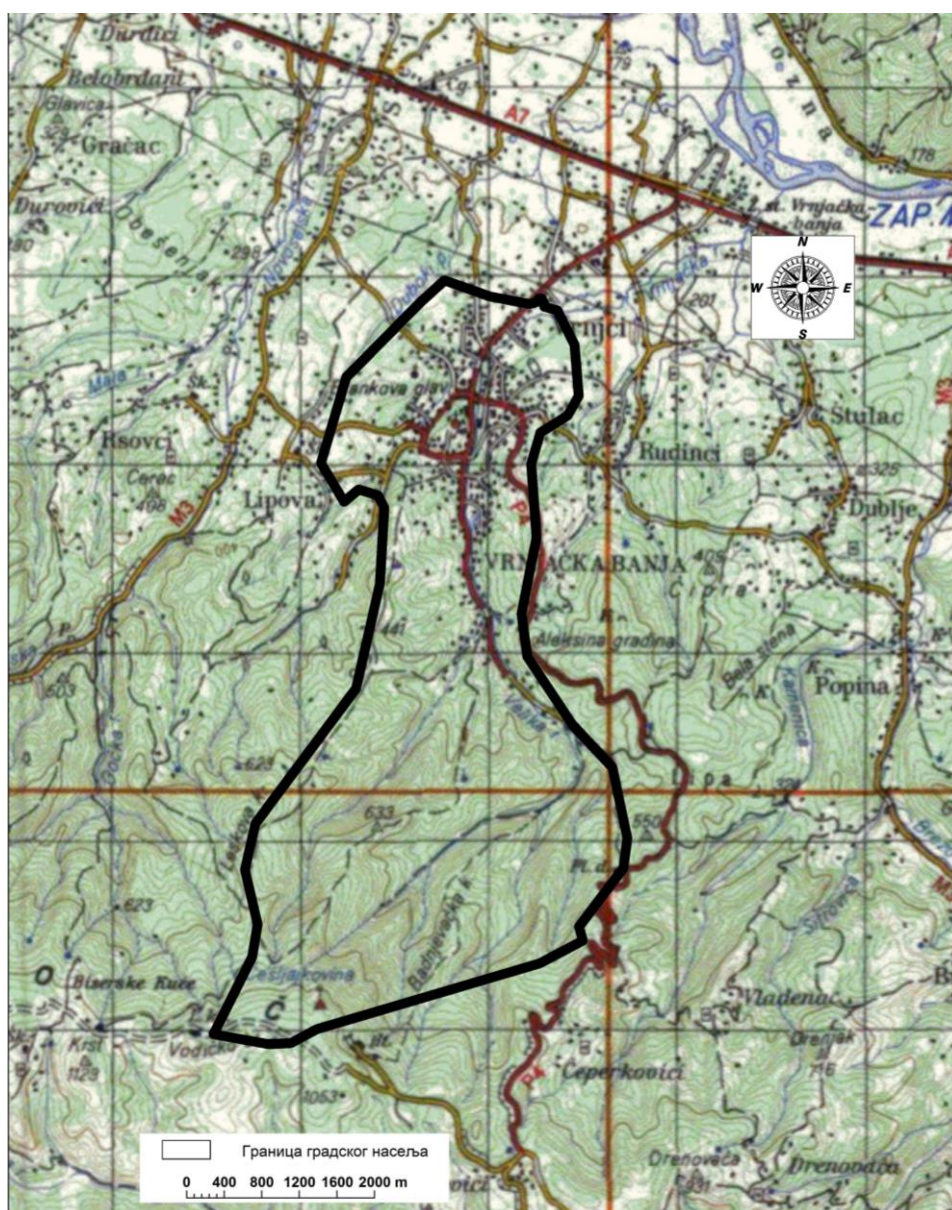
и прве туристичке организације на Балкану (Станковић, 1995). У овом периоду, када је, између осталог, 1. јула 1870. године отворена прва званична бањска сезона, постала је значајно туристичко средиште. Број гостију је 1869. износио 538 (Lukić et al, 2014). Статус државне бање добија 1883. године. После тога, 1884, обележен је бањски рејон, а насеље добија први урбанистички план. Од 1891. до 1905. године обављени су значајни технички радови на уређењу извора, односно каптиране су терме на три локалитета. Током 1906. донет је генерални регулациони план (Милинчић, 2001). Крајем XIX и почетком XX века се без бојазни од нерентабилности изграђивали квартири, од којих су неки често били без основних хигијенских услова. Министар полиције Протић је 1904. обележио за рушење све објекте који нису задовољавали. Године 1906. доноси се генерални регулациони план Бање, којим су се позиционирале локације терапијских објеката. Пред Први светски рат рађено је на модернизацији саобраћаја, проширењу водоводне и канализационе мреже уз сагласност Министарства грађевина, народног здравља и унутрашњих дела, како је прописано "Законом о бањама и минералним водама" 1914. године. Други развојни период се односи на време између два светска рата. Одликује се порастом туристичког промета и оснивањем туристичке друштвене организације „Гоч” 1924. године, као и изградњом првог бањског санаторијума "Свети Ђорђе", који данас ради под називом „Мирко Томић” (Станковић, 2001). У трећем развојном периоду, који је почео након Другог светског рата, насеље добија физиономију европског балнеолошког центра и водећег центра континенталног туризма у Србији. Током 1985, Бања је имала више од 160.000 гостију и 1,4 милиона остварених ноћења. Она су представљала 35-40% домаћег бањског туристичког промета Србије (Ковачевић, 2010).

Регулациони планови за Врњачку Бању су доношени у више наврата, али су врло брзо рађене и њихове измене. Министарство за здравље је 1924. године прогласило Врњачку Бању за природно лечилиште првога реда. Године 1940. је донет генерални урбанистички план за Бању, који је био у употреби дуго после Другог светског рата (Боровић-Димић, 2005). Основни циљеви за израду Генералног плана били су очување амбијента бањског места, повећање зелених површина на ширем простору Бање, дефинисање граница парка који треба ставити под одговарајући степен заштите, формирање саобраћајних прстенова по ободу централне зоне и сабирних простора за паркирање возила, решење инфраструктурних система, а нарочито водоснабдевања, канализационе мреже и гасне мреже и остваривање везе Бање са Западном Моравом (Станковић-Јанковић, 2005).

Развој данашњег градског насеља Врњачка Бања, условила је пре свега њена бањска функција. Богатство минералним и термоминералним водама, представљају њен најзначајнији развојни ресурс. До сада је пронађено 18 извора, бунара и бушотина. Топле минералне воде су Топли извор 35,5°C, Бели извор 29°C и др. Оне по интернационалној класификацији припадају категорији алкалних, угљено-киселих хомеотерми. Хладне минералне воде су Снежник 17,2°C, Језеро 16°C, Слатина 14°C и др, а оне спадају у групу алкалних, земноалкалних, угљено-киселих вода (Lukić et al, 2014). Њиховом применом

кроз разнородне врсте терапија: хидро, балнеолошка, физикална, кинези, радна, електро, парафин, пијење воде, термичка, инхалирање и др. може да се индикује широки спектар болести- кардиоваскуларне, гинеколошке, гастроинтестиналне болести, болести хепатобилијарног тракта и панкреаса, бубрега, мокраћних канала и др.

Поред богатства у минералним и термоминералним водама у Врњачкој Бањи проблем водоснабдевања има деценијску традицију. Савремено комунално опремање почело је 1888. године изградњом водовода. Систем „Белимарковић” је доводио Врњачкој Бањи воду са 8 km удаљеног извора Милошевац. Комунално опремање Бање настављено је 1905, када је постављена јавна расвета и колектор који је до 1938. године продужен до Западне Мораве. Основа садашње електомреже постављена је током четврте деценије XX века. Централни систем водоснабдевања са изворишта на Гочу успостављен је 1992. године. Око уређеног тока Врњачке реке у центру насеља простиру се дрвореди и уређени парк, који је засађен почетком 1888. године. Бањски парк чини разноврсно дрвеће, цвеће и украсно растиње. На њега се надовезује комплекс хростове шуме „Рај”, четинарске „Борјак” и природне шуме Гоча (Милинчић, 2001).



Карта 20. Атар градског насеља Врњачке Бање на топографској карти 1:100.000

(Извор: Војногеографски институт, Београд, 1980.)

По облику основе, Врњачка Бања је насеље неправилног облика са звездастом структуром, где се из раскрсница улице гранају на пет страна (карта 20). Физиономски повезује шест мањих урбаних целина: Центар (Бања), Гочки пут, Врњачку реку, Липову, Дубраву и Рај. Спољашњу физиономију Бање чине вишеспратнице и бањски хотели, док унутрашњу физиономију интензивно мењају објекти легалне, али и нелегалне градње. Неопходно је преиспитати и усагласити коефицијенте изграђености и величину парцела у централном делу Бање, с обзиром на тенденцију велике изградње у овим деловима која може угрозити карактер насеља. Један од важних разлога је преиспитивање намене површина у циљу нових захтева тржишта и развоја туризма (Станковић-Јанковић, 2005). Формирање секундарних градских језгара се планира у деловима Бање у којима се она

просторно проширује, а то су Дубрава и Пискавац. Врњачка Бања постепено сраста и са приградским насељима Врњци, Руђинци, Липова, Штулац и Ново Село.



Слика 28. Променада у Врњачкој Бањи
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Број становника Врњачке Бање се у периоду 1948–2011. године учетворостручио, са 2.355 на 10.065. Највеће повећање забележено је у периоду 1971–1981. године Позитиван природни прираштај Бања је имала до 1993. године, у периоду највеће послератне економске кризе. Густина насељености 1948–2011. године је повећана са 122,0 на 521, 5 km², док је у истом периоду индекс броја домаћинстава износио 467,2 поена. Већ више деценија радно активно и репродуктивно способно становништво налази посао у овом граду. Досељавање становништва са Косова и Метохије током протекле две деценије, условило је појаву веће концентрације становништва, што је иницирало комуналне проблеме али и потврду актуелности савремених географских појава и процеса. Индекс демографског старења креће се у распону од 0,4 (1961) до 1,2 (2002). Коефицијент демографског старења се кретао у распону од 14,9 (1971) до 28,7 (2011), док је индекс старења по последњем попису становништва Врњачке Бање сврстао у категорију најдубље демографске старости (1,53).

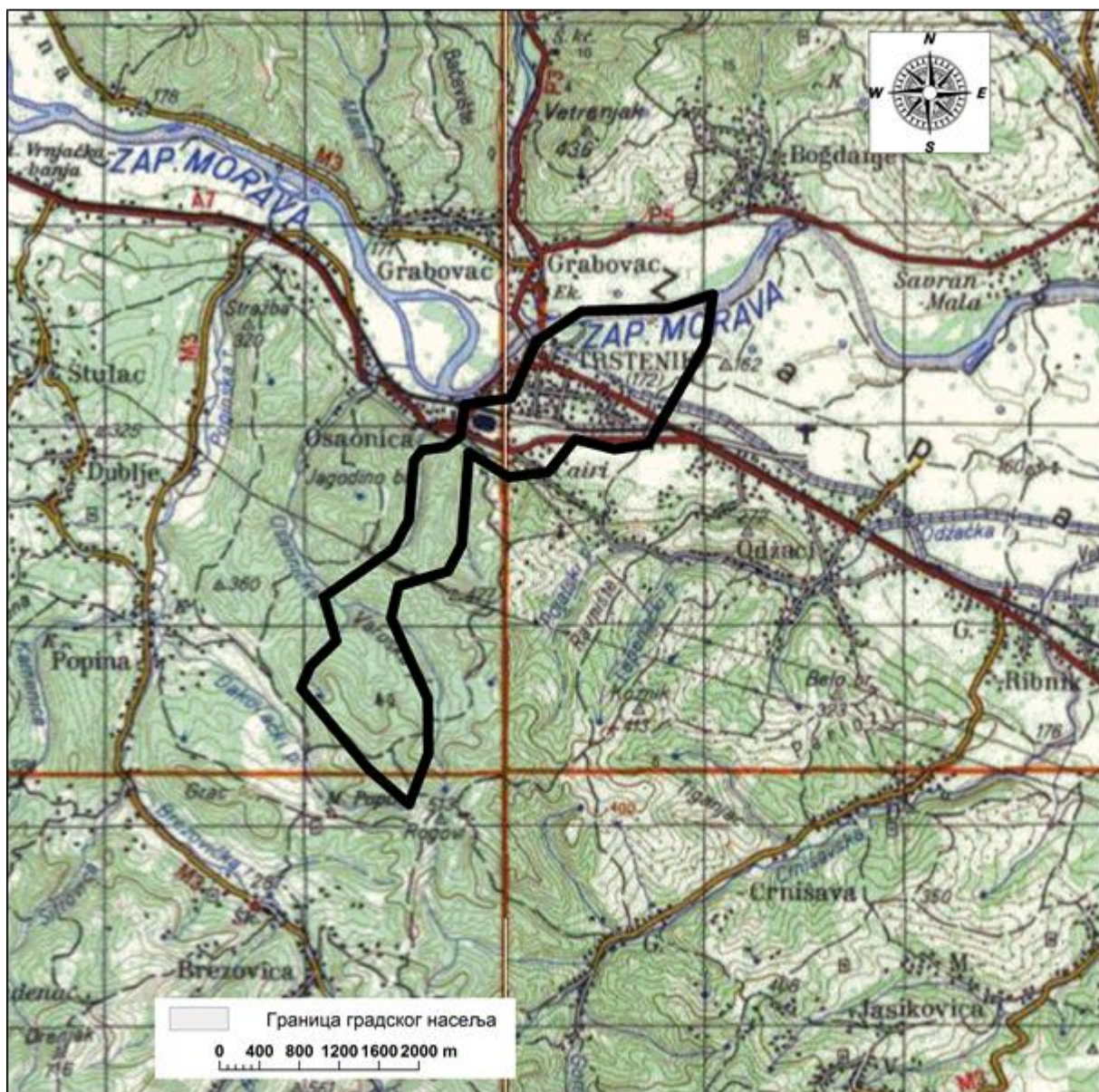
Носилац регионалног развоја Врњачке Бање у другој деценији XXI века је свакако туристичка функција (слика 28). Врњачка Бања располаже великим бројем смештајних капацитета, који се процењују на око 20.000 постеља. У домаћој радиности се налази $\frac{3}{4}$ (15.000), а остали капацитети су у већим објектима: Заводу „Нови Меркур” (414 лежајева), хотелима „Фонтана” (470), „Бреза” (380), „Звезда” (290), „Слобода” (200), „Славија” (190),

„Парк” (140), „Партизанка” (97), одмаралиштима „Борјак” (550), „Железничар” (220), „Серво Михаљ” (107), „14. октобар” из Крушевца (30) и бројним пансионима, као што су: „Београд”, „Тара”, „Сутјеска”, „Триглав”, „Србија”, „Корушка”, „Зеленгора”, „Сарајево”, „Охрид” и др. Најзначајнија здравствена институција и носилац развоја лечилишног туризма је Завод за превенцију, лечење и рехабилитацију органа за варење и шећерне болести „Меркур Врњачка Бања”. Такође, здравствену функцију обавља и Дома здравља „Никола Џамић” из Врњачке Бање, са припадајућим здравственим станицама и у општој болници са стационаром у самом центру насеља. Осим здравствено–лечилишног туризма, у Бањи је веома развијен конгресни, излетнички, рекреативни, екскурзиони и спортски туризам.

Индустријска функција у Врњачкој Бањи је представљена малим и средњим предузећима, највише у области прехранбене (Вода „Врњци”, „Влајковић глобус”, „Омега” и „Biofoodex”) и металопрерађивачке индустрије („Интерклима”, „Металотитан”, „Омни пројект”, „Технодент” и „Флуидотехник”). Носилац образовне функције на градском и приградском подручју су три осморазредне основне школе, две средње школе и Факултет за хотелијерство и туризам, као издвојено одељење Економског факултета Универзитета из Крагујевца. Предшколско образовање се одвија у оквиру три објекта Предшколске установе „Радост” у Врњачкој Бањи. Од других установа културе постоје библиотека „Др Душан Радић”, музеј „Белимарковић”, биоскоп „Козара”, КУД „Абрашевић” и Културни центар Врњачка Бања, као организатор многобројних манифестација. Јавним информисањем се бави Јавно предузеће „Радио телевизија Врњачке Бање”.

ТРСТЕНИК

Трстеник је градско насеље и центар истоимене општине Расинског округа, у коме је 2011. године живело 15.282 становника у 5.716 домаћинстава (РЗС, 2014). У морфолошком смислу, Трстеник је смештен у западном делу простране Крушевачке котлине и крајњем југоисточном делу Краљевачке котлине. Сам град лежи на стеновитој речној тераси десне стране Западне Мораве, на 171 m н.в (Милинчић и Плавша, 2001). То је део композитне долине Западне Мораве источно од Трстеничке сутеске, између пречаге Гледићких планина на северу и обронака Гоча на југу. Тако специфична конфигурација терена чини највећу природну баријеру за повезивање овог подручја са пределима на северу и југу. Са друге стране, Трстеничка котлина је долином Западне Мораве добро повезана са областима на истоку и западу. Ова повезаност је омогућена преко државног пута првог реда М-5 и железничке пруге Сталаћ–Краљево. Западноморавском магистралом Трстеник је повезан са аутопутем Е-75, којом је од прикључка код Појата удаљен је 52 km, од Београда 213 km, а од Крушевца као седишта округа коме административно припада, Трстеник је удаљен свега 30 km (www.trstenik.rs).



Карта 21. Атар градског насеља Трстеника на топографској карти 1:100.000

(Извор: Војногеографски институт, Београд, 1980.)

Поред путне и железничке мреже, саобраћајну инфраструктуру употпуњује и аеродром „Трстеник”, који својим положајем спада међу најпогодније у Србији за многе туристичко–спортске ваздухополовне потребе. Имајући у виду да је овај аеродром од Врњачке Бање удаљен 12 km и од ски центра Копаоник 60 km, модернизациом постојеће полетно–летне писте могле би се успоставити сезонске линије у унутрашњем и међународном авио саобраћају (Генерални план Трстеника, 2009).

Површина урбане територије Трстеника, према актуелном Генералном плану из 2009. године износи 1.680 ha (16,8 km²), а катастарске 1.006 ha (10,1 km²). Подручје Генералног плана Трстеник обухвата насеља Трстеник, Осаоница, Чаири и Грабовац, као и

урбанизоване делове насеља Озаци и Прњавор. То чини 3,71% укупне површине општине Трстеник. Урбаном композицијом интегрисано је осам мањих физиономских целина: Центар, Обилић, Чајкино насеље, Ново насеље, Трстеник II (Пејовац), Бељици I, Бељици II и Блокови (Бошка Савића и Радоја Крстића).

Према облику основе, Трстеник има изглед неправилног правоугаоника, оријентације југозапад–североисток (карта 21). Главне градске улице (кнегиње Милице, цара Душана и Светог Саве), паралелне су са западноморавском магистралом и градским тргом, што одговара линеарном унутрашњем уређењу. У спољашњој физиономији Трстеника, утврђеној на основу теренских истраживања са видиковца Чаирско брдо, истичу се највиша зграда тзв. „Кула” са 14 спратова, два солитера К1 и К2, звоник градске цркве Св. Тројце који је после звоника цркве Св. Марка у Београду највиши у Србији, димњак градске топлане и индустријски комплекс „Прве петолетке”. Унутрашњу градску физиономију чини централни Трг кнегиње Милице на коме се налази градска црква Св. Тројце, зграда Скупштине Општине из 1935. године саграђена на месту некадашњег начелства, Историјски архив смештен у згради некадашње школе „Свети Сава” из 1873. године, Кућа Катића из 1875. године, шеталиште са спомеником кнегињи Милици постављеним 17. јануара 2016. године и градски парк са зеленим површинама (слика 29).

Први писани трагови Трстеника налазе се у даровној повељи манастира Раваница, којом кнез Лазар 1381. године својој задужбини поклања метохе Трстеник, Велуће и Рибник (Милосављевић, 2013). Из тог средњовековног периода помиње се манастир Љубостиња, моравске архитектонске школе, задужбина кнегиње Милице (Ђурић, 1984). Године 1427. након турског освајања Крушевца, као погранична тврђава према Турској, у Трстеничкој сутесци је саграђен град Грабовац, касније прозван Јеринин град. Падом Србије под турску власт Трстеник постаје друмско насеље у коме се налазила посада за обезбеђење турских каравана (Поповић, 2010). Године 1476. Трстеник се помиње као седиште истоименог субашилука, са 66 кућа и преко 500 житеља (Милинчић и Плавша, 2001). У извештају једног аустријског официра који је пропутовао Србију 1784. године, детаљно се описује Трстеник као успутна оријентална паланка са 47 турских и 17 хришћанских кућа, каменом џамијом, два хана и пар занатских радњи (www.trstenik.rs). Постанак и развој данашњег Трстеника везује се успутну турску паланку Осаоницу. Она се налазила 1,5 km западно од садашњег града, у Трстеничкој сутесци, између Јагодин брда и тока Западне Мораве (Милинчић и Плавша, 2001). По одобрењу Милоша Обреновића у периоду 1822–1838. године, на десној речној тераси Западне Мораве, изграђује се нови Трстеник. Трстеничка чаршија се постепено шири и постаје седиште среза, који је обухватао села данашње општине и део општине Врњачка Бања. Први регулациони план насеља урадио је Никола Пашић 1875. године, а већ 1877. године су поплочане варошке улице (тзв. турска калдрма). Центар нове вароши је трг са веома значајном пијацом, црквом Св. Тројце подигнутом 1900. године, занатским радњама и механама. Седамдесетих година XIX века Трстеник добија и нову основну школу, пошту, апотеку, банке и парни млин као прво индустријско постројење (Ђурић, 1984).

Савремени период урбаног развоја Трстеника почео је од средине XX века, када насеље добија модерно обликовану и структурирану урбану композицију и значај индустријског центра. Функције насеља су се мењале са развојем саобраћајне мреже (пруга нормалног колосека изграђена 1958. године), али полазиште развоја Трстеника је његова аграрна функција. За аграрну трансформацију околног пејзажа и процват калемарства у Трстеничком крају, значајно је отварање среског расадника 1904. године (Милинчић и Плавша, 2001). Све до друге половине XX века становништво Трстеника се највише бавило пољопривредном производњом, с обзиром да је котлина у којој је морфолошки смештен, традиционални виноградарски и повртарски крај (Станисављевић, 1974). Највећи развојни ефекат Трстенику дала је педесетих година XX века индустријска функција, када је овде основана Индустрија хидраулике и пнеуматике „Прва петолетка”. Она је од оснивања (1948), па до периода транзиције (2000), била стожер не само Трстеника, већ и дела Западног Поморавља од Врњачке Бање до Тићевца (Милинчић и Плавша, 2001). По функционалној типологији, Трстеник се и 1971. и 2011. године развијао као насеље индустријског типа, са 79,1% односно 62,4% активних у секундарном сектору делатности (СЗС, 1974; РЗС, 2014). Када је била у развојном зениту, „Прва петолетка” је запошљавала 13.000 радника и извозила у преко 30 земаља света на четири континента (Стратегија одрживог развоја општине Трстеник 2010–2020, 2010). Трансформацијом предузећа јануара 2016. године, променила је назив у „ППТ Петолетка д.о.о”, са 713 запослених радника. Тернска истраживања су потврдила да се индустријска функција Трстеника у другој деценији XXI века углавном базира на развоју металског комплекса („АСБ”, „Полиесал”, „Санви”, „Зора 53”, „Тодекс”, „Рој”), прерађивачког сектора у области прехранбене индустрије („Нова слога”, „Фудекс”, „Етерика”) и текстилне индустрије („Fim baby”).

Развој културно–просветне функције Трстеника почиње отварањем прве основне школе 1813. године у Великој Дренови (Поповић, 2010). Данас се основно образовање на градском подручју реализује преко три основне школе: „Свети Сава”, „Живадин Апостоловић” и „Миодраг Чајетинац-Чајка”, као и преко ниже музичке школе „Корнелије Станковић”. Средње образовање пружају трстеничка Гимназија „Вук Караџић” и Техничка школа са економским, електротехничким и машинским смером. Високо образовање у Трстенику датира још из 1962. године, када је основана Висока техничко–машинска школа струковних студија која и данас ради. Чувањем и образовањем најмлађе популације у Трстенику бави се Предшколска установа „Бисери”, преко своје четири установе на градском подручју: „Бисери I”, „Бисери II”, „Бисери III” и „Трстеник II” (www.trstenik.rs). Културна функција Трстеника има дугу и богату традицију, јер је манастир Љубостиња вековима био културно средиште од посебног значаја за овај део Западног Поморавља. У Љубостињи је последње дане свог живота провела прва српска песникиња Јефимија, чија „Похвала кнезу Лазару” представља најзначајније дело средњовековне књижевности на европском тлу. Из дубоког поштовања према кнезу Лазару, Јефимија је своје дело везом пренела на покров на ћивоту кнежевом, што се

сматра ремек делом везиљске уметности (Савић, 1969). Као споменик културе Трстеничког краја, Љубостиња је значајна још и што су се у њој преписивале књиге, радиле ликовне минијатуре, док је у испосницама за монахе настало чувено „Радослављево јеванђеље” (Ђурић, 1984). Данас је носилац културне функције у Трстенику Народни универзитет Трстеник, Народна библиотека „Јефимија” са фондом од 50.000 књига у матичном и 15.000 књига у подружном одељењу у Великој Дренови, као и Културно–просветна заједница Трстеник. Основана је 1997. године са циљем да координира рад културно–уметничких удружења и организује културне манифестације „Јефимијини дани”, „Смотра дечијих фолклора”, „Такмичење рецитатора”, „Старом мосту с љубављу”, Песничка јесен “Крај Мораве” и многе друге.



Слика 29. Центар градског насеља Трстеник
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Здравствена функција Трсеника је организована преко Дома здравља и мреже здравствених станица у 12 сеоских насеља. Дом здравља у Трстенику представља највећи здравствени објекат, који преко својих диспанзера, кабинета и служби омогућује здравствену заштиту становништву. Гравитациона зона трстеничког Дома здравља обухвата свих 50 насеља општине, али се неповољност огледа у томе што нпр. становници Божуревца и Риљца морају превалити 28 km како би стигли до лекара (Пунишић, 2007). Туристичко–угоститељска функција Трстеника није развијена у мери у којој би требала да буде, с обзиром да је крај богат природним и антропогеним туристичким потенцијалима. Два средњовековна манастира моравског стила градње, Љубостиња у Прњавору и Велуће

у Велућу, погодују развоју културно–манifestационог, екскурзионог и излетничког туризма. Смештајни капацитети у граду су једино у Коначишту „Трстеник” на 12. и 13. спрату највише зграде тзв. „Куле”, које располаже са 54 лежаја у 23 собе и два апартмана. Угоститељски објекти у Трстенику су ресторан са панорамском терасом на 14. спрату „Куле”, ресторани „Ружица” и „Лотос”, као и ресторани „Стари мост” и „Вилин дар” у приградском насељу Грабовац (www.trstenik.rs).

Захваљујући функционалном развоју привредних и непривредних делатности, у Трстенику су дошле до изражаја савремене географске промене. Њихова главна манифестација је интензиван процес урбанизације градског и приградских насеља, а деаграризација сеоских делова Трстеничке котлине. То је даље резултурало позитивним демографским променама, које се огледају у континуираном порасту урбане популације. Индекс промене броја становника у периоду 2011/48 износио је 466,9 поена, док је индекс броја домаћинстава са вредношћу од 650,3 поена, био највећи од свих градских насеља у Западног Поморавља. Густина насељености је у истом периоду повећана са 641,8 на 2.996,5 ст/км². Негативне промене у погледу старосне структуре градског насеља Трстеник изражене су кроз индекс и коефицијент старења. Према вредности индекса старења који је 2011. године (1,4) становништво градског насеља Трстеник се налази у стадијуму најдубље демографске старости. Коефицијент старења је такође неповољан, с обзиром да је 24,1% градске популације преко 60 година старости (РЗС, 2014). Будући да се број старих лица у градским, а нарочито у сеоским насељима константно повећава, у Трстенику је потребно изградити Геронтолошки центар, који би својим капацитетом задовољио потребе за ниво општине.

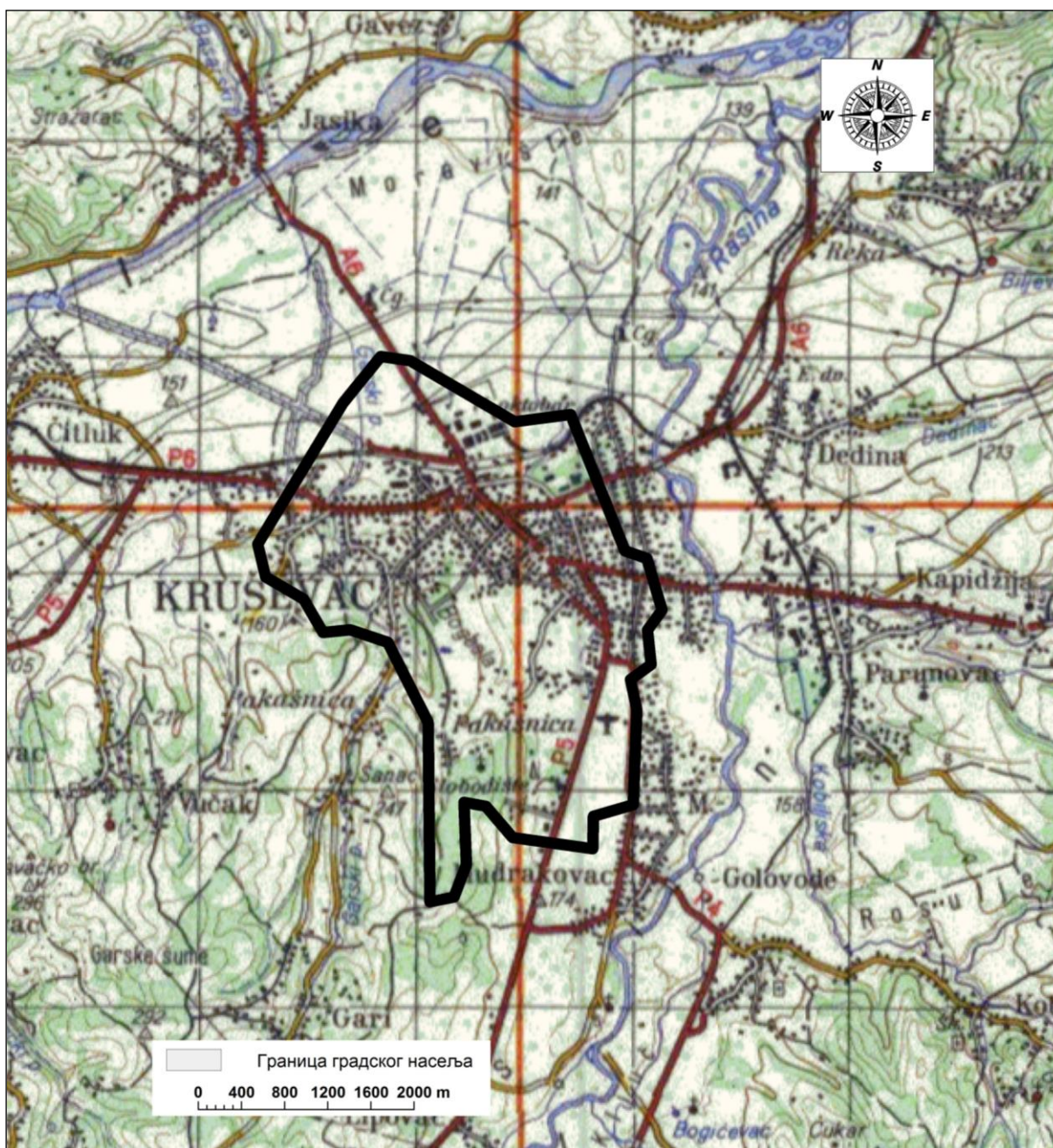
Трстеник као субрегионални центар Западног Поморавља, својим привредним развојем може значајно да допринесе развоју проучаване регије. Међутим, велики проблем у Трстенику представља изразито развијен секундарни сектор и недовољно развијен терцијарно–квартарни сектор делатности. Оваква диспропорција сектора онемогућава да градско насеље апсорбује целокупан вишак активног становништва из сеоских делова општине, због чега је изражен процес емиграције према Београду. Поред Трстеника као развијеног центра, у мрежи насеља се издваја неколико хијерархијски нижих нивоа. Највећи утицај централних функција града изражен је на околна насеља Осаоницу, Грабовац, Чаире, Прњавор и Оцаке, који су добили обележја приградских насеља Трстеника. Нижи хијерархијски ступањ у мрежи су насеља секундарни центри Велика Дренова, Медвеђа, Стопања, Милутовац и Почекovina. То су насеља највише категорије у регионално–територијалној организацији села, издвојена на основу броја становника, саобраћајног положаја, потпуне основне школе и здравствене амбуланте (Пунишић, 2007). Ови секундарни центри око градског насеља Трстеник су специфични по томе што представљају јединствену функцијску целину, у којој су изграђени складишни и прерађивачки капацитети за пољопривредне производе („Вино калем” Велика Дренова, „Гроф оф Милутовац” Милутовац), као и индустријски погони („Fim baby” Велика Дренова, „Рој” Медвеђа). Примарна сеоска насеља су најбројнија категорија

у трстеничкој мрежи насеља, која је претежно орјентисана на калемарску производњу лозно–садног материјала и пластеничку производњу поврћа.

КРУШЕВАЦ

Крушевац је регионални центар и најзначајније административно, саобраћајно, индустријско, здравствено и културно–просветно насеље источног дела Западног Поморавља. Морфолошки је смештен у југоисточном делу простране Крушевачке котлине, на месту где се долина Расине везује за долину Западне Мораве и недалеко од ушћа Пепељуше у Мораву. Из таквог положаја града, одмах се може увидети и разлог његовог настанка на овом месту. Две долине које се на удаљености мањој од 10 km спајају са западноморавском долином и пространа Крушевачка котлина којој је било потребно средиште, утицали су на то да се средњовековно утврђење подигне баш на том месту (Савић, 1969). Говорећи о његовом положају, Б. Ж. Милојевић (1948) истиче да је Крушевац као средиште простране плодне котлине, чија је размена добара несумњиво упућена на овај град, подигнут даље од Западне Мораве само ради плављења. Садашње градско насеље Крушевац се развија на левој обали Расине, 4 km од њеног ушћа у Западну Мораву, на надморској висини 150–170 m (Родић, 1985). У савременој административно–управној подели Србије, Крушевац је седиште Расинског округа, у чији састав из проучаване регије улазе још и општина Трсеник и делови општина Варварин и Тишевац. Име насеља Крушевац се по предању тумачи на различите начине. По једним изворима, назив насеља је фитогеографског порекла и у старини је био познат по интензивом гајењу крушака. Други извори кажу да се име Крушевац везује за материјал „крушац” (округласти камен од кога је изграђен средњовековни град), док трећи извор назив насеља доводи у везу са крушкастим обликом темеља Лазаревог града (Ђоровић, 1933).

Данашње градско језгро Крушевца формирано је 1900. године, на основу првог Генералног плана израђеног годину раније. У погледу основних морфолошких елемената, насеље је неправилног правоугаоног облика и подељено је на два дела. Стари, територијално мањи део Крушевца, смештен је у алувијалној равни Западне Мораве званој моравски кључ (карта 22). Раван терасе је безводна, а у њеном подножју се јављају многобројни извори који су омогућили да се ту развије стари део града, кога Крушевљани популарно зову „стара чаршија” (Стаменковић и сар., 2001). Другу морфолошку целину насеља чини новији и знатно већи део Крушевца, који лежи на дилувијалној тераси између Западне Мораве и Расине. Тераса је најнижа на греди која чини развође између Расине и Пепељуше (14 m изнад реке) и тај део града се назива „горњи крај” (Савић, 1969).

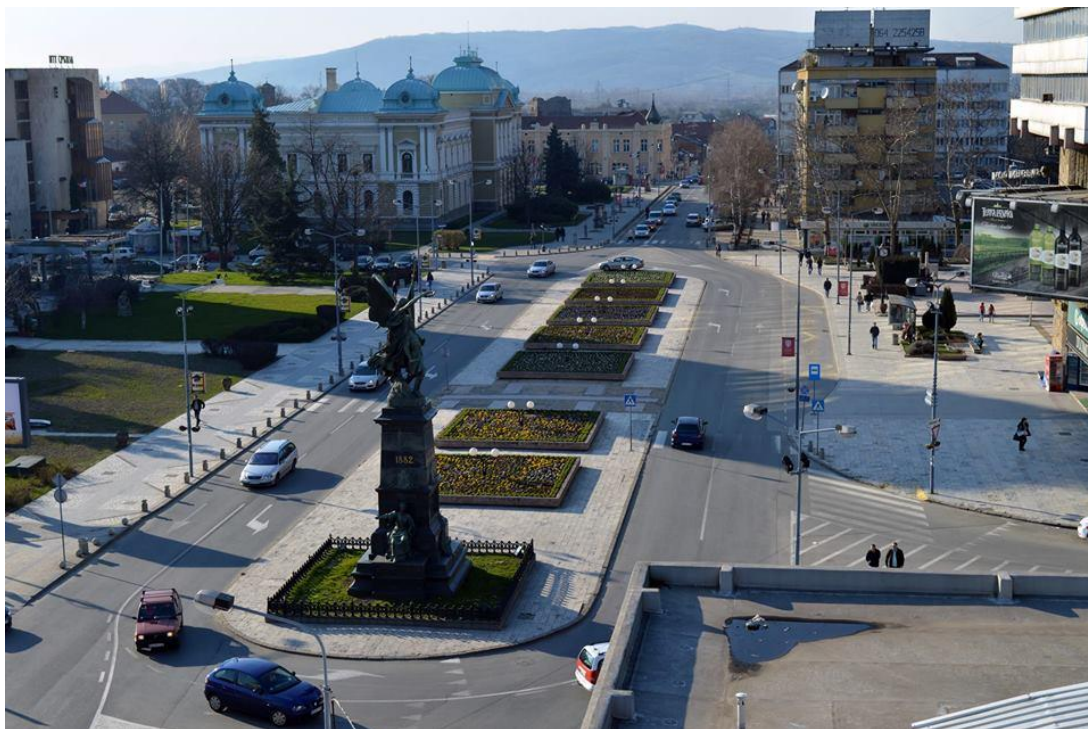


Карта 22. Атар градског насеља Трстеника на топографској карти 1:100.000

(Извор: Војногеографски институт, Београд, 1980.)

У спољашњој физиономији Крушевца доминира брдо Багдала у југозападном делу града, са спомен парком и новосаграђеном црквом. Спомен комплекс „Слободиште” подигнут је у непосредној близини места на коме је за време немачке окупације стрељано 1.650 људи из Крушевца и шире околине. Данас је ово стрелиште под брдом Багдала претворено у историјски комплекс и представља место које у великом броју посећују домаћи и страни туристи. Спољашњу физиономију овог чувеног излетишта Крушевљана употпуњује новосаграђени храм посвећен Св. Јовану Пророку и Претечи, изграђен 2015. године по угледу на Његошеву капелу (www.spc.rs). Силуету Крушевца чини неколико

солитера од 12 до 15 спратова у деловима града Колоније и Расадник, хотели „Рубин” и „Голф” у центру града, такође велике спратовности. Спољашњу физиономију насеља употпуњују и црква Лазарица моравског стила градње у комплексу Лазаревог града, као и саборна градска црква Св. Ђорђа, карактеристичне жуто–црвене боје. У погледу унутрашње физиономије, Крушевац је градско насеље Западног Поморавља са највећим бројем тргова и зелених површина. Централно место у граду припада Тргу косовских јунака, са спомеником у централном делу.



Слика 30. Трг косовских јунака
(Фото: Ивана Пењишевић, 2014)

Споменик косовским јунацима је својеврсни симбол Крушевца од 1903. године, када га је свечано открио Краљ Петар I Карађорђевић (слика 30). Споменик је направљен у неокласицистичном стилу у облику мермерне пирамиде висине шест метара, са композицијом Виле и Бошка Југовића на врху. На северној страни споменика је фигура гуслара Филипа Вишњића, на јужној страни је српска девојка, на западној страни сцена убиства турског цара Мурата и на источној страни слика причешћа кнежеве војске (www.sr.wikipedia.org). Поред Трга косовских јунака, унутрашњу физиономију Крушевца чине још Трг фонтана, Трг костурнице, Трг младих, Трг Расинских партизана, просторно–историјска целина Грчки шор са Беговом кућом и Симића кућа као најстарија зграда у Крушевцу, типичан пример моравске архитектуре из XIX века (Просторни план града Крушевца, 2010). Градске улице су широке и грађене по принципу шаховске табле. У ужем градском језгру улице су у потпуности паралелне и секу се под правим углом (www.krusevac.mapa.in.rs).

На основу литературних извора, не може се са тачношћу утврдити када је настао Крушевац. У римском периоду нема никаквих помена о њему, а изгледа да није било већег римског насеља ни у ближој околини Крушевца. Као година оснивања града узима се 1381. година, када је кнез Лазар овде пренео своју престоницу из Новог Брда (Пунишић, 2007). Дероко каже да се Крушевац помиње тада први пут, а већ 1387. године кнез Лазар издаје повелу „у славноме граду господсва ми Крушевцу” (Дероко, 1950). Од тада је Крушевац не само прстоница Лазареве државе, већ и административни, културни, трговачки и занатски центар Србије. Из Крушевца је 1389. године српска војска кренула у бој на Косово. Када је 1408. године престао да буде престоница, Крушевац је и даље остао један од најважнијих градова средовековне Србије. Због тога што је био престоница скоро четврт века, Крушевац и након премештања престонице у Београд, задржава свој политички и привредни значај (Савић, 1969). Као што каже Владимир Ћоровић (1933, 94) „изнад копаоничка Србија до добијања Београда није имала развијенијег места од Крушевца, иако је и он сам уствари био доста малих размера. Након поделе средњовековне Србије на два дела, Крушевац је био центар њеног јужног дела”. Владавина Турака је овде почела раније и дуже се одржала него у српским крајевима северније. Турци су заузели Крушевац најпре 1427. године, да би га 1454. године коначно освојили. Дали су му име „Алица Хисар”, што у преводу значи „Шарени град”, по разнобојним зидовима цркава, бедема и двора (Стаменковић и сар., 2001). Цео период турске владавине до ослобођења 1833. године, био је праћен исељавањем стариначког и досељавањем новог становништва са југа, међу којима је било много Грка и Цинцара. Крушевац је 1833. године имао 1.163 становника, а 1866. године већ 3.022 у 852 куће (Марјановић, 2010). За време владавине кнеза Милоша у Крушевац и околину становништво се већином доселило косовско–метохијском и моравско–вардарском миграционом струјом (Павловић, 1998). Крушевац је доста страдао током Другог светског рата, када је на хиљаде недужних грађана стрељано од стране Немаца. На те трагичне дане Крушевца, подсећа споменик Слободиште и бројни други споменици у граду. Коначну слободу од окупатора Крушевац је доживео 14. октобра 1944. године, од када се развија у полифункционално насеље услед брзог развоја привреде (Пунишић, 2007)

Захваљујући интензивном функционалном развоју Крушевца дошле су до изражаја савремене географске промене, условљене урбанизацијом са једне и дерурализацијом са друге стране. То је резултирало континуираним порастом градске популације, која се од 1948. до 2011. године учетворостручила (са 13.862 на 58.745). Густина насељености је у истом периоду повећана са 1.345,8 на 5.703,4 ст/км², а индекс промене броја домаћинстава је износио 429,3 поена (РЗС, 2014). Највећи пораст градске популације забележен је у међупописном периоду 1971–1981. године, са 29.509 на 53.071, што се доводи у везу са интензивним развојем индустрије када су фабрике биле у јеку производње. Кретање становништва по пописима показује константно повећање популације у градском и приградским насељима Крушевца, док је на сеоским подручја број становника опадао. На основу резултата пописа из 2011. године, у руралним деловима који заузимају 91,3%

територије града Крушевца, живело је свега 36,8% становништва. Са друге стране, на 8,71% градске територије (Крушевац са 11 приградских насеља) живи 63,2% становништва. Због тога се слободно може рећи да и ово градско насеље Западног Поморавља, карактеришу изразити процеси агломирања и концентрације. Према подацима из Генералног урбанистичког плана, број становника градског и приградских насеља града Крушевца је повећан са 54.002 (1971) на 81.396 (2011), што је у многоме условљено механичким приливом интерно расељених лица са Косова и Метохије 1999. године. Индекс демографског старења креће се у распону од 0,3 (1971) до 1,1 (2011), што градску популацију сврстава у шести стадијум демографске старости. Негативне промене у погледу старосне структуре изражене су и кроз коефицијент старења, који је повећан се 9,4% (1971) на 23,6% у 2011. години (РЗС, 2014).

За разлику од осталих градских насеља Западног Поморавља, у којима се индустријализација везује за другу половину XX века, индустрија Крушевца има традицију још од 1889. године. Тада је основана барутана „Обилићево” из које се развила крушевачка индустрија гуме „Трајал”. Почетком XX века (1919) почиње да ради „Прва крушевачка фабрика сапуна”, као претеча хемијске индустрије „Мерима”. До Другог светског рата у Крушевцу је изграђена најстарија фабрика грађевинских машина и компоненти „14. октобар” (1923), затим трећа у Србији фабрика плавог камена „Жупа” (1934), као и текстилна индустрија „Обилић” (1937). Непосредно пред Други светски рат индустрија Крушевца је запошљавала 3.500 радника, али су ратна оштећења нанела велике штете и граду и индустрији (Родић, 1985). У послератном периоду Крушевац постепено прераста у најачи индустријски центар Западног Поморавља, где се развијају гране које имају претежно прерађивачки карактер. До економске кризе, у индустрији Крушевца је радило 44 хиљаде запослених, па је интензиван прилив радне снаге из шире гравитационе зоне утицао на физиономске и функционалне промене насеља. Према функционалној типологији 1971. године, Крушевац се развијао као изразито индустријско насеље, са 78,4% запослених у секундарном сектору делатности (СЗС, 1974). Слика индустрије Крушевца на почетку друге деценије XXI века има сасвим другачији изглед. Носиоци савременог привредног развоја су мала и средња предузећа, која карактерише висок ниво пословања. Према оствареном приходу и броју запослених радника, издвајају се фирме из области металопрерађивачке и машинске индустрије („Б.О.С. Компани”, „Латифовић”, „Унитехна”), прехрамбене („Бранко Перишић”, „Милка МД”, „Јастребачки Екобисер”, „Погледи”, „Нина” и „Максимлек”, „Арома 1990”), индустрије алкохолних пића („Рубин”), хемијске („ФАМ”, „Хенкел”) и текстилне индустрије („ТИД 1990” и „Степ”). У погледу просторне диспозиције индустрије, није дошло до битнијих промена у односу на предратни процес концентрације, с обзиром да се 96% производних капацитета налази у градском и приградском подручју (ГУП Крушевца, 2005). Повећањем животног стандарда расле су и потрошачке потребе становништва, што је условило развој трговинске функције. Због повољног положаја и широке утицајне сфере Крушевца, велики

трговински ланци „Дис”, „Рода центар”, „Темпо” и „Идеа” су у граду распоређени на неколико локација.

Природна предиспонираност простора на коме се развио Крушевац, условила је да се путеви са севера, из Темнића, Левча и Јухора и са југа, из крајева Расина и Жупа, везују за његову друмску и железничку мрежу. Државни пут првог реда број 5 или тзв. западноморавска магистрала је трасиран дуж десне долинене стране Западне Мораве, са улазним делом из правца Краљева код насеља Читлук и излазним делом у насељу Макрешане (ГУП Крушевац 2021, 2005). Преко њега је Крушевац и цело Западно Поморавље повезано са аутопутем Београд–Ниш код места Појате, па је од Београда удаљен 276 km, а од Ниша 80 km (Стаменковић и сар, 2001). У току 2003. године завршена је изградња обилазне трасе овог пута северно од Крушевца, чиме је град у значајној мери саобраћајно растерећен. Главни носилац саобраћајне делатности на територији града Крушевца је „Аутопревоз” и неколико приватних превозника. Мањи значај има железнички саобраћај, из разлога што у постојећу трасу железничке пруге Сталаћ–Пожега годинама није улагано у смислу модернизовања и реконструкције. Просторним планом из 2010. године на територији Крушевца је утврђена локација за аеродром „Росуље”, југоисточно од приградског насеља Паруновац. Површина од 36,6 ha планирана је за полетно–летну стазу са тампон зоном, на којој ће бити изграђени хангар, пристанишна зграда, метео торањ, мотел и други пратећи садржаји (Просторни план града Крушевца, 2010).

Повећањем броја становника расле су потребе за развојем услужних делатности, што је Крушевац 2011 године сврстало у групу насеља индустријско–услужног функцијског типа, са 42,0% запослених у терцијарно–квартарним делатностима (РЗС, 2014). Крушевац је културно–просветни и здравствени центар источног дела Западног Поморавља, који својим функцијама опслужује свих пет општина Расинског округа. Прва основна школа у њему је основана 1832. године, а четири године касније и дворазредна гимназија. Носиоци савремене васпитно–образовне функције у Крушевцу су Предшколска установа „Ната Вељковић” са 10 вртића на градском подручју, 16 основних школа, седам средњих школа и неколико високообразовних институција. Основне школе у граду су „Нада Поповић”, „Вук Караџић”, „Доситеј Обрадовић”, „Бранко Радичевић”, „Јован Јовановић Змај”, „Јован Поповић” и „Драгомир Марковић”, које имају своја подручна одељења у приградским насељима Дедина и Макрешане. Две матичне школе на приградском подручју су основна школа „Свети Сава” у Читлуку, са подручним одељењима у Мачковцу и Глободеру и основна школа „Владислав Савић Јан” у Паруновцу, са издвојеним одељењем у Текији. Средње образовање је организовано у Гимназији, Економској школи, Медицинској школи, Техничкој школи, Хемијско–технолошкој школи и Машинско–електротехничкој школи. Образовну мрежу допуњавају основна и средња музичка школа „Стеван Христић” и специјална основна и средња школа за децу ометеног развоја „Веселин Николић” (www.krusevac.rs/osnovne-skole). Високо образовање се обавља преко две државне институције: Високе школе струковних студија

за васпитаче и Високе хемијско технолошке школе струковних студија и приватне Високе пословне школе струковних студија „Проф. др Радомир Бојковић” (www.fakulteti.edukacija.rs).

Здравствена функција у Крушевцу је почела да се развија релативно рано, с обзиром да прва болница основана 1861. године (Пунишић, 2007). Здравствена установа највишег ранга је Медицински центар Крушевац, који обезбеђује болнички и ванболничку заштиту становништву. Општа болница у Крушевцу располаже са око 600 болесничких постеља за стационарно лечење становништва града Крушевца и околних општина Трстеник, Варварин, Ћићевац, Брус и Александровац. Поред Опште болнице, у оквиру Медицинског центра се налази Дом здравља Крушевац, са амбулантама у приградским насељима Бивоље, Паруновац и Мудраковац, као и Медицина рада „Трајал” и „14. октобар” (www.krusevac.rs/zdravstvena-zastita). Специјализована установа здравствене заштите становништва, која има не само локални већ и регионални значај, јесте Завод за јавно здравље Крушевац. Фармацеутска делатност на подручју Крушевца има дугу традицију, с обзиром да најстарија градска апотека „Кедровић” потиче из 1868. године (Савић, 1969). На подручју града се налази и велики број апотека које припадају Апотекарској установи Крушевац („Биљана”, „Кедровић”, „Здравље”, „Атанацковић”, „Галенска лабораторија”), као и велики број приватних апотека. Приватна здравствена делатност на територији Крушевца је такође добро развијена. Чине је приватни дом здравља „Medicus Universalis” са широким спектром специјалистичких медицинских услуга, поликлинике „Кљајић” и „Мултимедика”, као велики број специјалистичких лекарских и стоматолошких ординација, биохемијских лабораторија и дијагностичких ординација (www.google.rs/privatne.zdravstvene.ustanove.krusevac). Крушевац има формирану мрежу државних и приватних здравствених служби, чиме су створени услови за даљу надоградњу у складу са највишим медицинским стандардима.

Специјализоване установе на градском подручју Крушевца које се баве културном делатношћу су Културни центар Крушевац, Народна библиотека, Народи музеј, Крушевачко професионално позориште, Уметничка галерија и Историјски архив. Ове институције су организатори бројних културних манифестација, као што су „Видовданске свечаности слободе”, Међународни фестивал хумора и сатире „Златна кацага”, „Филозофско–књижевна школа” и друге. Културно–споменичко наслеђе Крушевца, које има посебан друштвени, историјски, културни и нарочито туристички значај, богато је и разноврсно. Заштићено културно добро од изузетног значаја, које у највећој мери доприноси развоју туристичке функције Крушевца, је споменик културе Лазарев град са црквом Лазарицом. Од средњовековне Лазареве престонице данас су опстали само остаци Донжон куле преко које се улазило у град. Најбоље очуван део овог споменичког комплекса је црква Лазарица, грађена у стилу моравске архитектонске школе, са карактеристичним каменим розетама. У источном делу археолошког парка налази се метални споменик кнезу Лазару, у седећем положају са мачом преко крила (Дероко, 1950).

Све наведене функције које је Крушевац развио током друге половине XX века, захваљујући пре свега интензивној индустријализацији, формирале су од њега изразито моноцентрично подручје. Под утицајем централних функција града, 11 околних насеља је изменом своје социоекономске структуре, добило обележје приградских насеља Крушевца. Насеља Лазарица, Мало Головоде и Бивоље, која се налазе непосредно поред града, толико су изменила своју физиономију да практично представљају део градске целине. То потврђују и подаци из пописа становништва 1971. и 2011. године, јер је због припајања већег дела насеља градској зони Крушевца, број становника у Бивољу смањен са 6.905 на 275 и у Лазарици са 3.443 на 1.905 (РЗС, 2014). Остала приградска насеља су Дедина, Капиција, Бегово Брдо, Макрешане, Пакашница, Мудраковац, Паруновац и Читлук. Њихова улога је да развијеношћу својих функција (саобраћајном, индустријском, образовном и здравственом), смање механички прилив становништва у градско насеље Крушевац. Приградска насеља Пакашница и Мудраковац су једина која су у периоду 1971–2011. године забележила пораст популације, ако се изузме Крушевац. Увећање број становника Мудраковца са 1.033 на 4.056 и Пакашнице са 938 на 2.375, резултат је интензивног механичког прилива интерно расељених лица са Косова и Метохије. Насеље „Влада Јурић” у Пакашници је највећим делом насељено Косовцима.

Анализирајући карактеристике главних градских насеља Западног Поморавља, може се закључити да постоји релативна неравномерност у развоју. Сеоска насеља регије су у великој зависности од градских средина, иако неки од њих спадају у категорију малих градова (Пожега, Трстеник и Врњачка Бања). Велики градови (Чачак, Краљево и Крушевац) представљају регионална средишта, са функционалним садржајима који задовољавају потребе највећег дела становништва Западног Поморавља. Њихова утицајна сфера се осећа и ван овог простора, на територији суседних регионалних целина. Постојећи моноцентрични систем мреже насеља Западног Поморавља јавља се као ограничавајући фактор равномерног регионалног развоја, јер појачава процесе поларизације и концентрације око главних градских насеља. Савремена урбано–географска истраживања предлажу да се насеља организују по принципима који подразумевају динамичне везе базиране на специфичностима и активној улози сваког насеља из мреже, а не искључиво на хијерархијским односима зависности од регионалних центара.

SWOT АНАЛИЗА

SWOT анализа је алатка којом су класификовани и вредновани подаци прикупљени на терену и из литературних извора. Сврха њене употребе је да истакне главне могућности и претње, а да истовремено идентификује кључне аспекте способности регије да обезбеди снаге и означи слабости у реаговању на промене у окружењу (Ђерчан, 2014). Регија би требало да активира снаге у превазилажењу слабости и искористи могућности да се одбрани од претњи. Примена SWOT анализе је релевантан показатељ за процену стратешке позиције, при чему је пожељно размотрити тренутно стање, али и предвидети какве се промене могу очекивати у будућности у Западном Поморављу. То значи да би проучавана регија требало да своје снаге и слабости анализира у светлу предвиђених могућности и претњи из окружења.

Табела 58. SWOT анализа

Природни потенцијали

S (Strengths) – Снаге	W (Weaknesses) – Слабости
<ul style="list-style-type: none"> - Повољан географски положај у Републици Србији - Велика површина проучаване територије и значајна морфолошка разноврсност регије - Богати и разноврсни природни потенцијали - Значајне резерве мрког угља, хромита, креча, камена и других неметаличних минералних сировина - Повољни климатски услови у регији за живот становништва, развој пољопривреде и здравствено-лечилишног туризма - Постојање великог броја термоминералних извора и повољни услови за подизање рехабилитационих центара - Богатство површинских речних токова (река и језера) - Површински токови погодни за риболов, као и за пратеће туристичке активности - Расположиви хидропотенцијал Западне Мораве и Ибра 	<ul style="list-style-type: none"> - Велика површина проучаване територије условљава теже повезивање - Нерационално искоришћавање термоминералних извора и расположивих водних ресурса - Нерегулисани речни токови и веома честе поплаве квалитетног тла у долини Западне Мораве - Запуштеност хидроакумулација на Западној Морави - Неповољан квалитет воде (II и III класа загађености) - Лоше водоснабдевање - Интензивна и неконтролисана експлоатација песка и шљунка из корита Западне Мораве - Мало уређених водотокова за развој купалишног туризма - Уситњен и расцепкан земљишни посед - Висок проценат напуштених и запарложених површина у брдско-планинском делу регије

<ul style="list-style-type: none"> - Повољни агроеколошки услови за развој пољопривреде, посебно ратарства, воћарства и виноградарства - Квалитетна производња садног материјала - Значајна распрострањеност обрадивих површина у долини Западне Мораве на којима је могућа примена савремених система за наводњавање - Богатство травним површинама на котлинским ободима, погодног за производњу сточне хране и развој сточарства - Планински део регије богат лековитим биљем и шумским плодовима - Значајно распрострањење шума на северном и јужном ободу регије и могућност развоја дрвнопрерађивачке индустрије - Заинтересованост пољопривредника за примену нових достигнућа 	<ul style="list-style-type: none"> - Смањивање пољопривредних површина под ораницама и баштама - Одсуство категоризације земљишта са становишта производње органске хране - Претварање квалитетног пољопривредног земљишта у грађевинско - Непостојање довољно адекватних планова и програма за газдовања шумама - Слаба заштита од елементарних непогода - Просечно мала употреба минералних ђубрива по хектару обрадиве површине - Низак принос ливада и пашњака у планинским деловима регије, због изостанка примене агротехничких мера
<p>О (Opportunities) – Могућности</p>	<p>Т (Threats) – Претње</p>
<ul style="list-style-type: none"> - Квалитетније коришћење разноврсних природних потенцијала уз боље повезивање целе територије - Шуме погодне за очување биодиверзитета и развој лова искористити за афирмацију ловног туризма - Боља искоришћеност површинских речних токова за развој риболова - Активирање водног и хидроенергетског потенцијала Ибра и Западне Мораве - Могућност експлоатације постојећих неафирмисаних локалних изворишта термоминералне воде - Коришћење обновљивих извора енергије - Могућност запошљавања на сеоском подручју уз остваривање значајних прихода у пољопривреди 	<ul style="list-style-type: none"> - Недостатак квалитетних извора средстава за стратешке инвестиције и развој пољопривреде - Нерешени власнички односи на пољопривредном земљишту - Опасност од загађења ваздуха, подземних и површинских вода, услед изливања отпадних вода и одлагања опасног отпада - Уситњеност површина под шумама у приватном власништву - Прекомерна и непланска експлоатација шума - Непостојање планске документације - Недовољно финансија - Политичка нестабилност

Друштвени потенцијали

S (Strengths) – Снаге	W (Weaknesses) – Слабости
<ul style="list-style-type: none"> - Повољан саобраћајни положај регије и добра повезаност са већим градовима у окружењу - Путна мрежа добро распоређена и хијерархијски повезана - Задовољавајућа густина локалне путне мреже - Дobar географски положај уз добар обим и значај постојеће мреже железничких пруга - Могућност развоја ваздушног саобраћаја условљен постојећим аеродромима у регији - Постојање добро развијене мреже станица за откуп и прераду воћа и поврћа - Добро развијена Пољопривредно-саветодавна служба у регионалним центрима - Присуство Института за воћарство, Института за крмно биље и Ветеринарског института на територији регије - Квалитет и близина сировинске базе и могућност повезивања примарне пољопривредне производње са прерађивачком индустријом - Распољиви природни потенцијали за развој прерађивачке индустрије - Повољни терени уз речне токове за развој насеља и локацију индустријских постројења ван зоне живљења - Велики број незапослене радне снаге због продаје великих друштвених предузећа - Изграђени производни капацитети свих грана индустрије уз постојећу 	<ul style="list-style-type: none"> - Негативан природни прираштај - Континуирано иселјавање младог радно способног становништва из регије - Неповољна старосна структура становништва - Опадање учешћа пољопривредног у укупном становништву регије - Непостојање аутопута - Лош квалитет асфалтних застора на магистралним путевима и техничких елемената саобраћајница на локалним путевима - Велико саобраћајно оптерећење западноморавске магистрале - Низак ниво безбедности саобраћаја - Неелектрифицираност пруга, укрштање у нивоу са путним правцима, пролазак кроз градска језгра - Војни карактер аеродрома Лађевци - Мала примена гаса на територији регије - Употреба пијаће воде у индустријске сврхе - Испуштање отпадних вода у токове без пречишћавања - Велики број неуспешних приватизација - Лоша сарадња између јавног и приватног сектора - Непознавање могућности о коришћењу подстицајних мера Европске уније за развој пољопривреде, нарочито сточарства - Неискоришћеност капацитета постојећих сточних фарми - Застарела пољопривредна механизација (просечна старост машина 20-25 година) - Поларизација привредног развоја уз веома мали развој брдско планинског подручја регије - Недостатак смештајних и угоститељских

<p>инфраструктуру</p> <ul style="list-style-type: none"> - Завршена власничка трансформација и реорганизација привреде - Велики број малих и средњих приватних предузећа - Постојање иницијатива за формирање радних зона и интензивни развој нових капацитета у приградским и линеарним насељима 	<p>капацитета који испуњавају европске стандарде</p> <ul style="list-style-type: none"> - Недовољно едуковано становништво за развој сеоског туризма - Слаба међуопштинска сарадња на нивоу регије - Поремећен систем вредности и недостатак друштвене одговорности - Плавно и трусно подручје
<p>О (Opportunities) – Могућности</p>	<p>Т (Threats) – Претње</p>
<ul style="list-style-type: none"> - Повећање површина на дну котлина које се наводњавају - Интензивирање пољопривредне производње променом биљних култура - Провлачење страних инвеститора заинтересованих за пластеничку производњу поврћа - Повећање површина под малином, као стратешким производом Западног Поморавља - Развој органске производње на ободима котлина, на површинама које нису третиране - Удруживање пољопривредника - Коришћење компаративних предности овог производног поднебља - Подстицање међуопштинске и регионалне сарадње - Могућност активирања слободних зона за равномернији развој урбаних и руралних делова регије - Формирање разних удружења и асоцијација приватних предузетника, могућност интересног организовања на локалном и ширем нивоу, у циљу унапређења производње, веће приступности финансијским фондовима и заједничког наступа на тржишту 	<ul style="list-style-type: none"> - Неповољни демографски трендови у брдско-планинским деловима регије - Одлив младих образованих кадрова - Јак гравитациони утицај Београда - Вишак неодговарајуће радне снаге из некадашњих друштвених система - Изостанак мера и програма за повратак младих на село - Слаба куповна моћ становништва уз константан пораст броја омладине, одраслог и старог становништва које зависи од социјалне помоћи - Услед опадања броја деце, јавиће се вишак запослених у просвети - Недовољни геронтолошки капацитети у регији - Недовољна подршка локалних самоуправа удруживању приватних предузетника - Недостатак капацитета за вишу фазу прераде пољопривредних производа - Прекомерна експлоатација појединих ресурса - Губитак постојећих и традиционалних тржишта - Смањење локалне сировинске базе - Политичка и економска нестабилност - Недовољна и јасно дефинисана државна стратегија развоја туризма у којој су бање Западног Поморавља запостављене

<ul style="list-style-type: none">- Могућност за остваривање вишег степена међусобне унутаргранске и међугранске повезаности између различитих делатности;- Рационалније искоришћавање природних и антропогених потенцијала у сврху развоја туризма- Интезивни развој привреде, као основ за пословни туризам- Установљене манифестације, као основ за унапређење туристичке понуде	<ul style="list-style-type: none">- Неповезаност са туристичком понудом у региону- Недовољна едукованост локалног становништва о могућностима и начину развоја сеоског туризма- Угроженост културно-историјских споменика- Низак ниво еколошке свести и недовољна заштита биодиверзитета
--	---

ЗАКЉУЧАК

Проучавањем географских аспеката регионалног развоја Западног Поморавља, омогућен је увид у промене које су настале као резултат природних и друштвеногеографских фактора, на основу којих је могуће говорити о потенцијалима и проблемима овог подручја. Потребно је указати на могуће правце и стратегију ревитализације регије, како би се смањиле унутаррегионалне разлике између долиноског и брдско-планинског дела регије. Анализом елемената просторно-функционалне структуре Западног Поморавља, дошло се до следећих закључака:

Географски положај регије је оцењен као повољан, јер се транзитност истиче као једна од главних карактеристика Западног Поморавља. Котлине у долини Западне Мораве, због свог повољног саобраћајног положаја, обиља воде и повољних климатских услова, одувек су имале повољне услове за насељавање и привређивање становништва. Целом дужином регије, од Пожеге на западу до Сталаћа на истоку, пролази државни пут првог реда број 23, тзв. западноморавска магистрала. Као западни огранак Моравско-вардарске удолине, она на истоку код Појата повезује регију са међународним аутопутем Београд-Ниш. Изградњом планираног аутопута Београд-јужни Јадран, саобраћајни положај Западног Поморавља ће се значајно побољшати, с обзиром да су планиране петље у Чачку (код Прељине) и у Пожеги (код Прилипца). Поред друмског, у регији је развијен железнички саобраћај, јер су Пожега и Сталаћ важна чвориша на међународним пругама од Београда према Бару и Нишу. Такође, постоје и услови за развој ваздушног саобраћаја, активирањем постојећих аеродрома у Краљеву, Крушевцу и Трстенику. Овим се потврђује хипотеза постављена на почетку рада, да је долина Западне Мораве најзначајнија морфолошка целина за развој саобраћајне функције проучаване регије.

Проблеми и ограничења у трасирању саобраћајне мреже постоје у брдско-планинским деловима Западног Поморавља, услед неповољних морфолошких услова. Реконструкција и модернизација постојећих локалних асфалтних путева до насеља на великим надморским висинама, чини основу која може да обезбеди ефикасније обављање свакодневних активности сеоског становништва и на тај начин умањи миграције селоград. Теренска истраживања су потврдила да је и западноморавска магистрала на деоници од Врбе до Липове, такође у лошем стању. Велики проблем представља неосветљеност и недовољна ширина колосека, посебно од Крушевца према Појатама.

Природни потенцијали представљају основни фактор регионалног развоја Западног Поморавља. Пољопривредно земљиште је најзначајнији и најраспрострањенији ресурс, на бази чега је могуће развијати интензивну и специјализовану производњу. Две трећине регије чини пољопривредно земљиште, док обрдиве површине захватају половину регије. Најквалитетнија земљишта се простиру њеним средишњим делом, уз долину Западне Мораве, и на њима се одвија интензивна повртарска производња. Трстеничка и Крушевачка котлина су специјализоване за узгој и производњу паприке, парадајза и

корнишона, док се на долином делу Чачанске котлине поред поменутих култура, интензивно гаји и купус. То иде у прилог хипотези са почетка рада, да је пољопривредно земљиште најзначајнији природни фактор регионалног развоја Западног Поморавља у целини. Проблеми који настају у вези коришћења пољопривредног земљишта, везани су за све чешће претварање ораничних површина у грађевинско и индустријско земљиште. Заштита овог најважнијег природног ресурса Западног Поморавља од непланске градње и ерозионих процеса, намеће се као основа будућег развоја, с обзиром да је пољопривредно земљиште основа привређивања великом проценту овдашњег становништва.

Водни ресурси су такође од изузетног значаја за регионални развој Западног Поморавља. Могућности коришћења водног потенцијала Западне Мораве и њених притока на проучаваном простору, су вишеструке. Ту се пре свега мисли на производњу електричне енергије на постојећим и потенцијалним хидроелектранама, као и на могућностима мелиорације обрадивих површина дуж речних токова. Најзначајнији хидрографски потенцијал регије представљају многобројни извори термоминералних вода. Извори најзначајније бање у Западног Поморављу, Врњачке Бање, рационално су искоришћени у сврху развоја здравствено–лечилишног и бројних других видова туризма. Са друге стране, извори Матарушке Бање, Овчар Бање, Слатинске бање, Витановачке бање и бројних других неафирмисаних бања у Западног Поморављу за сада су још увек неискоришћено природно богатство регије, што потврђује полазну хипотезу истраживања. С обзиром на традицију постојања и искуства корисника потврђена истраживањима са терена, термоминералне воде локалних бања могу се осмишљеним акцијама успешно валоризовати у балнеолошке сврхе. Оно што недостаје у смислу њихове туристичке афирмације су капиталне инвестиције, већа подршка локалне заједнице, унапређење инфраструктуре, изградња смештајних капацитета уз унапређење и модернизацију постојећих, набавка савремене опреме за терапеутске сврхе и адекватнија едукација кадрова запослених у туризму. Развој бањског туризма свакако ограничава и привреда у транзицији, јер се многи објекти значајни за туристички развој и даље налазе у поступку власничке трансформације. То у потпуности оправдава хипотезу дисертације, да нерационално искоришћавање природних потенцијала представља неповољан фактор привредног развоја Западног Поморавља.

Климатске карактеристике поднебља ни у ком погледу не ограничавају регионални развој, с обзиром да умереноконтинентална клима са правилним температурним током и равномерном годишњом расподелом падавина, омогућава интензивну пољопривредну производњу. Осим тога, бањска места Западног Поморавља се одликују повољним климатима за одмор, рекреацију и опоравак, због чега се климатски услови доводе у везу са развојем туризма.

Шумски комплекси захватају 26,1% Западног Поморавља и претежно су заступљени на ободима Гоча, Јелице, Вујна и Гледићких планина. Када се шуме посматрају у природни потенцијал регионалног развоја, онда је доминантан њихов привредни значај. Представљају сировинску базу за развој дрвнопрерађивачке и индустрије целулозе и

папира, а такође су станишта шумских плодова, лековитог и ароматичног биља. Посредна функција шума у другој деценији XXI века, када је Западно Поморавље изложено учесталим поплавама, далеко је важнија од њиховог привредног значаја. Ту се у првом реду мисли на регулисање режима вода и ублажавања процеса ерозије и клижења тла. Теренска истраживања су потврдила да је стање шума на проучаваном простору у лошем стању, нарочито око бујичарских притока Западне Мораве које долазе из Драгачева, Груже и Ваљевске Подгорине. У циљу њиховог очувања потребно је одржавати постојеће и подизати нове засаде, као и повећати економичност у газдовању шумама.

На основу изнетих чињеница, може се закључити да природни потенцијали у Западном Поморављу ни на који начин не представљају ограничавајући фактор регионалног развоја, већ чине предност која није адекватно искоришћена, што је у највећој мери потврдило полазне хипотезе истраживања дисертације. Извесним ограничењима, услед морфолошких услова, одликује се планински део Западног Поморавља, али је са друге стране у тим пределима могуће развијати органску производњу хране. То би свакако могло представљати један од најуноснијих облика привређивања сеоском становништву, будући да је на тржишту здрава органска храна све виже у потражњи.

Демографска обележја проучаване регије су се интензивно мењала током друге половине XX и почетком XXI века. Привредна кретања у Западном Поморављу након Другог светског рата повољно су утицала на демографски развој, у смислу да је популација константно расла повећањем наталитета. На карактер и смер демографских кретања, одлучујућу улогу су имали градски центри регије. Пораст броја становника који је настављен до 2002. године, увећавао се механичким, а не природним кретањем становништва. То прикрива стварно демографско стање, јер ће број становника расти све док постоје имиграције. Западно Поморавље је регија која је примила највећи број интерно расељених лица са Косова и Метохије, након егзодуса 1999. године. Заједничка особина домицилног и досељеног становништва је негативан природни прираштај, који је условио старење становништва, увећавање категорије лица са личним приходима и смањивање просечне величине домаћинства. Међутим, треба напоменути чињеницу да је унутар регије присутна појава просторно–демографског диференцирања, која подразумева стварање подручја демографског раста (градска са приградским насељима) и подручја опадања (готово сва сеоска насеља). То иде у прилог хипотези да су градски центри регије, као изразити полови развоја утицали на значајне просторне разлике у развијености функција насеља унутар регије.

Структуре становништва у послератном периоду изложене су сталним променама. Полна структура била је знатно поремећена у току рата, али је процес смиривања у току. Према резултатима последњег пописа, предњачи женско становништво са уделом од 51,4%. Процес старења становништва Западног Поморавља, на почетку друге деценије XXI века постао је веома изражен. Захватио је сва насеља, али са изразитом диференцијацијом градских и сеоских. Виталност популације успела су да одрже градска,

приградска и само поједина сеоска насеља са повољним саобраћајним положајем и развијеним функцијама (Конарево, Витановац, Кошеви, Велика Дренова, Мрчајевци, Горобиле). Просечна старост становништва регије износи 43,9 година и већа је од просека старости у Србији (42,2 године). Популација Западног Поморавља се на почетку друге деценије XXI века налази у стадијуму најдубље демографске старости, чиме су развојне могућности регије озбиљно ограничене. Стање на терену потврђује да већину села на планинским ободима одликује високо учешће становништва преко 60 година и знатан удео старачких домаћинстава. Повећање њиховог броја ствара низ проблема у области здравствене и социјалне заштите. Услед одласка младих школованих људи у веће и развијеније градске центре, све је већи недостатак за одређеним стручним кадровима, пре свега са високом стручном спремом.

Промене у економској структури становништва Западног Поморавља условљене су брзим послератним привредним развојем овог краја. Оне се огледају кроз расподелу укупног и активног становништва у корист непољопривредних делатности, а њих даље у корист секундарних и терцијарних. У структури становништва запажено је константно опадање категорије пољопривредног становништва, што никако није погодна основа за развој пољопривреде. Као главна делатност становништва на сеоским подручјима Западног Поморавља, пољопривреда ангажује све већи број старих лица, чиме је продуктивност значајно умањена. Популациона политика треба да буде осмишљена на државном нивоу, али се борба против „беле куге” може водити на разне начине и на локалном нивоу.

За регионални развој Западног Поморавља, примарна пољопривредна производња је од приоритетног значаја. Потенцијали у области пољопривреде темеље се на расположивим природним ресурсима, а ограничења су у уситњености поседа (просечно коришћено пољопривредно земљиште по газдинству износи 2,75 ha) и застарелошћу машинског парка. Западно Поморавље има потенцијала за развој ратарства у котлинама и воћарства и виноградарства на побрђу, с обзиром да се простире у два производна макрорејона. Зато пољопривреда, као традиционално најважнија делатност становништва проучаване регије, представља кључни фактор ревитализације њених сеоских подручја. У складу са савременим концептима руралног развоја Европске уније, потребно је тежити развијању тзв. мултифункционалне пољопривреде, која ће поред основне функције производње здраве хране, имати значајну улогу у очувању биодиверзитета сеоских подручја. Регионални развој Западног Поморавља у наредном периоду треба заснивати на руралном развоју, уз оживљавање села и мотивисање младих људи да остану на селу. То идце у прилог радној хипотези да би јачање унутрашњих, међусобних веза и односа водило ка полицентричном функционалном систему и равномернијем регионалном развоју. Теренска истраживања су потврдила да у Западном Поморављу постоји велики број сеоских газдинстава која су спремна да уз финансијску помоћ државе улажу у отварање индустријских погона. Ту се у првом реду мисли на хладњаче за складиштење воћа и поврћа, мање прерађивачке капацитете за примарну прераду, мини фарме за узгој

стоке, али и подизање нових савремених пластеника у долини и плантажа средњеевропског воћа на ободима Западног Поморавља. То би дало сигурност млађој популацији да се определи за живот на селу, с обзиром да им град због недостатка радних места, више не пружа сигурну егзистенцију.

Индустрија је после Другог светског рата имала највећи утицај на функционални развој проучаване регије. Међутим, погоршани услови привређивања који су обележили последњу деценију XX века, одразили су се на стагнацију привредног развоја Западног Поморавља. Са процесом транзиције, највећи број индустријских предузећа у друштвеном власништву нашао се у процесу реструктуирања и приватизован је тендерском методом. Потенцијали овог подручја у области индустрије темеље се на расположивим природним ресурсима, при чему се као основни развојни приоритети истичу динамизирање агроиндустријског и металопрерађивачког комплекса. Највећи значај имају постојећи капацитети прехранбене индустрије, који се базирају на преради пољопривредних производа за којима постоји константна потражња на тржишту.

Приватно предузетништво је основна карактеристика индустрије Западног Поморавља на почетку XXI века, с обзиром да је на проучаваном простору малих и средњих предузећа највише у Србији. На то је сигурно велики утицај имало постојање некадашњих друштвених предузећа из области металне, прехранбене, хемијске и других грана индустрије. Њихова динамичност и флексибилност су шанса за запошљавање младог становништва, али и преузимање радника који су транзицији друштвених предузећа остали без посла. Ограничења у индустрији се огледају у чињеници да је она високо централизована у градским насељима Западног Поморавља, што се манифестује и концентрацијом становништва и непривредних делатности око полова развоја. Модернизацијом инфраструктурних система у сесоским подручјима регије, могуће је подстицати приватно предузетништво и изградњу мањих индустријских погона. То би створило додатне изворе прихода сеоском становништву у брдско-планинским деловима регије, чиме би се успорило њихово исељавање ка градским центрима. Отварање нових радних места само је један корак ка приоритету руралних делова регије.

Теренска истраживања су показала да је туризам једна од најперспективнијих привредних делатности Западног Поморавља. Његов развој се заснива на богатим и разноврсним природним (морфолошки облици рељефа, термоминерални извори, реке, вештачка језера) и антропогеним потенцијалима (културно-историјски споменици, манифестације). Приоритети развоја туризма у будућности се односе на квалитетније осмишљавање садржаја за боравак туриста, изградњу савремених смештајних капацитета уз обнову постојећих и оснивање јединствене маркетиншке презентације потенцијала Западног Поморавља као туристичке регије.

Развој мреже насеља праћен је интензивним променама у демографској, физиономској и функционалној структури, при чему су највећи утицај на њихову трансформацију у другој половини XX века, имали процеси индустријализације и урбанизације. У постојећој мрежи насеља Западног Поморавља изражене су одређене

противуречности, које карактерише брз економски и популациони развој градских и приградских насеља са једне стране и стагнација руралних делова регије са друге стране. Демографске промене у сеоским насељима представљају ограничавајући фактор њиховог развоја, јер се огледају у смањењу просечне величине насеља. Теренским истраживањима је утврђено да су села у брдско-планинским деловима Западног Поморавља махом запуштена и налазе се на економским и социјалним развојним маргинама. Опремљеност ових насеља у погледу функционалних садржаја и саобраћајне инфраструктуре је на ниском нивоу, што је резултирало опадањем броја становника у протекле две деценије. Удаљеност од градских центара и обрада земље као примарна делатност, категорисала је 73 сеоска насеља Западног Поморавља у аграрни функцијски тип.

Полазећи од научно утемељених хипотеза установљених на почетку истраживања докторске дисертације, уз примену утврђене научне методологије која је омогућила свеобухватно сагледавање територије, током рада дошло се до њихове потпуне потврде. Реализујући постављене циљеве и задатке истраживања, коришћењем литературе и истраживањима на терену, географска проучавања Западног Поморавља су потврдила могућност развоја пољопривреде (посебно повртарства, воћарства, производње лозно-садног материјала и сточарства), индустрије (базиране на металском и прехранбеном комплексу) и туризма (даљи развој бањског и унапређење услова за развој планинског, културног и туризма на селу).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

ЛИТЕРАТУРА

1. Аличић, А. (1984): Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије у XV и XVI веку, Историјски архив Чачак, Чачак.
2. Басарић, С. и Новичић, З. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Лучани, II књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
3. Бачевић, М. (1985): Популацијско–аграрна обележја руралних подручја и њихова класификација у општини Краљево, Докторска дисертација, Географски институт Природно–математичког факултета Универзитета „Кирил и Методије”, Скопље.
4. Бјељац, Ж., Ђурчић, Н. (2007): Турситичке манифестације на простору Западног Поморавља, Гласник Српског географског друштва, св. 87, бр. 2, Београд.
5. Боровић–Димић, Ј. (2005): Трагови трајања – културно-историјско наслеђе Врњачке Бање, Министарство културе Републике Србије, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Друштво конзерватора Србије, Београд–Краљево.
6. Брезник, Д. (1980): Демографија, анализа, методи и модели (друго издање). Научна књига, Београд.
7. Брковић, Т. и сар (1970): Тумач за основну геолошку карту СФРЈ :100.000, лист Чачак К 34-5, Завод за геолошка и геофизичка истраживања, Београд.
8. Валовић, С. (1987): Округлица – вишеслојни локалитет старчевачке и винчанске културе у Витановцу код Краљева, „Наша прошлост” - Зборник радова Народног музеја, Краљево.
9. Веселиновић, А. (1991): Документи о првом помену имена Чачак у средњем веку, Зборник радова Народног музеја Чачак, бр. 20, Чачак.
10. Вујадиновић, С. (1984): Овчарско–кабларска клисура, Научно–популарни часопис „Земља и људи”, свеска 34, Српско географско друштво, Београд.
11. Вујадиновић, С. (2006): Регионалногеографска проучавања Груже, Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
12. Вујовић, Ј. (1976): Средњовековни градови у Србији као туристички мотиви, Магистарски рад. Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
13. Гавриловић, Љ. (1980): Класификација катастрофалних поплава у сливу Западне Мораве, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ, књ. 32, Београд.
14. Гавриловић, Љ. (1981): Поплаве у Србији у XX веку – узроци и последице, Посебна издања Српског географског друштва, књ. 52, Београд.

15. Гајић, М. (2010): Савремене географске промене и регионална диференцијација Јадра, Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
16. Голић, Р. (2010): Природни потенцијали у функцији регионалног развоја Малозворничког краја, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
17. Гргуровић, Д, Виденовић, М. (2010): Приказ угљоносности Западноморавског угљоносног неогеног басена, Геолошки институт Србије, Београд.
18. Група аутора (1966): Краљево и околина, Новинско–издавачко предузеће „Књижевне новине”, Београд.
19. Група аутора (1966): Педолошки покривач Западне и Северозападне Србије, Институт за проучавање земљишта у Топчидеру, Београд.
20. Група аутора (1976): Геологија Србије, IV, Тектоника, Рударско–геолошки факултет Универзитета у Београду, Завод за регионалну геологију и палеонтологију, Београд.
21. Дашић, Ј. (1978): Јелички рудници, ЗРНМЧ, бр. 9, Чачак.
22. Дероко, А. (1950): Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд.
23. Димитријевић, Љ, Радивојевић, А, Голубовић, Н. (2007): Квалитет воде реке Расине низводно од акумулације „Ћелије”, Географски институт „Јован Цвијић”, САНУ, св. 57, Београд.
24. Димитријевић, Љ, Радивојевић, А, Филиповић, И. (2010): Хидролошке прогнозе великих и малих вода реке Расине, Гласник Српског географског друштва, св. ХС, бр. 2, Београд.
25. Димитријевић, Љ. (2010): Хидрогеографска студија реке Расине, Магистарски рад. Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
26. Долић, Д. и сар (1978): Тумач за основну геолошку карту СФРЈ :100.000, лист Параћин К 34-7, Завод за геолошка, хидрогеолошка, геофизичка и геотехничка истраживања, Београд.
27. Дробњаковић, Д. (1952): Путевима наше земље, „Ново поколење”, Београд.
28. Дукић, Д. (1952): Наше реке, „Ново поколење”, Београд.
29. Дукић, Д. (1977): Воде СР Србије, Српско географско друштво, Београд
30. Дукић, Д. (1999): Климатологија, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
31. Дукић, Д. и Гавриловић, Љ. (2002): Реке Србије, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
32. Ђорђевић, Ј. (1996): Евалуација природних потенцијала на примеру сливова Јабланице и Ветернице, Посебна издања Географског института „Јован Цвијић” САНУ, књ. 47, Београд.
33. Ђукановић, Д. (1968): Клима Пожеге, Београд.

34. Ђурђевић, Ј. (2009): Просторни аспекти развоја у лигнитским басенима – конфликти и ограничења у организацији и коришћењу просторима, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
35. Ђурић, С. (1984): Љубостиња, Просвета, Београд.
36. Живковић, Љ. (1996): Могућност туристичке валоризације сеоских насеља Западног Поморавља, Зборник радова са научног скупа „Туристички потенцијали Југославије”, Институт за географију, Нови Сад, Нови Сад.
37. Живковић, Љ. (2004): Полно–старосна структура становништва, Сјенички крај – антропогеографска проучавања, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
38. Живковић, Н., Нагулић, М. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Ћићевац, IV књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
39. Зајечарановић, Г. (1988): Основи методологије науке, Научна књига, Београд.
40. Зеремски, М. (1983): Трагови неотектонских процеса у рељефу западне Србије, Посебна издања Географског института „Јован Цвијић” САНУ, књ. 33, Београд.
41. Зеремски, М. (1985): Композитна Гружанска потолина са погледом на неотектонске процесе, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ, Београд.
42. Златић, Б. (1969): Чачански крај са прегледом Западног Поморавља, „Просвета”, Чачак.
43. Зотовић, М, Игњић, С, Муњић, Д. (1978): Пожега и околина, Општински одбор савеза удружења бораца НОР-а и Градска библиотека Пожега, Пожега.
44. Ивков, А., Матић, В. (1997): Становништво и насеља Овчарско–кабларске клисуре, Институт за географију Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду, Друштво младих истраживача Института за географију „Бранислав Букуров”, Нови Сад и Млади истраживачи Србије, Нови Сад.
45. Ивковић, Д, Аћимовић, Љ, Роксандић, М. (1957): Гравиметријска испитивања терцијарног басена Чачак–Краљево, Весник Завода за геолошка и геофизичка испитивања НР Србије, књ. XIV, Београд.
46. Игњић, С. (1993): Пожега са старих разгледница, Културно–просветна заједница, Ужице.
47. Илић, Б. (1971): Историја Крушевца 1371-1941. године, Историјски архив, Крушевац.
48. Илић, С. (1969): Матарушка Бања – туристичка монографија, Историјски архив, Краљево.
49. Илић, С. (1982): Матарушка Бања – драгуљ Ибарске долине, Географски годишњак Српског географског друштва, бр. 18, подружница Крагујевац, Крагујевац.
50. Јаковљевић, Б. (2008): Савремена кретања и миграције становништва Крушевца, Дипломски рад, Природно–математички факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица.

51. Јешић, Н. (2002): Горобиле, Библиотека „Хроника села”, Пожега.
52. Јовановић, Б. (1966): Краљево и околина, Библиотека Монографије места Југославије, Београд.
53. Јовановић, М, Павић, Д, Радојевић, Б, Петковић, Б. (1997): Воде Овчарско–кабларске клисуре, Институт за географију Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду, Друштво младих истраживача Института за географију „Бранислав Букуров”, Нови Сад и Млади истраживачи Србије, Нови Сад.
54. Јовашевић, Љ. и сар (2003): Монографија Матарушке Бање, Историјски архив Краљево, Краљево.
55. Јовићевић, Д. (2007): Оцена и перспективе развоја пољопривреде општине Пожега – пословање предузећа „Frigo raun doo”, Дипломски рад, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац.
56. Каниц, Ф. (1987): Србија – земља и становништво од Римског периода до краја XIX века, Српска књижевна задруга, Београд.
57. Карић, В. (1887): Краљевина Србија, Београд
58. Ковачевић, Б., Лабус, Д., Поповић, И. и Ковачевић, Р. (1997): Моравички округ – научностручна монографија са регистрима по општинама, „Слово”, Краљево.
59. Ковачевић, Д. (2003): Туристички потенцијали општине Пожега, Дипломски рад, Департман за географију, туризам и хотелијерство Природно–математичког факултета Универзитета у Новом Саду, Нови Сад.
60. Ковачевић, Т. (2005): Могућност искоришћавања туристичких потенцијала Гоча, Часопис Департмана за географију, туризам и хотелијерство „Туризам”, бр. 9, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
61. Ковачевић, Т. (2007): Значај Подунавачких бара – потенцијалне туристичке дестинације у регионалном развоју Западног Поморавља, Часопис Департмана за географију, туризам и хотелијерство „Туризам”, бр. 11, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
62. Ковачевић, Т. (2010): Гоч и подгорина (монографија), Природно–математички факултет (ДГТХ), Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
63. Ковачевић, Т., Ивков, А. и Ђурђевић, Б. (2007): Размештај становништва Гоча и подгорине у другој половини XX и почетком XXI века, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ, св. 56, Београд.
64. Ковачевић, Т., Месарош, М. и Ристановић, Б. (2007): Релјефне карактеристике Гоча и подгорине, Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство, бр. 36, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
65. Ковачевић–Мајкић, Ј. (2009): Хидрогеографска студија реке Скрапеж, Посебна издања, књ. 74, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ и Српско географско друштво, Београд.

66. Корићанац, Д. (1992): Надибар – антропогеографска истраживања, Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд.
67. Костић, М. и Милановић, Д. (1973): Конаревачка Слатина и Прогореличка Бањска Вода, Географски годишњак број 9, Српско географско друштво- подружница Крагујевац, Краљево.
68. Костић, М. и Милановић, Д. (1972): Сирчанска бања, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књига 24, Београд.
69. Костић, М. и Поповић, И. (1983): Горњетрепчанска бања, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ, књ. 35, Београд
70. Костић, М. (1972): Витановачка бања, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ, књ. 24, Београд.
71. Костић, М. (1986): Велушки кисељак, Гласник Српског географског друштва, св. 2, Београд.
72. Крагуљац (2004): Шта и где, Врњачка Бања, Ново Село.
73. Крстић, З. (1987): Привредно–географске карактеристике и фактори развоја општине Варварин, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
74. Lukić T., Ćurčić N., Bjeljac Ž., Živković M., Đerčan B., Košić K., Penjišević I. (2014): Exploration and Exploitation of Mineral Waters and their Influence on the Regional Development – Case Study of a Vrnjacka Spa (Serbia). *European Researcher*, Vol.69, № 2-2, pp. 382-400. DOI:10.13187/issn.2219-8229.
75. Lukić T., Penjišević I., Đerčan B., Đurđev B., Bubalo Živković M., Armenski T. (2014a): Politics in the Balkan Countryside: case study in Serbia, *Eastern European Countryside*, Vol. 20, p. 99-124. DOI: 10.2478/eec-2014-0005.
76. Луковић, М. (1950): Нови подаци о терцијеру околине Краљева, Зборник радова Геолошког института, књ. 1, Београд.
77. Луковић, М. (1952): Геологија термалних извора Матарушке и Богутовачке бање, Засебан отисак из Зборника радова Геолошког и Рударског факултета, Београд.
78. Луковић, С. и Марковић, Љ. С. (2015): Западноморавски рудници мрког угља, Историјски архив, Чачак.
79. Лутовац, М. (1978): Етничке промене у области Старе Рашке, Гласник СССVII, САН, Одељење друштвених наука, Београд.
80. Лучић, М. (2001): Осам векова Рибнице, историјско–географски преглед, Монографија (старо становништво и потомци), а.д.”Слово”, Краљево.
81. Љешевић, М, Шабић, Д, Ђурђић, С. (2004): Географски положај и физичко–географска обележја Сјеничког краја (монографска студија), Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
82. Љешевић, М. (2003): Географија земљишта, Филозофски факултет Никшић, Универзитет Црне Горе, Никшић.
83. Љубичић, М. (1995): Западно Поморавље – данас и сутра, Београд.

84. Маринковић, М. Р. (1989): Становништво Брезовице, Липнице, Качулице, Петнице и Премеће, ЗРМЧ, бр. 17, Чачак.
85. Марјановић, М. (2010): Порекло становништва Крушевца, Дипломски рад, Природно–математички факултет Универзита у Приштини, Косовска Митровица.
86. Марковић, Б. и сар (1963): Тумач за основну геолошку карту СФРЈ :100.000, лист Краљево К 34-6, Завод за геолошка и геофизичка истраживања, Београд.
87. Марковић, Ђ.Ј. (1980): Бање Југославије, Туристичка штампа, Београд.
88. Марковић, Ј. (1970): Географске области Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
89. Марковић, Ј. Ђ. и Павловић, М. А. (1995): Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора), Савремена администрација, Београд.
90. Марковић–Марјановић, Ј. (1948): Лесне оазе у Поморављу, Гласник Српског географског друштва, свеска 28, бр. 2, Београд.
91. Маџан, Г, Маџан, И, Чамагић, С. (2012): Природни потенцијали са еколошким проблемима на територији града Краљево и план општег уређења Гоча, Принт-промет, Краљево.
92. Милановић, А, Урошев, М, Милијашевић, Д. (2010): Поплаве у Србији у периоду 1999–2009 – хидролошка анализа и мере заштите од поплава, Гласник Српског географског друштва, св. XS бр.1, Београд
93. Милановић, Д. (1973): Краљево и његово гравитационо подручје, Српско георафско друштво, Београд.
94. Милијашевић, Д. (2010): Хидрогеографска студија реке Ђетиње, Посебна издања, књ. 76, Географски институт „Јован Цвијић” Српске академије наука и уметности, Београд.
95. Милинчић, М. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Врњачка Бања, I књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
96. Милинчић, М., Плавша, Ј. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Трстеник, IV књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
97. Миловановић, Б. (1938): О стратиграфији и тектонској структури Овчарско–кабларске клисуре, Весник геолошког института Југославије, књ. 7, Београд.
98. Милојевић, Б, Ж. (1948): Долине Западне Мораве, Мораче и Треске, географска посматрања, Посебна издања Српског географског друштва, свеска 26, Научна књига, Београд.
99. Милојевић, Б, Ж. (1951): Главне долине у Југославији, географска проматрања, Српска академија наука, посебна издања, Књига CLXXXVI, Одељење природно-математичких наука, књига 5, Научна књига, Београд.
100. Милојевић, Н, Филиповић, Б, Димитријевић, Н, Натевић, Љ. (1974): Хидрогеологија терена околине Врњачке Бање с посебним освртом на

- термоминералне воде, Зборник радова Рударско–геолошког факултета, св. 16, Београд.
101. Милосављевић, М. (1990): Климатологија, ИДП „Научна књига”, Београд.
102. Милосављевић, С. (2006): Врњачка Бања у функцији развоја туризма Србије, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
103. Милосављевић, С. (2013): Демографски процеси, прогнозе и пројекције становништва општине Трстеник, Докторска дисертација, Природно–математички факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица.
104. Милуновић, Н. (2003): Туризам општине Краљево, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
105. Миљковић, Љ, Ковачевић, Т. (2003): Mineral Springs of Vrnjacka Spa, The Reconsideration of the Geographic Approach in the Context of Globalization, The 5th Edition of the Regional Conference of Geography „Geographic Researches in the Carpatian-Danube Spaces” West University of Timisoara, Faculty of Chemistry-Biology-Geography, Department of Geography, Editura Mirton, Temisoara, pp.263-276.
106. Миљковић, Љ, Ковачевић, Т. (2003а): Врњачка река – хидрографске карактеристике слива, Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство, бр. 32, Департман за географију, туризам и хотелијерство Природно–математичког факултета Универзитета у Новом Саду, Нови Сад.
107. Миљковић, Љ., Ковачевић, Т. (2002): Врњачка река – хидрографске карактеристике слива, Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство, бр. 32, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
108. Мисаиловић, И. (1978): Пожешка котлина – регионалногеографске одлике, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
109. Никиолић, Т. (2015): Град Чачак као регионални центар у оквиру Западноморавске развојне осовине. Мастер рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
110. Николић, Ј, Дуцић, В, Драгићевић, С. (2005): Анализа падавина на примеру горњег дела слива Западне Мораве, Гласник Српског географског друштва, св. LXXXV, бр. 1, Београд.
111. Николић, М, Вукоичић, Д, Пењишевић, И. (2012): Туристички и балнеолошки потенцијали општине Краљево, Зборник радова са међународног научног скупа „Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе”, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
112. Николић, М. (2007): Просторно–функционална организација општине Краљево, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
113. Николић, М. (2010): Истраживање развоја мреже централних насеља на примеру функционалног подручја Краљева – просторнопланерски аспект, Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.

114. Николић, М., Вукоичић, Д., Пењишевић, И. (2011): Демографске карактеристике општине Врњачка Бања, „Демографија”, књ. VIII, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
115. Николић М., Вукоичић Д. и Пењишевић И. (2012): Туристички и балнеолошки потенцијали општине Краљево, Зборник радова са Међународног научног скупа „Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе“, Географски факултет Универзитета у Београду.
116. Nikolić M., Vačević M., Vukočić D., Punišić M., Penjišević I. (2013): Seismic activity in epicentral area of Kraljevo. *Tecnicis technologies education menagment (TTEM)*, Vol. 8, No 2, p. 706-713. ISSN 1840-1503.
117. Николић, Т. (2013): Просторна организација мреже насеља града чачка и тенденције у развоју, Гласник Српског географског друштва, св. 113, бр. 2, Београд.
118. Новаковић, М. (1966): Нова налазишта лигнита у јужном делу Западно-моравског басена и геолошки састав околине терена. Завод за геолошка и геофизичка истраживања, Весник књ. 24-25, Београд.
119. Нововић, М. (2009): Туризам Моравичког округа у савременим условима, Туристичка организација општине Чачак, Чачак.
120. Омаљев, В. (1992): Расподела урана, торијума и кадмијума у вулканогеном масиву Котленика, Радови геоинститута, књ. 26, Београд.
121. Павић Д., Јовановић М. и Радојевић Б. (1997): Рељеф Овчарско–кабларске клисуре, Институт за географију Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду и Друштво младих истраживача Института за географију „Бранислав Букуров”, Нови Сад.
122. Павловић, М. (1998): Географија Југославије II, Савремена администрација, Београд.
123. Павловић, М. и Шабић, Д. (2006): Могућност коришћења минералних вода и правци развоја Витановачке бање, Бањска и климатска места Србије, Географски факултет Универзитета у Београду, Асоцијација просторних планера Србије, Београд.
124. Павловић, М. (1986): Западноморавски басен лигнитно-мрког угља, Гласник Српског географског друштва, свеска LXVI, бр. 2, Београд.
125. Павловић, М. (1989): Утицај индустрије на развој региона Краљево, Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
126. Павловић, С. (2008): Туризам у функцији развоја бање Горња Трепча, Гласник Српског географског друштва, св. 88, бр. 4, Београд.
127. Пантић, Г. (2013): Степен развијености општине Пожега у периоду 2002–2012. године. Дипломски рад, Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац.

128. Петковић, К. (1927): Геолошки састав терцијарног крушевачког басена (са једном геолошком картом), Геолошки анали Балканског полуострва, књ. IX, део I, Београд.
129. Петковић, С. (1987): Засипање наносом акумулација у СР Србији, Водопривреда 19, Београд.
130. Петровић, Ј. (1976): Јаме и пећине СР Србије, Војно издавачки завод, Београд.
131. Петровић, Р. (1993): Чачак у прошлости, Студије и путописи. СО Чачак и Народни музеј Чачак, Чачак.
132. Попадић, А., Вучићевић, В., Пењишевић, И. и Ивановић, Р. (2015): Ограничавајући фактори развоја туризма у Матарушкој Бањи. Зборник радова са Четвртог српског конгреса географа са међународним учешћем „Достигнућа, актуелности и изазови географске науке и праксе“ поводом 150 година од рођења Јована Цвијића, Географски факултет Универзитета у Београду, Српско географско друштво, Београд.
133. Попадић, А. (2006): Туристичко–географски приказ општине Краљево, Дипломски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
134. Поповић, Д. (2008): Потенцијали и ограничења развоја туризма на територији општине Краљево, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
135. Поповић, И. (1996): Општина Чачак – географска проучавања, Литопапир, Чачак.
136. Поповић, Љ. (2010): Трстеник срез и општина (1860–2010), Народна библиотека „Јефимија”, Трстеник.
137. Поповић, М. (1968): Трстеник и његова околина, СО Трстеник, Трстеник.
138. Протић, Д. (1995): Минералне и термалне воде Србије, Посебна издања Географског института „Јован Цвијић”, књига 17, Београд.
139. Пунишић, М. (2007): Просторно–планерске поставке организације мреже централних насеља у Расинском округу, Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
140. Радовановић, Ј., Стаменковић, Ђ.С. и Мартиновић, М. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Краљево, II књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
141. Радуловић, О. и Зорић, Г. (1997): Проблеми и могућности унапређења туристичке понуде, „Овчарско–кабларска клисура, географско–туризмолшка студија”, Институт за географију Природно-математичког факултета Нови Сад, Друштво младих истраживача Института за географију „Бранислав Букуров” и Млади истраживачи Србије, Нови Сад.
142. Ракић, М. и сар. (1969): Тумач за основну геолошку карту СФРЈ :100.000, лист Крушевац К 34-19, Завод за геолошка и геофизичка истраживања, Београд.
143. Ракићевић, Т. (1980): Климатско рејонирање СР Србије, Зборник радова Географски институт ПМФ, свеска XXVII

144. Рашковић, Д. (2000): Антички археолошки локалитети на подручју Генералног плана Крушевца 2021, Крушевац.
145. Родић, Д. (1985): Енциклопедија СР Србија, III том, НИРО књижевне новине, Београд.
146. Рубић, И. (1956): Проблем регије у модерној географији, Извештај о раду IV конгреса географа ФНРЈ, Савет географских друштава Југославије, Београд.
147. Русић, М. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Варварин I књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
148. Савић, О. (1969): Крушевац и његова утицајна сфера, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Посебна издања, књ. 21, Београд.
149. Симић, В. (1957): Украсно и техничко камење у широј области Студенице, Весник Завода за геолошка и геофизичка испитивања НР Србије, књ. XIV, Београд.
150. Симовић, Д. и Симовић, С. (2004): Витковац, „Доња Гружа”, Витковац.
151. Симовић, М. (2006): Села испод Котленика – Лађевци, Милочај, Обрва, Тавник, Цветке, МЗ Лађевци, Краљево.
152. Симовић, Р. (1951): Привредно–географске зоне и привредно–географски значај Пожешке колтине, Гласник Српског географског друштва, св. 31, бр. 1, Београд.
153. Симовић, Р. (1954): Ужичка Пожега, Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду, свеска 1, Београд.
154. Сочанац, И. (2010): Фактори и правци регионалног развоја Западног Поморавља, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
155. Спасовски, М. (1980): Миграциона кретања и порекло становништва нових делова Пожеге, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ, књ. 32, Београд.
156. Спасовски, М. (1988): Пожега, научно–популарни часопис „Земља и људи”, Српско географско друштво, Београд.
157. Стаменковић, Ђ.С., Мартиновић, М. и Филиповић, И. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Крушевац, II књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
158. Стаменковић, Ђ.С., Гатарић, Д. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Чачак, IV књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
159. Стаменковић, С. и Гатарић, Д. (2006): Чачак и његов дневни урбани систем (I део), Гласник Српског географског друштва, свеска 86, бр. 2, Београд.
160. Станисављевић, Д. (1971): Популациони развитак градских насеља у Западном Поморављу, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
161. Станковић М. С, Протић М. и Миљковић Ј. (1991): Бањски туризам Западног Поморавља, Посебна издања Српског географског друштва, књига 70. Београд

162. Станковић М. С. (1995): Бањски туризам СР Југославије, Бањска и климатска места Србије (монографија), Савез инжењера и техничара Србије, Београд
163. Станковић, М. С. (2001): Путевима Југославије, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
164. Станковић, М. С. (2002): Туризам Србије, Српско географско друштво, Београд.
165. Станковић, С. (1969): Туристичка валоризација Овчарско–кабларског сектора Западне Мораве, Географски годишњак Српског географског друштва, бр. 5, подружница Крагујевац, Крагујевац.
166. Станковић, С. (1994): Туристичка географија, А.М.И.Р, Београд.
167. Станковић, С., Протић, М. и Миљковић, Ј. (1991): Бањски туризам Западног Поморавља, Посебна издања Српског географског друштва, књ. 70, Београд.
168. Станковић–Јанковић, М. (2005): Повод и циљеви за израду Генералног плана Врњачке Бање, ЈП „Врњачке новине” и РТВ Врњачка Бања, бр. 684, Врњачка Бања.
169. Стевановић, С. (2005): Географске основе размештаја пољопривреде у општини Краљево, Магистарски рад, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
170. Степановић, Ж. (1967): Епигеније Котленика, Географски годишњак Српског географског друштва, бр. 3, подружница Крагујевац, Крагујевац.
171. Стојанчевић, В. (2003): О крушевачком крају, Зборник радова, Историјски архив, Крушевац.
172. Теофиловић, М., Вујановић, В. и Арсенијевић, М. (1972): Геолошке и геохемијске карактеристике термалних вода Овчар Бање и њихова генеза, Гласник Природњачког музеја, серија А, књ. 27.
173. Terzić A., Bjeljac Ž., Jovičić A., Penjišević I. (2014): Cultural Route and Ecomuseum Concepts as a Synergy of Nature, Heritage and Community Oriented Sustainable Development Ecomuseum „Ibar Valley“ in Serbia. *European Journal of Sustainable Development*, 3, 2, p.1-16. DOI: 10.14207/ejsd.2014.v3n2p1. ISSN: 2239-5938.
174. Тешић, В. (1978): Мрчајевци и околина, МЗ Мрчајевци, Чачак.
175. Тошић, Д. (1999): Просторно–функцијски односи и везе у нодалној регији Ужица. Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
176. Тошић, Д. (2001): Географска енциклопедија насеља Србије, Општина Пожега, III књига, Географски факултет Универзитета у Београду, Агена и Стручна књига, Београд.
177. Тошић, Д. (2012): Принципи и методе регионализације, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
178. Тошић, Д. и Крунић, Н. (2005): Урбане агломерације у функцији регионалне интеграције Србије и Југоисточне Европе. Гласник Српског географског друштва, св. 85 (1), Београд.

179. Тошић, Д. С. и Обрадовић, Д. (2003): Савремене тенденције у развоју мреже насеља општине Смедерево. Гласник српског географског друштва, св. 83(2), Београд.
180. Трифуновић, С. (1980): Послератни развој Ужичке Пожеге са посебним освртом на индустрију, Дипломски рад, Природно–математички факултет Универзитета у Београду, Београд.
181. Ћатић, Ж. (2007): Могућности развоја сеоског туризма у општини Пожега, Дипломски рад, Департман за географију, туризам и хотелијерство Природно–математичког факултета Универзитета у Новом Саду, Нови Сад.
182. Ћоровић, В. (1933): Прошлост Крушевца, Братство, књ. 18, Београд.
183. Угарчина, Д. (2002): Гугаљ, „Светлост”, Чачак.
184. Урошевић, М. и сар (1966): Тумач за основну геолошку карту СФРЈ 1: 100.000, лист Врњци К 34-18, Завод за геолошка и геофизичка истраживања, Београд.
185. Цвијић, Ј. (1922): Метанастаназичка кретања, њихови узроци и последице, Српски етнографски зборник, Насеља (књига 12), Београд.
186. Цвијић, Ј. (1924): Геоморфологија I, Државна штампарија Краљевине СХС, Београд.
187. Цвијић, Ј. (1996): Геоморфологија II, Сабрана дела, књ. 11, Српска академија наука и уметности и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
188. Цвијић, Ј. (2000): Балканско полуострво, Сабрана дела, књ. 2, Српска академија наука и уметности и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
189. Цвијић, Ј. (2000): Геоморфологија I, Сабрана дела, књ. 6, Српска академија наука и уметности и Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
190. Челиковић, Б. и сар (2011): Руднички округ. Рудничка Морава – насеља, порекло становништва, обичаји, Службени гласник САНУ, Београд.
191. Швоња, Ј. (1997): Природне основе за развој туризма на подручју Овчарско–кабларске клисуре, Географско–туризмолошка студија „Овчарско–кабларска клисура”, Институт за географију, туризам и хотелијерство Природно–математичког факултета Универзитета у Новом Саду и Друштво младих истраживача Института за географију „Бранислав Букуров”, Нови Сад.
192. Шешић, Б. (1988): Основи методологије друштвених наука, Научна књига, Београд.

ОСТАЛИ ИЗВОРИ

1. Advanced spaceborne thermal emission and reflection radiometer (ASTER) Global digital elevation model Version 2 (GDEM V2). Ministry of economy, trade and industry of Japan (METI); United States National Aeronautics and Space Administration (NASA), 2011.
2. Витална статистика 1971–2011. Саопштења, РЗС, Београд 2015.

3. Генерални урбанистички план града Чачка 2015. Јавно предзеће за урбанистичко и просторно планирање, грађевинско земљиште и путеве „Градац”, Чачак, 2013.
4. Генерални урбанистички план Матарушке Бање 2005, Завод за просторно и урбанистичко планирање, Краљево.
5. Google Earth
6. ДП Природно лечилиште и одмаралиште „Матарушка и Богутовачка Бања” (2010), Интерна документација, Матарушка Бања.
7. Извештаји штабова за ванредне ситуације Рашког, Моравичког и Расинског округа о поплавама 13–25. маја 2014. године
8. Карта катастарских општина 1:300.000, Републички геодетски завод, Завод за картографију „Геокарта”, Београд, 1994.
9. Мапа града, Врњачка Бања, www.vrnjackabanjars.com/kako-doci/mapa/
10. Nasa Aster Dem
11. NASA Landsat Program, 2014, Landsat 8 OLI scene LC81860292014272LGN00, USGS, Serbia, 29/09/2014.
12. Овчарско–кабларска клисура (планинарско–туристичка карта) 1:14.000, Републички геодетски завод, Београд, 2010.
13. Општине у Србији, Документациони материјал РЗЗС, Београд, 1973 – 2007. године
14. Основна геолошка карта СФРЈ 1:500.000; 1958–1989, Савезни геолошки завод, 1989.
15. Педолошка карта ФНРЈ 1:1.000.000, Југословенско друштво за проучавање земљишта и Геокарта, Београд, 1959.
16. Попис пољопривреде 2012. Пољопривреда у Републици Србији, књ. I и II, РЗС, Београд, 2013.
17. Попис становништва 1971. Активно становништво према делатности. Подаци по насељима, књ. X, СЗС, Београд, 1974.
18. Попис становништва 1991. Активно становништво по делатностима, Централна Србија I и II део. Документација, књ. XII, СЗС, Београд, 1993.
19. Попис становништва 1991. Активност и пол, књ. VII. Подаци по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1994.
20. Попис становништва 1991. Домаћинства и пољопривредна газдинства према величини поседа и изворима прихода, књ. III, СЗС, Београд 1993.
21. Попис становништва 1991. Домаћинства и породице, књ. VI, СЗС, Београд 1993.
22. Попис становништва 1991. Пол и старост. Подаци по насељима и општинама, књ. IV, СЗС, Београд 1993.
23. Попис становништва 1991. Становништво, домаћинства, пољопривредно становништво и пољопривредни фондови домаћинстава. Подаци по насељима и општинама, књ. VIII, СЗС, Београд 1994.
24. Попис становништва и станова 1971. Величина поседа и извори прихода домаћинстава, књига VI, СЗС, Београд 1974.

25. Попис становништва и станова 1971. Миграциона обележја, књ. IX. Резултати по насељима, СЗС, Београд, 1973.
26. Попис становништва и станова 1971. Пол и старост, други део. Подаци по насељима и општинама, књига VIII, СЗС, Београд 1973.
27. Попис становништва и станова 1971. Пољопривредно становништво, књ. XI. Резултати по насељима и општинама, СЗС, Београд, 1975.
28. Попис становништва и станова у 2011. у Републици Србији. Документациони материјал РЗС, Београд, 2014.
29. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Пол и старост. Подаци по насељима, књига II, РЗС, Београд 2012.
30. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Економска активност. Подаци по насељима, РЗС, Београд 2012.
31. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Домаћинства према броју чланова, књ. X, РЗС, Београд 2013.
32. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Миграције. Резултати по насељима, књ. VIII, РЗС, Београд, 2013.
33. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Миграциона обележја. Подаци по насељима, књ. VIII, РЗС, Београд, 2004.
34. Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. Пољопривредно становништво. Подаци по насељима, књ. VII, РЗС, Београд, 2004.
35. Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. у Републици Србији. Основне карактеристике домаћинства, књ. XIII, РЗС, Београд 2013.
36. Привредно–туристички информатор – Чачак (2008). Регионална привредна комора Краљево, Организациона јединица Чачак, Туристичка организација Чачка, Управа за локални и економски развој, Чачак.
37. Природно кретање становништва у Републици Србији 1961-2010. Подаци по општинама, РЗС, Београд 2010.
38. Просторни план града Краљево, Дирекција за урбанизам и изградњу, Краљево, 2010.
39. Просторни план града Крушевца, Дирекција за урбанизам и изградњу, Крушевац, 2010.
40. Просторни план града Чачка, „Службени лист града Чачка”, број 17/2010, Чачак.
41. Просторни план општине Варварин, а.д. ЈУ ГИНУС, Београд–Варварин, 2007.
42. Просторни план општине Врњачка Бања, Дирекција за урбанизам и изградњу, Врњачка Бања, 2005.
43. Просторни план општине Пожега, А.Д. за Планирање, пројектовање АОП инжињеринг „Инфоплан” Аранђеловац, 2004.
44. Просторни план општине Трстеник, а.д. ЈУ ГИНУС, Београд–Трстеник, 2009.
45. Просторни план општине Ћићевац, а.д. ЈУ ГИНУС, Београд–Ћићевац, 2010.

46. Просторни план подручја посебне намене инфраструктурног коридора Београд-Јужни Јадран, деоница Београд–Пожега (2010). Преузето са http://195.250.98.80/rapp_mape/101/Beograd%20-Juzni%20jadran-cir.pdf.
47. Просторни план подручја посебне намене инфраструктурног коридора аутопута Е-761, деоница Појате–Прељина, Нацрт плана (2012). Преузето са <http://www.rapp.gov.rs/media/RAPPPLANOVI/PPPPN%20POJATEPRELJINANACRT%20za%20javni%20uvid%20-%2004.2012.pdf>
48. Просторни план Републике Србије (2010). Београд: Службени гласник РС 88/10.
49. Профил заједнице града Чачка (2010). Градска управа за локални економски развој града Чачка, Чачак.
50. Регионални просторни план за подручје Златиборског и Моравичког управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2012.
51. Регионални просторни план за подручје Шумадијског, Поморавског, Рашког и Расинског управног округа. Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2010.
52. Републички завод за статистику, Београд, 2015.
53. Републички хидрометеоролошки завод Београд, климатолошки и хидролошки годишњаци 1989–2013. године.
54. Службе за катастар непокретности општина Пожега, Лучани, Чачак, Краљево, Врњачка Бања, Трстеник, Крушевац, Варварин и Ћићевац, 2015.
55. Стратегија одрживог развоја општине Врњачка Бања 2013–2023, Стална конференција градова и општина, Општина Врњачка Бања, 2015.
56. Стратегија одрживог развоја општине Трстеник 2010–2010, Стална конференција градова и општина, Општина Трстеник, 2010.
57. Теренска истраживања 2012–2015. године
58. Топографска карта 1: 300.000, лист Крагујевац, Војногепграфски институт, Београд, 1988.
59. Упоредни преглед броја домаћинстава 1948–2011. Подаци по насељима, књ. XXI, РЗС, Београд, 2014.
60. Упоредни преглед броја становника 1948–2011. Подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014.
61. Хидролошки годишњак, Површинске воде 2013. године, Републички хидрометеоролошки завод, Београд, 2014.
62. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/sr/thumb/2/2e/Balkan_topo_sr.svg/1400px-Balkan_topo_sr.svg.png
63. www.toolserver.org
64. www.14-oktobar.co.rs
65. www.agensmb.rs
66. www.alti.rs
67. www.amiga.rs

68. www.aroma1990.co.rs
69. www.asbalati.rs
70. www.autoprevoz-cacak.rs
71. www.boskompani.co
72. www.budimka.rs
73. www.cacak.org.rs
74. www.cacanskajabuka.com
75. www.cini.rs
76. www.cinkara.rs
77. www.domis.rs
78. www.duropack.rs
79. www.ekapija.com
80. www.ekapija.rs
81. www.elipsa.rs
82. www.eterika.rs
83. www.evrotehna.com
84. www.fakulteti.edukacija.rs
85. www.fam.co.rs
86. www.fimbaby.rs
87. www.fluidotehnic.com
88. www.foodex.co.rs
89. www.galman.co.rs
90. www.gir.rs
91. www.giugia.com
92. www.google.rs/privatne.zdravstvene.ustanove.krusevac
93. www.gradac97.rs
94. www.hidmet.gov.rs
95. www.institut-cacak.org
96. www.interfood.co.rs
97. www.interklima.rs
98. www.jasen.rs
99. www.jedinstvolivnicapozega.rs
100. www.jutok.org.rs
101. www.jutok.org.rs/dedesavanja-enmanifestations
102. www.klubputnika.org
103. www.konfekcijastep.rs
104. www.korali.co.rs
105. www.kotlenik-promet.com
106. www.kraljevo.com
107. www.kraljevo.in.rs

108. www.kraljevo.org
109. www.krunateks.co.rs
110. www.krusevac.mapa.in.rs
111. www.krusevac.rs/osnovne-skole
112. www.krusevac.rs/zdravstvena-zastita
113. www.latifovic.rs
114. www.litopapir.rs
115. www.lovackisavez.rs
116. www.lukraljevo.org
117. www.mbbanje.com
118. www.medic-plants.com
119. www.medilek.rs
120. www.messer.rs
121. www.metalotitan.com
122. www.mgmivela.com
123. www.mladiradnik.rs
124. www.mokaca.com
125. www.namestaj.rs
126. www.nidtavnik.co.rs
127. www.novamedia.rs
128. www.omegavb.com
129. www.omniprojekt.co.rs
130. www.politika.rs
131. www.pomak.co.rs
132. www.pons.rs
133. www.poslovnezene.org.rs
134. www.potensperforacija.co.rs
135. www.pozega.org.rs
136. www.ppt-namenska.rs
137. www.pringleather.com
138. www.priv.rs
139. www.privrednik.rs
140. www.ps.rs
141. www.radijator.rs
142. www.rubin.rs
143. www.rvm.rs
144. www.sandoo.rs
145. www.scokanik.com
146. www.shts.org.rs
147. www.simkom.rs

148. www.skolskaupravicacak.rs
149. www.sloboda.co.rs
150. www.spc.rs
151. www.spomenikulture.mi.sanu.ac.rs
152. www.spomenicisrbije.com
153. www.sr.wikipedia.org
154. www.srbijasume.rs
155. www.stat.gov.rs
156. www.targetpozega.com
157. www.tidy.rs
158. www.tiffanyproduction.com
159. www.trayal.rs
160. www.tvojih5minuta.rs
161. www.unipromet.co.rs
162. www.vodavrnjci.rs
163. www.vrnjackovrelo.co.rs
164. www.webrzs.stat.gov.rs/axd/index.php

ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1. Анкетни лист за одређивање границе између Западног Поморавља и суседних регија Расина и Александровачка Жупа

Упутство: Анкетни листић који сте добили служи искључиво у научне сврхе. Истраживање се реализује у циљу добијања прецизније граничне линије Западног Поморавља на северу и Расине и Александровачке Жупе на југу. Добијени резултати истраживања биће икоришћени искључиво за израду докторске дисертације „Географски аспекти регионалног развоја Западног Поморавља”. Најљубазније Вас молимо да прочитате свако питање и одаберите, или по потреби допишите одговор, који најбоље изражава Ваше мишљење. Циљ анкетања је и да се сагледају развојни проблеми проучаване регије, као и интензитет веза са овим двама суседним регијама. Анкета се ради у циљу решавања постојећих проблема и дефинисања праваца регионалног развоја Западног Поморавља. Из тог разлога Вас молимо да на постављена питања одговорите искрено.

Хвала на сарадњи!

1. Наведите основне податке о себи:
 - а) година рођења _____
 - б) место рођења _____
 - в) место становања _____
2. Шта сте по занимању?
 - а) ученик или студент
 - б) пољопривредни произвођач
 - в) радник у индустрији
 - д) службеник
 - е) неко друго занимање (навести које) _____
3. Да ли за себе сматрате да живите у :
 - а) Западном Поморављу
 - б) Жупи
 - в) Расини
 - д) Јужном Поморављу
4. Колико дуго живите у овом крају?
 - а) мање од 10 година
 - б) 10-20 година
 - в) више од 20 година
5. Да ли себе сматрате:
 - а) Жупљанима
 - б) Моравцима
 - в) Шумадинцима
 - д) _____
6. Набројите градски центар и регионално–географску целину са којима сте у најбољој саобраћајној и привредној вези:
 - а) Крушевац–Западно Поморавље
 - б) Александровац–Жупа
 - в) Прокупље–Топлица
 - д) Други крајеви у Србији (навести који) _____

7. Наведите који је главни разлог који Вас повезује са градовима из претходног питања:
- a) саобраћајна функција
 - b) културно–образовна функција
 - c) здравствена функција
 - d) тржишна функција (укључујући и пласман пољопривредних производа)
 - e) радно место
 - f) остали разлози (навести који су) _____

ПРИЛОГ 2. Анкетни лист За одређивање границе између Западног Поморавља и Шумадије

Упутство: Најљубазније Вас молимо да прочитате свако питање и одаберите, или по потреби допишете одговор, који најбоље изражава Ваше мишљење. Добијени подаци анкете биће коришћени искључиво у истраживачке сврхе, за израду докторске дисертације „Географски аспекти регионалног развоја Западног Поморавља”. Циљ анкетања је да се што прецизније одреди граница Западног Поморавља према Шумадији и утврде економске, образовне, здравствене и друге везе према суседним крајевима. Из тог разлога Вас молимо да на постављена питања одговорите искрено и према Вашем убеђењу. Хвала на сарадњи!

1. Молимо Вас да дате неколико података о себи:
 - a) година рођења _____
 - b) место рођења _____
 - c) место становања _____
2. Шта сте по занимању?
 - a) ученик или студент
 - b) пољопривредни произвођач
 - c) службеник
 - d) радник у индустрији
 - e) просветни радник
 - f) _____
3. У ком крају Србије живите?
 - a) у Западног Поморављу
 - b) у Шумадији
 - c) у Левчу
 - d) у Темнићу
 - e) у Грузи
 - f) _____
4. Колико дуго живите у том крају?
 - a) од 1–10 година
 - b) од 10–20 година
 - c) преко 20 година
5. Да ли себе сматрате
 - a) „Моравцима”
 - b) „Шумадинцима”
 - c) „Гружанима”
 - d) „Левчанима”
 - e) не знам
6. Куда се по Вашем мишљењу протеже граница између Западног Поморавља и Шумадије:
 - a) Поклапа се са границом општина Трстеник и Рековац.
 - b) Поклапа се са границом општине Кнић
 - c) Развојем на Гледићким планинама, преко врха Самар, даље према истоку долином Каленићке реке, па јужним падинама Јухора наставља према Темнићу.
 - d) Не знам.

7. Наведите бар два градска средишта са којима имате привредну сарадњу и саобраћајне везе:
- a) Трстеник
 - b) Крушевац
 - c) Краљево
 - d) Кнић
 - e) Крагујевац
 - f) Варварин
 - g) Рековац
8. Наведите бар два разлога који Вас повезују са градовима из претходног питања:
- a) образовање
 - b) здравствене услуге (лечење)
 - c) административне услуге
 - d) запослење
 - e) трговина (где пласирате пољопривредне производе)
 - f) _____
9. Наведите бар две привредне делатности којима би становништво овог краја требало да се бави, да би остварило значајне приходе:
- a) индустрија (навести гране: _____, _____)
 - b) пољопривреда (навести гране: _____, _____)
 - c) саобраћај
 - d) туризам
 - e) шумарство
 - f) _____

ПРИЛОГ 3. Анкетни лист за одређивање границе између Западног Поморавља и Доњеибарско-копаоничког краја

Упутство: Најљубазније Вас молимо да прочитате свако питање и одаберите или по потреби допишете одговор који најбоље изражава Ваше мишљење. Добијени подаци анкете биће коришћени искључиво у истраживачке сврхе, за израду докторске дисертације „Географски аспекти регионалног развоја Западног Поморавља”. Циљ анкетања је да се што прецизније одреди граница Западног Поморавља према Ибарско–копаоничком крају. Из тог разлога Вас молимо да на постављена питања одговорите искрено и према Вашем убеђењу. Хвала на сарадњи!

1. Шта сте по занимању?
 - a) ученик или студент
 - b) пољопривредни произвођач
 - c) службеник
 - d) радник у индустрији
 - e) просветни радник
 - f) остало (наведите занимање) _____

2. У ком крају Србије живите?
 - a) у Западном Поморављу
 - b) у Доњеибарско–копаоничком крају
 - c) _____

3. Колико дуго живите у том крају?
 - a) од 1–10 година
 - b) од 10–20 година
 - c) преко 20 година

4. Куда се по Вашем мишљењу протеже граница између Западног Поморавља и Доњеибарско–копаоничког краја:
 - a) Развођем преко Троглава, Столова, Равне планине и Гоча
 - b) Долинама река Лопатнице и Каменице
 - c) Не знам

5. Са којим насељем у непосредној близини одржавате најбоље саобраћајне везе и обаављате већину својих функција:
 - a) Краљево
 - b) Ушће
 - c) Рашка
 - d) _____

6. Наведите разлоге који Вас повезују са насељима из претходног питања:
 - a) васпитно–образовне институције
 - b) здравствене функције
 - c) административне услуге (општина, пореска управа)
 - d) радно место
 - e) трговинска функција
 - f) _____

7. Наведите којим делатностима би становништво овог краја требало да се бави, да би имало највише користи од свог рада:
- a) индустрија
 - b) пољопривреда
 - c) саобраћај
 - d) туризам
 - e) шумарство
 - f) _____

ПРИЛОГ 4. Кретање броја становника Западног Поморавља 1948–2011. године

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
1	Пилатовићи	973	1.029	979	964	938	895	803	707	72,7
2	Гугаљ	576	606	553	493	433	364	280	243	42,2
3	Јелен До	269	269	282	338	269	174	167	109	40,5
4	Лорет	585	556	535	471	409	351	265	205	35,0
5	Папратиште	709	713	663	548	454	363	291	212	29,9
6	Пријановићи	601	624	637	544	550	472	446	396	65,9
7	Табановићи	266	243	207	200	143	132	137	119	44,7
8	Тучково	304	319	308	255	227	204	170	146	48,0
9	Горобиле	1.579	1.553	1.712	1.617	1.564	1.522	1.506	1.321	83,7
10	Бакионица	849	876	1.018	706	906	662	742	654	77,0
11	Пожега	2.249	2.710	4.094	8.503	10.410	12.552	13.206	13.153	584,8
	ПОЖЕГА	8.960	9.498	10.988	14.639	16.303	17.691	18.013	17.265	192,7
12	Дљин	1.400	1.449	1.421	1.399	1.053	1.161	1.060	935	66,8
13	Дучаловићи	1.129	1.097	1.035	829	717	548	440	360	31,9
	ЛУЧАНИ	2.529	2.546	2.456	2.228	1.770	1.709	1.500	1.295	51,2
14	Атеница	370	363	419	700	993	691	619	558	150,8
15	Балуга (Љубићска)	324	325	344	361	443	440	434	415	128,1
16	Балуга (Трнавска)	512	542	649	697	732	782	733	726	141,8
17	Бањица	1.046	1.025	888	658	562	489	400	314	30,0
18	Белџина	287	366	533	754	950	1.075	1.017	1.085	378,0
19	Бечањ	1.655	1.631	1.591	1.404	1.237	1.155	1.044	921	55,6
20	Брезовица	305	334	310	258	233	180	141	90	29,5
21	Бресница	2.731	2.672	2.546	2.299	2.055	1.772	1.466	1.295	47,4
22	Вапа	578	610	644	600	683	721	691	695	120,2
23	Видова	280	284	271	249	217	190	156	121	43,2
24	Виљуша	1.053	1.050	982	896	936	936	924	920	87,4
25	Вранићи	575	538	519	544	522	506	515	456	79,3
26	Врнчани	545	704	616	523	448	368	279	222	40,7
27	Вујетинци	745	734	667	615	549	524	452	395	53,0
28	Горичани	907	980	974	970	928	879	780	698	77,0
29	Горња Горевница	2.366	2.346	2.163	1.848	1.708	1.616	1.399	1.299	54,9
30	Горња Тречча	961	928	809	702	737	641	618	556	57,9
31	Доња Горевница	975	1.145	1.194	983	981	934	904	877	89,9
32	Доња Тречча	1.607	1.613	1.515	1.247	1.167	1.128	1.018	989	61,5
33	Жаочани	409	403	402	389	407	398	391	332	81,2
34	Заблаће	1.010	1.037	1.052	1.081	1.251	1.276	1.226	1.170	115,8
35	Јанчићи	567	529	460	400	317	237	204	143	25,2
36	Јежевица	1.373	1.436	1.382	1.479	1.432	1.388	1.330	1.278	93,1
37	Јездина	274	277	258	279	311	295	267	246	89,8
38	Катрга	1.725	1.505	1.401	1.282	1.185	1.075	1.042	877	50,8
39	Качулице	953	972	917	837	780	713	609	569	59,7
40	Коњевићи	372	376	489	579	702	823	788	859	230,9
41	Кукићи	480	514	614	641	673	654	574	490	102,1
42	Кулиновци	112	110	153	252	341	399	413	344	307,1
43	Липница	908	904	844	799	747	706	621	556	61,2
44	Лозница	219	217	212	270	365	412	401	432	197,3
45	Љубић	28	30	43	70	93	80	61	61	217,9

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
46	Међувршје	231	293	169	130	126	122	82	96	41,6
47	Милићевци	1.606	1.677	1.608	1.425	1.262	1.062	944	821	51,1
48	Миоковци	1.533	1.568	1.465	1.352	1.350	1.231	1.063	969	63,2
49	Мојице	933	947	946	891	897	887	869	836	89,6
50	Мрчајевци	2.777	2.858	2.941	3.092	2.968	2.711	2.676	2.767	99,6
51	Мршинци	1.034	1.085	1.229	1.347	1.392	1.342	1.359	1.264	122,2
52	Овчар Бања	185	241	310	191	203	184	168	122	65,9
53	Остра	2.002	2.036	1.901	1.666	1.524	1.242	1.091	918	45,9
54	Паковраће	476	475	450	421	464	459	483	479	100,6
55	Парменац	414	433	553	645	756	686	759	744	179,7
56	Петница	441	427	421	368	303	279	241	180	40,8
57	Прељина	1.210	1.292	1.340	1.437	1.606	1.744	1.801	1.840	152,1
58	Премећа	712	720	659	547	475	360	320	238	33,4
59	Придворица	236	243	169	161	140	243	208	195	82,6
60	Пријевор	1.526	1.500	1.537	1.522	1.563	1.537	1.576	1.603	105,0
61	Прислоница	2.297	2.183	2.038	1.809	1.735	1.637	1.591	1.424	62,0
62	Рајац	1.057	979	897	695	574	427	355	303	28,7
63	Ракова	977	978	908	876	889	832	778	661	67,7
64	Риђаге	435	429	356	329	282	246	230	215	49,4
65	Рошци	1.452	1.168	1.066	859	687	587	489	395	27,2
66	Слатина	800	761	774	812	783	789	629	575	71,9
67	Соколићи	420	415	369	328	279	242	182	160	38,1
68	Станчићи	293	311	323	300	297	324	348	331	113,0
69	Трбушани	530	587	796	1.304	1.690	1.789	1.830	1.968	371,3
70	Трнава	1.678	1.655	1.773	1.770	2.130	2.461	2.685	2.913	173,6
71	Чачак	18.525	23.724	34.586	48.981	61.741	70.012	72.698	73.331	395,8
	ЧАЧАК	70.032	75.485	85.439	97.924	110.801	116.808	117.072	115.337	164,7
72	Стубал	1.643	1.700	1.665	1.581	1.655	1.526	1.314	1.198	72,9
73	Чукојевац	1.348	1.407	1.406	1.377	1.374	1.379	1.204	1.089	80,8
74	Адрани	1.291	1.370	1.537	1.709	1.899	2.065	2.198	2.232	172,9
75	Бапско Поље	239	227	248	259	282	275	260	248	103,8
76	Врба	811	858	900	1.004	1.224	1.320	1.286	1.366	168,4
77	Грдица	359	360	637	1.137	726	683	730	819	228,1
78	Драгосињи	849	915	873	803	809	746	672	656	77,3
79	Дракчићи	569	542	574	585	620	636	638	627	110,2
80	Заклопача	645	635	592	692	889	956	971	1.165	180,6
81	Јарчујак	597	611	847	1.328	709	594	836	786	131,7
82	Кованлук	221	257	460	1.142	1.589	1.972	2.133	2.287	1.034,8
83	Ковачи	241	321	458	690	1.008	1.108	1.113	1.255	520,7
84	Краљево	12.735	16.968	24.195	36.484	53.318	58.361	58.847	64.175	503,9
85	Лађевци	1.988	1.961	1.862	1.681	1.540	1.418	1.258	1.074	54,0
86	Метикош	394	327	382	477	565	625	688	722	183,2
87	Милочај	1.298	1.333	1.228	1.191	1.117	1.124	1.085	1.019	78,5
88	Мрсаћ	1.228	1.284	1.361	1.410	1.450	1.490	1.350	1.307	106,4
89	Мусина Река	290	312	332	344	365	326	274	251	86,6
90	Обрва	875	935	941	898	808	766	720	653	74,6
91	Опланићи	892	933	936	935	955	944	911	899	100,8
92	Поповићи	433	425	423	391	353	340	300	307	70,9
93	Ратина	1.151	1.239	1.250	1.780	2.364	2.772	2.715	3.210	278,9
94	Рибница	1.754	2.180	4.076	8.424	2.345	2.712	2.899	1.624	92,6
95	Самаила	1.866	1.933	1.963	1.902	1.905	1.783	1.636	1.466	78,6

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
96	Сирча	1.141	1.185	1.212	1.435	1.529	1.479	1.347	1.338	117,3
97	Цветке	1.494	1.470	1.324	1.208	1.243	1.169	1.070	977	65,4
98	Чибуковац	482	534	717	2.424	731	1.029	1.114	1.330	275,9
99	Тавник	1.666	1.697	1.731	1.637	1.552	1.394	1.271	1.148	68,9
100	Лазац	1.492	1.528	1.478	1.349	1.225	1.069	865	695	46,6
101	Буковица	930	912	861	795	746	679	599	540	58,1
102	Врдила	1.052	1.037	1.051	1.063	1.055	1.018	925	853	81,1
103	Конарево	823	930	1.200	1.961	2.766	3.351	3.372	3.745	455,0
104	Матарушка Бања	470	704	915	1.329	2.132	2.262	2.732	2.950	627,7
105	Матаруге	497	466	482	454	369	455	382	442	88,9
106	Крушевица	1.469	1.572	1.740	2.423	3.260	3.740	3.982	4.972	338,5
107	Милавчићи	550	589	609	533	534	473	432	376	68,4
108	Печеног	945	917	880	714	608	528	460	367	38,8
109	Трговиште	402	359	305	208	97	78	39	21	5,2
110	Витковац	1.156	1.212	1.201	1.165	1.132	1.008	831	714	61,8
111	Лешево	454	491	492	447	457	410	324	293	64,5
112	Годачица	1.631	1.685	1.624	1.484	1.340	1.228	1.066	924	56,7
113	Раваница	962	996	955	856	868	823	784	711	73,9
114	Прогорелица	855	834	904	940	964	1.039	902	882	103,2
115	Роћевићи	666	669	587	565	515	501	405	315	47,3
116	Дедевци	673	647	612	560	514	442	341	292	43,4
117	Милаковац	864	894	839	760	700	680	593	501	58,0
118	Шумарице	356	467	516	596	649	573	544	499	140,2
119	Витановац	1.777	1.748	1.765	1.872	1.881	1.829	1.649	1.524	85,8
	КРАЉЕВО	56.524	62.576	73.146	95.002	106.736	113.178	112.067	116.844	206,7
120	Вранешци	1.049	1.415	1.432	1.487	1.550	1.529	1.418	1.400	133,5
121	Вукушица	385	427	353	320	310	283	246	226	58,7
122	Грачац	2.395	2.386	2.277	2.129	2.012	2.045	2.011	1.833	76,5
123	Отроци	849	888	852	761	698	627	543	498	58,7
124	Подунавци	710	762	811	1.070	1.315	1.365	1.446	1.502	211,5
125	Врњачка Бања	1.577	1.734	1.332	2.729	1.569	1.846	2.025	2.268	143,8
126	Врњци	2.355	3.158	4.971	6.510	9.699	9.812	9.877	10.065	427,4
127	Липова	553	592	583	640	762	954	955	985	178,1
128	Ново Село	2.244	2.340	2.421	2.651	3.168	3.619	3.952	4.461	198,8
129	Рсавци	435	435	436	424	424	410	399	334	76,8
130	Руђинци	1.128	1.211	1.276	1.331	1.468	1.826	2.019	2.466	218,6
131	Штулац	633	822	854	878	973	1.007	1.142	1.185	187,2
	ВРЊАЧКА БАЊА	14.313	16.170	17.598	20.930	23.948	25.323	26.033	27.223	190,2
132	Богдање	1.163	1.275	1.308	1.281	1.315	1.235	1.055	972	83,6
133	Божуревац	507	486	456	452	448	382	311	252	49,7
134	Брезовица	860	857	910	880	869	781	636	569	66,2
135	Бресно Поље	820	895	849	842	805	795	725	653	79,6
136	Бучје	765	720	427	401	579	592	458	280	36,6
137	Велика Дренова	3.181	3.196	3.314	3.217	3.154	2.959	2.719	2.363	74,3
138	Велуће	423	453	453	459	482	489	417	369	87,2
139	Голубовац	393	411	406	401	392	365	289	230	58,5
140	Горња Омашница	944	969	998	956	910	836	665	532	56,4
141	Горња Црнишава	682	659	637	561	581	498	430	400	58,7
142	Горњи Дубич	313	296	287	212	199	149	109	79	25,2
143	Горњи Рибник	520	559	552	578	616	591	596	562	108,1
144	Грабовац	634	679	798	1.168	1.465	119	125	131	20,7

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
145	Доња Омашница	962	1.015	1.025	993	976	943	708	606	63,0
146	Доња Црнишава	543	550	547	567	493	498	410	360	66,3
147	Доњи Дубич	291	300	293	274	243	258	214	181	62,2
148	Доњи Рибник	461	421	455	471	616	632	624	537	116,5
149	Дубље	785	630	648	572	587	539	492	448	57,1
150	Јасиковица	983	1.032	1.021	900	905	840	670	582	59,2
151	Камењача	555	596	570	497	474	454	373	326	58,7
152	Левићи	137	212	526	474	215	174	152	261	190,5
153	Лободер	389	394	394	291	192	102	53	26	6,7
154	Лозна	416	428	460	428	440	403	380	336	80,8
155	Лопаш	1.035	1.011	960	990	961	903	800	677	65,4
156	Мала Дренова	899	888	894	880	896	787	735	616	68,5
157	Мала Сугубина	592	540	533	498	442	404	333	266	44,9
158	Медвеђа	3.347	3.437	3.483	3.404	3.323	3.021	2.694	2.270	67,8
159	Мијајловац	699	725	745	724	724	656	548	491	70,2
160	Милутовац	2.353	2.469	2.494	2.429	2.385	2.219	1.917	1.592	67,7
161	Округлица	401	393	397	346	359	319	261	215	53,6
162	Осаоница	6	7	10	15	12	7	37	30	500,0
163	Оџаци	1.476	1.550	1.699	1.696	1.759	1.701	1.562	1.730	117,2
164	Пајсак	149	144	150	134	155	120	84	64	43,0
165	Планиница	404	402	399	339	279	222	198	166	41,1
166	Пољна	1.579	1.662	1.626	1.527	1.503	1.400	1.214	1.063	67,3
167	Попина	520	548	504	496	466	433	384	332	63,8
168	Почковина	887	970	1.015	1.041	920	983	838	754	85,0
169	Прњавор	286	306	400	441	444	330	318	318	111,2
170	Рајинац	607	608	608	526	403	303	233	136	22,4
171	Риђевићи	986	1.023	1.056	918	823	688	515	416	42,2
172	Риљац	1.069	1.071	1.093	1.107	1.067	905	730	577	54,0
173	Рујишник	717	720	690	664	645	631	559	501	69,9
174	Селиште	1.034	1.083	1.119	1.083	1.106	1.056	928	857	82,9
175	Стари Трстеник	808	872	882	861	957	849	733	646	80,0
176	Стопања	1.265	1.375	1.401	1.371	1.430	1.467	1.325	1.209	95,6
177	Страгари	806	854	804	784	760	702	664	570	70,7
178	Стублица	329	350	337	293	282	236	210	179	54,4
179	Тоболац	608	631	614	576	577	582	485	407	66,9
180	Трстеник	3.273	5.312	7.226	9.957	13.239	18.441	17.180	15.282	466,9
181	Угљарево	553	548	559	548	581	561	478	449	81,2
182	Чаири	54	74	75	101	116	313	469	458	848,1
	ТРСТЕНИК	43.406	46.606	49.107	50.624	53.570	54.873	49.043	42.966	99,0
183	Бела вода	1.515	1.609	1.548	1.512	1.558	1.546	1.387	1.217	80,3
184	Бивоље	2.588	2.769	3.420	6.905	212	186	330	275	10,6
185	Брајковац	430	484	466	432	401	385	367	319	74,2
186	Велика Крушевица	732	831	856	821	855	850	806	722	98,6
187	Вучак	635	676	631	491	460	382	348	308	48,5
188	Гавез	188	188	183	166	171	144	140	119	63,3
189	Глободер	2.140	2.217	2.194	2.392	2.020	1.933	1.656	1.390	65,0
190	Дедина	1.180	1.332	1.573	2.006	2.682	2.798	2.775	2.687	227,7
191	Јасика	1.282	1.367	1.540	1.702	1.993	2.063	2.040	1.784	139,2
192	Капиджија	335	640	802	1.141	1.423	1.560	1.485	1.563	466,6
193	Коњух	1.346	1.382	1.410	1.362	1.377	1.312	1.139	1.014	75,3
194	Крвавица	773	980	926	941	941	898	862	808	104,5

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
195	Крушевац	13.862	16.638	21.957	29.509	53.071	58.808	57.347	58.745	423,8
196	Кукљин	2.131	2.244	2.230	2.141	2.136	2.068	1.794	1.535	72,0
197	Лазарица	722	794	1.450	3.443	1.447	1.329	1.521	1.905	263,9
198	Љубава	523	539	555	553	571	606	525	499	95,4
199	Макрешане	1.620	1.713	1.818	1.806	1.855	1.772	1.618	1.414	87,3
200	Мало Головоде	420	457	1.001	3.006	1.934	2.230	2.369	2.604	620,0
201	Мачковац	1.660	1.719	1.684	1.590	1.534	1.433	1.295	1.135	68,4
202	Мудраковац	431	476	605	1.033	1.682	2.808	3.366	4.059	941,8
203	Пакашница	527	585	725	938	1.040	1.307	1.929	2.375	450,7
204	Паруновац	1.463	1.569	1.858	1.865	2.166	2.157	2.179	2.026	138,5
205	Срње	770	834	941	979	964	1.009	912	792	102,9
206	Текија	972	1.034	1.001	964	965	1.010	889	883	90,8
207	Читлук	1.543	1.662	1.804	2.155	2.694	2.978	3.154	3.114	201,8
208	Шанац	1.297	1.387	1.376	1.343	1.351	1.285	1.153	978	75,4
209	Шашиловац	637	489	500	461	434	435	385	373	58,6
210	Велико Головоде	687	717	745	759	845	885	875	815	118,6
211	Падеж	935	993	1.021	1.036	990	971	877	758	81,1
212	Лазаревац	782	812	822	788	787	771	671	558	71,4
213	Врагаре	651	709	726	664	607	540	462	419	64,4
214	Глобаре	599	633	661	570	536	478	402	364	60,8
215	Каменаре	611	632	624	589	563	505	474	443	72,5
216	Коморане	118	122	139	141	156	137	113	125	105,9
217	Гаглово	814	864	890	866	819	842	811	689	84,6
218	Пасјак	469	499	491	465	403	350	312	249	53,1
219	Кошеви	267	287	288	324	399	402	393	383	143,4
220	Пепељевац	1.724	1.770	1.911	1.933	1.975	2.262	2.101	2.175	126,2
221	Бегово Брдо	213	219	225	195	307	537	526	632	296,7
222	Лукавац	314	313	301	286	308	318	287	269	85,7
223	Гари	589	615	589	540	520	545	535	540	91,7
224	Кобиље	888	884	870	880	880	727	710	627	70,6
225	Добромир	192	204	210	165	150	142	131	141	73,4
	КРУШЕВАЦ	51.575	56.888	65.567	81.858	98.182	105.704	103.451	103.830	201,3
226	Бошњане	2.320	2.413	2.371	2.459	2.364	2.161	1.963	1.713	73,8
227	Маскаре	956	893	862	777	698	621	539	499	52,2
228	Варварин Село	1.938	2.014	1.948	1.940	1.977	1.899	1.779	1.587	81,9
	ВАРВАРИН	5.214	5.320	5.181	5.176	5.039	4.681	4.281	3.799	72,9
229	Град Сталаћ	992	1.191	1.166	1.055	1.027	888	800	693	69,9
230	Мрзеница	382	394	367	374	360	280	221	187	49,0
	ЋИЋЕВАЦ	1.374	1.585	1.533	1.429	1.387	1.168	1.021	880	64,0
	ЗАПАДНО ПОМОРАВЉЕ	250.921	273.560	309.693	369.730	416.167	440.113	430.457	429.439	170,2

ПРИЛОГ 5. Кретање броја домаћинства Западног Поморавља 1948–2011. године

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
1	Пилатовићи	182	211	226	236	258	253	235	220	120,9
2	Гугаљ	110	126	126	130	131	120	94	92	83,6
3	Јелен До	63	69	76	110	73	55	52	47	74,6
4	Лорет	112	105	115	118	110	105	91	80	71,4
5	Папратиште	149	145	150	144	130	119	109	88	59,1
6	Пријановићи	133	141	158	141	149	145	134	128	96,2
7	Табановићи	44	43	46	42	39	38	40	32	72,7
8	Тучково	61	61	66	67	67	60	54	55	90,2
9	Горобиље	315	292	380	390	396	406	447	417	132,4
10	Бакионица	165	182	253	178	246	177	196	179	108,5
11	Пожега	748	880	1.365	3.020	3.259	3.882	4.197	4.392	587,2
	ПОЖЕГА	2.082	2.255	2.961	4.576	4.858	5.360	5.649	5.730	275,2
12	Дљин	253	261	303	343	287	336	321	272	107,5
13	Дучаловићи	203	209	242	222	227	194	179	146	71,9
	ЛУЧАНИ	456	470	545	565	514	530	500	418	91,7
14	Атеница	78	78	110	203	302	220	217	202	259,0
15	Балуга (Љубићска)	56	63	86	96	116	116	117	122	217,9
16	Балуга (Трнавска)	90	105	149	173	197	211	217	202	224,4
17	Бањица	199	208	204	177	182	160	160	113	56,8
18	Бељина	78	102	159	226	293	331	369	364	466,7
19	Бечањ	319	333	370	364	344	333	330	299	93,7
20	Брезовица	49	51	52	57	61	57	53	44	89,8
21	Бресница	555	596	665	652	622	578	540	464	83,6
22	Вапа	108	121	144	158	185	187	201	202	187,0
23	Видова	46	49	56	62	64	65	53	48	104,3
24	Виљуша	198	204	230	244	283	293	295	303	153,0
25	Вранићи	107	111	128	140	145	142	141	134	125,2
26	Врнчани	77	133	132	134	118	105	89	75	97,4
27	Вујетинци	133	142	150	158	142	138	128	122	91,7
28	Горичани	184	199	253	266	266	268	250	225	122,3
29	Горња Горевница	442	476	503	499	509	506	450	433	98,0
30	Горња Тречча	162	163	178	179	224	224	228	205	126,5
31	Доња Горевница	212	271	354	303	307	290	288	313	147,6
32	Доња Тречча	306	341	368	347	354	350	328	321	104,9
33	Жаочани	86	91	99	105	118	120	116	109	126,7
34	Заблаће	199	227	267	292	351	374	392	364	182,9
35	Јанчићи	107	110	109	106	92	76	67	57	53,3
36	Јежевица	275	297	355	419	428	431	433	432	157,1
37	Јездина	53	62	69	83	112	103	99	92	173,6
38	Катрга	344	313	343	358	341	320	323	277	80,5
39	Качулице	186	195	216	222	232	221	198	182	97,8
40	Коњевићи	73	74	114	152	202	234	246	269	368,5
41	Кукићи	105	118	158	169	179	188	204	161	153,3
42	Кулиновци	21	23	37	67	95	118	128	104	495,2
43	Липница	180	186	207	222	219	218	202	191	106,1
44	Лозница	45	50	61	86	126	155	143	152	337,8
45	Љубић	6	6	11	19	27	27	22	21	350,0

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
46	Међувршје	70	99	47	38	32	38	34	27	38,6
47	Милићевци	305	331	375	374	366	372	295	279	91,5
48	Миоковци	309	306	358	339	371	371	321	303	98,1
49	Мојсиње	221	219	249	258	262	264	277	277	125,3
50	Мрчајевци	639	681	813	914	915	863	870	913	142,9
51	Мршинци	201	226	313	378	396	395	445	385	191,5
52	Овчар Бања	48	81	102	60	76	69	65	57	118,8
53	Остра	386	408	451	447	426	380	349	305	79,0
54	Паковраће	83	90	105	112	126	139	169	170	204,8
55	Парменац	57	73	115	163	212	241	265	267	468,4
56	Петница	74	79	93	93	87	83	78	66	89,2
57	Прељина	242	273	331	383	441	519	522	552	228,1
58	Премећа	137	143	147	138	128	111	108	89	65,0
59	Придворица	45	67	45	45	51	80	91	65	144,4
60	Пријевор	304	331	367	398	414	445	465	525	172,7
61	Прислоница	395	425	465	487	496	489	498	465	117,7
62	Рајац	196	196	205	189	194	166	135	126	64,3
63	Ракова	157	167	188	201	223	226	234	211	134,4
64	Риђаге	77	77	81	82	80	85	84	86	111,7
65	Рошци	255	232	226	201	196	177	163	146	57,3
66	Слатина	181	188	222	229	238	224	215	195	107,7
67	Соколићи	74	81	81	82	85	85	68	56	75,7
68	Станчићи	58	61	69	72	80	90	89	83	143,1
69	Трбушани	112	121	193	350	477	509	547	604	539,3
70	Трнава	334	351	444	498	646	774	867	891	266,8
71	Чачак	5.338	6.916	10.851	15.398	19.949	22.558	25.123	25.664	480,8
	ЧАЧАК	15.377	17.720	23.273	28.667	34.229	36.912	39.404	39.409	256,3
72	Стубал	275	282	340	372	403	377	371	357	129,8
73	Чукојевац	242	257	333	377	376	380	363	349	144,2
74	Адрани	235	266	352	442	531	601	677	726	308,9
75	Бапско Поље	47	49	61	73	85	81	88	83	176,6
76	Врба	166	182	242	280	337	379	412	432	260,2
77	Грдица	81	80	179	308	202	197	262	251	309,9
78	Драгосињци	159	172	192	201	233	220	215	209	131,4
79	Дракчићи	118	120	143	163	185	186	217	199	168,6
80	Заклопача	135	139	155	188	253	287	312	341	252,6
81	Јарчујак	110	120	210	351	194	165	279	247	224,5
82	Кованлук	56	66	120	314	472	560	675	729	1.301,8
83	Ковачи	63	74	105	159	234	257	345	387	614,3
84	Краљево	4.469	5.471	7.751	11.677	17.249	18.894	19.789	22.106	494,7
85	Лађевци	404	420	461	454	453	432	431	349	86,4
86	Метикош	77	70	92	112	143	172	206	223	289,6
87	Милочај	228	241	155	290	298	293	296	296	129,8
88	Мрсаћ	251	270	336	363	389	415	415	402	160,2
89	Мусина Река	56	61	67	79	95	91	90	85	151,8
90	Обрва	179	204	219	219	213	220	223	201	112,3
91	Опланићи	182	193	203	230	246	255	280	289	158,8
92	Поповићи	66	72	92	91	89	91	92	92	139,4
93	Ратина	211	249	307	443	624	758	859	983	465,9
94	Рибница	391	526	1.154	2.395	640	786	850	527	134,8
95	Самаила	358	395	497	532	560	541	537	485	135,5

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
96	Сирча	238	257	305	385	427	431	465	436	183,2
97	Цветке	269	276	293	303	313	296	299	268	99,6
98	Чибуковац	96	113	194	696	213	295	349	429	446,9
99	Тавник	336	350	468	425	426	376	376	351	104,5
100	Лазац	300	300	359	355	339	332	299	249	83,0
101	Буковица	175	183	208	207	210	197	194	173	98,9
102	Врдила	206	209	262	298	300	325	300	303	147,1
103	Конарево	195	220	315	560	815	993	1.087	1.167	598,5
104	Матарушка Бања	138	212	304	416	717	760	962	935	677,5
105	Матаруге	98	93	114	114	116	144	146	154	157,1
106	Крушевица	288	321	405	633	889	1.052	1.272	1.586	550,7
107	Милавчићи	107	110	139	139	159	158	152	132	123,4
108	Печеног	153	162	202	190	189	183	169	138	90,2
109	Трговиште	63	62	64	54	38	34	15	10	15,9
110	Витковац	232	247	317	322	338	348	288	270	116,4
111	Лешево	72	75	94	103	99	106	94	88	122,2
112	Годачица	284	302	341	366	365	342	332	314	110,6
113	Раваница	155	156	178	198	219	202	226	214	138,1
114	Прогорелица	168	178	225	271	289	328	289	294	175,0
115	Рођевићи	130	141	159	172	158	152	156	120	92,3
116	Дедевци	117	134	146	149	139	139	127	116	99,1
117	Милаковац	146	148	177	188	189	191	172	156	106,8
118	Шумарице	72	96	135	170	180	199	178	168	233,3
119	Витановац	322	328	398	482	513	518	514	498	154,7
КРАЉЕВО		12.919	14.652	19.568	27.309	32.144	34.739	36.745	38.917	301,2
120	Вранешци	275	268	353	400	418	431	424	451	164,0
121	Вукушица	74	85	92	85	85	77	71	77	104,1
122	Грачац	426	442	533	563	561	581	652	595	139,7
123	Отроци	166	183	205	194	188	189	168	167	100,6
124	Подунавци	169	181	212	298	372	363	422	454	268,6
125	Врњачка Бања	807	1.017	1.677	2.302	3.412	3.436	3.703	3.770	467,2
126	Врњци	325	371	341	802	452	532	664	696	214,2
127	Липова	117	119	144	175	222	289	346	357	305,1
128	Ново Село	416	464	563	706	907	1.025	1.170	1.331	320,0
129	Рсавци	85	92	108	116	123	120	147	108	127,1
130	Руђинци	225	246	334	384	461	571	685	787	349,8
131	Штулац	126	155	191	208	262	282	348	390	309,5
ВРЊАЧКА БАЊА		3.211	3.623	4.753	6.233	7.463	7.896	8.800	9.183	286,0
132	Богдање	212	227	269	293	301	311	351	292	137,7
133	Божуревац	85	87	92	100	102	96	93	88	103,5
134	Брезовица	148	161	181	198	215	199	204	175	118,2
135	Бресно Поље	171	175	177	179	185	180	174	173	101,2
136	Бучје	141	130	86	98	136	139	125	83	58,9
137	Велика Дренова	668	684	778	815	798	776	812	708	106,0
138	Велуће	85	84	99	109	116	111	119	110	129,4
139	Голубовац	70	81	89	91	94	84	78	76	108,6
140	Горња Омашница	175	183	201	198	191	184	194	164	93,7
141	Горња Црнишава	116	123	134	122	136	119	117	112	96,6
142	Горњи Дубич	56	58	66	57	50	42	35	31	55,4
143	Горњи Рибник	92	103	121	133	144	136	153	150	163,0
144	Грабовац	130	139	204	325	437	32	39	50	38,5

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
145	Доња Омашница	179	185	208	224	218	214	215	210	117,3
146	Доња Црнишава	90	102	121	139	126	135	126	109	121,1
147	Доњи Дубич	61	65	66	67	64	61	70	56	91,8
148	Доњи Рибник	81	71	101	109	152	157	197	164	202,5
149	Дубље	133	111	146	142	150	147	148	145	109,0
150	Јасиковица	164	182	204	193	186	194	177	168	102,4
151	Камењача	87	103	120	117	109	104	103	89	102,3
152	Левићи	25	37	107	102	47	44	45	75	300,0
153	Лободер	64	68	75	68	59	50	34	18	28,1
154	Лозна	73	77	95	96	112	108	144	115	157,5
155	Лопаш	182	196	228	247	258	251	257	204	112,1
156	Мала Дренова	171	179	202	212	204	177	220	174	101,8
157	Мала Сугубина	96	98	110	119	110	101	91	98	102,1
158	Медвеђа	708	735	825	828	836	813	840	722	102,0
159	Мијајловац	138	147	165	166	158	154	181	147	106,5
160	Милутовац	454	492	548	573	573	564	539	468	103,1
161	Округлица	72	72	76	77	85	76	86	74	102,8
162	Осаоница	2	2	3	4	3	3	13	8	400,0
163	Озаци	271	284	360	412	449	444	478	432	159,4
164	Пајсак	26	27	33	31	35	32	24	21	80,8
165	Планиница	59	64	81	84	80	74	63	54	91,5
166	Пољна	313	313	347	346	349	321	325	408	130,4
167	Попина	86	93	113	115	132	140	129	105	122,1
168	Почковина	165	181	222	256	217	234	259	216	130,9
169	Прњавор	52	59	88	110	114	102	102	120	230,8
170	Рајинац	94	97	113	121	113	105	98	74	78,7
171	Риђевштица	148	167	192	182	173	152	139	112	75,7
172	Риљац	204	200	238	253	244	240	228	222	108,8
173	Рујишник	136	141	148	151	142	137	139	154	113,2
174	Селиште	205	217	232	246	259	260	241	228	111,2
175	Стари Трстеник	150	165	190	208	218	205	223	188	125,3
176	Стопања	247	278	308	320	349	377	361	396	160,3
177	Страгари	155	169	183	213	186	166	225	168	108,4
178	Стублица	49	57	57	61	61	54	53	46	93,9
179	Тоболац	122	122	141	143	140	144	144	119	97,5
180	Трстеник	879	1.576	2.274	3.110	4.247	5.719	6.079	5.716	650,3
181	Угљарево	95	96	125	127	146	144	170	164	172,6
182	Чаири	10	12	19	27	34	90	140	145	1.450,0
	ТРСТЕНИК	8.395	9.475	11.361	12.717	14.043	14.906	15.600	14.342	170,8
183	Бела вода	298	329	354	368	349	344	328	311	104,4
184	Бивоље	623	689	921	2.087	62	44	106	86	13,8
185	Брајковац	87	98	104	107	95	89	99	81	93,1
186	Велика Крушевица	135	159	177	193	215	221	228	202	149,6
187	Вучак	119	125	132	123	129	108	109	94	79,0
188	Гавез	35	39	43	42	43	36	39	37	105,7
189	Глободер	420	359	490	567	510	485	464	411	97,9
190	Дедина	254	272	396	532	725	775	845	823	324,0
191	Јасика	262	295	364	424	517	546	587	554	211,5
192	Капиджја	81	162	216	310	382	454	445	493	608,6
193	Коњух	263	277	303	308	321	297	300	273	103,8
194	Крвавица	148	187	196	206	216	203	203	203	137,2

Р. бр.	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	Индекс 2011/1948
195	Крушевац	4.745	5.299	6.904	9.784	17.123	18.823	19.342	20.369	429,3
196	Кукљин	435	450	502	500	496	487	464	555	127,6
197	Лазарица	173	196	410	998	396	384	441	554	320,2
198	Љубава	100	105	115	122	118	128	118	114	114,0
199	Макрешане	345	357	398	402	423	405	462	412	119,4
200	Мало Головоде	89	113	277	879	531	646	731	807	906,7
201	Мачковац	323	332	355	356	353	340	364	332	102,8
202	Мудраковац	85	102	143	274	453	783	960	1.189	1.398,8
203	Пакашница	110	132	190	256	284	359	614	807	733,6
204	Паруновац	357	412	557	557	637	637	677	660	184,9
205	Срње	142	159	209	239	235	268	288	242	170,4
206	Текија	203	209	213	222	232	270	256	263	129,6
207	Читлук	300	338	424	540	730	790	873	901	300,3
208	Шанац	263	278	296	294	303	290	298	267	101,5
209	Шашиловац	124	96	105	111	109	107	100	96	77,4
210	Велико Головоде	144	151	171	189	198	221	233	211	146,5
211	Падеж	192	205	232	244	240	230	221	206	107,3
212	Лазаревац	161	159	164	169	171	161	154	140	87,0
213	Вратаре	125	128	153	160	149	138	128	115	92,0
214	Глобаре	112	115	139	129	120	115	110	95	84,8
215	Каменаре	108	120	131	137	131	121	109	106	98,1
216	Коморане	26	29	33	34	34	29	29	33	126,9
217	Гаглово	155	165	182	181	179	193	188	179	115,5
218	Пасјак	95	104	111	106	101	102	101	97	102,1
219	Кошеви	47	48	61	70	94	97	97	97	206,4
220	Пепељевац	347	361	428	479	488	583	594	586	168,9
221	Бегово Брдо	47	49	54	50	77	135	143	190	404,3
222	Лукавац	58	61	70	70	74	78	79	71	122,4
223	Гари	116	118	135	143	157	151	155	162	139,7
224	Кобиље	181	193	210	223	229	210	232	180	99,4
225	Добромир	36	39	44	41	41	41	39	48	133,3
	КРУШЕВАЦ	12.469	13.614	17.112	23.226	28.470	30.924	32.353	33.652	269,9
226	Бошњане	471	497	557	551	537	520	502	530	112,5
227	Маскаре	217	224	227	213	202	191	172	172	79,3
228	Варварин Село	428	448	500	503	537	494	511	457	106,8
	ВАРВАРИН	1.116	1.169	1.284	1.267	1.276	1.205	1.185	1.159	103,9
229	Град Сталаћ	210	249	256	249	235	222	213	202	96,2
230	Мрзеница	79	81	81	90	87	76	76	69	87,3
	ЋИЋЕВАЦ	289	330	337	339	322	298	289	271	93,8
	ЗАПАДНО ПОМОРАВЉЕ	55.706	62.357	79.878	101.971	122.624	131.887	139.471	132.385	237,6

ПРИЛОГ 6. Старосна и полна структура становништва Западног Поморавља 1971, 1991. и 2011. године

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
1	Бакионица	1971.	706	348	358	251	227	132	95	0,4
		1991.	662	337	325	180	222	171	88	0,5
		2011.	654	324	330	133	181	208	132	1,0
2	Горобиље	1971.	1.617	806	811	508	427	418	255	0,5
		1991.	1.522	745	777	343	454	368	352	1,0
		2011.	1.321	642	679	225	296	429	371	1,6
3	Гугаљ	1971.	493	242	251	141	141	132	77	0,5
		1991.	364	175	189	70	85	77	111	1,6
		2011.	243	117	126	39	45	66	93	2,4
4	Јелен До	1971.	338	174	164	104	110	73	49	0,5
		1991.	174	88	86	33	48	45	48	1,5
		2011.	109	53	56	13	30	28	38	2,9
5	Лорет	1971.	471	240	231	139	119	124	89	0,6
		1991.	351	173	178	61	95	97	96	1,6
		2011.	205	97	108	28	29	65	83	3,0
6	Папратиште	1971.	548	276	272	142	128	148	124	0,9
		1991.	363	170	193	60	89	92	118	2,0
		2011.	212	106	106	32	30	71	79	2,5
7	Пилатовићи	1971.	964	475	489	288	242	259	173	0,6
		1991.	895	447	448	186	247	206	248	1,3
		2011.	707	362	345	121	159	222	205	1,7
8	Пожега	1971.	8.503	4.331	4.172	2.861	3.312	1.759	544	0,2
		1991.	12.552	6.176	6.376	3.634	4.082	3.313	1.445	0,4
		2011.	13.153	6.319	6.834	2.713	3.573	4.054	2.813	1,0
9	Пријановићи	1971.	544	260	284	173	138	144	89	0,5
		1991.	472	231	241	91	135	118	128	1,4
		2011.	396	186	210	90	78	115	113	1,3
10	Табановићи	1971.	200	101	99	61	54	40	45	0,7
		1991.	132	71	61	23	26	43	40	1,7
		2011.	119	60	59	35	29	29	26	0,7
11	Тучково	1971.	255	127	128	80	61	67	47	0,6
		1991.	204	94	110	43	57	44	60	1,4
		2011.	146	68	78	16	34	50	46	2,9
ПОЖЕГА		1971.	14.639	7.380	7.259	4.748	4.959	3.296	1.587	0,3
		1991.	17.691	8.707	8.984	4.724	5.540	4.574	2.734	0,6
		2011.	17.265	8.334	8.931	3.445	4.484	5.337	3.999	1,2
12	Дљин	1971.	1.399	719	680	427	412	327	231	0,5
		1991.	1.161	581	580	272	323	313	242	0,9
		2011.	935	470	465	155	229	284	267	1,7
13	Дучаловићи	1971.	829	421	408	231	175	253	166	0,7
		1991.	548	252	296	82	120	131	214	2,6
		2011.	360	178	182	24	66	113	157	6,5
ЛУЧАНИ		1971.	2.228	1.140	1.088	658	587	580	397	0,6
		1991.	1.709	833	876	354	443	444	456	1,3
		2011.	1.295	648	647	179	295	397	424	2,4

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
14	Агеница	1971.	2.413	1.182	1.231	869	855	447	229	0,3
		1991.	691	337	354	162	185	177	165	1,0
		2011.	558	256	302	88	138	155	177	2,0
15	Балуга (Љубићска)	1971.	361	189	172	110	106	95	50	0,5
		1991.	440	223	217	114	122	103	101	0,9
		2011.	415	216	199	95	99	116	105	1,1
16	Балуга (Трнавска)	1971.	697	344	353	233	208	168	86	0,4
		1991.	782	383	399	200	237	195	146	0,7
		2011.	726	367	359	146	185	159	105	0,7
17	Бањица	1971.	658	315	343	183	167	177	131	0,7
		1991.	489	247	242	94	111	124	160	1,7
		2011.	314	159	155	36	74	90	114	3,2
18	Бељина	1971.	1.026	530	496	392	380	199	53	0,1
		1991.	-	-	-	-	-	-	-	-
		2011.	1.085	534	551	207	281	336	261	1,3
19	Бечањ	1971.	1.404	689	715	361	321	395	297	0,8
		1991.	1.155	572	583	240	272	290	348	1,5
		2011.	921	463	458	154	185	267	315	2,0
20	Брезовица	1971.	258	137	121	85	66	66	41	0,5
		1991.	180	93	87	31	38	57	54	1,7
		2011.	90	46	44	7	13	23	47	6,7
21	Бресница	1971.	2.299	1.126	1.173	647	619	638	393	0,6
		1991.	1.172	852	320	306	419	513	528	1,7
		2011.	1.295	645	650	226	224	351	494	2,2
22	Вапа	1971.	600	292	308	171	185	148	94	0,5
		1991.	721	357	364	189	198	181	150	0,8
		2011.	695	346	349	134	170	205	186	1,4
23	Видова	1971.	249	132	117	74	70	62	43	0,6
		1991.	190	97	93	36	53	46	55	1,5
		2011.	121	60	61	13	21	42	45	3,5
24	Виљуша	1971.	896	446	450	246	237	239	171	0,7
		1991.	936	444	492	236	261	231	207	0,9
		2011.	920	455	465	161	224	269	266	1,7
25	Вранићи	1971.	544	274	270	154	137	136	115	0,7
		1991.	506	252	254	116	121	142	127	1,1
		2011.	456	219	237	92	101	132	131	1,4
26	Врнчани	1971.	523	258	265	144	142	125	109	0,8
		1991.	368	184	184	75	83	99	111	1,5
		2011.	222	118	104	31	39	69	83	2,7
27	Вујетинци	1971.	615	308	307	199	190	140	84	0,4
		1991.	524	261	263	136	143	144	98	0,7
		2011.	395	211	184	72	95	112	116	1,6
28	Горичани	1971.	970	476	494	267	284	267	150	0,6
		1991.	879	424	455	181	224	245	227	1,3
		2011.	698	343	355	134	147	196	221	1,6
29	Горња Горевница	1971.	1.848	930	918	487	467	539	353	0,7
		1991.	1.616	790	826	363	374	387	473	1,3
		2011.	1.299	651	648	235	302	362	400	1,7
30	Горња Трепча	1971.	702	331	371	204	196	176	125	0,6
		1991.	641	328	313	118	140	201	182	1,5
		2011.	556	264	292	88	102	249	278	3,2

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
31	Доња Горевница	1971.	983	476	507	251	261	256	213	0,8
		1991.	934	447	487	205	241	239	233	1,1
		2011.	877	430	447	155	191	281	250	1,6
32	Доња Трепча	1971.	1.247	633	614	326	307	360	252	0,8
		1991.	1.128	568	560	238	289	257	332	1,4
		2011.	989	493	496	185	222	304	278	1,5
33	Жаочани	1971.	389	198	191	121	118	91	59	0,5
		1991.	398	206	192	89	97	122	89	1,0
		2011.	332	162	170	54	80	98	100	1,9
34	Заблаће	1971.	1.081	536	545	313	299	290	178	0,6
		1991.	1.276	643	633	302	364	331	276	0,9
		2011.	1.170	603	567	209	281	358	322	1,5
35	Јанчићи	1971.	400	205	195	109	106	110	85	0,8
		1991.	237	111	126	40	46	73	78	2,0
		2011.	143	74	69	17	20	33	73	4,3
36	Јежевица	1971.	1.479	752	727	396	429	395	251	0,6
		1991.	1.388	697	691	310	351	385	341	1,1
		2011.	1.278	635	643	242	291	346	399	1,6
37	Јездина	1971.	733	372	361	240	233	148	108	0,5
		1991.	295	152	143	55	66	88	86	1,6
		2011.	246	134	112	42	45	65	94	2,2
38	Катрга	1971.	1.282	624	658	277	346	398	256	0,9
		1991.	1.075	514	561	215	229	294	334	1,6
		2011.	877	422	455	158	202	216	301	1,9
39	Качулице	1971.	837	419	418	241	234	218	140	0,6
		1991.	713	366	347	140	192	205	176	1,3
		2011.	569	278	291	112	124	169	164	1,5
40	Коњевићи	1971.	1.485	748	737	497	471	331	185	0,4
		1991.	-	-	-	-	-	-	-	-
		2011.	859	430	429	174	211	274	200	1,1
41	Кукићи	1971.	641	315	326	199	185	176	78	0,4
		1991.	654	308	346	163	183	169	139	0,9
		2011.	490	250	240	70	108	159	153	2,2
42	Кулиновци	1971.	1.051	533	518	373	371	187	119	0,3
		1991.	399	189	210	103	128	103	62	0,6
		2011.	344	175	169	57	77	112	98	1,7
43	Липница	1971.	799	393	406	207	222	231	136	0,7
		1991.	706	338	368	157	167	184	184	1,2
		2011.	556	276	280	105	112	147	192	1,8
44	Лозница	1971.	1.079	568	511	366	341	208	158	0,4
		1991.	412	210	202	86	118	112	95	1,1
		2011.	432	228	204	72	113	123	124	1,7
45	Љубић	1971.	3.497	1.737	1.760	1.245	1.266	680	300	0,2
		1991.	80	39	41	12	20	19	29	2,4
		2011.	61	27	34	15	12	18	16	1,1
46	Међувршје	1971.	130	62	68	34	31	35	30	0,9
		1991.	122	61	61	30	31	31	30	1,0
		2011.	96	36	60	10	24	27	35	3,5
47	Милићевци	1971.	1.425	701	724	414	366	373	272	0,7
		1991.	1.062	526	536	209	257	277	318	1,5
		2011.	821	410	411	136	175	250	260	1,9

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
48	Миоковци	1971.	1.352	677	675	411	351	345	239	0,6
		1991.	1.231	602	629	295	329	304	296	1,0
		2011.	969	484	485	169	212	290	298	1,8
49	Мојсиње	1971.	891	434	457	229	228	240	190	0,8
		1991.	877	447	430	200	230	227	218	1,1
		2011.	836	396	440	170	208	239	219	1,3
50	Мрчајевци	1971.	3.092	1.491	1.601	864	860	837	522	0,6
		1991.	2.711	1.310	1.401	557	690	693	767	1,4
		2011.	2.767	1.368	1.399	573	652	782	760	1,3
51	Мршинци	1971.	1.347	658	689	416	403	326	198	0,5
		1991.	1.342	681	661	313	367	375	286	0,9
		2011.	1.264	613	651	255	290	360	359	1,4
52	Овчар Бања	1971.	191	97	94	64	66	49	10	0,2
		1991.	184	83	101	43	65	46	30	0,7
		2011.	122	58	64	16	19	45	42	2,6
53	Остра	1971.	1.666	848	818	455	406	492	310	0,7
		1991.	1.242	624	618	244	266	324	403	1,7
		2011.	918	463	455	159	200	257	302	1,9
54	Паковраће	1971.	421	205	216	129	113	110	68	0,5
		1991.	459	237	222	103	132	124	99	1,0
		2011.	479	234	245	88	108	126	157	1,8
55	Парменац	1971.	638	312	326	236	208	135	58	0,2
		1991.	223	105	118	50	66	56	51	1,0
		2011.	744	371	373	138	173	219	214	1,6
56	Петница	1971.	368	184	184	107	98	108	55	0,5
		1991.	279	141	138	51	65	68	94	1,8
		2011.	180	91	89	23	31	58	68	3,0
57	Прељина	1971.	1.753	865	888	545	519	430	250	0,5
		1991.	1.744	869	875	463	516	437	328	0,7
		2011.	1.840	904	936	376	491	563	410	1,1
58	Премећа	1971.	547	282	265	169	149	148	79	0,5
		1991.	360	176	184	78	73	105	103	1,3
		2011.	238	117	121	33	43	65	97	2,9
59	Придворица	1971.	328	164	164	89	98	74	67	0,8
		1991.	243	122	121	46	67	65	63	1,4
		2011.	195	96	99	34	36	62	63	1,9
60	Пријевор	1971.	1.522	757	765	406	436	385	292	0,7
		1991.	1.537	780	757	362	425	402	348	1,0
		2011.	1.603	794	809	282	374	446	501	1,8
61	Прислоница	1971.	1.809	890	919	497	505	473	330	0,7
		1991.	1.637	812	825	379	417	424	413	1,1
		2011.	1.424	729	695	236	338	414	436	1,8
62	Рајац	1971.	695	334	361	195	190	176	133	0,7
		1991.	427	210	217	60	89	133	144	2,4
		2011.	303	150	153	44	39	83	137	3,1
63	Ракова	1971.	876	437	439	268	223	234	148	0,6
		1991.	832	411	421	194	218	207	213	1,1
		2011.	661	333	328	112	143	201	205	1,8
64	Риђаге	1971.	329	159	170	91	95	79	62	0,7
		1991.	246	115	131	51	51	67	77	1,5
		2011.	215	106	109	32	44	51	88	2,8

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
65	Рошци	1971.	859	406	453	251	213	210	182	0,7
		1991.	587	280	307	84	135	164	204	2,4
		2011.	395	184	211	57	68	113	157	2,8
66	Слатина	1971.	812	401	411	255	229	204	122	0,5
		1991.	689	339	350	145	170	193	173	1,2
		2011.	575	284	291	100	124	156	195	2,0
67	Соколићи	1971.	328	161	167	93	94	77	64	0,7
		1991.	242	119	123	49	48	72	73	1,5
		2011.	160	89	71	21	35	50	54	2,6
68	Станчићи	1971.	300	147	153	90	90	70	50	0,6
		1991.	324	175	149	83	93	89	58	0,7
		2011.	331	157	174	77	85	97	72	0,9
69	Трбушани	1971.	3.033	1.508	1.525	1.046	1.086	588	302	0,3
		1991.	1.789	866	923	493	549	449	296	0,6
		2011.	1.968	958	1.010	410	526	574	418	1,0
70	Трнава	1971.	1.770	877	893	580	477	418	289	0,5
		1991.	2.461	1.242	1.219	681	770	600	404	0,6
		2011.	2.913	1.474	1.439	633	801	846	633	1,0
71	Чачак	1971.	38.244	18.663	19.581	12.482	14.059	8.750	2.831	0,2
		1991.	72.373	35.397	36.976	20.328	22.567	19.845	9.351	0,5
		2011.	73.331	35.126	38.205	14.707	20.185	21.879	16.460	1,1
ЧАЧАК	1971.	97.924	48.188	49.736	30.403	31.412	23.462	12.195	0,4	
	1991.	116.808	57.362	59.446	30.303	34.158	31.493	20.426	0,7	
	2011.	115.337	55.995	59.342	22.477	29.913	34.089	28.748	1,3	
72	Адрани	1971.	1.709	862	847	513	557	394	242	0,5
		1991.	2.065	1.026	1.039	526	606	549	373	0,7
		2011.	2.232	1.136	1.096	447	545	660	580	1,3
73	Бапско Поље	1971.	259	121	138	79	82	69	29	0,4
		1991.	275	135	140	61	70	76	66	1,1
		2011.	248	123	125	53	60	69	66	1,2
74	Буковица	1971.	795	406	389	223	232	207	143	0,6
		1991.	679	345	334	140	168	198	169	1,2
		2011.	540	279	261	102	113	151	174	1,7
75	Витановац	1971.	1.872	953	919	603	568	411	278	0,5
		1991.	1.829	931	898	473	494	509	350	0,7
		2011.	1.524	759	765	309	356	440	419	1,4
76	Витковац	1971.	1.165	501	664	324	305	318	215	0,7
		1991.	1.008	506	502	189	239	273	307	1,6
		2011.	714	345	369	125	150	194	245	2,0
77	Врба	1971.	1.004	493	511	278	297	263	165	0,6
		1991.	1.320	668	652	341	364	334	280	0,8
		2011.	1.366	676	690	301	348	353	364	1,2
78	Врдила	1971.	1.063	512	551	330	291	270	170	0,5
		1991.	1.018	495	523	228	272	277	241	1,1
		2011.	853	411	442	157	181	266	249	1,6
79	Годачица	1971.	1.474	737	737	416	395	380	268	0,6
		1991.	1.228	602	626	277	289	313	347	1,3
		2011.	924	456	468	170	225	248	281	1,7
80	Грдица	1971.	1.137	560	577	415	413	214	93	0,2
		1991.	683	338	345	172	204	213	88	0,5
		2011.	819	399	420	186	225	228	180	1,0

-докторска дисертација-

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
81	Дедевци	1971.	560	290	270	155	153	146	105	0,7
		1991.	442	224	218	82	85	131	144	1,8
		2011.	292	140	152	40	52	81	119	3,0
82	Драгосињци	1971.	803	420	383	261	226	180	132	0,5
		1991.	746	376	370	178	200	197	170	1,0
		2011.	656	342	314	144	145	189	178	1,2
83	Дракчићи	1971.	585	299	286	180	179	143	81	0,5
		1991.	636	307	329	156	181	176	122	0,8
		2011.	627	330	297	129	141	192	165	1,3
84	Жича	1971.	2.423	1.176	1.247	799	831	464	329	0,4
		1991.	3.740	1.896	1.844	1.032	1.128	1.053	525	0,5
		2011.	4.972	2.487	2.485	1.046	1.349	1.391	1.186	1,1
85	Заклопача	1971.	692	344	348	194	216	180	102	0,5
		1991.	956	493	463	261	268	260	166	0,6
		2011.	1.165	569	596	262	299	341	263	1,0
86	Јарчујак	1971.	1.328	664	664	494	447	261	125	0,3
		1991.	594	308	286	147	184	162	101	0,7
		2011.	786	403	383	183	201	209	193	1,1
87	Кованлук	1971.	1.142	571	571	434	416	211	81	0,2
		1991.	1.972	951	1.021	585	635	531	221	0,4
		2011.	2.287	1.116	1.171	470	598	667	552	1,2
88	Ковачи	1971.	1.858	900	958	709	685	319	140	0,2
		1991.	950	485	465	285	286	261	117	0,4
		2011.	1.255	616	639	226	364	374	291	1,3
89	Конарево	1971.	1.961	984	977	643	678	413	221	0,3
		1991.	3.351	1.645	1.706	934	1.059	856	473	0,5
		2011.	3.745	1.853	1.892	826	1.001	1.073	845	1,0
90	Краљево	1971.	27.839	13.573	14.266	8.977	9.878	6.797	2.093	0,2
		1991.	57.926	28.256	29.670	16.127	17.521	16.257	7.689	0,5
		2011.	64.175	31.013	33.162	14.126	17.535	18.157	14.357	1,0
91	Лађевици	1971.	1.681	825	856	459	444	453	319	0,7
		1991.	1.418	694	724	287	337	378	416	1,4
		2011.	1.074	525	549	197	232	325	320	1,6
92	Лазац	1971.	1.349	668	681	374	381	363	231	0,6
		1991.	1.069	536	533	188	236	326	316	1,7
		2011.	695	346	349	119	134	191	251	2,1
93	Лешево	1971.	447	238	209	155	124	100	68	0,4
		1991.	410	210	200	110	124	101	75	0,7
		2011.	293	149	144	51	68	93	81	1,6
94	Матаруге	1971.	454	226	228	137	131	105	80	0,6
		1991.	455	223	232	118	136	115	85	0,7
		2011.	442	214	228	91	114	136	101	1,1
95	Матарушка Бања	1971.	1.329	633	696	409	414	342	159	0,4
		1991.	2.262	1.052	1.210	553	615	555	534	1,0
		2011.	2.950	1.396	1.554	563	650	764	973	1,7
96	Метикош	1971.	477	237	240	178	151	94	53	0,3
		1991.	625	312	313	160	213	162	84	0,5
		2011.	722	361	361	160	162	224	176	1,1
97	Милавчићи	1971.	533	277	256	155	152	144	82	0,5
		1991.	473	235	238	105	129	123	115	1,1
		2011.	376	196	180	61	82	115	118	1,9

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
98	Милаковац	1971.	760	392	368	208	199	215	138	0,7
		1991.	680	338	342	147	170	161	202	1,4
		2011.	501	253	248	96	116	137	152	1,6
99	Милочај	1971.	1.191	589	602	363	337	274	202	0,6
		1991.	1.124	555	569	252	287	300	282	1,1
		2011.	1.019	506	513	209	229	279	302	1,4
100	Мрсаћ	1971.	1.410	701	709	435	414	372	181	0,4
		1991.	1.490	740	750	377	416	377	320	0,8
		2011.	1.307	652	655	244	311	398	354	1,5
101	Мусина Рака	1971.	344	174	170	110	109	81	44	0,4
		1991.	326	173	153	77	89	93	67	0,9
		2011.	251	124	127	43	61	80	67	1,6
102	Обрва	1971.	898	411	487	249	246	256	141	0,6
		1991.	766	393	373	153	180	209	223	1,5
		2011.	653	329	324	135	138	166	214	1,6
103	Опланићи	1971.	935	462	473	276	265	236	158	0,6
		1991.	944	486	458	215	255	236	232	1,1
		2011.	899	445	454	172	207	256	264	1,5
104	Печеног	1971.	714	355	359	191	196	180	144	0,8
		1991.	528	265	263	106	124	127	169	1,6
		2011.	367	182	185	56	78	114	119	2,1
105	Поповићи	1971.	391	196	195	115	111	94	70	0,6
		1991.	340	166	174	77	80	94	89	1,2
		2011.	307	151	156	55	83	86	83	1,5
106	Прогорелица	1971.	940	479	461	281	273	244	141	0,5
		1991.	1.039	517	522	246	293	266	217	0,9
		2011.	882	447	435	160	203	269	250	1,6
107	Раваница	1971.	856	447	409	273	245	202	133	0,5
		1991.	823	420	403	218	225	210	160	0,7
		2011.	711	360	351	146	188	174	203	1,4
108	Ратина	1971.	1.780	889	891	630	521	403	219	0,3
		1991.	2.772	1.378	1.394	823	871	638	411	0,5
		2011.	3.210	1.638	1.572	744	871	909	686	0,9
109	Рибница	1971.	8.424	4.185	4.239	3.077	3.145	1.611	571	0,2
		1991.	2.712	1.358	1.354	787	842	723	339	0,4
		2011.	1.624	805	819	343	452	471	358	1,0
110	Рођевићи	1971.	565	280	285	171	156	140	95	0,6
		1991.	501	263	238	106	137	151	107	1,0
		2011.	315	165	150	48	60	87	120	2,5
111	Самаила	1971.	1.902	940	962	527	555	517	300	0,6
		1991.	1.783	876	907	366	463	501	451	1,2
		2011.	1.466	731	735	271	330	428	437	1,6
112	Сирча	1971.	1.435	716	719	471	446	339	176	0,4
		1991.	1.479	743	736	332	411	409	324	1,0
		2011.	1.338	667	671	222	298	392	426	1,9
113	Стубал	1971.	1.581	791	790	498	477	389	217	0,4
		1991.	1.526	758	768	362	411	420	328	0,9
		2011.	1.198	597	601	226	268	343	361	1,6
114	Тавник	1971.	1.637	832	805	437	467	432	297	0,7
		1991.	1.394	693	701	287	344	384	378	1,3
		2011.	1.148	573	575	223	259	320	346	1,6

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
115	Трговиште	1971.	208	101	107	65	50	59	34	0,5
		1991.	78	35	43	7	13	17	41	5,9
		2011.	21	10	11	0	0	4	17	0,0
116	Цветка	1971.	1.208	627	581	312	315	334	243	0,8
		1991.	1.169	589	580	273	290	285	316	1,2
		2011.	977	492	485	197	246	248	286	1,5
117	Чибуковац	1971.	2.424	1.235	1.189	903	997	380	135	0,1
		1991.	1.029	518	511	309	314	267	126	0,4
		2011.	1.330	647	683	280	381	371	298	1,1
118	Чукојевац	1971.	1.377	700	677	424	403	324	226	0,5
		1991.	1.379	695	684	336	388	365	284	0,8
		2011.	1.089	525	564	181	260	329	319	1,8
119	Шумарице	1971.	596	301	295	193	199	140	63	0,3
		1991.	573	287	286	128	166	169	110	0,9
		2011.	499	240	259	106	114	142	137	1,3
КРАЉЕВО		1971.	87.515	43.273	44.242	28.103	28.772	20.463	9.932	0,4
		1991.	112.585	55.495	57.090	29.699	32.812	30.788	18.750	0,6
		2011.	116.844	57.179	59.665	24.701	30.483	33.134	28.526	1,2
120	Вранеша	1971.	1.487	732	755	426	462	357	236	0,6
		1991.	1.529	732	797	395	393	413	320	0,8
		2011.	1.400	700	700	269	342	386	403	1,5
121	Вукушица	1971.	320	171	149	93	86	89	52	0,6
		1991.	283	145	138	61	76	78	68	1,1
		2011.	226	122	104	60	51	56	59	1,0
122	Грачац	1971.	2.129	1.073	1.056	631	594	549	343	0,5
		1991.	2.045	994	1.051	517	566	502	458	0,9
		2011.	1.833	924	909	371	440	550	472	1,3
123	Отроци	1971.	761	382	379	222	221	185	132	0,6
		1991.	627	297	330	134	158	177	158	1,2
		2011.	498	230	268	103	97	133	165	1,6
124	Подунавци	1971.	1.070	533	537	332	339	253	139	0,4
		1991.	1.365	667	698	379	390	351	239	0,6
		2011.	1.502	737	765	320	406	425	351	1,1
125	Врњачка Бања	1971.	6.520	3.085	3.435	1.832	1.979	1.719	977	0,5
		1991.	9.812	4.674	5.138	2.443	2.808	2.599	1.913	0,8
		2011.	10.065	4.659	5.406	1.881	2.404	2.895	2.885	1,5
126	Врњци	1971.	2.729	1.372	1.357	899	942	576	303	0,3
		1991.	1.846	894	952	491	579	467	284	0,6
		2011.	2.268	1.130	1.138	475	586	677	530	1,1
127	Липова	1971.	640	317	323	196	182	157	103	0,5
		1991.	954	468	486	260	279	235	178	0,7
		2011.	985	488	497	183	245	275	282	1,5
128	Ново Село	1971.	2.651	1.294	1.357	855	839	609	346	0,4
		1991.	3.619	1.821	1.798	959	1.123	935	600	0,6
		2011.	4.461	2.196	2.265	914	1.181	1.287	1.079	1,2
129	Рсавци	1971.	424	210	214	137	119	108	60	0,4
		1991.	410	201	209	102	117	93	98	1,0
		2011.	334	169	165	55	88	111	80	1,5
130	Руђинци	1971.	1.335	666	669	380	440	310	202	0,5
		1991.	1.826	920	906	501	516	491	317	0,6
		2011.	2.466	1.194	1.272	513	666	650	637	1,2

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
131	Штулац	1971.	878	435	443	305	255	201	116	0,4
		1991.	1.007	504	503	268	324	244	168	0,6
		2011.	1.185	589	596	224	285	343	291	1,3
ВРЊАЧКА БАЊА	1971.	20.944	10.270	10.674	6.308	6.458	5.113	3.009	0,5	
	1991.	25.323	12.317	13.006	6.510	7.329	6.585	4.801	0,7	
	2011.	27.223	13.138	14.085	5.368	6.791	7.788	7.234	1,3	
132	Богдање	1971.	1.201	638	563	348	352	346	235	0,7
		1991.	1.235	602	633	295	331	288	319	1,1
		2011.	972	481	491	173	246	275	278	1,6
133	Божуревац	1971.	452	234	218	138	130	116	68	0,5
		1991.	382	191	191	84	111	87	99	1,2
		2011.	252	126	126	40	40	85	87	2,2
134	Брезовица	1971.	880	439	441	290	277	206	106	0,4
		1991.	781	401	380	190	218	223	148	0,8
		2011.	569	299	270	96	136	157	180	1,9
135	Бресно Поље	1971.	842	417	425	212	233	229	162	0,8
		1991.	795	391	404	166	208	203	217	1,3
		2011.	653	322	331	128	144	174	207	1,6
136	Бучје	1971.	401	194	207	96	118	108	79	0,8
		1991.	592	276	316	124	145	160	162	1,3
		2011.	280	133	147	41	54	84	101	2,5
137	Велика Дренова	1971.	3.217	1.545	1.672	785	878	920	623	0,8
		1991.	2.959	1.409	1.550	650	757	731	816	1,3
		2011.	2.363	1.151	1.212	429	545	707	682	1,6
138	Велуђе	1971.	459	227	232	135	139	120	64	0,5
		1991.	489	239	250	108	136	129	113	1,0
		2011.	369	181	188	54	86	97	132	2,4
139	Голубовац	1971.	401	208	193	131	112	95	55	0,4
		1991.	365	178	187	83	96	92	93	1,1
		2011.	230	108	122	33	55	59	83	2,5
140	Горња Омашница	1971.	956	462	494	282	272	247	154	0,5
		1991.	836	421	415	155	208	233	240	1,5
		2011.	532	268	264	81	90	145	216	2,7
141	Горња Црнишава	1971.	561	284	277	169	167	120	103	0,6
		1991.	498	260	238	110	149	142	95	0,9
		2011.	400	214	186	72	83	136	216	3,0
142	Горњи Дубич	1971.	212	103	109	66	52	60	34	0,5
		1991.	149	81	68	32	35	40	42	1,3
		2011.	79	41	38	9	13	21	36	4,0
143	Горњи Рибник	1971.	578	278	300	153	188	151	84	0,5
		1991.	591	297	294	138	153	165	135	1,0
		2011.	562	275	287	132	133	156	141	1,1
144	Грабовац	1971.	1.168	569	599	378	421	253	111	0,3
		1991.	119	65	54	24	29	35	30	1,3
		2011.	131	66	65	28	36	31	36	1,3
145	Доња Омашница	1971.	993	484	509	275	298	252	167	0,6
		1991.	943	466	477	191	262	262	228	1,2
		2011.	606	299	307	102	105	171	228	2,2
146	Доња Црнишава	1971.	567	281	286	166	174	145	81	0,5
		1991.	498	265	233	108	127	144	116	1,1
		2011.	360	188	172	65	83	102	110	1,7

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
147	Доњи Дубич	1971.	274	131	143	82	77	63	52	0,6
		1991.	258	130	128	71	66	64	57	0,8
		2011.	181	94	87	26	52	56	47	1,8
148	Доњи Рибник	1971.	471	230	241	132	151	519	68	0,5
		1991.	632	315	317	150	165	173	144	1,0
		2011.	537	254	283	106	137	140	154	1,5
149	Дубље	1971.	572	277	295	132	171	152	66	0,5
		1991.	539	257	282	130	157	152	99	0,8
		2011.	448	212	236	65	108	142	133	2,0
150	Јасиковица	1971.	900	445	455	233	277	239	150	0,6
		1991.	840	399	441	194	218	217	204	1,1
		2011.	582	286	296	98	139	164	181	1,8
151	Камењача	1971.	497	246	251	143	134	152	68	0,5
		1991.	454	233	221	102	118	113	121	1,2
		2011.	326	167	159	55	79	89	103	1,9
152	Левићи	1971.	474	249	225	115	142	111	102	0,9
		1991.	174	87	87	30	40	56	48	1,6
		2011.	261	137	124	45	46	72	98	2,2
153	Лободер	1971.	291	151	140	102	74	78	36	0,4
		1991.	102	47	55	7	9	34	52	7,4
		2011.	26	12	14	0	4	1	21	0,0
154	Лозна	1971.	428	211	217	134	122	107	52	0,4
		1991.	403	213	190	86	112	113	91	1,1
		2011.	336	174	162	55	71	110	100	1,8
155	Лопаш	1971.	990	502	488	277	293	256	161	0,6
		1991.	903	440	463	200	239	250	214	1,1
		2011.	677	328	349	118	143	200	216	1,8
156	Мала Дренова	1971.	880	426	454	255	242	241	142	0,6
		1991.	787	383	404	161	215	200	211	1,3
		2011.	616	299	317	120	132	179	185	1,5
157	Мала Сугубина	1971.	498	236	262	134	141	129	94	0,7
		1991.	404	183	221	78	104	101	121	1,6
		2011.	266	123	143	34	51	85	96	2,8
158	Медвеђа	1971.	3.404	1.663	1.741	793	897	1.003	698	0,9
		1991.	3.021	1.472	1.549	616	710	738	957	1,6
		2011.	2.270	1.117	1.153	385	503	629	753	2,0
159	Мијајловац	1971.	724	350	374	205	196	196	126	0,6
		1991.	656	332	324	151	177	157	171	1,1
		2011.	491	254	237	70	108	153	160	2,3
160	Милутовац	1971.	2.429	1.187	1.242	628	668	655	477	0,8
		1991.	2.219	1.081	1.138	467	561	582	609	1,3
		2011.	1.592	782	810	239	331	467	555	2,3
161	Округлица	1971.	346	170	176	97	116	78	53	0,5
		1991.	319	155	164	65	84	95	72	1,1
		2011.	215	109	106	25	43	64	83	3,3
162	Осаоница	1971.	1.515	750	765	647	487	250	124	0,2
		1991.	7	4	3	0	4	3	0	0,0
		2011.	30	12	18	8	4	10	8	1,0
163	Оцаци	1971.	1.696	862	834	515	523	411	244	0,5
		1991.	1.701	836	865	373	485	451	392	1,1
		2011.	1.370	675	695	237	306	428	399	1,7

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
164	Пајсак	1971.	134	64	70	37	43	32	22	0,6
		1991.	120	62	58	20	29	40	31	1,6
		2011.	64	26	38	13	11	17	23	1,8
165	Планиница	1971.	339	167	172	117	90	75	54	0,5
		1991.	222	122	100	35	53	72	62	1,8
		2011.	166	77	89	36	30	44	56	1,6
166	Пољна	1971.	1.527	736	791	409	391	403	320	0,8
		1991.	1.400	703	697	309	351	326	414	1,3
		2011.	1.063	531	532	180	239	305	339	1,9
167	Попина	1971.	496	253	243	167	160	111	58	0,3
		1991.	433	218	215	82	137	124	90	1,1
		2011.	332	168	164	61	69	108	94	1,5
168	Почековина	1971.	1.041	532	509	297	283	308	153	0,5
		1991.	983	489	494	227	261	222	273	1,2
		2011.	754	371	383	135	186	212	221	1,6
169	Прњавор	1971.	441	192	249	133	148	114	46	0,3
		1991.	330	152	178	62	88	112	68	1,1
		2011.	318	150	168	56	68	97	97	1,7
170	Рајнац	1971.	526	273	253	181	147	130	67	0,4
		1991.	303	148	155	46	51	106	100	2,2
		2011.	136	69	67	8	15	33	85	10,6
171	Риђевшtica	1971.	918	455	463	244	263	206	125	0,5
		1991.	688	360	328	176	192	183	137	0,8
		2011.	416	198	218	97	101	104	114	1,2
172	Риљац	1971.	1.107	530	577	324	329	289	164	0,5
		1991.	905	441	464	167	225	250	263	1,6
		2011.	577	299	278	85	85	186	221	2,6
173	Рујишник	1971.	664	313	351	174	192	175	123	0,7
		1991.	631	298	333	128	161	171	171	1,3
		2011.	501	245	256	79	105	148	169	2,1
174	Селиште	1971.	1.083	546	537	257	328	285	207	0,8
		1991.	1.056	500	556	225	264	298	269	1,2
		2011.	857	430	427	148	199	248	262	1,8
175	Стари Трстеник	1971.	861	419	442	226	252	236	144	0,6
		1991.	849	403	446	164	219	261	225	1,4
		2011.	646	304	342	111	143	193	199	1,8
176	Стопања	1971.	1.371	661	710	372	405	370	218	0,6
		1991.	1.467	702	765	354	399	375	339	1,0
		2011.	1.209	583	626	212	291	364	342	1,6
177	Страгари	1971.	784	375	409	201	206	225	150	0,7
		1991.	702	352	350	150	172	175	205	1,4
		2011.	570	292	278	103	127	160	180	1,7
178	Стублица	1971.	293	144	149	112	71	69	40	0,4
		1991.	236	116	120	68	67	56	46	0,7
		2011.	179	86	93	36	44	54	45	1,3
179	Тоболац	1971.	576	291	285	147	164	157	103	0,7
		1991.	582	283	299	139	146	145	152	1,1
		2011.	407	194	213	70	83	118	136	1,9
180	Трстеник	1971.	7.444	3.665	3.779	2.358	3.033	1.489	499	0,2
		1991.	18.441	9.073	9.368	5.727	5.987	4.793	1.934	0,3
		2011.	15.282	7.370	7.912	2.696	4.060	4.846	3.680	1,4

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
181	Угљарево	1971.	548	271	277	165	167	122	94	0,6
		1991.	561	287	274	148	145	151	117	0,8
		2011.	449	216	233	84	115	127	123	1,5
182	Чаири	1971.	1.266	602	664	408	446	267	140	0,3
		1991.	313	146	167	86	92	75	60	0,7
		2011.	458	220	238	86	108	147	117	1,4
ТРСТЕНИК		1971.	50.624	24.938	25.758	14.577	15.640	13.071	7.566	0,5
		1991.	54.873	26.964	27.909	13.652	15.468	14.368	11.372	0,8
		2011.	42.966	21.016	21.950	7.465	10.185	12.900	12.528	1,7
183	Бегово Брдо	1971.	195	93	102	66	64	45	20	0,3
		1991.	537	273	264	178	175	111	71	0,4
		2011.	632	322	310	146	187	169	130	0,9
184	Бела вода	1971.	1.512	752	760	354	425	477	251	0,7
		1991.	1.546	736	810	325	405	374	428	1,3
		2011.	1.217	610	607	201	268	356	392	2,0
185	Бивоље	1971.	6.905	3.396	3.509	2.258	2.739	1.270	589	0,3
		1991.	186	86	100	67	51	42	26	0,4
		2011.	275	155	120	68	75	75	57	0,8
186	Брајковац	1971.	432	217	215	119	117	139	52	0,4
		1991.	385	190	195	90	105	98	83	0,9
		2011.	319	166	153	58	83	97	81	1,4
187	Велика Крушевица	1971.	821	422	399	263	233	199	121	0,5
		1991.	850	428	422	219	244	218	162	0,7
		2011.	722	366	356	125	183	216	198	1,6
188	Велико Головоде	1971.	759	387	372	194	228	196	137	0,7
		1991.	885	429	456	221	246	213	199	0,9
		2011.	815	404	411	161	223	233	198	1,2
189	Вратаре	1971.	664	324	340	200	177	169	116	0,6
		1991.	540	267	273	117	134	148	138	1,2
		2011.	419	210	209	81	95	124	119	1,5
190	Вучак	1971.	491	241	250	160	139	114	76	0,5
		1991.	382	192	190	89	108	88	96	1,1
		2011.	308	147	161	55	70	93	90	1,6
191	Гавез	1971.	166	80	86	33	36	51	37	1,1
		1991.	144	74	70	29	39	35	41	1,4
		2011.	119	62	57	9	30	40	40	4,4
192	Гаглово	1971.	866	414	452	214	235	249	166	0,8
		1991.	842	405	437	183	217	220	221	1,2
		2011.	689	350	339	121	156	197	215	1,8
193	Гари	1971.	540	285	255	172	159	130	79	0,5
		1991.	545	262	283	134	166	127	118	0,9
		2011.	540	266	274	121	137	162	120	1,0
194	Глобаре	1971.	570	277	293	184	151	154	79	0,4
		1991.	478	232	246	112	115	125	126	1,1
		2011.	364	174	190	66	92	95	111	1,7
195	Глободер	1971.	2.392	1.182	1.210	609	686	664	423	0,7
		1991.	1.933	927	1.006	399	463	488	579	1,5
		2011.	1.390	678	712	221	307	391	471	2,1
196	Дедина	1971.	2.006	979	1.027	653	698	419	228	0,3
		1991.	2.798	1.425	1.373	827	865	716	386	0,5
		2011.	2.687	1.333	1.354	581	734	809	563	1,0

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
197	Добромир	1971.	165	83	82	41	48	43	33	0,8
		1991.	142	71	71	28	37	41	36	1,3
		2011.	141	74	67	34	30	42	35	1,0
198	Јасика	1971.	1.702	857	845	539	538	388	224	0,4
		1991.	2.063	1.033	1.030	540	605	543	355	0,7
		2011.	1.784	886	898	341	430	528	485	1,4
199	Каменаре	1971.	589	296	293	174	172	137	103	0,6
		1991.	505	248	257	104	123	156	121	1,2
		2011.	443	218	225	95	97	120	131	1,4
200	Капиџија	1971.	1.141	564	577	345	378	284	131	0,4
		1991.	1.560	778	782	436	451	429	237	0,5
		2011.	1.563	766	797	295	420	481	367	1,2
201	Кобиље	1971.	880	416	464	248	267	219	146	0,6
		1991.	727	354	373	153	178	220	176	1,2
		2011.	627	298	329	132	139	182	174	1,3
202	Коморане	1971.	141	74	67	42	46	38	15	0,4
		1991.	137	71	66	30	39	40	28	0,9
		2011.	125	63	62	25	29	38	33	1,3
203	Коњух	1971.	1.362	666	696	366	384	359	247	0,7
		1991.	1.312	642	670	292	334	335	346	1,2
		2011.	1.014	500	514	175	228	282	329	1,9
204	Кошеви	1971.	324	165	159	86	101	93	43	0,5
		1991.	402	193	209	99	114	107	82	0,8
		2011.	383	193	190	77	101	109	96	1,2
205	Крвавица	1971.	941	469	472	302	277	223	137	0,5
		1991.	898	455	443	203	254	234	203	1,0
		2011.	808	395	413	192	191	220	205	1,1
206	Крушевац	1971.	29.509	14.150	15.359	8.872	10.889	6.852	2.766	0,3
		1991.	58.808	28.310	30.498	16.568	17.466	16.737	7.667	0,5
		2011.	58.745	27.918	30.827	12.089	16.101	16.667	13.888	1,1
207	Кукљин	1971.	2.141	1.059	1.082	519	614	593	397	0,8
		1991.	2.068	991	1.077	441	526	555	541	1,2
		2011.	1.535	733	802	241	338	464	492	2,0
208	Лазаревац	1971.	788	389	399	230	209	201	147	0,6
		1991.	771	381	390	185	202	185	197	1,1
		2011.	558	266	292	98	135	151	174	1,8
209	Лазарица	1971.	3.443	1.677	1.766	1.285	1.354	596	190	0,1
		1991.	1.329	680	649	424	413	350	139	0,3
		2011.	1.905	950	955	499	531	509	366	0,7
210	Лукавац	1971.	286	138	148	75	81	73	55	0,7
		1991.	318	163	155	87	85	72	73	0,8
		2011.	269	135	134	50	87	67	65	1,3
211	Љубава	1971.	553	272	281	172	151	138	90	0,5
		1991.	606	294	312	158	173	142	132	0,8
		2011.	499	239	260	112	128	137	122	1,1
212	Макрешане	1971.	1.806	889	917	431	520	496	332	0,8
		1991.	1.772	865	907	399	446	490	432	1,1
		2011.	1.414	699	715	216	341	409	448	2,1
213	Мало Головоде	1971.	3.006	1.483	1.523	1.108	1.206	512	160	0,1
		1991.	2.230	1.104	1.126	652	763	613	197	0,3
		2011.	2.604	1.308	1.296	544	689	807	564	1,0

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
214	Мачковац	1971.	1.590	779	811	433	470	415	268	0,6
		1991.	1.433	711	722	311	347	398	373	1,2
		2011.	1.135	568	567	187	249	314	385	2,1
215	Мудраковац	1971.	1.033	504	529	333	361	233	96	0,3
		1991.	2.808	1.433	1.375	925	945	637	263	0,3
		2011.	4.059	2.062	1.997	824	1.245	1.277	713	0,9
216	Падеж	1971.	1.036	528	508	307	306	243	156	0,5
		1991.	971	473	498	211	262	266	230	1,1
		2011.	758	393	365	144	166	230	218	1,5
217	Пакашница	1971.	938	467	471	317	321	199	82	0,3
		1991.	1.307	641	666	376	403	370	154	0,4
		2011.	2.375	1.145	1.230	477	645	693	560	1,2
218	Паруновац	1971.	1.865	903	962	557	640	426	240	0,4
		1991.	2.157	1.073	1.084	590	639	594	333	0,6
		2011.	2.026	1.004	1.022	398	542	600	486	1,2
219	Пасјак	1971.	465	212	253	127	148	116	71	0,6
		1991.	350	152	198	70	72	108	98	1,4
		2011.	249	119	130	34	58	66	91	2,7
220	Пепељевац	1971.	1.933	989	944	593	582	468	287	0,5
		1991.	2.262	1.121	1.141	568	641	608	441	0,8
		2011.	2.175	1.074	1.101	433	555	638	549	1,3
221	Срње	1971.	979	479	500	344	283	222	120	0,3
		1991.	1.009	474	535	270	304	240	193	0,7
		2011.	792	378	414	135	197	254	206	1,5
222	Текија	1971.	964	468	496	262	296	240	161	0,6
		1991.	1.010	506	504	236	271	277	217	0,9
		2011.	883	463	420	165	211	249	258	1,6
223	Читлук	1971.	2.155	1.049	1.106	645	722	498	288	0,4
		1991.	2.978	1.480	1.498	798	870	823	464	0,6
		2011.	3.114	1.543	1.571	709	833	833	739	1,0
224	Шанац	1971.	1.343	679	664	303	355	414	268	0,9
		1991.	1.285	627	658	276	337	313	351	1,3
		2011.	978	498	480	173	220	294	291	1,7
225	Шашиловац	1971.	461	230	231	151	136	105	67	0,4
		1991.	435	213	222	109	121	112	92	0,8
		2011.	373	180	193	76	106	103	88	1,2
КРУШЕВАЦ		1971.	81.858	39.983	41.875	24.686	27.942	19.100	9.694	0,4
		1991.	105.704	51.463	54.241	28.529	30.754	28.998	16.845	0,6
		2011.	103.830	50.311	53.519	20.984	27.682	29.821	25.343	1,2
226	Бошњане	1971.	2.459	1.221	1.238	599	685	682	485	0,8
		1991.	2.161	1.077	1.084	439	563	582	572	1,3
		2011.	1.713	835	878	322	383	488	520	1,6
227	Маскаре	1971.	777	371	406	172	189	231	184	1,1
		1991.	621	306	315	113	138	175	194	1,7
		2011.	499	241	258	90	107	137	165	1,8
228	Варварин Село	1971.	1.940	952	988	448	497	566	426	1,0
		1991.	1.899	905	994	433	480	450	499	1,2
		2011.	1.587	771	816	301	381	456	449	1,5
ВАРВАРИН		1971.	5.176	2.544	2.632	1.219	1.371	1.479	1.095	0,9
		1991.	4.681	2.288	2.393	985	1.181	1.207	1.265	1,3
		2011.	3.799	1.847	1.952	713	871	1.081	1.134	1,6

Р. бр.	Насеље	Година	Укупно	Мушко	Женско	0-19	20-39	40-59	60 и више	Индекс старења
229	Град Сталаћ	1971.	1.055	513	542	231	267	297	257	1,1
		1991.	888	437	451	175	206	245	262	1,5
		2011.	693	333	360	123	159	179	232	1,9
230	Мрзеница	1971.	374	165	209	94	100	95	84	0,9
		1991.	280	128	152	55	63	80	82	1,5
		2011.	187	90	97	30	37	51	69	2,3
ЋИЋЕВАЦ		1971.	1.429	678	751	325	367	392	341	1,0
		1991.	1.168	565	603	230	269	325	344	1,5
		2011.	880	423	457	153	196	230	301	2,0

ПРИЛОГ 7. Економска активност становништва Западног Поморавља 1971, 1991. и 2011. године

р. бр.	насеље	година	УКУПНО	Активно		Лица са личним приходима		Издравано становништво	
				број	%	број	%	број	%
1	Пожега	1971.	14.639	6.552	44,8	649	4,4	7.438	50,8
		1991.	17.691	8.135	46,0	2.426	13,7	7.130	40,3
		2011.	17.265	7.438	43,1	3.957	22,9	5.870	34,0
2	Лучани	1971.	2.228	1.088	48,8	96	4,3	811	36,4
		1991.	1.709	698	40,8	309	18,1	702	41,1
		2011.	1.295	411	31,7	397	30,7	487	37,6
3	Чачак	1971.	97.924	47.187	48,2	4.370	4,5	46.367	47,3
		1991.	116.808	58.792	50,3	14.436	12,4	43.580	37,3
		2011.	115.337	49.171	42,6	26.385	22,9	39.781	34,5
4	Краљево	1971.	86.915	37.096	42,7	4.842	5,6	45.577	52,4
		1991.	112.156	52.262	46,6	14.783	13,2	45.450	40,5
		2011.	116.844	46.134	39,5	26.597	22,8	44.113	37,8
5	Врњачка Бања	1971.	20.944	8.958	42,8	1.365	6,5	10.621	50,7
		1991.	25.323	11.841	46,8	3.809	15,0	9.673	38,2
		2011.	27.223	10.375	38,1	6.889	25,3	9.959	36,6
6	Трстеник	1971.	50.624	30.045	59,3	1.060	2,1	19.519	38,6
		1991.	54.873	31.281	57,0	4.221	7,7	19.371	35,3
		2011.	42.966	17.991	41,9	10.655	24,8	14.320	33,3
7	Крушевац	1971.	81.858	41.241	50,4	4.407	5,4	36.210	44,2
		1991.	105.704	50.406	47,7	13.368	12,6	41.930	39,7
		2011.	103.830	42.637	41,1	23.965	23,1	37.228	35,9
8	Варварин	1971.	5.176	3.322	64,2	137	2,6	1.717	33,2
		1991.	4.681	2.323	49,6	442	9,4	1.923	41,1
		2011.	3.799	1.403	36,9	947	24,9	1.449	38,1
9	Ћићевац	1971.	1.429	865	60,5	56	3,9	508	35,5
		1991.	1.168	550	47,1	169	14,5	449	38,4
		2011.	880	317	36,0	267	30,3	296	33,6
Западно Поморавље		1971.	361.737	176.232	48,7	16.860	4,7	168.645	46,6
		1991.	440.113	216.172	49,1	53.848	12,2	170.093	38,6
		2011.	429.439	175.877	41,0	100.059	23,3	153.503	35,7

ПРИЛОГ 8. Пољопривредно становништво 1971, 1991. и 2002. године

Р. бр.	Општина	Година	Укупно	Активно	Пољопривредно становништво		Активно пољопривредно становништво				Издржавано пољопривредно стан.	
					број	%	број	% у укупном	% у активном	% у пољопр.	број	%
1	Пожега	1971.	14.639	6.552	4.006	27,4	2.118	14,5	32,3	52,9	1.888	47,1
		1991.	17.691	8.135	1.698	9,6	982	5,6	12,1	57,8	716	42,2
		2002.	18.013	8.740	1.298	7,2	892	5,0	10,2	68,7	406	31,3
2	Лучани	1971.	2.228	1.088	858	38,5	577	25,9	53,0	67,2	281	32,8
		1991.	1.709	698	205	12,0	151	8,8	21,6	73,7	54	26,3
		2002.	1.500	636	130	8,7	108	7,2	17,0	83,1	22	16,9
3	Чачак	1971.	97.924	47.187	37.898	38,7	22.146	22,6	46,9	58,4	15.752	41,6
		1991.	116.808	58.792	18.388	15,7	13.196	11,3	22,4	71,8	5.192	28,2
		2002.	117.072	55.678	11.345	9,7	7.362	6,3	13,2	64,9	3.983	35,1
4	Краљево	1971.	86.915	37.096	27.557	31,7	14.464	16,6	39,0	52,5	13.093	47,5
		1991.	112.156	52.262	13.994	12,5	9.838	8,8	18,8	70,3	4.156	29,7
		2002.	110.686	49.632	7.663	6,9	0	0,0	0,0	0,0	7.663	100,0
5	Врњачка Бања	1971.	20.944	8.958	6.485	31,0	3.473	16,6	38,8	53,6	3.012	46,4
		1991.	25.323	11.841	2.747	10,8	2.058	8,1	17,4	74,9	689	25,1
		2002.	26.033	11.522	1.216	4,7	870	3,3	7,6	71,5	346	28,5
6	Трстеник	1971.	50.624	30.045	33.732	66,6	22.868	45,2	76,1	67,8	10.864	32,2
		1991.	54.873	31.281	19.007	34,6	14.160	25,8	45,3	74,5	4.847	25,5
		2002.	49.043	23.638	10.822	22,1	6.891	14,1	29,2	63,7	3.931	36,3
7	Крушевац	1971.	81.858	41.241	24.339	29,7	17.789	21,7	43,1	73,1	6.550	26,9
		1991.	105.704	50.406	12.329	11,7	8.747	8,3	17,4	70,9	3.582	29,1
		2002.	103.451	48.312	7.334	7,1	4.864	4,7	10,1	66,3	2.470	33,7
8	Варварин	1971.	5.176	3.322	3.926	75,9	2.743	53,0	82,6	69,9	1.183	30,1
		1991.	4.681	2.323	1.846	39,4	1.161	24,8	50,0	62,9	685	37,1
		2002.	4.281	2.056	1.165	27,2	749	17,5	36,4	64,3	416	35,7
9	Ћићевац	1971.	1.429	865	907	63,5	656	45,9	75,8	72,3	251	27,7
		1991.	1.168	550	277	23,7	214	18,3	38,9	77,3	63	22,7
		2002.	1.021	425	107	10,5	73	7,1	17,2	68,2	34	31,8
Западно Поморавље		1971.	361.737	176.232	101.810	28,1	64.688	17,9	36,7	63,5	37.122	36,5
		1991.	440.113	216.172	52.103	11,8	37.311	8,5	17,3	71,6	14.792	28,4
		2002.	430.457	199.996	29.735	6,9	14.447	3,4	7,2	48,6	15.288	51,4

ПРИЛОГ 9. Размештај насеља Западног Поморавља по висинским зонама

Р. бр.	Насеље	Општина	1971.	2011.
< 300 m надоморске висине				
1	Горобиле	Пожега	1.617	1.321
2	Пожега	Пожега	8.503	13.153
3	Трбушани	Чачак	3.033	1.968
4	Чачак	Чачак	38.244	73.331
5	Коњевићи	Чачак	1.485	859
6	Мршинци	Чачак	1.347	1.264
7	Катрга	Чачак	1.282	877
8	Заблаће	Чачак	1.081	1.170
9	Кулиновци	Чачак	1.051	344
10	Доња Горевница	Чачак	983	877
11	Горичани	Чачак	970	698
12	Мојсиње	Чачак	891	836
13	Балуга (Љубићска)	Чачак	361	415
14	Балуга (Трнавска)	Чачак	697	726
15	Кукићи	Чачак	641	490
16	Вапа	Чачак	600	695
17	Станчићи	Чачак	300	331
18	Љубић	Чачак	3.497	61
19	Мрчајевци	Чачак	3.092	2.767
20	Белјина	Чачак	1.026	1.085
21	Вранићи	Чачак	544	456
22	Пријевор	Чачак	1.522	1.603
23	Атеница	Чачак	2.413	558
24	Краљево	Краљево	36.484	64.175
25	Рибница	Краљево	8.424	1.624
26	Чибуковац	Краљево	2.424	1.330
27	Крушевица	Краљево	2.423	4.972
28	Конарево	Краљево	1.961	3.745
29	Самаила	Краљево	1.902	1.466
30	Витановац	Краљево	1.872	1.524
31	Матарушка Бања	Краљево	1.329	2.950
32	Ратина	Краљево	1.780	3.210
33	Адрани	Краљево	1.709	2.232
34	Стубал	Краљево	1.581	1.198
35	Сирча	Краљево	1.435	1.338
36	Мрсаћ	Краљево	1.410	1.307
37	Чукојевац	Краљево	1.377	1.089
38	Јарчујак	Краљево	1.328	786

Р. бр.	Насеље	Општина	1971.	2011.
39	Милочај	Краљево	1.191	1.019
40	Кованлук	Краљево	1.142	2.287
41	Грдица	Краљево	1.137	819
43	Врба	Краљево	1.004	1.366
44	Прогорелица	Краљево	940	882
45	Опланићи	Краљево	935	899
46	Обрва	Краљево	898	653
47	Заклопача	Краљево	692	1.165
48	Ковачи	Краљево	690	1.255
49	Шумарице	Краљево	596	499
50	Дракчићи	Краљево	585	627
51	Милавчићи	Краљево	533	376
52	Поповићи	Краљево	391	307
53	Мусина Река	Краљево	344	251
54	Бапско Поље	Краљево	259	248
55	Врњачка Бања	Врњачка Бања	6.510	10.065
56	Врњци	Врњачка Бања	2.729	2.268
57	Ново Село	Врњачка Бања	2.651	4.461
58	Грачац	Врњачка Бања	2.129	1.833
59	Вранеши	Врњачка Бања	1.487	1.400
60	Руђинци	Врњачка Бања	1.331	2.466
61	Подунавци	Врњачка Бања	1.070	1.502
62	Штулац	Врњачка Бања	878	1.185
63	Трстеник	Трстеник	7.444	15.282
64	Медвеђа	Трстеник	3.404	2.270
65	Велика Дренова	Трстеник	3.217	2.363
66	Оџаци	Трстеник	1.696	1.370
67	Осаоница	Трстеник	1.515	30
68	Стопања	Трстеник	1.371	1.209
69	Чаири	Трстеник	1.266	458
70	Богдање	Трстеник	1.201	972
71	Грабовац	Трстеник	1.168	131
72	Селиште	Трстеник	1.083	857
73	Почековина	Трстеник	1.041	754
74	Доња Омашница	Трстеник	993	606
75	Лопаш	Трстеник	990	677
76	Мала Дренова	Трстеник	880	616
77	Стари Трстеник	Трстеник	861	646
78	Бресно Поље	Трстеник	842	653
79	Страгари	Трстеник	784	570
80	Горњи Рибник	Трстеник	578	562
81	Тоболац	Трстеник	576	407

Р. бр.	Насеље	Општина	1971.	2011.
82	Дубље	Трстеник	572	448
83	Доња Црнишава	Трстеник	567	360
84	Угљарево	Трстеник	548	449
85	Камењача	Трстеник	497	326
86	Попина	Трстеник	496	332
87	Левићи	Трстеник	474	261
88	Доњи Рибник	Трстеник	471	537
89	Велуће	Трстеник	459	369
90	Лозна	Трстеник	428	336
91	Округлица	Трстеник	346	215
92	Прњавор	Трстеник	441	318
93	Крушевац	Крушевац	29.509	58.745
94	Бивоље	Крушевац	6.905	275
95	Лазарица	Крушевац	3.443	1.905
96	Мало Головоде	Крушевац	3.006	2.604
97	Глободер	Крушевац	2.392	1.390
98	Читлук	Крушевац	2.155	3.114
99	Кукљин	Крушевац	2.141	1.535
100	Дедина	Крушевац	2.006	2.687
101	Пепељевац	Крушевац	1.933	2.175
102	Паруновац	Крушевац	1.865	2.026
103	Макрешане	Крушевац	1.806	1.414
104	Јасика	Крушевац	1.702	1.784
105	Мачковац	Крушевац	1.590	1.135
106	Бела вода	Крушевац	1.512	1.217
107	Коњух	Крушевац	1.362	1.014
108	Шанац	Крушевац	1.343	978
109	Капиджија	Крушевац	1.141	1.563
110	Падеж	Крушевац	1.036	758
111	Мудраковац	Крушевац	1.033	4.059
112	Срње	Крушевац	979	792
113	Текија	Крушевац	964	883
114	Крвавица	Крушевац	941	808
115	Пакашница	Крушевац	938	2.375
116	Кобилје	Крушевац	880	627
117	Гаглово	Крушевац	866	689
118	Велика Крушевица	Крушевац	821	722
119	Велико Головоде	Крушевац	759	815
120	Вратаре	Крушевац	664	419
121	Глобаре	Крушевац	570	364
122	Љубава	Крушевац	553	499
123	Гари	Крушевац	540	540

Р. бр.	Насеље	Општина	1971.	2011.
124	Вучак	Крушевац	491	308
125	Пасјак	Крушевац	465	249
126	Шашиловац	Крушевац	461	373
127	Брајковац	Крушевац	432	319
128	Кошеви	Крушевац	324	383
129	Лукавац	Крушевац	286	269
130	Бегово Брдо	Крушевац	195	632
131	Гавез	Крушевац	166	119
132	Добромир	Крушевац	165	141
133	Бошњане	Варварин	2.459	1.713
134	Варварин Село	Варварин	1.940	1.587
135	Маскаре	Варварин	777	499
136	Град Сталаћ	Ћићевац	1.055	693
137	Мрзеница	Ћићевац	374	187
УКУПНО			296.958	379.284
300-500 m надморске висине				
1	Бакионица	Пожега	706	654
2	Пилатовићи	Пожега	964	707
3	Пријановићи	Пожега	544	396
4	Гугаљ	Пожега	493	243
5	Јелен До	Пожега	338	109
6	Тучково	Пожега	255	146
7	Дљин	Лучани	1.399	935
8	Дучаловићи	Лучани	829	360
9	Јежевица	Чачак	1.479	1.278
10	Прелина	Чачак	1.753	1.840
11	Бечањ	Чачак	1.404	921
12	Доња Трепча	Чачак	1.247	989
13	Виљуша	Чачак	896	920
14	Качулице	Чачак	837	569
15	Слатина	Чачак	812	575
16	Липница	Чачак	799	556
17	Парменац	Чачак	638	744
18	Паковраће	Чачак	421	479
19	Жаочани	Чачак	389	332
20	Соколићи	Чачак	328	160
21	Бресница	Чачак	2.299	1.295
22	Горња Горевница	Чачак	1.848	1.299
23	Прислоница	Чачак	1.809	1.424
24	Трнава	Чачак	1.770	2.913
25	Остра	Чачак	1.666	918
26	Милићевци	Чачак	1.425	821

Р. бр.	Насеље	Општина	1971.	2011.
27	Миоковци	Чачак	1.352	969
28	Лозница	Чачак	1.079	432
29	Ракова	Чачак	876	661
30	Петница	Чачак	368	180
31	Риђаге	Чачак	329	215
32	Придворица	Чачак	328	195
33	Јездина	Чачак	733	246
34	Овчар Бања	Чачак	191	122
35	Међувршје	Чачак	130	96
36	Видова	Чачак	249	121
37	Витковац	Краљево	1.165	714
38	Лађевци	Краљево	1.681	1.074
39	Матаруге	Краљево	454	442
40	Тавник	Краљево	1.637	1.148
41	Годачица	Краљево	1.484	924
42	Лазац	Краљево	1.349	695
43	Цветке	Краљево	1.208	977
44	Раваница	Краљево	856	711
45	Драгосињци	Краљево	803	656
46	Буковица	Краљево	795	540
47	Милаковац	Краљево	760	501
48	Печеног	Краљево	714	367
49	Рођевићи	Краљево	565	315
50	Дедевци	Краљево	560	292
51	Метикош	Краљево	477	722
52	Лешево	Краљево	447	293
53	Отроци	Врњачка Бања	761	498
54	Липова	Врњачка Бања	640	985
55	Рсавци	Врњачка Бања	424	334
56	Вукушица	Врњачка Бања	320	226
57	Милуговац	Трстеник	2.429	1.592
58	Пољна	Трстеник	1.527	1.063
59	Риљац	Трстеник	1.107	577
60	Горња Омашница	Трстеник	956	532
61	Риђевштица	Трстеник	918	416
62	Јасиковица	Трстеник	900	582
63	Мијајловац	Трстеник	724	491
64	Рујишник	Трстеник	664	501
65	Божуревац	Трстеник	452	252
66	Бучје	Трстеник	401	280
67	Голубовац	Трстеник	401	230
68	Горња Црнишава	Трстеник	561	400

Р. бр.	Насеље	Општина	1971.	2011.
69	Планиница	Трстеник	339	166
70	Пајсак	Трстеник	134	64
71	Доњи Дубич	Трстеник	274	181
72	Мала Сугубина	Трстеник	498	266
73	Каменаре	Крушевац	589	443
74	Лазаревац	Крушевац	788	558
75	Коморане	Крушевац	141	125
УКУПНО			63.886	45.953
> 500 m надморске висине				
1	Папратиште	Пожега	548	212
2	Табановићи	Пожега	200	119
3	Лорет	Пожега	471	205
4	Рошци	Чачак	859	395
5	Горња Трепча	Чачак	702	556
6	Рајац	Чачак	695	303
7	Вујетинци	Чачак	615	395
8	Врчани	Чачак	523	222
9	Јанчићи	Чачак	400	143
10	Бањица	Чачак	658	314
11	Премећа	Чачак	547	238
12	Брезовица	Чачак	258	90
13	Трговиште	Краљево	208	21
14	Брезовица	Трстеник	880	569
15	Рајинац	Трстеник	526	136
16	Стублица	Трстеник	293	179
17	Лободер	Трстеник	291	26
18	Горњи Дубич	Трстеник	212	79
УКУПНО			8.886	4.202

ПРИЛОГ 10. Функционални типови насеља 1971. године

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
1	Бакионица	270	137	50,7	107	39,6	26	9,6	2
2	Горобиље	796	662	83,2	104	13,1	30	3,8	1
3	Гугаљ	207	110	53,1	68	32,9	29	14,0	2
4	Јелен До	138	46	33,3	74	53,6	18	13,0	5
5	Лорет	251	221	88,0	26	10,4	4	1,6	1
6	Папратиште	210	146	69,5	55	26,2	9	4,3	1
7	Пилатовићи	475	375	78,9	92	19,4	8	1,7	1
8	Пожега	2.937	217	7,4	2.009	68,4	711	24,2	4
9	Пријановићи	164	73	44,5	65	39,6	26	15,9	2
10	Табановићи	77	67	87,0	7	9,1	3	3,9	1
11	Тучково	95	49	51,6	37	38,9	9	9,5	2
ПОЖЕГА		5.620	2.103	37,4	2.644	47,0	873	15,5	5
12	Дљин	611	293	48,0	290	47,5	28	4,6	2
13	Дучаловићи	385	282	73,2	86	22,3	17	4,4	1
ЛУЧАНИ		996	575	57,7	376	37,8	45	4,5	2
14	Атеница	836	319	38,2	426	51,0	91	10,9	5
15	Балуга (Љубићска)	175	142	81,1	22	12,6	11	6,3	1
16	Балуга (Трнавска)	351	279	79,5	65	18,5	7	2,0	1
17	Бањица	345	305	88,4	37	10,7	3	0,9	1
18	Бељина	369	49	13,3	251	68,0	69	18,7	4
19	Бечањ	593	551	92,9	27	4,6	15	2,5	1
20	Брезовица	141	137	97,2	3	2,1	1	0,7	1
21	Бресница	971	906	93,3	44	4,5	21	2,2	1
22	Вапа	252	191	75,8	44	17,5	17	6,7	1
23	Видова	144	101	70,1	38	26,4	5	3,5	1
24	Виљуша	436	331	75,9	78	17,9	27	6,2	1
25	Вранићи	228	171	75,0	45	19,7	12	5,3	1
26	Врчани	355	334	94,1	14	3,9	7	2,0	1
27	Вујетинци	271	264	97,4	4	1,5	3	1,1	1
28	Горичани	490	403	82,2	56	11,4	31	6,3	1
29	Горња Горевница	991	694	70,0	279	28,2	18	1,8	1
30	Горња Трепча	422	405	96,0	14	3,3	3	0,7	1
31	Доња Горевница	527	451	85,6	53	10,1	23	4,4	1
32	Доња Трепча	787	712	90,5	54	6,9	21	2,7	1
33	Жаочани	248	233	94,0	11	4,4	4	1,6	1
34	Заблаће	528	395	74,8	95	18,0	38	7,2	1
35	Јанчићи	276	257	93,1	12	4,3	7	2,5	1
36	Јежевица	720	596	82,8	86	11,9	38	5,3	1
37	Јездина	316	151	47,8	150	47,5	15	4,7	2

-докторска дисертација-

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
38	Катрга	945	920	97,4	15	1,6	10	1,1	1
39	Качулице	449	404	90,0	39	8,7	6	1,3	1
40	Коњевићи	553	254	45,9	228	41,2	71	12,8	2
41	Кукићи	277	200	72,2	55	19,9	22	7,9	1
42	Кулиновци	426	157	36,9	220	51,6	49	11,5	5
43	Липница	394	351	89,1	36	9,1	7	1,8	1
44	Лозница	343	140	40,8	154	44,9	49	14,3	5
45	Љубић	1.276	355	27,8	718	56,3	203	15,9	5
46	Међувршје	60	28	46,7	27	45,0	5	8,3	2
47	Милићевци	852	719	84,4	117	13,7	16	1,9	1
48	Миоковци	505	409	81,0	82	16,2	14	2,8	1
49	Мојсиње	443	398	89,8	26	5,9	19	4,3	1
50	Мрчајевци	1.390	1.119	80,5	158	11,4	113	8,1	1
51	Мршинци	578	436	75,4	101	17,5	41	7,1	1
52	Овчар Бања	63	1	1,6	36	57,1	26	41,3	1
53	Остра	1.129	1.089	96,5	34	3,0	6	0,5	1
54	Паковраће	251	201	80,1	44	17,5	6	2,4	1
55	Парменац	247	98	39,7	135	54,7	14	5,7	5
56	Петница	210	209	99,5	0	0,0	1	0,5	1
57	Прелјина	839	564	67,2	204	24,3	71	8,5	1
58	Премећа	327	319	97,6	7	2,1	1	0,3	1
59	Придворица	177	136	76,8	36	20,3	5	2,8	1
60	Пријевор	829	601	72,5	194	23,4	34	4,1	1
61	Прислоница	980	797	81,3	152	15,5	31	3,2	1
62	Рајац	330	317	96,1	12	3,6	1	0,3	1
63	Ракова	448	400	89,3	36	8,0	12	2,7	1
64	Риђаге	212	153	72,2	54	25,5	5	2,4	1
65	Рошци	501	427	85,2	54	10,8	20	4,0	1
66	Слатина	335	273	81,5	45	13,4	17	5,1	1
67	Соколићи	172	146	84,9	24	14,0	2	1,2	1
68	Станчићи	152	139	91,4	8	5,3	5	3,3	1
69	Трбушани	1.175	490	41,7	534	45,4	151	12,9	5
70	Трнава	890	652	73,3	177	19,9	61	6,9	1
71	Чачак	12.666	495	3,9	9.250	73,0	2.921	23,1	4
ЧАЧАК		41.196	21.774	52,9	14.920	36,2	4.502	10,9	2
72	Адрани	648	372	57,4	195	30,1	81	12,5	2
73	Бапско Поље	84	61	72,6	12	14,3	11	13,1	1
74	Буковица	373	338	90,6	20	5,4	15	4,0	1
75	Витановац	765	534	69,8	157	20,5	74	9,7	1
76	Витковац	607	432	71,2	128	21,1	47	7,7	1
77	Врба	408	229	56,1	131	32,1	48	11,8	2

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
78	Врдила	498	437	87,8	40	8,0	21	4,2	1
79	Годачица	91	78	85,7	7	7,2	6	7,1	1
80	Грдица	356	92	25,8	169	47,5	95	26,7	6
81	Дедевци	251	241	96,0	2	0,8	8	3,2	1
82	Драгосињци	278	174	62,6	81	29,1	23	8,3	1
83	Дракчићи	254	193	76,0	47	18,5	14	5,5	1
84	Заклопача	210	116	55,2	68	32,4	26	12,4	2
85	Јарчујак	411	151	36,7	177	43,1	83	20,2	5
86	Кованлук	330	85	25,8	169	51,2	76	23,0	5
87	Ковачи	518	123	23,7	277	53,5	118	22,8	5
88	Конарево	775	443	57,2	229	29,5	103	13,3	2
89	Краљево	7.198	314	4,4	4.283	59,5	2.601	36,1	6
90	Жича	745	316	42,4	310	41,6	119	16,0	2
91	Лађевици	755	672	89,0	47	6,2	36	4,8	1
92	Лазац	574	534	93,0	34	5,9	6	1,0	1
93	Лешево	168	150	89,3	16	9,5	2	1,2	1
94	Матаруге	238	203	85,3	19	8,0	16	6,7	1
95	Матарушка Бања	326	68	20,9	120	36,8	138	42,3	9
96	Метикош	179	88	49,2	71	39,7	20	11,2	2
97	Милавчићи	251	176	70,1	63	25,1	12	4,8	1
98	Милаковац	377	300	79,6	68	18,0	9	2,4	1
99	Милочај	554	439	79,2	85	15,3	30	5,4	1
100	Мрсаћ	600	433	72,2	116	19,3	51	8,5	1
101	Мусина Река	153	113	73,9	21	13,7	19	12,4	1
102	Обрва	391	365	93,4	19	4,9	7	1,8	1
103	Опланићи	346	247	71,4	74	21,4	25	7,2	1
104	Печеног	307	203	66,1	88	28,7	16	5,2	1
105	Поповићи	171	146	85,4	21	12,3	4	2,3	1
106	Прогорелица	373	246	66,0	74	19,8	53	14,2	1
107	Раваница	457	410	89,7	44	9,6	3	0,7	1
108	Ратина	571	248	43,4	260	45,5	63	11,0	5
109	Рибница	2.376	320	13,5	1.274	53,6	782	32,9	6
110	Рођевићи	187	169	90,4	14	7,5	4	2,1	1
111	Самаила	834	659	79,0	114	13,7	61	7,3	1
112	Сирча	438	175	40,0	228	52,1	35	8,0	5
113	Стубал	759	678	89,3	71	9,4	10	1,3	1
114	Тавник	706	597	84,6	87	12,3	22	3,1	1
115	Трговиште	109	103	94,5	5	4,6	1	0,9	1
116	Цветке	542	466	86,0	58	10,7	18	3,3	1
117	Чибуковац	639	120	18,8	359	56,2	160	25,0	6
118	Чукојевац	611	486	79,5	103	16,9	22	3,6	1

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
119	Шумарице	238	113	47,5	91	38,2	34	14,3	2
	КРАЉЕВО	29.030	13.656	47,0	10.146	35,0	5.228	18,0	2
120	Вранеша	652	472	72,4	151	23,2	29	4,4	1
121	Врњачка Бања	1.658	134	8,1	642	38,7	882	53,2	9
122	Врњци	739	248	33,6	359	48,6	132	17,9	5
123	Вукушица	152	137	90,1	12	7,9	3	2,0	1
124	Грачац	851	618	72,6	162	19,0	71	8,3	1
125	Липова	301	183	60,8	70	23,3	48	15,9	1
126	Ново Село	904	522	57,7	257	28,4	125	13,8	2
127	Отроци	414	389	94,0	17	4,1	8	1,9	1
128	Подунавци	405	218	53,8	127	31,4	60	14,8	2
129	Рсавци	243	190	78,2	40	16,5	13	5,3	1
130	Руђинци	473	163	34,5	190	40,2	120	25,4	5
131	Штулац	366	222	60,7	109	29,8	35	9,6	1
	ВРЊАЧКА БАЊА	7.158	3.496	48,8	2.136	29,8	1.526	21,3	2
132	Богдање	858	761	88,7	74	8,6	23	2,7	1
133	Божуревац	261	253	96,9	5	1,9	3	1,1	1
134	Брезовица	477	448	93,9	21	4,4	8	1,7	1
135	Бресно Поље	577	530	91,9	33	5,7	14	2,4	1
136	Бучје	256	244	95,3	10	3,9	2	0,8	1
137	Велика Дренова	2.060	1.891	91,8	123	6,0	46	2,2	1
138	Велуће	282	267	94,7	9	3,2	6	2,1	1
139	Голубовац	277	271	97,8	3	1,1	3	1,1	1
140	Горња Омашница	602	579	96,2	18	3,0	5	0,8	1
141	Горња Црнишава	275	265	96,4	7	2,5	3	1,1	1
142	Горњи Дубич	170	153	90,0	16	9,4	1	0,6	1
143	Горњи Рибник	310	217	70,0	82	26,5	11	3,5	1
144	Грабовац	499	308	61,7	145	29,1	46	9,2	1
145	Доња Омашница	655	638	97,4	13	2,0	4	0,6	1
146	Доња Црнишава	263	228	86,7	29	11,0	6	2,3	1
147	Доњи Дубич	132	123	93,2	6	4,5	3	2,3	1
148	Доњи Рибник	233	197	84,5	29	12,4	7	3,0	1
149	Дубље	201	145	72,1	46	22,9	10	5,0	1
150	Јасиковица	470	450	95,7	16	3,4	4	0,9	1
151	Камењача	323	286	88,5	28	8,7	9	2,8	1
152	Левићи	312	296	94,9	14	4,5	2	0,6	1
153	Лободер	161	158	98,1	1	0,6	2	1,2	1
154	Лозна	258	220	85,3	34	13,2	4	1,6	1
155	Лопаш	464	345	74,4	94	20,3	25	5,4	1
156	Мала Дренова	586	574	98,0	7	1,2	5	0,9	1
157	Мала Сугубина	280	271	96,8	7	2,5	2	0,7	1

-докторска дисертација-

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
158	Медвеђа	2.157	1.914	88,7	212	9,8	31	1,4	1
159	Мијајловац	478	445	93,1	24	5,0	9	1,9	1
160	Милутовац	1.575	1.495	94,9	49	3,1	31	2,0	1
161	Округлица	206	203	98,5	1	0,5	2	1,0	1
162	Осаоница	327	63	19,3	231	70,6	33	10,1	1
163	Озаци	911	715	78,5	160	17,6	36	4,0	1
164	Пајсак	97	97	100,0	0	0,0	0	0,0	1
165	Планиница	180	168	93,3	8	4,4	4	2,2	1
166	Пољна	994	965	97,1	16	1,6	13	1,3	1
167	Попина	209	143	68,4	56	26,8	10	4,8	1
168	Почековина	516	420	81,4	55	10,7	41	7,9	1
169	Прњавор	218	159	72,9	55	25,2	4	1,8	1
170	Рајинац	274	270	98,5	2	0,7	2	0,7	1
171	Риђевштица	557	552	99,1	3	0,5	2	0,4	1
172	Риљац	664	652	98,2	4	0,6	8	1,2	1
173	Рујишник	444	434	97,7	6	1,4	4	0,9	1
174	Селиште	778	756	97,2	9	1,2	13	1,7	1
175	Стари Трстеник	594	544	91,6	42	7,1	8	1,3	1
176	Стопања	871	728	83,6	99	11,4	44	5,1	1
177	Страгари	446	421	94,4	20	4,5	5	1,1	1
178	Стублица	148	141	95,3	7	4,7	0	0,0	1
179	Тоболац	335	299	89,3	30	9,0	6	1,8	1
180	Трстеник	2.352	94	4,0	1.860	79,1	398	16,9	4
181	Угљарево	404	388	96,0	11	2,7	5	1,2	1
182	Чаири	447	162	36,2	235	52,6	50	11,2	5
	ТРСТЕНИК	27.424	22.346	81,5	4.065	14,8	1.013	3,7	1
183	Бела вода	834	800	95,9	21	2,5	13	1,6	1
184	Бегово Брдо	94	48	51,1	35	37,2	11	11,7	2
185	Бивоље	2.464	357	14,5	1.746	70,9	361	14,7	4
186	Брајковац	311	293	94,2	16	5,1	2	0,6	1
187	Велика Крушевица	465	355	76,3	97	20,9	13	2,8	1
188	Велико Головоде	507	343	67,7	141	27,8	23	4,5	1
189	Вратаре	422	400	94,8	20	4,7	2	0,5	1
190	Вучак	138	51	37,0	75	54,3	12	8,7	5
191	Гавез	119	97	81,5	16	13,4	6	5,0	1
192	Гаглово	597	489	81,9	103	17,3	5	0,8	1
193	Гари	283	203	71,7	69	24,4	11	3,9	1
194	Глобаре	372	371	99,7	1	0,3	0	0,0	1
195	Глободер	1.478	1.296	87,7	151	10,2	31	2,1	1
196	Дедина	777	279	35,9	443	57,0	55	7,1	5
197	Добромир	97	59	60,8	36	37,1	2	2,1	1

-докторска дисертација-

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
198	Јасика	901	566	62,8	288	32,0	47	5,2	1
199	Каменаре	422	416	98,6	4	0,9	2	0,5	1
200	Капиција	444	104	23,4	304	68,5	36	8,1	4
201	Кобиље	471	301	63,9	154	32,7	16	3,4	1
202	Коморане	99	99	100,0	0	0,0	0	0,0	1
203	Коњух	874	840	96,1	18	2,1	16	1,8	1
204	Кошеви	213	152	71,4	48	22,5	13	6,1	1
205	Крвавица	643	604	93,9	38	5,9	1	0,2	1
206	Крушевац	8.321	217	2,6	6.522	78,4	1.582	19,0	4
207	Кукљин	1.526	1.307	85,6	201	13,2	18	1,2	1
208	Лазаревац	503	499	99,2	2	0,4	2	0,4	1
209	Лазарица	1.080	113	10,5	796	73,7	171	15,8	4
210	Лукавац	213	174	81,7	30	14,1	9	4,2	1
211	Љубава	367	364	99,2	3	0,8	0	0,0	1
212	Макрешане	1.243	901	72,5	265	21,3	77	6,2	1
213	Мало Головоде	944	50	5,3	767	81,3	127	13,5	4
214	Мачковац	1.139	1.028	90,3	97	8,5	14	1,2	1
215	Мудраковац	341	99	29,0	215	63,0	27	7,9	4
216	Падеж	687	625	91,0	51	7,4	11	1,6	1
217	Пакашница	302	63	20,9	193	63,9	46	15,2	4
218	Паруновац	842	259	30,8	536	63,7	47	5,6	4
219	Пасјак	333	244	73,3	85	25,5	4	1,2	1
220	Пепељевац	1.185	863	72,8	290	24,5	32	2,7	1
221	Срње	497	341	68,6	135	27,2	21	4,2	1
222	Текија	543	349	64,3	174	32,0	20	3,7	1
223	Читлук	1.012	529	52,3	401	39,6	82	8,1	2
224	Шанац	967	761	78,7	181	18,7	25	2,6	1
225	Шашиловац	328	315	96,0	13	4,0	0	0,0	1
КРУШЕВАЦ		35.398	17.624	49,8	14.781	41,8	2.993	8,5	2
226	Бошњане	1.636	1.499	91,6	96	5,9	41	2,5	1
227	Барварин Село	916	724	79,0	139	15,2	53	5,8	1
228	Маскаре	550	472	85,8	45	8,2	33	6,0	1
ВАРВАРИН		3.102	2.695	86,9	280	9,0	127	4,1	1
229	Град Сталаћ	574	432	75,3	98	17,1	44	7,7	1
230	Мрзеница	257	222	86,4	16	6,2	19	7,4	1
ЋИЋЕВАЦ		831	654	78,7	114	13,7	63	7,6	1
ЗАПАДНО ПОМОРАВЉЕ		150.755	84.923	56,3	49.462	32,8	16.370	10,9	2

ПРИЛОГ 11. Функционални типови насеља 2011. године

Р. бр.	Насеље	Укупно	І	%	ІІ	%	ІІІ	%	Функционални тип насеља
1	Бакионица	171	26	15,2	88	51,5	57	33,3	6
2	Горобиље	344	126	36,6	142	41,3	76	22,1	5
3	Гугаљ	53	4	7,5	35	66,0	14	26,4	4
4	Јелен До	36	13	36,1	19	52,8	4	11,1	5
5	Лорет	60	43	71,7	9	15,0	8	13,3	1
6	Папратиште	74	37	50,0	29	39,2	8	10,8	2
7	Пилатовићи	250	116	46,4	108	43,2	26	10,4	2
8	Пожега	2.993	191	6,4	1.604	53,6	1.198	40,0	6
9	Пријановићи	135	54	40,0	51	37,8	30	22,2	2
10	Табановићи	70	40	57,1	27	38,6	3	4,3	2
11	Тучково	43	10	23,3	17	39,5	16	37,2	6
	ПОЖЕГА	4.229	660	15,6	2.129	50,3	1.440	34,1	6
12	Дљин	267	50	18,7	167	62,5	50	18,7	4
13	Дучаловићи	61	10	16,4	40	65,6	11	18,0	4
	ЛУЧАНИ	328	60	18,3	207	63,1	61	18,6	4
14	Атеница	128	17	13,3	71	55,5	40	31,3	6
15	Балуга (љубићска)	140	81	57,9	22	15,7	37	26,4	3
16	Балуга (трнавска)	188	95	50,5	54	28,7	39	20,7	2
17	Бањица	104	62	59,6	29	27,9	13	12,5	2
18	Белџина	266	26	9,8	130	48,9	110	41,4	6
19	Бечањ	191	117	61,3	38	19,9	36	18,8	1
20	Брезовица	81	81	100,0	0	0,0	0	0,0	1
21	Бресница	354	277	78,2	38	10,7	39	11,0	1
22	Вапа	236	117	49,6	55	23,3	64	27,1	3
23	Видова	26	5	19,2	10	38,5	11	42,3	9
24	Виљуша	222	95	42,8	60	27,0	67	30,2	1
25	Вранићи	124	44	35,5	49	39,5	31	25,0	5
26	Врнчани	75	54	72,0	13	17,3	8	10,7	1
27	Вујетинци	79	67	84,8	8	10,1	4	5,1	1
28	Горичани	230	172	74,8	27	11,7	31	13,5	1
29	Горња Горевница	542	336	62,0	133	24,5	73	13,5	1
30	Горња Трепча	157	93	59,2	26	16,6	38	24,2	3
31	Доња Горевница	215	98	45,6	50	23,3	67	31,2	3
32	Доња Трепча	313	177	56,5	49	15,7	87	27,8	3
33	Жаочани	79	36	45,6	22	27,8	21	26,6	2
34	Заблаће	409	212	51,8	104	25,4	93	22,7	2
35	Јанчићи	49	42	85,7	2	4,1	5	10,2	1
36	Јежевица	425	194	45,6	128	30,1	103	24,2	2
37	Јездина	38	3	7,9	28	73,7	7	18,4	4
38	Катрга	196	124	63,3	34	17,3	38	19,4	1

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
39	Качулице	183	126	68,9	30	16,4	27	14,8	1
40	Коњевићи	221	29	13,1	91	41,2	101	45,7	9
41	Кукићи	211	148	70,1	25	11,8	38	18,0	1
42	Кулиновци	65	1	1,5	34	52,3	30	46,2	6
43	Липница	172	106	61,6	35	20,3	31	18,0	1
44	Лозница	126	53	42,1	51	40,5	22	17,5	2
45	Љубић	8	0	0,0	5	62,5	3	37,5	6
46	Међувршје	18	3	16,7	10	55,6	5	27,8	6
47	Милићевци	332	215	64,8	66	19,9	51	15,4	1
48	Миоковци	394	266	67,5	88	22,3	40	10,2	1
49	Мојсиње	357	212	59,4	76	21,3	69	19,3	2
50	Мрчајевци	730	387	53,0	148	20,3	195	26,7	3
51	Мршинци	413	236	57,1	108	26,2	69	16,7	2
52	Овчар Бања	27	0	0,0	17	63,0	10	37,0	4
53	Остра	415	281	67,7	73	17,6	61	14,7	1
54	Паковраће	126	49	38,9	48	38,1	29	23,0	2
55	Парменац	253	89	35,2	103	40,7	61	24,1	5
56	Петница	101	83	82,2	11	10,9	7	6,9	1
57	Прелјина	523	128	24,5	227	43,4	168	32,1	6
58	Премећа	132	120	90,9	3	2,3	9	6,8	1
59	Придворица	21	4	19,0	11	52,4	6	28,6	6
60	Пријевор	405	129	31,9	159	39,3	117	28,9	5
61	Прислоница	322	83	25,8	147	45,7	92	28,6	6
62	Рајац	82	68	82,9	7	8,5	7	8,5	1
63	Ракова	181	63	34,8	59	32,6	59	32,6	2
64	Риђаге	66	35	53,0	17	25,8	14	21,2	2
65	Рошци	168	120	71,4	32	19,0	16	9,5	1
66	Слатина	167	89	53,3	46	27,5	32	19,2	2
67	Соколићи	60	14	23,3	32	53,3	14	23,3	5
68	Станчићи	135	84	62,2	24	17,8	27	20,0	1
69	Трбушани	507	112	22,1	226	44,6	169	33,3	6
70	Трнава	665	146	22,0	256	38,5	263	39,5	9
71	Чачак	15.785	874	5,5	7.578	48,0	7.333	46,5	6
ЧАЧАК		28.238	6.978	24,7	11.023	39,0	10.237	36,3	6
72	Адрани	419	31	7,4	206	49,2	182	43,4	6
73	Бапско Поље	112	86	76,8	18	16,1	8	7,1	1
74	Буковица	205	129	62,9	44	21,5	32	15,6	1
75	Витановац	318	84	26,4	126	39,6	108	34,0	6
76	Витковац	98	20	20,4	46	46,9	32	32,7	6
77	Врба	213	14	6,6	113	53,1	86	40,4	6
78	Врдила	220	76	34,5	85	38,6	59	26,8	5
79	Годачица	222	140	63,1	40	18,0	42	18,9	1
80	Грдица	163	8	4,9	97	59,5	58	35,6	6

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
81	Дедевци	124	91	73,4	21	16,9	12	9,7	1
82	Драгосињци	96	26	27,1	40	41,7	30	31,3	6
83	Дракчићи	147	48	32,7	63	42,9	36	24,5	5
84	Заклопача	215	28	13,0	118	54,9	69	32,1	6
85	Јарчујак	137	14	10,2	64	46,7	59	43,1	6
86	Кованлук	404	25	6,2	191	47,3	188	46,5	6
87	Ковачи	287	57	19,9	137	47,7	93	32,4	6
88	Конарево	785	74	9,4	398	50,7	313	39,9	6
89	Краљево	10.653	624	5,9	4.614	43,3	5.415	50,8	9
90	Жича	978	159	16,3	465	47,5	354	36,2	6
91	Лађевици	386	252	65,3	84	21,8	50	13,0	1
92	Лазац	365	301	82,5	44	12,1	20	5,5	1
93	Лешево	65	45	69,2	11	16,9	9	13,8	1
94	Матаруге	81	10	12,3	31	38,3	40	49,4	9
95	Матарушка Бања	401	23	5,7	190	47,4	188	46,9	6
96	Метикош	134	5	3,7	83	61,9	46	34,3	4
97	Милавчићи	77	11	14,3	37	48,1	29	37,7	6
98	Милаковац	118	50	42,4	47	39,8	21	17,8	2
99	Милочај	183	58	31,7	75	41,0	50	27,3	5
100	Мрсаћ	339	143	42,2	105	31,0	91	26,8	2
101	Мусина Река	51	16	31,4	21	41,2	14	27,5	5
102	Обрва	147	100	68,0	24	16,3	23	15,6	1
103	Опланићи	152	39	25,7	67	44,1	46	30,3	6
104	Печеног	66	8	12,1	41	62,1	17	25,8	4
105	Поповићи	63	23	36,5	26	41,3	14	22,2	5
106	Прогорелица	189	11	5,8	87	46,0	91	48,1	9
107	Раваница	191	110	57,6	42	22,0	39	20,4	2
108	Ратина	660	75	11,4	338	51,2	247	37,4	6
109	Рибница	288	30	10,4	131	45,5	127	44,1	6
110	Рођевићи	98	65	66,3	22	22,4	11	11,2	1
111	Самаила	645	414	64,2	140	21,7	91	14,1	1
112	Сирча	294	85	28,9	126	42,9	83	28,2	5
113	Стубал	238	89	37,4	103	43,3	46	19,3	5
114	Тавник	302	143	47,4	94	31,1	65	21,5	2
115	Трговиште	10	10	100,0	0	0,0	0	0,0	1
116	Цветке	376	236	62,8	74	19,7	66	17,6	1
117	Чибуковац	247	12	4,9	137	55,5	98	39,7	6
118	Чукојевац	237	92	38,8	86	36,3	59	24,9	2
119	Шумарице	74	10	13,5	31	41,9	33	44,6	9
КРАЉЕВО		22.273	4.200	18,9	9.183	41,2	8.890	39,9	6
120	Вранеша	270	69	25,6	123	45,6	78	28,9	6
121	Врњачка Бања	1.666	164	9,8	615	36,9	887	53,2	9
122	Врњци	424	20	4,7	218	51,4	186	43,9	6

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
123	Вукушица	67	38	56,7	15	22,4	14	20,9	2
124	Грачац	293	68	23,2	147	50,2	78	26,6	6
125	Липова	174	31	17,8	59	33,9	84	48,3	9
126	Ново Село	911	129	14,2	438	48,1	344	37,8	6
127	Отроци	62	10	16,1	35	56,5	17	27,4	6
130	Руђинци	473	56	11,8	188	39,7	229	48,4	9
131	Штулац	298	46	15,4	155	52,0	97	32,6	6
ВРЊАЧКА БАЊА		4.989	705	14,1	2.169	43,5	2.115	42,4	6
132	Богдање	254	95	37,4	121	47,6	38	15,0	5
133	Божуревац	127	105	82,7	14	11,0	8	6,3	1
134	Брезовица	182	92	50,5	59	32,4	31	17,0	2
135	Бресно Поље	269	207	77,0	29	10,8	33	12,3	1
136	Бучје	73	39	53,4	22	30,1	12	16,4	2
137	Велика Дренова	762	541	71,0	130	17,1	91	11,9	1
138	Велуће	78	34	43,6	23	29,5	21	26,9	2
139	Голубовац	30	8	26,7	18	60,0	4	13,3	4
140	Горња Омашница	159	109	68,6	34	21,4	16	10,1	1
141	Горња Црнишава	113	54	47,8	44	38,9	15	13,3	2
142	Горњи Дубич	18	12	66,7	4	22,2	2	11,1	1
143	Горњи Рибник	102	34	33,3	38	37,3	30	29,4	5
144	Грабовац	35	9	25,7	16	45,7	10	28,6	6
145	Доња Омашница	133	64	48,1	47	35,3	22	16,5	2
146	Доња Црнишава	87	36	41,4	42	48,3	9	10,3	5
147	Доњи Дубич	74	48	64,9	17	23,0	9	12,2	1
148	Доњи Рибник	149	81	54,4	45	30,2	23	15,4	1
149	Дубље	87	4	4,6	58	66,7	25	28,7	4
150	Јасиковица	121	55	45,5	43	35,5	23	19,0	2
151	Камењача	78	54	69,2	19	24,4	5	6,4	1
152	Левићи	107	75	70,1	24	22,4	8	7,5	1
153	Лободер	4	3	75,0	1	25,0	0	0,0	1
154	Лозна	102	19	18,6	63	61,8	20	19,6	4
155	Лопаш	168	60	35,7	73	43,5	35	20,8	5
156	Мала Дренова	190	168	88,4	13	6,8	9	4,7	1
157	Мала Сугубина	135	122	90,4	6	4,4	7	5,2	1
158	Медвеђа	594	271	45,6	247	41,6	76	12,8	2
159	Мијајловац	147	69	46,9	58	39,5	20	13,6	2
160	Милутовац	458	354	77,3	49	10,7	55	12,0	1
161	Округлица	102	71	69,6	20	19,6	11	10,8	1
162	Осаоница	8	0	0,0	6	75,0	2	25,0	4
163	Оџаци	309	79	25,6	161	52,1	69	22,3	5
164	Пајсак	6	4	66,7	2	33,3	0	0,0	1
165	Планиница	29	7	24,1	15	51,7	7	24,1	5
166	Пољна	360	299	83,1	34	9,4	27	7,5	1

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
167	Попина	73	8	11,0	44	60,3	21	28,8	4
168	Почековина	239	150	62,8	57	23,8	32	13,4	1
169	Прњавор	64	16	25,0	39	60,9	9	14,1	4
170	Рајинац	51	47	92,2	4	7,8	0	0,0	1
171	Риђевштица	128	100	78,1	13	10,2	15	11,7	1
172	Риљац	244	192	78,7	30	12,3	22	9,0	1
173	Рујишник	237	181	76,4	44	18,6	12	5,1	1
174	Селиште	372	318	85,5	31	8,3	23	6,2	1
175	Стари Трстеник	230	147	63,9	38	16,5	45	19,6	1
176	Стопања	376	226	60,1	72	19,1	78	20,7	1
177	Страгари	283	230	81,3	39	13,8	14	4,9	1
178	Стублица	69	45	65,2	16	23,2	8	11,6	1
179	Тоболац	119	49	41,2	47	39,5	23	19,3	2
180	Трстеник	3.134	156	5,0	1.957	62,4	1.021	32,6	4
181	Угљарево	100	36	36,0	39	39,0	25	25,0	5
182	Чаири	88	3	3,4	58	65,9	27	30,7	4
ТРСТЕНИК		11.457	5.186	45,3	4.123	36,0	2.148	18,7	2
183	Бела вода	372	249	66,9	80	21,5	43	11,6	1
184	Бегово Брдо	105	4	3,8	52	49,5	49	46,7	6
185	Бивоље	41	1	2,4	22	53,7	18	43,9	6
186	Брајковац	100	81	81,0	15	15,0	4	4,0	1
187	Велика Крушевица	140	44	31,4	69	49,3	27	19,3	5
188	Велико Головоде	138	15	10,9	89	64,5	34	24,6	4
189	Вратаре	156	108	69,2	39	25,0	9	5,8	1
190	Вучак	55	6	10,9	34	61,8	15	27,3	4
191	Гавез	14	1	7,1	8	57,1	5	35,7	6
192	Гаглово	154	29	18,8	90	58,4	35	22,7	6
193	Гари	76	8	10,5	50	65,8	18	23,7	4
194	Глобаре	177	160	90,4	7	4,0	10	5,6	1
195	Глободер	288	123	42,7	100	34,7	65	22,6	2
196	Дедина	497	19	3,8	296	59,6	182	36,6	6
197	Добромир	12	0	0,0	11	91,7	1	8,3	4
198	Јасика	297	23	7,7	165	55,6	109	36,7	6
199	Каменаре	172	155	90,1	12	7,0	5	2,9	1
200	Капиција	282	8	2,8	174	61,7	100	35,5	4
201	Кобиље	111	14	12,6	58	52,3	39	35,1	6
202	Коморане	63	58	92,1	3	4,8	2	3,2	1
203	Коњух	334	261	78,1	42	12,6	31	9,3	1
204	Кошеви	82	16	19,5	32	39,0	34	41,5	9
205	Крвавица	259	169	65,3	75	29,0	15	5,8	1
206	Крушевац	9.468	523	5,5	4.964	52,4	3.981	42,0	6
207	Кукљин	248	76	30,6	95	38,3	77	31,0	6
208	Лазаревац	250	238	95,2	5	2,0	7	2,8	1

Р. бр.	Насеље	Укупно	I	%	II	%	III	%	Функционални тип насеља
209	Лазарица	297	19	6,4	180	60,6	98	33,0	4
210	Лукавац	54	5	9,3	30	55,6	19	35,2	6
211	Љубава	256	234	91,4	12	4,7	10	3,9	1
212	Макрешане	278	39	14,0	163	58,6	76	27,3	6
213	Мало Головоде	439	18	4,1	262	59,7	159	36,2	6
214	Мачковац	211	64	30,3	80	37,9	67	31,8	6
215	Мудраковац	764	48	6,3	455	59,6	261	34,2	6
216	Падеж	269	204	75,8	48	17,8	17	6,3	1
217	Пакашница	359	16	4,5	197	54,9	146	40,7	6
218	Паруновац	361	13	3,6	216	59,8	132	36,6	6
219	Пасјак	40	8	20,0	19	47,5	13	32,5	6
220	Пепељевац	347	19	5,5	215	62,0	113	32,6	4
221	Срње	157	45	28,7	69	43,9	43	27,4	5
222	Текија	147	8	5,4	111	75,5	28	19,0	4
223	Читлук	487	32	6,6	276	56,7	179	36,8	6
224	Шанац	190	41	21,6	86	45,3	63	33,2	6
225	Шашиловац	77	48	62,3	23	29,9	6	7,8	1
	КРУШЕВАЦ	18.624	3.250	17,5	9.029	48,5	6.345	34,1	6
226	Бошњане	543	337	62,1	108	19,9	98	18,0	1
227	Варварин Село	316	163	51,6	61	19,3	92	29,1	3
228	Маскаре	74	20	27,0	25	33,8	29	39,2	9
	ВАРВАРИН	933	520	55,7	194	20,8	219	23,5	3
229	Град Сталаћ	144	37	25,7	74	51,4	33	22,9	9
230	Мрзеница	16	0	0,0	9	56,3	7	43,8	6
	ЋИЋЕВАЦ	160	37	23,1	83	51,9	40	25,0	6
	ЗАПАДНО ПОМОРАВЉЕ	91.231	21.596	23,7	38.140	41,8	31.495	34,5	6

БИОГРАФИЈА



Мр Ивана (Сочанац) Пењишевић је рођена у Новом Пазару, 19. јуна 1981. године. Основну школу је завршила у Рашки, а средњу медицинску школу у Чачку. Географски факултет Универзитета у Београду уписала је 2000/01. године. Звање дипломирани географ стекла је 19.10.2005. године на студијској групи Географија, са општим успехом у току студија 9,03. Последипломске студије на смеру Регионална географија на Географском факултету Универзитета у Београду, уписала је 2005. године. Положила је све испите предвиђене наставним планом и студије завршила са просечном оценом 9.75. У току студија била је стипендиста

Министарства просвете и општине Рашка. Магистарски рад под насловом „Фактори и правци регионалног развоја Рашког краја” одбранила је 25.03.2010. године на Географском факултету Универзитета у Београду, пред комисијом проф. др Мила Павловић (ментор), проф. др Милан Бачевић и проф. др Дејан Шабић.

Од 1. марта 2006. године запослена је на Одсеку за географију Природно–математичког факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, на радном месту сарадника у настави. У звање и на радно место асистента, за ужу научну област Регионална географија, мр Ивана Пењишевић је изабрана 29.06.2010. године, где и данас ради. Изводи вежбе из предмета Географија Србије и Географија насеља студентима треће године географије, а изводила је и вежбе из предмета Географија Европе, Географија Русије и Географија Африке и Азије.

Мр Ивана Пењишевић је резултате свог досадашњег научног рада презентовала на 14 домаћих и међународних научних конференција. Објавила је једну монографију и 25 радова публикованих у часописима националног и међународног значаја. Члан је тима и аутор 114 одредница Едиције Лексикони националних паркова Србије – Копаоник, публиковане 2015. године у издању Географског института „Јован Цвијић” САНУ и Службеног гласника. Мр Ивана Пењишевић је активан члан Српског географског друштва из Београда. Удата је и мајка је двоје деце, Илије и Јована.

**УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО–МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ И ХОТЕЛИЈЕРСТВО**

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број:

РБР

Идентификациони број:

ИБР

Тип документације:

ТД

Монографска документација

Тип записа:

ТЗ

Текстуални штампани материјал

Врста рада:

ВР

Докторска дисертација

Аутор:

АУ

Мр Ивана Пењишевић

Ментор:

МН

Др Тамара Лукић, ванредни професор

Наслов рада:

НР

Географски аспекти регионалног развоја Западног Поморавља

Језик публикације:

ЈП

Српски

Језик извода:

ЈИ

Српски

Земља публикавања:

ЗП

Република Србија

Уже географско подручје:

УГП

Аутономна покрајина Војводина

Година:

ГО

2016.

Издавач: ИЗ	Ауторски репринт
Место и адреса: МА	ПМФ, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад
Физички опис рада: ФО	8 поглавља, 449 страна, 58 табела, 23 графикона, 22 карте, 30 слика, 11 прилога
Научна област: НО	Географија
Научна дисциплина: НД	Регионална географија
Предметна одреница / кључне речи: ПО	Западно Поморавље, регионални развој, пољопривредно земљиште, термоминерални извори, становништво, миграције, депопулација, урбанизација, индустрија, мрежа насеља
УДК:	
Чува се: ЧУ	Библиотека Департмана за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
Извод: ИЗ	Предмет истраживања докторске дисертације је Западно Поморавље, регија која је издвојена на основу морфолошких и хидролошких критеријума географске регионализације, али и на основу опсежних истраживања на терену. Током израде дошло се до закључка да су природни потенцијали најзначајнији фактор регионалног развоја Западног Поморавља. Ту се у првом реду мисли на плодно пољопривредно земљиште у долини Западне Мораве, значајан хидроенергетски потенцијал и разноврсну геолошку грађу терена, која је условила формирање лежишта минералних сировина. Циљ истраживања јесте да се анализом фактора изврши дефинисање праваца равномерног регионалног развоја, како би се расположиви природни потенцијали рационално искоришћавали. Задатак проучавања је да се истражи утицај природне основе на развој пољопривреде, индустрије, размештај становништва и развој насеља Западног Поморавља. Методолошки поступци примењени у овом истраживању базирани су на примени научних метода географије и њој блиских дисциплина, како би се дошло до комплексног регионалног приступа проучаваном простору.

Поред природних потенцијала, у дисертацији је детаљно обрађено и становништво, као најважнији фактор регионалног развоја Западног Поморавља. Статистичком обрадом података и истраживањима на терену, дошло се до закључка да су највећи демографски проблеми проучаване регије на почетку друге деценије XXI века, везани за процесе деаграризације и депопулације у сеоским подручјима и индустријализације и концентрације у градским срединама. Посебан акценат је стављен на „трансфер” руралног у урбано становништво, где је урбани начин живота и рада већ потиснуо традиционалне вредности сеоског живота и производње. У просторном размештају становништва евидентне су промене пресељавања са обода котлина према речној долини Западне Мораве, у висински појас до 300 m н.в. Овде је концентрисано 137 од укупно 230 насеља, у којима је 2011. године живело 88,3% становништва Западног Поморавља. У мрежи насеља је изражена хијерархијска доминација градских насеља, која је видљива на основу дневних миграција становништва. Степен развијености регионалних центара Чачка, Краљева и Крушевца је достигао ниво на коме се мора водити рачуна о правцима будућег развоја, док са друге стране имамо све учесталију појаву биолошког гашења сеоских домаћинстава. Процес старења становништва на простору Западног Поморавља постао је веома изражен и представља негативну демографску појаву која није у функцији регионалног развоја. Он је захватио сва насеља, али са изразитом диференцијацијом градских и сеоских. Просечна старост становништва свих девет општина које улазе у састав Западног Поморавља је већа од просека старости у Србији, која износи 42,2 године. Најстарије становништво има Трстеник (45,1 година), а најмлађе Краљево (42,3 године).

Као један од разлога опадања броја становника и старења популације Западног Поморавља, наводи се константно исељавање младог радно способног становништва, услед привредне стагнације изазване економском кризом. Шездесетих година XX века Западно Поморавље је била регија препознатљива по економским активностима у области секундарног сектора, где су биле развијене готово све индустријске гране. Чињеница је да је постојање некадашњих великих друштвених предузећа из области металне и прехрамбене индустрије, утицало на иницијативу великог броја малих и средњих предузећа да започну активности у сличним секторима. Приватно предузетништво је основна карактеристика привреде Западног Поморавља у другој деценији XXI века. Значајно је напоменути да радом ових предузећа постепено долази до децентрализације индустрије из градских у приградска насеља и насеља секундарне центре. То и јесте један од праваца равномерног регионалног развоја, јер би размештај индустрије у

руралном срединама, временом обезбедио и равномеран размештај активног становништва у непољопривредним делатностима. Истраживања са терена су потврдила да у средишту даље развојне орјентације Западног Поморавља треба да буде подстицај металопрерађивачког и прехранбеног индустријског комплекса, унапређење услова за развој пољопривреде и туризма, обзиром да на проучаваном простору постоје одлични услови за њихов развој. Западно Поморавље са полупразним сеоским окружењем нема дугорочну перспективу, јер само спрега града са селом и ревитализација руралних простора, омогућује правилан и складан регионални развој.

Датум прихватања теме:
ДТ

26.01.2012.

Датум одбране:
ДО

**Чланови
комисије:**
КО

1. др Јован Плавша, редовни професор, ПМФ, Нови Сад – председник комисије
2. др Тамара Лукић, ванредни професор, ПМФ, Нови Сад – ментор
3. др Милка Бубало–Живковић, ванредни професор, ПМФ, Нови Сад – члан комисије
4. др Бојан Ђерчан, доцент, ПМФ, Нови Сад – члан комисије
5. др Мила Павловић, редовни професор, Географски факултет, Београд – члан комисије

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF SCIENCE
DEPARTMENT OF GEOGRAPHY, TOURISM AND HOTEL
MANAGEMENT**

KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number:

ANO

Identification number:

INO

Document type:

DT

Monograph type

Type of record:

TR

Printed text

Contens Code:

CC

PhD thesis

Author:

AU

Mr Ivana Penjišević

Mentor:

MN

PhD Tamara Lukić, Associate
Professor

Title:

XI

The Geographical Aspects of the
Regional Development of the
Zapadno Pomoravlje Region

Language of text:

LT

Serbian / Cyrilic

Language of abstract:

LA

Serbian

Country of publication:

CP

Republic of Serbia

Locality of publication: LP	Autonomous Province of Vojvodina
Publication year: PY	2016.
Publisher: PU	Author's reprint
Public place: PP	Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, 21000 Novi Sad
Physical description: PD	8 chapters, 449 pages, 58 tables, 23 chart, 22 maps, 30 photos, 11 appendicies
Scientific field: SF	Geography
Scientific discipline: SD	Regional geography
Subject, Keywords: SKW	Zapadno Pomoravlje Region, regional development, agriculture soil, thermomineral springs, population, migration, depopulation, urbanization, industry, settlements system
UDC	
Holding data HD	Library of Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Novi Sad
Note: N	

Abstract: The subject of this doctoral dissertation study is the Zapadno Pomoravlje Region.
AB The region is specific both for its morphological and hydrological criteria of
geographic regionalization and for comprehensive field researches. The
researches have indicated that its natural potentials appear to be the most
important factors of regional development of the Zapadno Pomoravlje Region. It
is primarily the fertile agricultural land in the Zapadna Morava Valley, a

significant hydro-energetic potential, a various geological composition of the terrain that conditioned the formation of raw mineral deposits. The objective of this research is to analyse factors and to define directions of the balanced regional development, in order to obtain a rational utilization of the available natural potentials. The aim of this research is to examine a natural basis influence on development of agriculture, industry, migration and development of the Zapadno Pomoravlje settlements. Methodological procedures applied in this dissertation were based on the scientific geographical and related methods, to provide a complex regional approach to the examined area.

Beside the natural potentials, the dissertation has broadly examined the population, being the most relevant factor of the regional development of the Zapadno Pomoravlje Region. Statistical data processing and field researches have pointed out deagrartion and depopulation processes in rural areas, and industrialization and concentration in urban areas to be huge demographical problems in the region in the early second decade of the 21st century. A population transfer from rural to urban has been especially stressed, as the urban way of life have already overpowered traditional values of rural life and production. In the population spatial disposition, it has been noted that the people's initial tendency to move from the Zapadna Morava basin to its valley has changed in favour of moving to the upland ranges, up to 300 m above sea level. 137 out of 230 settlements have been located here, making 88.3% of the Zapadno Pomoravlje population in the year of 2011. A hierarchical domination of urban settlements is visible in the settlement network, as noticeable in the daily migrations. The development level of the regional centres of Čačak, Kraljevo and Kruševac has come to the point of indispensability of future development strategies. Opposingly, a biological disappearance of rural households is present and frequent. The population ageing process in the Zapadno Pomoravlje Region has become clear, which presents a negative demographic momentum that is not in the function of the regional development. It has spread out across all settlements, strongly differentiating urban from rural. An average population age of the nine Zapadno Pomoravlje municipalities is exceeding the 42.2 years of an average population age in Serbia. The oldest population lives in Trstenik (45.1 years of age) and the youngest in Kraljevo (42.3 years of age).

Young working age people has constantly been moving out, due to economic stagnation, which results in a declining number and ageing population. In the sixties of the 20th century the Zapadno Pomoravlje Region used to be well-known for its economic activities in the secondary sector, with most branches of industry developed. In the past, big social metal and food industry companies used to influence an initiative of a number of small-scale and middle-scale companies to start their activities in similar sectors. Private entrepreneurship has

been a distinctive feature of the Zapadno Pomoravlje economy in the second decade of the 21st century. It is essential to point that these companies' operations gradually help decentralization of industry, away from urban and suburban areas and secondary sector settlements. It is one of the directions of the balanced regional development, as the disposition of industry into rural areas would provide a balanced disposition of active population into non-agricultural activities. Field researches have outlined that metallurgical and food processing industry sectors, agitation for development of agriculture and tourism should become the focus of further developmental organization of the Zapadno Pomoravlje Region. The Zapadno Pomoravlje Region with half-empty rural surrounding has no long-term perspective, unless the collaboration between a town and a village and revitalization of rural areas provide a proper and balanced development.

Accepted by the Scientific Board on:

26.01.2012.

Defended:

DE

Thesys Defend Board:

PhD Jovan Plavša, Full Professor, Faculty of Science,
University of Novi Sad – President

PhD Tamara Lukić, Associate Professor, Faculty of
Science, University of Novi Sad – Mentor

PhD Milka Bubalo–Živković, Associate Professor, Faculty
of Science, University of Novi Sad – Member

PhD Bojan Đerčan, Assistant Professor, Faculty of
Science, University of Novi Sad – Member

PhD Mila Pavlović, Full Professor, Faculty of Geography,
University of Belgrade – Member